

ISSN 2220-7929

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВІСНИК

Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

№ 1145

**Серія «ІСТОРИЯ»
Випуск 50**

Заснована 1964 року

Харків 2015

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 4 від 30 березня 2015 р.)

Редакційна колегія:

Відповідальний редактор – д-р іст. наук, професор С. І. Посохов (ХНУ імені В.Н.Каразіна)

Калініченко В. В., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Наумов С. О., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Сергєєв І. П., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Сорочан С. Б., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Станчев М. Г., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Чувпило О. О., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Астахова К. В., д-р іст. наук, професор (Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія»)

Греченко В. А., д-р іст. наук, професор (Харківський національний університет внутрішніх справ)

Потрашков С. В., д-р іст. наук, професор (Харківська державна академія культури)

Сенін О. С., д-р іст. наук, професор (Російський державний гуманітарний університет)

Тодєв І., д-р іст. наук, професор (Болгарська академія наук)

Явор Г., д-р іст. наук, професор (університет Марії Кюрі-Склодовської, Польща)

Буйнов Ю. В., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Духопельников В. М., канд. іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Іващенко В. Ю., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Куделко С. М., канд. іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Миколенко Д. В., канд. іст. наук, доцент, відповід. секретар (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Пугач Є. П., канд. іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Куліков В. О., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Шатохін І. Т., канд. іст. наук, професор (Белгородський державний національний дослідницький університет)

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61022 Харків, майдан Свободи, 4, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, історичний факультет. Тел.: (057) 707-56-68; факс: (057) 702-03-79
E-mail: istvestnik@gmail.com; сайт: <http://history.karazin.ua>

Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2015.– № 1145 : Серія «Історія». – Вип. 50. – 336 с.

Матеріали «Вісника» відображають актуальні проблеми історії України, стародавньої та середньовічної історії, археології, нової та новітньої історії, історіографії та джерелознавства.

Для викладачів, науковців, студентів і всіх, хто цікавиться історією.

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 11825-696 ПР від 04.10.06

© Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, оформлення, 2015

ЗМІСТ

Від редактора	5
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ У 1991–2014 рр.	
Скирда В.В., Шрамко І.Б. Археологічна наука в Харківському університеті	8
Ручинская О. А., Сергеев И. П. Древняя история и античная археология в Харьковском университете	27
Сорочан С. Б., Домановский А. Н. Четверть века пути в средневековье: Медиевистика на историческом факультете Харьковского университета	41
Миколенко Д. В. Дослідження історії зарубіжних країн Європи й Америки нового та новітнього часу на історичному факультеті	59
Станчев М. Г., Тумаков О. І., Чувпило О. О. Сходознавчі дослідження на кафедрі нової та новітньої історії ХНУ	72
Журавльов Д. В. Кафедра історії України та її внесок у розвиток українознавчих досліджень	86
Наумов С. О. Українознавчі студії в «непрофільних» підрозділах історичного факультету	98
Духопельников В. М. Русистика на историческом факультете	111
Кісельова Ю. А. Розвиток історіографії на історичному факультеті Харківського університету	123
Іващенко В. Ю., Красько О. І. Дослідження в галузі джерелознавства, архівознавства та спеціальних історичних дисциплін на історичному факультеті Харківського університету	134
Павлова О. Г., Куделко С. М. Музеєзнавство, мистецтвознавство та пам'яткознавство на історичному факультеті ХНУ імені В. Н. Каразіна	145
ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО	
Безкровний Ю. О. Анкета журналу «Украинская жизнь» з національного питання	154
Бондаренко Г. А. Організаційні аспекти функціонування православної періодики Харківської єпархії (1862-1917 рр.)	161
Лиман С. И. История средних веков в творчестве профессора Императорского харьковского университета Ильи Фёдоровича Тимковского (1773–1853)	170
Мизгін К. В. До питання критики нумізматичних джерел (на прикладі вивчення знахідок античних монет на території Східноєвропейського Барбарікуму)	179
ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ТА СЕРЕДНІХ ВІКІВ	
Буйнов Ю. В., Гречко Д. С. Погребения женщин в курганах скифского времени северскодоонецкой Лесостепи: палеосоциологический анализ	190
Ващук Л. В. Нові принципи міжнародних відносин у дипломатичній грі ренесансного правителя Франциска I Валуа	200
Димидюк Д. А. Арабо-візантійське протистояння як чинник становлення Вірменської держави за правління Феодора Рштуни (639-658)	208
Сайко М. М. Кредитні документи банкірів античного Риму (розписки, іпотечні угоди, договори товариства)	216

Фомин М. В. О культе местнотимых святых в ранневизантийском Херсоне	225
Янко А. Л. До інтерпретації етрусського напису з Риму (REE 47/29)	232

НОВА ТА НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

Гребень Е. А. Партизанское движение в Беларуси в документах коллаборационной администрации	241
Долід В. В. Залізничне будівництво як фактор активізації трудової мобільності у британських африканських колоніях (кінець XIX – початок XX ст.)	249
Ковбасюк С. А. «Місця відпочинку»: популярна культура в уявленнях і практиках міської еліти в Нідерландах другої половини XVI ст.	259
Посохова Л. Ю. Еволюція стратегій виховання дітей козацької старшини Гетьманщини та Слобідської України в XVIII ст.	267
Муколенко D. V. Stefan Stambolov and «stambolovists» in the opposition to the Government of Konstantin Stoilov (1894–1895)	274

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

Посохов С. І. Нова книга в факультетській серії меморіальних видань (<i>Георгий Николаевич Попов – профессор Харьковского университета : Библиография. Воспоминания / сост. М. Г. Станчев, Ю. Ю. Полякова ; науч. ред. С. Ю. Страшнюк ; библиогр. ред. С. Б. Глибичкая. – Х. : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2015. – 64 с.</i>)	286
Чорний Д. М. Рецензія (на монографію В.В. Калініченко <i>На зламі епох: земельна громада в Наддніпрянській Україні (1917–1930 рр.) : Монографія / В. В. Калініченко. – Х. : ХДАК, Видавець Савчук О.О., 2013. – 635 с.</i>)	287
Робак І. Ю. Історіографічні образи В.Н. Каразіна (<i>Рец. на кн.: В. Н. Каразин. Диалоги у часі й просторі: дослідження і матеріали / уклад. О. І. Вовк, С. М. Куделко; наук. ред. проф. С. І. Посохов. –Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – 272 с.</i>)	288
Звіт про наукову роботу історичного факультету за 2014 р.	290
Хроніка подій на історичному факультеті	297
Публікації співробітників історичного факультету за 2014 р.	305
Інформація про авторів	332
Список скорочень	335

Від редактора

Ви тримаєте у руках 50-й випуск «Вісника» історичного факультету Харківського університету. Протягом багатьох років саме у цьому періодичному виданні публікували свої праці науковці факультету. Звичайно, на сторінках «Вісника» друкуються праці і тих авторів, які працюють в інших навчальних закладах та наукових установах, але переважають праці науковців факультету. Значною мірою саме завдяки «Віснику» ми можемо простежити ритм та розмаїття наукового життя на факультеті. Враховуючи таку його роль, з 1999 р. у цьому виданні ми почали друкувати звіти з наукової роботи заступників декана, хроніку подій за рік та бібліографічні відомості про праці, які вийшли друком у році, що завершився, а також некрологи. Завдяки цьому «Вісник» перетворився на справжній літопис життя факультету. Починаючи з 31-го випуску (1999 р.) суттєво збільшився його обсяг, з'явилися тематичні рубрики, ми почали публікувати рецензії, змінювати дизайн. З 2011 року «Вісник» виходить двічі на рік. При цьому один випуск є загальним, а другий – спеціальним. Спеціальний випуск присвячений певній проблемі чи події, йому передують відповідні наукові конференції, він має свого координатора (тепер – запрошеного редактора). Першим таким спеціальним збірником став 44-й випуск. Він був присвячений такому напряму історичних досліджень, як історія повсякденності. Його основу склали статті учасників відповідної наукової конференції, яка відбулася на історичному факультеті в жовтні 2010 р. за ініціативи Інституту історії України НАН України. Вважаємо, що такий шлях дозволяє як найкраще поєднувати усталену спрямованість «Вісника» із пошуком відповідей на виклики сучасності, дозволяє цьому виданню виконувати репрезентативну функцію й, водночас, не залишатися осторонь тих актуальних наукових проблем, які для свого вирішення вимагають концентрації зусиль фахівців з певного напрямку.

Враховуючи, що цей випуск «Вісника» можна вважати ювілейним, редколегія вирішила опублікувати на його сторінках статті, у яких би аналізувався науковий доробок по основних для факультету напрямах. Ми згадали, що колись, до 185-річчя університету, вийшов друком «Вісник» (Вип. 24), у якому підсумовувалися результати історичних досліджень за весь час існування університету (до 1990-го року). Відповідно, у цьому випуску ми намагалися продовжити цю працю, приділивши увагу періоду незалежної України. Статті, які вміщено в першому розділі являють собою як аналітичні, так і суто інформаційні матеріали. Вони дозволяють краще з'ясувати як здобутки науковців факультету, так і помітити певні прогалини, сформулювати завдання на майбутнє. Сподіваємося, що така рефлексія стане у нагоді і досвідченим фахівцям, і молодим вченим, буде корисною як власне для нас самих з метою

осмислення шляхів нашого поступу, так і для тих, хто хотів би налагодити співробітництво з факультетськими вченими чи скористатися нашим досвідом.

На сам кінець хочу подякувати всім тим, хто безкорисно кожного року долучається до справи видання нашого «Вісника», передовсім відповідальним секретарям, які сумлінно виконували свої функції за останні 17 років, коли я був відповідальним редактором, а саме: С.В. Дьячкову, О.П. Мартем'янову, Д.В. Журавльову, О.А. Ручинській, В.О. Кулікову, Д.В. Миколенку.

С. І. Посохов

**ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ ХАРКІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ У 1991–2014 рр.**

УДК 902:378.4(477.54) «1990/2014»

Археологічна наука в Харківському університеті

Скирда В.В., Шрамко І.Б.

В статті розглядається доробок археологів Харківського університету за останні 25 років. В цей період вченими було досліджено низку археологічних пам'яток, починаючи з доби енеоліту і закінчуючи козацькою добою. Протягом зазначеного часу продовжувалося вивчення як традиційних для університетських археологів напрямків, так і були започатковані нові – історіографія археології, дослідження доби козацтва. Зазначається, що важливу роль для розвитку археологічної науки відіграло створення Музею археології та етнографії Слобідської України та Науково-дослідної лабораторії Германо-Слов'янської археологічної експедиції.

Ключові слова: археологічні дослідження, Харківський університет, історіографія археології.

Дана стаття є продовженням публікації про розвиток археології в Харківському університеті до 1990 р., яка була підготовлена Б.А. Шрамко та В.К. Михеєвим [51]. Але, враховуючи той факт, що зазначена робота не містить даних про дослідження харківських археологів за 1990 р., ми почнемо свій огляд саме з цього року.

Об'єктами наукових досліджень останнього двадцятиріччя стали археологічні пам'ятки IV–I тис. до н.е. Цілеспрямовано проблеми бронзового віку розробляли декілька науковців університету: В.О. Дмитрієв, Ю.В. Буйнов і С.І.Берестнев. Крім того, експедиціями під керівництвом С.І.Берестнева, В.А.Дмитрієва, А.В.Криганова, І.Б.Шрамко проводились й рятівні розкопки курганів бронзового віку в Харківській області.

За матеріалами розкопок, в рамках написання дисертаційної роботи, В.А.Дмитрієв систематизував результати багаторічних розкопок з метою вивчення періодизації, відносної хронології та інтерпретації, пам'яток енеоліту і ранньої бронзи лісостепу Дніпро-Донецького міжріччя [21].

Значним внеском у вивчення пам'яток бронзового віку стали статті та монографія С.І.Берестнева, у якій розглядаються поселення, могильники, культові місця доби середньої–пізньої бронзи на території Лісостепу Східної України. Значну увагу вчений приділив питанням культурно-історичної атрибуції, періодизації та хронології. Автором проаналізовано співвідношення прибулих та місцевих комплексів в процесі культурогенезу, встановлені основні напрямки культурно-історичних зв'язків [3;4;5;6].

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років були проведені наукові розкопки різних пам'яток бронзового віку на території Харківської області: курган

та поселення пізньозрубної культури біля с. Суха Гомольша Зміївського району, поселення та ґрунтового могильник тієї ж культури біля с. Червоний Шлях Балаклійського району, були відкриті нові пам'ятки фіналу зрубної культури: кургани і ґрунтові могильники з біригуальним поховальним обрядом інгумації і кремації. Це дозволило отримати нові факти, що довели гіпотезу про існування особливого постзрубного культурно-хронологічного горизонту в Сіверсько-донецькому Лісостепу [12].

Ю.В.Буйнов, як і раніше, основну увагу приділив проблемам, пов'язаним з бондарихінської культурою фіналу бронзового віку. Ним був надрукований звід поховальних пам'яток цієї культури [14], підготовлено декілька статей, присвячених як введенню в обіг нових матеріалів, так і питанням хронології, періодизації бондарихінських пам'яток, генезису і історичній долі їх засновників [9; 10; 13]. Головні наукові спостереження та висновки Ю.В.Буйнова увійшли до академічних видань ІА АН СРСР – «Епоха бронзи лесостепной полосы СССР» (1987); Степи европейской части СССР (???.–) і до підручника «Археологія України» (2005).

У вивченні періоду фіналу бронзи – початку раннього залізного віку доволі дискусійною залишається проблема зміни епох, що пов'язана з вирішенням питання опанування заліза місцевими племенами та механізму поступового переходу до доби заліза. Дослідження цих процесів в Дніпро–Донецькому лісостепу дозволи І.Б.Шрамко та Ю.В.Буйнову виділити два основних етапи в розвитку металургії та залізообробки в регіоні, пов'язані з племенами бондарихінської культури (1 етап) та населенням скіфського часу (2-й етап), між якими немає спадкоємності традицій, а також довести, що цей процес був тривалим та нерівномірним у різних частинах регіону. Місцева обробка заліза в басейні Сіверського Дінця підтверджується археологічними джерелами не раніше другої половини VI ст.до н.е. [101], у той час як на поселеннях басейну Ворскли не тільки вироби із заліза, а навіть ковальські інструменти виявлені у нашаруваннях першої половини VII ст. до н.е.

Одночасно з розробкою проблем фіналу бронзового віку Ю.В.Буйнов за участю А.К.Дегтяря та О.В.Бандуровського в 90-роки минулого століття активно займався дослідженням курганів скіфського часу в басейні Сіверського Дінця. Основними об'єктами його уваги стали курганні могильники в околицях с. Черемушна, м. Люботин, с. Старий Мерчик. Як підсумок вийшла друком монографія у співавторстві з О.Бандуровським [1]. Узагальнення матеріалів з розкопок курганних некрополів лісостепової частини басейну Сіверського Дінця дозволило Ю.В.Буйнову зробити декілька важливих припущень щодо поховального обряду та соціального складу місцевих племен скіфського часу [8].

У 1992–1993 та 2000–2002 роках експедицією С.І. Берестнева були досліджені 19 курганів у могильнику біля с. Куп'єваха Богодухівського району, в яких були знайдені бронзові та електричні прикраси, предмети озброєння, ліпний посуд, античні амфори та грецький столовий посуд. Розкриті поховання віднесені до VII–IV ст. до н.е. Поховальний обряд засвідчує зв'язки місцевого населення з Дніпровським Правобережжям, Кавказом та Степовим Причорномор'ям [7].

Три роки (2001–2003) Ю.В.Буйнов разом с аспірантами кафедри досліджував городище біля хут. Городище. У результаті вивчення пам'ятки уперше була отримана інформація про характер її матеріальної культури, визначені хронологічні межі існування життя на розкритих ділянках поселення [11;15].

Одним з пріоритетних пам'яток, що досліджується науковцями університету, починаючи з 1954 р., є Більське городище, розкопками якого до 1995 року керував Б.А. Шрамко. За період з 1990 по 1995 роки основну увагу вчений приділяв вивченню Східного укріплення, де були відкриті садиби VI–IV ст. до н.е. Найбільш цікавим виявились ділянки з раннім матеріалом, близьким за своїми рисами до матеріальної культури Західного Більська.

В останні роки роботи на пам'ятці експедицією під керівництвом Б.А. Шрамка були відкриті виразні залишки залізоплавильних горнів. Це дозволило довести, що залізоплавильні горни в скіфській час були доволі простими, ямного типу, висунути своє бачення процесу видобування заліза на початку раннього залізного віку [84]. Особливу увагу, як і в минулі роки дослідник приділяв питанням металургійного виробництва, особливостям виготовлення різних видів ремісничої продукції [86;90;95;113.; та ін.], розвитку орного землеробства в Східній Європі доби бронзи та раннього заліза [91;114 та ін.]. У 1997 р. археологічний загін Харківського університету під керівництвом В.В. Скирди брав участь у розкопках Більського городища у складі українсько-німецької експедиції (загальне керівництво – В.Ю. Мурзін, Р. Ролле).

Аналізуючи матеріали розкопок минулих років, Б.А.Шрамко присвятив декілька праць питанням виникнення Більського городища, його ототожнення з містом Гелоном [82;110 та ін.], техніки будівництва [87 та ін.], висвітленню культових традицій його мешканців, розробив типологію предметів культової пластики, пов'язаних, вперш за все, з землеробськими культурами місцевого населення [83; 88]. До наукового обігу були введені результати багаторічних досліджень могильників Більського городища [81], матеріали перших розкопок, здійснених на городищі В.О.Городцовим в 1906 році [80]. У 2007 році в окремій праці Б.А.Шрамко підвів основні підсумки досліджень Більського городища [92], звернув увагу не тільки на основні досягнення, але й на головні проблеми, що залишаються у зв'язку зі складністю всебічного вивчення цієї величезної пам'ятки.

Значною мірою поставлені Б.А.Шрамком проблемні питання, пов'язані з виникненням та розвитком Більського городища– найбільшого укріпленого поселення Європи за доби раннього заліза – були вирішені в результаті багаторічних розкопок Західного укріплення.

У 1988 році експедицією під керівництвом І.Б. Шрамко були розпочаті планові, масштабні археологічні дослідження Західного Більського городища. З 2005 року пам'ятку також вивчає С.А.Задніков. За двадцять п'ять років були закладені розкопи на семи зольниках, а також два розкопи на міжзольному просторі, розкрита загальна площа понад шість тисяч кв. м. З 2013 року відновлені роботи на Східному укріпленні, а також розкопки курганів в могильнику Скоробір [104].

Уперше в історії дослідження Західного Більська вдалося стратиграфічно виділити чотири горизонти від другої половини VIII – до середини V ст. до н.е. [100], для кожного з них отримати виразні предмети матеріальної культури, виявити у значній кількості античну кераміку третьої чверті VII ст. до н.е. [22;24], охарактеризувати ранній період розвитку поселення [115]. На декількох зольниках вперше були зафіксовані розкопи 1906 року, що дозволило скорегувати схеми розташування зольників, складені В.А. Городцовим і Б.А. Шрамком. Розкриті при дослідженні зольника № 28 археологічні об'єкти дозволили вперше в Дніпровському Лівобережному лісостепу звернути увагу науковців на новий тип культових споруд з кам'яною основою, виявити новий тип наземних жител VI ст.до н.е. [99], з урахуванням результатів багаторічних досліджень Б.А. Шрамка в розвитку Більського городища виділити п'ять основних періодів [96].

Крім того, у 2008 році уперше для лісостепових поселень в дослідженнях Більського городища були використані геофізичні методи, завдяки яким були відкриті цікаві житлові та культові споруди. З метою комплексного вивчення пам'ятки в останні роки у складі експедиції працювали ґрунтознавці та палеогеографи, на базі експедиції постійно працює палеозоологічна лабораторія. Щорічно численні кісткові останки опрацьовує В.Л.Бондаренко. Уперше за матеріалами Більського городища ним були виділені породні лінії собак. Залучення методів природничих наук дозволило С.А.Заднікову разом з металознавцями зробити ряд нових цікавих спостережень щодо використання жителями Більська кольорових металів [25].

Важливим є припущення І.Б.Шрамко, що виникнення Західного і Східного укріплень відстоїть у часі майже на 100-150 років. Ця думка, висловлена дослідницею у 2004 році пізніше була підтверджена С.А. Задніковим за результатами повної обробки колекції античної кераміки з Більського городища. Дослідник переконливо довів, що антична керамічна продукція уперше починає поступати на городище в третій чверті VII ст. до н.е. та не була пов'язана, як вважалось раніше, з доколонізаційним імпортом [23; та ін.], а основним контрагентом у торговельних відносинах з античним світом протягом декількох століть була Ольвія. С.А. Задніков простежив динаміку постачання античного імпорту в різні хронологічні періоди, окреслив напрямки та можливі шляхи постачання керамічної продукції на городище. За результатами ґрунтовних багаторічних досліджень предметів античного імпорту С.А. Задніковим підготовлено понад 50 наукових праць, а у 2014 році успішно захищена кандидатська дисертація на тему «Античний керамічний імпорт на Більському городищі скіфського часу».

Для реконструкції археологічних споруд, відкритих на Більському городищі, його дослідниками уперше був застосований та апробований метод макетування та комп'ютерного моделювання [97].

Значним внеском в науку, зробленим науковцями університету в останні десятиріччя, безумовно, слід вважати результати ретельного комплексного вивчення біметалевого ножа з поховання середнього бронзового віку поблизу с. Герасимівка (розкопки О.Г. Д'яченка). Використання металографічного та

спектрального аналізу дозволили довести, що ніж є найдавнішим в Європі предметом, виготовленим з кричного заліза [85 та ін.] Головні підсумки цього важливого відкриття були представлені Б.А.Шрамком в 1990 році на міжнародній конференції з питань вивчення давньої металургії в Белфорті (Франція) [112].

Як і в минулі роки дослідника цікавили й питання походження місцевого лісостепового населення, формування лісостепової культури скіфського часу, та вирішення проблеми взаємовідносин лісостепових племен із кочовиками [111 та ін.]. У співавторстві В.К.Михеевим і Б.А.Шрамком в 2000 році був підготовлений та вийшов друком навчальний посібник з археології раннього залізного віку Східної Європи [52].

Ремісничче виробництво у лісостепових племен Дніпровського Лівобережжя скіфського часу наприкінці 80-90 –х років у рамках підготовки дисертаційної роботи вивчала І.Б.Шрамко Нею був опрацьований увесь матеріал щодо залізообробки скіфського часу, з пам'яток басейну Ворскли і Псла, разом з металознавцями були здійснені металографічні аналізи значної колекції залізних виробів, розроблена типологія асортименту ковальської продукції різних хронологічних періодів, встановлені закономірності поступового розвитку ковальської справи у племен Ворскли та Псла, визначені рецепти виготовлення різних категорій предметів із заліза та сталі, встановлений час опанування місцевими ремісниками складних технологій залізообробки. Основні положення дисертаційної роботи «Ковальське ремесло у племен басейну Ворскли та Псла скіфського часу», захищеної в ІА НАН України у 1995 році, окрім автореферату викладено в декількох наукових працях [98; та ін.], а також в узагальнюючій роботі «Развитие кузнечного ремесла у племен бассейнов Ворсклы и Псла в скифскую эпоху» [103].

Пам'ятки скіфського часу в басейні Сіверського Дінця наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. цілеспрямовано вивчав аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та археології Д.С. Гречко. Після захисту Б.А. Шрамком у 1953 році кандидатської дисертації та виходу монографічного дослідження «Древности Северского Донца» в 1962 році виявилась значна кількість не-узагальненого нового археологічного матеріалу, який і став об'єктом уваги Д.С. Гречко, який в своєму дослідженні керувався не тільки архівними даними, науковими публікаціями, а й здійснив власні розкопки курганного могильника біля с.Гришківка, поселень Горіховий Гай та Циркунівського городища [19; 20] та зробив цікаві спостереження щодо спорудження захисних валів поселень скіфського часу [18]. Результатом розробки наукової теми стали захист кандидатської дисертації «Сіверськодонецька група пам'яток Лісостепу Східної Європи скіфської доби» та вихід монографічного дослідження «Населення скіфського часу на Сіверському Дінці» (2010 р). Разом з А.В. Шелеханем дослідником була підготовлена робота «Гришковский могильник скифов на Харьковщине» (2012р.).

В 90-ті роки Б.А.Шрамком були опубліковані повністю опрацьовані матеріали розкопок Люботинського городища [79].

У 2010–2012 роках І.Б.Шрамко, К.Ю.Пеляшенком та С.А.Задніковим проводились рятівні дослідження поселення скіфського часу біля с.Новоселівка, відкритого у 2002 році краєзнавцем А.О. Зорею на території Новодолазського району. На площі понад 45000 кв. метрів були простежені особливості планування садиб VI–IV ст. до н.е., відкрито господарчі та житлові комплекси, знайдено чимало предметів глиняної пластики, локалізовано ділянки різних хронологічних періодів існування поселення, встановлено риси матеріальної культури IV, V-IV, та VI-V ст. до н.е., розроблено методика фіксації археологічних об'єктів на поселенні.

В останні роки співробітник МАЕСУ О.О.Крютченко вивчав оборонні споруди Дніпро-Донецького лісостепу [33], розпочав дослідження Таранівського городища.

Дослідження пам'яток пізньоримського часу та Великого переселення народів вченими університету триває у двох площинах: прикладній (археологічні дослідження) та теоретичній .

Якщо не брати до уваги спорадичні дослідження пам'яток римського часу у радянські часи, фактично, їх цілеспрямоване вивчення бере свій початок з 1995-1996 років, коли під керівництвом М.В. Любичева були проведені розкопки на багатощаровому поселенні Колісники з комплексами ранньоримського (постзарубинецький горизонт) та пізньоримського (черняхівська культура) часів [44, с. 220-221]. В 1997-1998 роках М.В. Любичевим досліджувались такі пам'ятки черняхівської культури як: поселення Тимченки [44, с. 221], могильники Соколово [61, с. 386] та Глибоке (остання – спільно з В.В.Скирдою) [39, с. 382-383]. Новий етап дослідження пам'яток черняхівської культури вченими факультету було розпочато із створенням 28 травня 1999 року рішенням Вченої Ради історичного факультету Слов'янської археологічної експедиції під керівництвом М.В. Любичева. У 1999 р. ним були проведені дослідження на поселенні Колісники, у Зміївському районі [61, с. 385-386; 44, с. 220-224], а починаючи з 2001 р. дослідження зосереджені на території, переважно, Валківського району: у 2001 р. досліджувалось поселення Шлях 2, у 2002 р – поселення Халимонівка [42]. В цей же час проводилися розвідки на поселеннях Хворостове, Трофимівка, Шевченкове, Мізіяки, а у 2003 р. проводилися шурфування поселення Високопілля та розвідки на поселенні Війтенки. Окрім досліджень Слов'янської археологічної експедиції розкопки на черняхівському поселенні Лозова 2 були проведені у 1999-2003 рр. В.В. Скирдою [68; 73].

Проте найбільшого пошвавлення вивчення пам'яток пізньоримського часу та Великого переселення народів набуло починаючи з 2004 року. Це пов'язано із початком дослідження в цьому році Слов'янською (з 2005 року – Германно-Слов'янською) археологічною експедицією археологічного комплексу біля с. Війтенки. У 2005 році вище поселення було відкрито могильник. На сьогоднішній день поселення та могильник Війтенки є найбільш вивченими черняхівськими пам'ятками на території Дніпровського лісостепового Лівобережжя, із загальною дослідженою площею близько 1,5 гектарів. Зокрема, на поселенні, окрім

залишків житлових та господарських споруд [38; 41], було досліджено чотири гончарних горни [105; 107]. Загальна кількість досліджених на могильнику поховань сягнула 206 (Шульце, Любичев, в друку). Окрім досліджень у Війтенках, співробітниками експедиції досліджувались інші черняхівські пам'ятки на території Харківської області. Зокрема, у 2008-2009 рр. К.В. Мизгіним були проведені розкопки на поселенні Огульці [57], у 2008-2010 рр. – на поселенні Новоберецьке [48]. Починаючи з 2012 року, дослідження щорічно ведуться на могильнику Зачепилівка, на якому вже досліджено 5 поховань [46, с. 68]. Розвідками співробітників Германно-Слов'янської археологічної експедиції на теренах Харківської області було відкрито кілька нових черняхівських пам'яток, а на окремих з них зроблено шурфування [106, с. 226-227].

Високі результати роботи Германно-Слов'янської археологічної експедиції стали можливі завдяки кільком чинникам. По-перше, дослідження такого унікального археологічного комплексу, яким є Війтенки, потребувало значного підвищення рівня методики археологічних досліджень. Ключовим в цьому сенсі стало тісне співробітництво експедиції із Євроазійським відділом Німецького археологічного інституту, в особі його співробітника – доктора Е. Шульце. Виконання двох великих міжнародних спільних проектів «Кружальна кераміка черняхівської культури. Місце її виробництва у Війтенках біля Харкова» та «Інфраструктура області дніпро-донецького вододілу у пізньоримський час та на початку Великого переселення народів» надало змогу застосувати у дослідженнях найновітніші технології та передові методи обробки матеріалу, зокрема, геомагнітну зйомку, геохімічні аналізи кераміки та глини, тощо. По-друге, вдосконалення методики досліджень викликало нагальну необхідність у появі максимально комфортних умов для праці, результатом чого стало створення у 2005 році, завдяки ГПУ «Харківгазвидобування» (нині – «Шебелінкагазвидобування»), на місці розкопок на поселенні Війтенки бази експедиції. Нарешті, по-третє, відбулось оформлення експедиції у постійно діючу наукову проблемну групу, чому сприяло відкриття у 2006 році лабораторії експедиції. Сьогодні Навчально-дослідна лабораторія Германно-Слов'янської археологічної експедиції є штатним підрозділом факультету, має велику бібліотеку, камеральну лабораторію, учбовий клас, здійснює наукову, навчально-методичну, видавничу, виставкову та популяризаторську діяльність.

Проте, прикладна діяльність вчених історичного факультету в галузі археології пізньоримського часу та Великого переселення народів за останні два десятиріччя – це тільки один бік досліджень. Не менш важливе місце займають також теоретичні розробки, головна роль у яких належить М.В. Любичеву. Фактичним підсумком попереднього етапу досліджень та початком нового стала його монографія, яка присвячена історії досліджень та основним проблемам вивчення черняхівської культури у дніпро-донецькому лісостепу [45]. В подальшому М.В. Любичевим була створена оригінальна концепція етнокультурного розвитку території Дніпровського лісостепового Лівобережжя у пізньоримський час та на початку Великого переселення народів, зокрема обґрунтовано існування у середині III – початку IV ст. передчерняхівського «го-

ризонту Боромля» [36, та ін.], доведено пізній час появи у регіоні черняхівської культури [35; 37; 40, та ін.], тощо. Важливим та фактичним оформленням черняхівознавства, як наукового напрямку досліджень на історичному факультеті, став захист 12 березня 2014 року М.В. Любичевим докторської дисертації «Етнокультурна історія дніпро-донецького лісостепу I-V ст. н.е.» у Інституті археології Національної академії наук України.

Останнім часом активно вивчаються окремі категорії знахідок на черняхівських пам'ятках. Зокрема, старшим лаборантом Германно-Слов'янської археологічної експедиції К.Г. Варачовою досліджується проблема гончарних келихів у черняхівській культурі [16 та ін.]. К.В. Мизгін займається вивченням знахідок римських та боспорських монет в ареалі черняхівської культури [60; 59; 56; 58; 62; 55; 47; 109; 54]. У 2010 р. ним захищено кандидатську дисертацію «Античні монети на пам'ятках черняхівської культури».

Таким чином, за останні два десятиріччя в Харківському національному університеті оформився потужний науковий напрям: вивчення старожитностей пізньоримського часу та Великого переселення народів у Східноєвропейському Барбарікумі, побудований на застосуванні новітніх методів археологічних досліджень та тісній міжнародній співпраці.

Найбільш ранні середньовічні пам'ятки на початку 90-х років XX ст. досліджував М.В. Любичев. Так, у 1990 р. він розкопував поселення Введінка, яке мало шари пеньківської та салтівської культур. У 1991 р. він закінчив розкопки поселення Раковка, яке є найбільш ранньою пам'яткою пеньківської культури в басейні Сіверського Дінця [43]. У 1992 р. М.В. Любичев розкопував поселення Нижній Бишкін 1 і 2. Перше містило шари пеньківської та салтівської культур, а друге – лише салтівської. Останньою середньовічною пам'яткою, на якій дослідник проводив розкопки, був могильник салтівської культури Червона Гірка (1994 р.). У тому ж році М.В. Любичев захистив кандидатську дисертацію «Пеньківська культура Дніпро-Донецького лісостепу».

Провідний харківський салтознавець В.К. Міхеев у 1990 р. підбив перші підсумки розкопок біритуального могильника Червона Гірка [49], яке продовжував розкопувати до 1994 року включно. У 1992 р. він разом із В.В. Скирдою відкрив, а потім з 1993 по 1997 рік розкопував ґрунтовий могильник салтівської культури біля с. Червона Гусарівка Балаклійського району Харківської обл. [50; 77, с. 5]. У 1998 і 1999 рр. В.К. Міхеев, разом із В.В. Скирдою, проводив розкопки салтівського городища біля с. Коробови Хутори. Це були останні розкопки проф. Міхеева за час його роботи в Харківському університеті.

Вивченням пам'яток салтівської культури на початку 90-х років XX ст. (до 1993 р.) продовжував займатися А.В. Криганов. У цей період він дослідив низку могильників біля с. Пятницького [31] і проводив розкопки ґрунтового могильника біля с. Нетайлівки [32]. У цей самий період учений видав низку важливих праць, пов'язаних із вивченням зброї носіїв салтівської культури на інших середньовічних кочівників [28; 30].

З 90-х років XX ст. дослідженням пам'яток салтівської культури почала займатися співробітниця МАЕСУ Н.В. Чернігова, яка з 1997 по 2002 рік проводила розкопки на Верхньосалтівському городищі [78; 77, с. 6].

У 1997 р. В.В. Скирда підбив перші підсумки досягнень археологів Харківського університету у вивченні пам'яток салтівської культури [69]. У 2002 р. він разом з антропологами зробив першу спробу реконструювати зовнішній вигляд населення, що залишило Верхньосалтівський катакомбний могильник [64]. З 2001 р. В.В. Скирда почав плідну співпрацю з Харківським історичним музеєм (ХІМ). У 2001 р. він разом із завідувачем відділу археології ХІМ В.С. Аксьоновим провели розкопки на салтівському могильнику Червона Гірка. Починаючи з 2005 р. до 2014 р. вони керували спільною експедицією, яка розкопувала епонімну пам'ятку салтівської культури – Верхньосалтівський катакомбний могильник.

Доклав своїх зусиль до вивчення середньовічних пам'яток у період, що нами розглядається, патріарх харківської археології Б.А. Шрамко. У 1994 р. він проводив розкопки городища роменської культури «Замок», що розташоване поблизу Більського городища [93, л. 16-17]. У 2003 р. Б.А. Шрамко, разом з В.В. Скирдою, провів розкопки на Донецькому городищі, яке більшість сучасних дослідників пов'язують із літописним містом Дінцем [94, с. 57-63].

У 2006 році С.А. Задніковим, К.Ю. Пеляшенком та В.М. Окатенком було відкрите нове багатощарове поселення в урочищі Олешкі в околицях Харкова, з культурними шарами скіфського часу, VIII та третьої чверті XIV ст. Це перше поселення на Харківщині, матеріали якого підтвердили думку Б.А.Шрамка про умовність терміна «Дике поле». Під час розкопок на поселенні були розкриті предмети більш 40 археологічних об'єктів, отримано виразні предмети золотоординського часу. Основні результати досліджень були узагальнені в окремій статті [102].

У зв'язку з отриманням Україною незалежності вітчизняні археологи почали активно досліджувати добу українського козацтва. Вчені Харківського університету також не залишилися осторонь. У 1995 р. С.І. Берестнев провів розкопки Валківської фортеці, побудованої у 1648 р. [65]. У 1998–1999 рр. проф. В.К. Міхеев та В.В. Скирда проводили розкопки Свято-Миколаївського козацького монастиря в Зміївському районі. До цієї ж доби слід віднести розкопки на території старого Харкова у 2003 р. Б.А. Шрамко і В.В. Скирди [94, с. 63-64].

Ще одним новим напрямом археологічних досліджень у Харківському університеті стала історіографія археології. В.В. Скирда розпочав студії з вивчення робіт археологів Харківського університету, які втілилися в першу, захищену в Україні, кандидатську дисертацію за напрямом історіографія археології «Археологічна наука в Харківському університеті (1805–1920 рр.)» (2000 р.). Цей напрям науки він продовжує розробляти і в подальшому [65; 67 тощо].

Наказом ректора від 20 березня 1998 р. при Харківському національному університеті імені В.Н. Каразіна було створено Музей археології та етнографії Слобідської України (МАЕСУ) До цього часу археологічна колекція університету, яка почала збиратися з перших років його існування, перебувала в різних підрозділах університету, про що неодноразово згадувалося в наукових публікаціях [26;27;66;71;75]. Ми зупинимось на роботі безпосередньо МАЕСУ, історія якого на сьогоднішній день залишається вивченою фрагментарно [70].

На момент створення МАЕСУ у 1998 р. установа складалася лише з трьох приміщень загальною площею 102 кв. м., яка була більше схожа на перенасичене сховище старожитностей, ніж на музей у повному розумінні цього слова. Це ускладнювало наукову роботу з артефактами, не говорячи вже про виставкову роботу. У музеї зберігалися неупорядковані архівні матеріали. В цей час штат МАЕСУ складався лише з 3-х осіб: головний зберігач А.К. Дятляр, старший лаборант Н.В. Чернігова та директор – В.В. Скирда (з 1.09.2012 – І.Б. Шрамко).

Співробітники музею здійснюють активну наукову діяльність: щорічно беруть участь у роботі наукових конференцій різного рівня в Україні й за кордоном, публікують свої наукові доробки у вигляді тез, наукових статей, навчальних посібників та монографій, беруть активну участь у роботі археологічних експедицій, організовують виставки. В музеї з'явилася бібліотека, фонди якої складаються з більше ніж тисячі фахових книжок та журналів. Було упорядковано архів МАЕСУ, який переважно складають звіти археологічних експедицій, що надає можливість вводити їх до наукового обігу [76]. На сьогоднішній день в архіві зберігається більше 300 справ.

Значно зросла кількість фондів музею, які поповнюються матеріалами отриманими під час проведення щорічних археологічних експедицій співробітників музею та археологів ХНУ. Поповнюються фонди і завдяки безкоштовній передачі до музею артефактів від приватних осіб [72]. Музей має найбільшу в Україні колекцію артефактів салтівської археологічної культури та одну з найчисельніших – скіфського часу. Останніми роками в музеї почала створюватися етнографічна колекція. Ведеться постійна робота з обладнання фондосховищ та упорядкуванню фондів, що поклато початок їх активного введення до наукового обігу [2] та публікацій буклетів музею [53, 63]

За останні роки з використанням матеріалів музею захищено 9 кандидатських дисертацій. Фонди МАЕСУ викликають зацікавленість не лише вітчизняних, а й зарубіжних дослідників: за роки існування музею з матеріалами його фондів працювали вчені з Росії, Болгарії, Угорщини, США та Німеччини.

На базі музею проводяться заняття для студентів історичного факультету, що навчаються за спеціальністю «археологія». МАЕСУ є потужною базою для проведення археологічної та музейної практик студентів не лише історичного факультету ХНУ, а й інших вузів м. Харкова. При музеї проводиться науковий семінар імені О.С. Федоровського, у роботі якого беруть участь археологи, краєзнавці та всі небайдужі до старожитностей харків'яни та гості міста.

Співробітники музею організували чимало виставок як на базі університету, так і поза його межами. Починаючи з 2000 року стало традицією проводити щорічні виставки досягнень польових археологічних сезонів. Спочатку в них були задіяні лише археологи університету та співробітники музею. Останнім часом до них приєдналися й всі інші установи міста Харкова, які займаються археологічною діяльністю (Харківський історичний музей, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, Слобідська археологічна служба). Найбільш резонансними виставками, проведеними зусиллями

співробітників МАЕСУ стали виставка, присвячена 100-річчю відкриття салтівської археологічної культури у виставковому залі «АВЕК» [77], а також виставки в краєзнавчих музеях Ізюму, Краснограда та Святогорська [17]. Крім того, в межах профорієнтаційної роботи, співробітники музею проводять виїзні одноденні археологічні виставки у шкільних установах м. Харкова. З метою популяризації стародавньої історії нашого краю та археологічних знань співробітники музею постійно виступають на різних телевізійних каналах та сторінках популярних газет і журналів. З діяльністю музею можна ознайомитися на офіційному сайті МАЕСУ.

На даному етапі ведуться роботи над створенням постійно діючої сучасної експозиції МАЕСУ в Головному корпусі ХНУ імені В.Н. Каразіна. Відкриття експозиції планується у 2015 р. до 210-річчя Харківського університету.

Головна ідея нової експозиції – показати внесок вчених університету в розробку проблем археології. Розробку окремих вітрин здійснювали В.О.Дмитрієв, С.І.Берестнев, Ю.В.Буйнов, А.Н.Амер, В.Є.Радзівська, С.А.Задніков, І.Б.Шрамко, С.В.Дьячков, Т.М.Крупа, К.В.Мизгін, О.О.Крютченко, В.В.Скирда та А.О.Харламова. Протягом 2013-2014 рр. ці проекти були представлені для обговорення і на спільних нарадах археологів Харкова. Активну участь в процесі розробки концепції нової експозиції брали також С.І.Посохов та С.І.Куделко.

Новий музей буде мати сучасну виставкову залу, сучасне фондосховище з особливою коморою, службові приміщення, конференц-зал. Безумовно з його відкриттям розпочнеться новий, етап в розвитку археологічної науки в університеті.

Таким чином, можна зазначити, що археологи Харківського університету на сучасному етапі, продовжують вести активну польову роботу та регулярно публікують результати своїх досліджень у межах традиційних для факультету напрямів. Останніми роками, з'явилися дослідження, які пов'язані з козацькою добою та історією археології. Важливим внеском у розвиток археології стало відкриття у 1998 р. Музею археології та етнографії Слобідської України і створення у 2008 р. Науково-дослідної лабораторії Германно-Слов'янської археологічної експедиції.

Примітки

1. *Бандуровський А.В.* Кургани скифського времени (Северскодонецкий вариант) / А.В. Бандуровский, Ю.В. Буйнов. - К. Институт археологии НАНУ, 2000. – 236 с.
2. *Бейдин Г.В.* Римские монеты из собрания Музея археологии и этнографии Слободской Украины Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина / Г.В. Бейдин, М.Н. Григорьянц, С.А. Задников, В.В. Скирда – Харьков, 2006. – 84 с.
3. *Берестнев С.И.* Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н.э.) / С.И. Берестнев. – Харьков, 2001. – 261 с.
4. *Берестнев С.И.* Культурно-историческая ситуация в лесостепи Левобережной Украины во второй половине II- начале I тыс. до н.э. / С.И. Берестнев // Проблемы истории та археології давнього населення Української РСР. – К., 1989.

5. *Берестнев С.И.* Новые исследования курганного могильника у с.Купьеваха / С.И. Берестнев, Ю.Н. Бойко. – Харьков, 2005. - 22 с. (Препр.).
6. *Берестнев С.И.* Поселение Таранцево и вопрос о населении днепровского лесостепного Левобережья в начале раннего железного века / С.И. Берестнев // РА. – 1994. – № 3. – С. 121–140.
7. *Бойко Ю.Н.* Погребения VII-IV вв. до н.э. курганного могильника у с.Купьеваха (Ворсклинский регион скифского времени) / Ю.Н. Бойко, С.И.Берестнев. – Харьков, 2001. – 144 с
8. *Буйнов Ю.В.* К вопросу о социальной структуре населения северскодонецкой Лесостепи V– IV вв.до н.э. /Ю.В. Буйнов, В.Н.Окатенко // Древности 2013. – Харьков, 2013. – С. 123–136.
9. *Буйнов Ю.В.* К вопросу об исторических судьбах племен бондарихинской культуры / Ю.В. Буйнов // РА. – 2006. – №2 – С. 39–50.
10. *Буйнов Ю.В.* К вопросу об этногенезе племен бондарихинской культуры / Ю.В. Буйнов // ВХНУ. – 2009. – № 852: Історія. – Вип.41.– С. 7–17.
11. *Буйнов Ю.В.* Некоторые итоги раскопок городища в урочище Городище (к вопросу об исторических судьбах племен бондарихинской культуры) / Ю.В. Буйнов, Д.С. Гречко // Археологічні дослідження в Україні в 2003-2004 рр. – Запоріжжя, 2005. – С. 13–17.
12. *Буйнов Ю.В.* Поселения бондарихинської культури біля с. Червоний Шлях на Харківщині /Ю.В. Буйнов // ВХУ. – 2003. – Вип. 35.– С. 4–13.
13. *Буйнов Ю.В.* Поселения малобудківського типу біля с.Тимченки у басейні р. Сіверський Донець / Ю.В. Буйнов // Археологія. – 2006.– №1. – С.42–47.
14. *Буйнов Ю.В.* Поховальні пам'ятки та поховальний обряд бондарихинської культури / Ю.В. Буйнов // Археологія. – 2006. – № 4. – С.60–67.
15. *Буйнов Ю.В.* Раскопки городища скифского времени в урочище Городище / Ю.В. Буйнов, В.Н.Окатенко // Археологічні відкриття на Україні 2002-2003 рр.: 3б. наук. пр. – К., 2004. – С. 9–12.
16. *Варачева К.Г.* Место стеклянных и глиняных кубков в «сервизе» погребений на могильниках черняховской культуры днепро-донецкой лесостепи / К. Г. Варачева // OIUM. – К., 2011. – № 1 – С.61-65.
17. *Вартові степу.* Довідкове видання художньо-археологічної виставки. – Донецьк, 2011. – 68 с.
18. *Гречко Д.С.* Деякі питання вивчення лісостепових городищ скіфського часу на Сіверському Дінці /Д.С. Гречко, Г.Є. Свистун // Археологія. – 2006. – № 4. – С. 18–29.
19. *Гречко Д.С.* К вопросу о функциональном назначении зольников северскодонецкой группы памятников скифского времени / Д.С. Гречко // ВХУ. – 2006. – Вип. 38. – С. 273–282.
20. *Гречко Д.С.* Раскопки курганного могильника у с. Гришковка на Харьковщине / Д.С. Гречко //АДУ 2005–2007. – К., Запоріжжя, 2007. – С. 152–157.
21. *Дмитриев В. А.* Памятники древнейшей культуры Лесостепи Днепро-Донецкого междуречья в историографии конца XIX – первой половины XX вв. / В.А. Дмитриев // ВХУ. – 1994. – № 385.

22. *Задников С.А.* Античный импорт третьей четверти VII – первой четверти VI в. до н.э. на Бельском городище (по материалам 2008 и 2009 гг.) / С.А. Задников, И.Б. Шрамко // Древности Восточной Европы. Сборник научных трудов к 90-летию Б.А. Шрамко. – Харьков, 2011. – С. 138 – 147.
23. *Задников С.А.* К вопросу о первых контактах населения Бельского городища с античным миром / С.А. Задников, И.Б. Шрамко // Боспорский феномен. Искусство на периферии античного мира: материалы научной конференции. – СПб.: Нестор – История, 2009. – С. 473–477.
24. *Задников С.А.* Ранняя античная керамика Бельского городища / С.А. Задников // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века: Сборник материалов XII Международной научной конференции. – Ростов на Дону, 2007. – С. 19–21.
25. *Зайков В.В.* Древние слитки свинца и цинка из Бельского городища (Украина) / В.В. Зайков, С.А.Задников // География – тория и практика: Современные проблемы и перспективы. Изд-во АлтГУ, 2009. – С. 88–91.
26. *Зайцев Б.П.* Археологический музей Харьковского университета Б.П. Зайцев, В.А. Латишева // Весник ХГУ. – 1992. – № 362. – История. – Вып. 25. – С. 103-110.
27. *Кадеев В.В.* Археология в ХГУ за 40 лет. Путеводитель по выставке в археологическом музее ХГУ / В.В. Кадеев. – Харьков: Изд-во ХГУ, 1958. – 48 с.
28. *Криганов А.В.* Військова справа ранньосередньовічних аланів Подоння / А.В. Криганов // Археологія. – 1993. – № 2. – С. 52-62.
29. *Крыганов А.В.* Азиатские элементы в вооружении раннесредневековых восточно-европейских кочевников / А.В. Крыганов // Военное дело древнего и средневекового населения Северной и Центральной Азии. – Новосибирск, 1990. – С. 71-80.
30. *Крыганов А.В.* Особенности военного дела раннесредневековых болгар Подонья / А.В. Крыганов // Харьков и Болгария. – М., 1991. – С. 90-96.
31. *Крыганов А.В.* Памятники салтово-маяцкой культуры у с. Пятницкое на Харьковщине / А.В. Крыганов // ВХУ. – 1992. – № 362. – Сер. История. – Вып. 25. – С. 35-36.
32. *Крыганов А.В.* Новое исследование Нетайловского могильника салтовской культуры / А.В. Крыганов, Н.В. Чернигова // ВХУ. – 1993. – № 374. – С. 35-42.
33. *Крютченко А.А.* К вопросу о преднамеренном обжиге валов лесостепных городищ скифского времени / А.А. Крютченко // Древности.–Харьков, 2013.– С.155 – 162
34. *Любичев М. В.* Дослідження археологічного комплексу пізньоримського часу Війтенки у 2014 році / М.В. Любичев, Э. Шультце // АДУ 2014 (в друку)
35. *Любичев М. В.* Об этнокультурных процессах позднеимского времени в зоне днепро-донецкой лесостепи (в свете исследований археологического комплекса Війтенки) / М. В. Любичев // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. – Тула, 2008. – С. 257-290.

36. *Любичев М.В.* «Горизонт Боромля» как область «праславянской» культурной провинции середины III – начала IV в. (ступени С1b-C2) / М.В. Любичев // Germania-Sarmatia. Древности Центральной и Восточной Европы эпохи римского влияния и переселения народов. – Калининград-Курск, 2010. – II. – С. 148-178.
37. *Любичев М.В.* К вопросу о времени появления памятников черняховской культуры на днепро-донецком водоразделе / М.В. Любичев // РА. – 2003. – № 3. – С. 71-81.
38. *Любичев М.В.* Наземные сооружения на поселении черняховской культуры Войтенки (по материалам раскопок 2004-2009 гг.) / М.В. Любичев // Археологія і давня історія України. – К., 2011а. – Вип.6: Стежками археології. – С. 111-120.
39. *Любичев М.В.* О некоторых последних исследованиях в северо-восточной области ареала черняховской культуры / М.В. Любичев // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс до н.э. – V в. н.э.). – Тирасполь, 2002. – С. 381-384.
40. *Любичев М.В.* О поздней дате черняховской культуры к востоку от Днепра (комплексы ступени D1 могильника Войтенки) / М. В. Любичев // Древности. – Харьков, 2011б. – С. 150-171.
41. *Любичев М.В.* О постройках на селище черняховской культуры Войтенки 1 (по раскопкам 2004-2005 годов) / М.В. Любичев // АПЛУ. – 2006. – № 2. – С. 79-89.
42. *Любичев М.В.* Поселения черняховской культуры Шлях 2 и Халимоновка на Мже / М. В. Любичев // Древности. – Харьков, 2005. – С. 276-287.
43. *Любичев М.В.* Раннеславянское селище на Северском Донце / М. В. Любичев // ВХУ. – 1993. – № 374. – Сер. «История». – Вып. 27. – С. 30-35.
44. *Любичев М.В.* Черняховская культура бассейна Мжи (Северский Донец) по материалам поселений / М.В. Любичев // Верхнедонской археологический сборник. – Липецк-Санкт-Петербург, 2007. – Вып. 3. – С. 219-236.
45. *Любичев М.В.* Черняховская культура днепро-донецкой лесостепи: история исследования и основные проблемы изучения / М. В. Любичев. – Харьков, 2000. – 262 с.
46. *Любичев М.В.* Южная граница ареала черняховской культуры в днепро-донецкой лесостепи: современные представления / М.В. Любичев, К.В. Мизгін // Черняхівська культура: до 120-річчя від дня народження В.П. Петрова. – № 4. – Київ, 2014. – С. 58-71
47. *Мизгін К.* До питання про джерела потраплянь римських монет до населення черняхівської культури / К. В. Мизгін // Археологічні студії. – Вип. 4. – Київ-Чернівці: Зелена Буковина, 2010б.– С. 58-66.
48. *Мизгін К.В.* Деякі результати досліджень поселення черняхівської культури біля с. Новоберекське / К. В. Мизгін // Археологія. – № 4. – 2011в. – С. 70-81.
49. *Михеев В.К.* Красногорский могильник / В.К. Михеев // Ранние болгары и финно-угоры в Восточной Европе. – Казань, 1990. – С. 45-50.
50. *Михеев В.К.* Новый грунтовый могильник салтово-маяцкой культуры в с. Червоная Гусаровка / В.К. Михеев // Древности. – Х., 1994. – С. 37-38.
51. *Михеев В.К.* Вклад ученых Харьковского университета в развитие археологии (1805–1990 гг.) / В.К. Михеев, Б.А. Шрамко // ВХУ. – 1991. – № 357. – С. 104-130.
52. *Михеев В.К.* Археологія залізного віку Східної Європи: Навчальний посібник / В.К. Михеев, Б. А. Шрамко. – Харків, «Каравела», 2000. – 224 с.

53. *Музей археології Слобідської України* Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – Харків: Раритети України, 2011.
54. *Мызгин К.* Приток римских денариев I-II веков нашей эры на территорию черняховской культуры в свете хронологической структуры и территориального распределения монетных кладок / К. В. Мызгин, А. Дымовский // Черняхівська культура: до 120-річчя від дня народження В.П. Петрова. ОІУМ. – № 4. – Київ, 2014. – С. 82-95.
55. *Мызгин К.* Римские монеты на территории Днепроовского лесостепного Левобережья: общая характеристика, особенности распространения и основные проблемы изучения / К. В. Мызгин // *Tyragetia*. – Vol. VII [XII]. – Nr. 1. – Chişinău, 2013b. – P. 355-368.
56. *Мызгин К.В.* «Варварские» подражания римским монетам на территории черняховской культуры / К. В. Мызгин // *Древности*. – Харьков, 2009. – С. 90-106.
57. *Мызгин К.В.* Итоги исследований памятника позднеимперского времени возле с. Огульцы / К. В. Мызгин // *Доистория Восточной Европы позднеимперского времени – начала эпохи Великого переселения народов (материалы полевых семинаров у с. Войтенки 2009, 2010 гг.)*. Ostrogothica-Serie (Heft). – Вып. 1. – Харьков, 2011a. – С. 26-29.
58. *Мызгин К.В.* К проблеме источников поступлений римских монет I-II вв. к носителям черняховской культуры / К. В. Мызгин // ОІУМ. – № 1. – Київ, 2011b. – С. 140-145.
59. *Мызгин К.В.* Некоторые аспекты политической и экономической истории населения днепро-донецкой лесостепи во второй четверти I тысячелетия н.э. по нумизматическим данным / К. В. Мызгин // *Древности Центральной и Восточной Европы эпохи римского влияния и переселения народов. Germania-Sarmatia*. – Калининград, 2008. – С. 68-87.
60. *Мызгин К.В.* Нумизматические данные о времени появления черняховской культуры на территории днепро-донецкой лесостепи / К. В. Мызгин // *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. – Вип. 39: Історія. – № 762. – 2007. – С. 299-312.
61. *Мызгин К.В.* Памятники черняховской культуры на р. Мжа (Северо-Восточная Украина) / К. В. Мызгин // *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. – V век н.э.)*. – Тирасполь, 2002. – С. 384-388.
62. *Мызгин К.В.* Римские монеты в ареале черняховской культуры: проблема источников поступления / К. В. Мызгин // *Stratum plus*. – № 4. – Санкт-Петербург-Кишинев-Одесса-Бухарест, 2013a. – С. 217-233.
63. *Пленительный мир* Эллады: Музей археологии и этнографии Слободской Украины ХНУ им. В. Н. Каразина. – Х., 2003. – 20 с.
64. *Скирда В.* К вопросу об антропологии населения салтовской культуры / В. Скирда, А. Бондаренко // *Нові технології в археології*. – К.; Львів, 2002. – С. 241-250.
65. *Скирда В.В.* Археологічні дослідження на Валківщині / В.В. Скирда // *Місто на краю Дикого поля*. – Валки, 1997. – С. 6-8.
66. *Скирда В.В.* Археологічні музеї Харківщини: минуле і сучасне / В.В. Скирда // *Скарбниці національної культури. Тези доповідей науково-практичної конференції з музеєзнавства, присвяченої 40-річчю Пархомівського історико-художнього музею (жовтень 1995)*. – Харків-Пархомівка, 1995. – С. 38-39.

67. *Скирда В.В.* Вклад А.С. Федоровского в развитие археологии / В.В. Скирда // *История археологии: личность и школы: К 160-летию В.В. Хвойки*. – СПб, 2011. – С. 263-268.
68. *Скирда В.В.* Дослідження нового селища черняхівської культури поблизу м. Богодухова / В. В. Скирда // АДУ 1999 р. – К., 2000. – С. 148.
69. *Скирда В.В.* Дослідження пам'яток салтово-маяцької культури археологами Харківського університету / В.В. Скирда // *Сьомі Сумцовські читання*. – Х., 1997. – С. 35-36.
70. *Скирда В.В.* Музей археології та етнографії Слобідської України / В.В. Скирда // *Історичний факультет: від покоління до покоління*. – Х.: Вид-во ХНАДУ, 2004. – С. 43-44.
71. *Скирда В.В.* Музей витончених мистецтв та старожитностей при Харківському університеті / В.В. Скирда // *Музеї. Колекції: Збірник наукових праць*. – Полтава, 2000. – С. 7-9.
72. *Скирда В.В.* Новые поступления в Музей археологии и этнографии Слободской Украины от частных лиц / В.В. Скирда // *Древности 2006-2008*. – Харьков., 2008. – С.238-240.
73. *Скирда В.В.* Розкопки поселення черняхівської культури / В. В. Скирда // АДУ 2001 р. – К., 2002. – С. 242-243.
74. *Скирда В.В.* Средневековые памятники в исследованиях Б.А. Шрамко / В.В. Скирда // *Проблемы археологии Восточной Европы: К 85-летию Бориса Андреевича Шрамко*. – Х., 2008. – С. 121-131.
75. *Скирда В.В.* Харківський Археологічний музей під керівництвом О.С. Федоровського / В.В. Скирда // *Другі Сумцовські читання. Тези наукової конференції*. (18 квітня 1996 р.). – Харків, 1996. – С. 9-11.
76. *Скирда В.В.* Архівні матеріали професора С.А. Семенова-Зусера / В.В. Скирда, Н.В. Чернігова // *Археологічний літопис Лівобережної України*. – Полтава, 2001. – № 2. – С. 170-171.
77. *Сокровища салтовской культуры. 100 лет исследований*. – Х., 2002. – 23 с.
78. *Чернігова Н.В. Бабенко В.О.* та дослідження археологічного комплексу в с. Верхній Салтів / Н.В. Чернігова // *Археологія*. – 2000. – № 4. – С. 116-119.
79. *Шрамко Б. А.* Люботинское городище / Б. А. Шрамко // *Люботинское городище*. – Харьков: Бизнес информ, 1998. – С. 9–131.
80. *Шрамко Б. А.* Раскопки В. А. Городцова на Бельском городище в 1906 г. (по материалам коллекции ГИМ) / Б. А. Шрамко // *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр.* – Полтава: Археологія, 1996. – С. 29–54.
81. *Шрамко Б. А.* Розкопки курганів VII–IV ст. до н.е. поблизу Більська / Б. А. Шрамко // *Археологія*. – 1994. – № 4. – С. 117–133.
82. *Шрамко Б.А.* Возникновение Бельского городища / Б. А. Шрамко // *Древности 1997–1998*. – Харьков: «Бизнес Информ», 1999. – С. 50–58.
83. *Шрамко Б.А.* Глиняне скульптури лесостепной Скифии / Б. А. Шрамко // *Российская археология*. – № 3. – 1999. – С. 35–49.
84. *Шрамко Б.А.* Добыча железа в Гелоне / Б. А. Шрамко // *Археологічний літопис Лівобережної України*. – № 2/2002–1/2003. – Полтава, 2003. – С. 84–90.

85. Шрамко Б.А. Исследование биметаллического ножа из погребения катакомбной культуры / Б.А. Шрамко, Ю.Г. Машкаров // РА. – 1993. – № 2. – С. 163–170.
86. Шрамко Б.А. К вопросу о бронзолитейном производстве в Скифии / Б. А. Шрамко // Евразийские древности. 100 лет Б.Н. Гракову: Архивные материалы, публикации, статьи. – М., 1999. – С. 318–324.
87. Шрамко Б.А. К вопросу о так называемых полуземлячных жилищах / Б. А. Шрамко // Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України. – Київ, 2003. – С. 190–195.
88. Шрамко Б.А. Комплекс глиняных скульптур Бельского городища / Б. А. Шрамко // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. – Полтава: Археологія, 1996. – С. 67–87.
89. Шрамко Б.А. О назначении новой находки с Мотронинского городища / Б.А. Шрамко // Полтавський краєзнавчий музей. Збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. – Полтава, 2011. – вип. IV. – С. 80–82.
90. Шрамко Б.А. О результатах исследования железных изделий из находок на Северном Кавказе / Б. А. Шрамко, Л.А. Солнцев // Некоторые вопросы культурных и этнических связей Северного Кавказа в эпоху поздней бронзы – раннего железа. – Армавир, 1997. – С. 71–76.
91. Шрамко Б.А. Основні етапи розвитку орного хліборобства / Б. А. Шрамко // Археологія. – 2012. – № 1. – С. 48–54.
92. Шрамко Б.А. Основні підсумки досліджень Більського городища / Б.А. Шрамко // Записки наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка. – Львів, 2007. – Т. ССLIII. – С. 323–334.
93. Шрамко Б.А. Отчет об археологических исследованиях в 1994 г. в Полтавской и Харьковской областях. / Б.А. Шрамко – Х., 1995. – 25 л. (Архив МАЕСУ, Ф. 1, Оп. 1, Д. 77).
94. Шрамко Б.А. Рождение Харкова / Б. А. Шрамко, В.В. Скирда. – Харьков: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004. – 118 с.
95. Шрамко Б.А. Металлографические исследования железных изделий из кургана Чертомлык / Б.А. Шрамко, Л.А. Солнцев // Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертолык: Скифский курган IV в. до н.э. – К., 1991. – С. 390–397.
96. Шрамко И.Б. Бельское городище: основные этапы развития / И.Б. Шрамко // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VII Международной научной конференции (Харьков, 28 – 29 октября 2010 г.). – Харьков, 2010. – С. 31.
97. Шрамко И.Б. Конструктивные особенности землянных жилищ последней четверти VII – первой четверти VI в. до н.э. Западного Бельского городища / И.Б. Шрамко, А.В. Новоченко // Боспорский феномен. Греки и варвары на евразийском перекрестке: Материалы международной научной конференции (Санкт-Петербург, 19-22 ноября 2013 г.). – СПб., 2013. – С. 361–366.
98. Шрамко И.Б. Кузница Бельского городища / И.Б. Шрамко // Археологические исследования в центральном Черноземье в 12 пятилетке: Тез. докл. – Белгород, 1990. – С. 107 – 108.
99. Шрамко И.Б. Новые данные о наземных жилищах Днепровской Лесостепи в скифскую эпоху / И.Б. Шрамко // Древности 2005. – Харьков, 2005. – С. 24–34.

100. Шрамко И.Б. О начальном периоде существования Бельского городища / И.Б. Шрамко // Від Кіммерії до Сарматії, 60 років відділу скіфо – сарматської археології. – К., 2004. – С. 103–106.
101. Шрамко И.Б. Переход от бронзы к железу в Днепро–Донецкой Лесостепи / И.Б. Шрамко, Ю.В. Буйнов // Российский археологический ежегодник. – № 2. – 2012. – СПб, 2012. – 309 – 332.
102. Шрамко И.Б. Поселение XIV века «Олешки» на Северском Донце / И.Б. Шрамко, С.А.Задніков // Степи Европы в эпоху средневековья. Т. 8. Золотоордынское время. – Донецк, 2010. – Т.8. – С. 163 – 230.
103. Шрамко И.Б. Развитие кузнечного ремесла у племен бассейнов Ворсклы и Псла в скифскую эпоху / И.Б. Шрамко // Древности 1994. – Харьков, 1994. – С. 43–57.
104. Шрамко І.Б. Дослідження Більського городища у 2013 р. / І.Б. Шрамко, С.А. Задніков // Археологічні дослідження Більського городища – 2013. – Київ – Котельва, 2014. – С. 5 61.
105. Шульцце Э. Два гончарных горна из поселения Войтенки: сравнительная характеристика / Э. Шульцце, М. Любичев // Производство керамики в Восточной Европе: поздне римское время – раннее средневековье – новое время. Ostrogothica-Serie (Hefte). – Вып. 2. – Харьков: С.А.М., 2013. – С. 43-52.
106. Шульцце Э. О поселенческой структуре черняховской культуры в области днепро-донецкого водораздела: некоторые результаты исследований 220-2013 гг. / Э. Шульцце, М. В. Любичев // Черняхівська культура: до 120-річчя від дня народження В.П. Петрова. OIUM. – № 4. – Київ, 2014. – С. 223-234.
107. Шульцце Э. Об изготовлении гончарной керамики в черняховской культуре. Гончарный горн на поселении Войтенки (Восточная Украина) / Э. Шульцце, М.В. Любичев // Археологія і давня історія України. – К., 2010. – Вип. 2: Археологія Правобережної України. – С. 183-190.
108. Ljubičev M.V. Vojtenki 1-eine Siedlung der Černjachov-Kultur in der Ostukraine / M.V. Ljubičev // Eurasia Antiqua. – 2006. – 12. – S. 269-288.
109. Myzgin K. Findings Of Bosporan Coins On The Territory Of Chernyakhov Culture / K. Myzgin, G. Beidin // Notae Numismatae. – VII. – Krakow, 2012. – P. 45-79.
110. Schramko B.A. Das Burgwallsystem von Belsk (Ukraine) / B.A. Schramko, R. Rolle, V. Murzin // Hamburger Beitrage zur archaologie. – Mainz, 1996. – Fol. 18. – S. 57 – 84.
111. Schramko B.A. Die Osteuropäische Steppe und Waldsteppe in ihrer wechselbeziehungen während der früher Eisenzeit / B.A. Schramko // Archeologische mitteilungen aus Iran: Herausgegeben vom Deutschen Archäologischen Institut abteilung Teheran. – Berlin, 1992. – Band 25. – S. 47–63.
112. Schramko B.A. Eine Studie zum eisernen Dolch der Fruans dem grabnugel bei Gerasimovka / B.A. Schramko // Paleometallurgie du fer et cultures. – Symposium international du Comite pour la Siderurie ancienne. – Belfort, 1990. – S. 3.
113. Schramko B.A. Metallographische Untersuchungen der Eisengegenstände / B.A. Schramko // Hamburger Forschung zur Archaologie, B.I.Konigskurgan Čertomyk. – Beilagenteil. – Mainz, 1997. – H. 3. – S. 185–192.
114. Schramko B.A. Tilling Implements of South Eastern Europe in the Bronze Age and Early Iron Age / B.A. Schramko // Tools and Tillage. – vol. VII, I. – Copenhagen, 1992. – P. 48 – 64.

115. *Shramko I.B.* Basarabi Features in the Ceramic Complex of the Bilsk Settlement / I.B. Shramko // The Tracians and their Neighbors in the Bronze and Iron Ages. The 12-th international congress of thracology Târgoviște 10–14–th September 2013. Programme, reports and abstracts. – Brăila, 2013. – P. 135–136.

Скирда В. В., Шрамко И. Б. Археологическая наука в Харьковском университете

В статье рассматриваются исследования археологов Харьковского университета в течении последних 25 лет. В этот период было изучено ряд археологических памятников, начиная с эпохи энеолита и заканчивая временами казачества. На протяжении указанного времени продолжали развиваться как традиционные для университетских археологов направления, так и новые - историография археологии, исследования в области археологии казаческого времени. Отмечено, что важную роль для развития археологической науки сыграло создание Музея археологии и этнографии Слободской Украины и Научно-исследовательской лаборатории Германо-Славянской археологической экспедиции.

Ключевые слова: Археологические исследования, Харьковский университет, историография археологии

Skirda V., Shramko I. Archaeology of V. N. Karazin Kharkiv National University

The archaeological investigations of scientists of Kharkov University for the last 25 years are considered in this paper. The archaeological sites from Eneolithic and ending times of the Cossacks was studied during this period. Throughout this time, continued to develop as a traditional university archaeologists directions and new - historiography of archeology, research in the field of archeology Cossack time. It is noted that an important role for the development of archaeological science played a creation of the Museum of Archaeology and Ethnography of Sloboda Ukraine and Research Laboratory of the German-Slavic archaeological expedition.

Key words: archaeological research, V. N. Karazin Kharkiv National University, historiography of Archaeology

УДК [94(3)+902]:378.4 (477.54) «1991/2014»

**Древняя история и античная археология
в Харьковском университете**

Ручинская О. А., Сергеев И. П.

В статье анализируется развитие древней истории и античной археологии в Харьковском университете в период после провозглашения независимости Украины. Авторы статьи сообщают информацию об участии ученых кафедры истории древнего мира и средних веков Харьковского университета в археологическом исследовании памятников античности в Крыму, об участии преподавателей, аспирантов и соискателей кафедры в организации и проведении научных конференций, о проблематике их научных исследований в области древней истории, темах защищенных ими диссертаций, опубликованных монографиях и научных статьях.

Ключевые слова: древняя история, античная археология, кафедра истории древнего мира и средних веков, Харьковский университет.

Центром научных исследований проблем древней истории и проведения археологических раскопок памятников античности в Харьковском университете в рассматриваемый период была кафедра истории древнего мира и средних веков. Основные направления научной работы были связаны с исследованием плановой научной темы кафедры «История и археология Средиземноморья и Причерноморья в античную и средневековую эпохи».

Научная деятельность преподавателей, аспирантов и соискателей кафедры в эти годы проходила в сложных условиях. С одной стороны, после распада СССР, сложнее стало попасть в библиотеки Москвы и Петербурга, в фондах которых можно было найти новейшую специальную литературу, принять участие в работе научных конференций, пройти стажировку в ведущих научных учреждениях России, с которыми ранее были установлены тесные связи.

Но с другой стороны, у украинских историков появились возможности для установления научных контактов с коллегами из "дальнего зарубежья": побывать на стажировках в ведущих вузах Европы, выступить с научными докладами на проводившихся в Европе или Америке научных конференциях, вступить в контакт с ведущими антиковедами и археологами мира. Все это стало более доступным также благодаря быстрому развитию компьютерных технологий и средств коммуникации.

В рассматриваемый период продолжила работу археологическая экспедиция кафедры, проводившая раскопки в Херсонесе Таврическом. С 1991 по 1999 г. работой этой экспедиции руководил С. В. Дьячков, продолжая

многолетние исследования в портовом районе Херсонеса Таврического. С докладами о результатах раскопок С. В. Дьячков (с 1992 г. – доцент кафедры) выступал на международных научно-практических конференциях, материалы, обнаруженные в ходе раскопок, легли в основу ряда его научных публикаций [11-17]¹.

Археологическая экспедиция кафедры «Цитадель» (с 1996 года под руководством С.Б. Сорочана, с 2009 года – А. Н. Домановского) осуществляла исследования цитадели на юго-восточной окраине городища Херсонеса Таврического. В начале отряд, возглавляемый С. Б. Сорочаном, работал в составе экспедиции национального заповедника "Херсонес Таврический", а с 2001 г. С. Б. Сорочан (с 2000 г. – профессор) полностью возглавил экспедицию на этом археологическом объекте. Результаты исследований данной экспедиции отражены в публикациях, выступлениях на форумах археологов и монографии, посвященной истории Херсонеса [9-10; 86]².

Раскопки в Херсонесе Таврическом, проводившиеся харьковскими исследователями, дали богатый материал для изучения истории, экономики, повседневной жизни и культуры, этнического состава населения античного Херсонеса, позволили получить разнообразный массовый материал, интересные эпиграфические памятники и произведения прикладного искусства.

Результаты археологических раскопок, сведения о наиболее интересных находках, их историческая интерпретация регулярно публиковались в специальных изданиях и в прессе, на страницах популярных журналов. В 1997 г. в содружестве со студией "Зодчий" был снят фильм о Херсонесе, который несколько раз был показан по каналам Харьковского и Крымского телевидения. Преподаватели кафедры принимали участие в съемках телевизионных фильмов о Херсонесе (2005, 2007 г.), которые транслировались по каналам "Киевская Русь" и "УТ-1".

Преподаватели, аспиранты и соискатели кафедры выступали с научными докладами на конгрессах, конференциях и семинарах в Киеве, Севастополе, Симферополе, Москве, Петербурге, Минске, Варне, Велико Тырново, Софии, Афинах и других научных центрах.

В рассматриваемый период усилиями членов кафедры был организован ряд научных конференций. В 1991 г. кафедра организовала научную конференцию, посвященную 100-летию со дня рождения К.Э. Гриневича. В 1995 г. по инициативе кафедры было создано Харьковское историко-археологическое общество. В 1995, 1997, 1999, 2001, 2002, 2004, 2008, 2010, 2012, 2014 г. кафедра принимала участие в организации научных конференций археологов, историков, краеведов "Проблемы истории и археологии Украины"; доклады публиковались в историко-археологическом ежегоднике "Древности".

¹ Более подробные списки научных работ членов кафедры см. в сборнике: Кафедра истории древнего мира и средних веков Харьковского национального университета. 30 лет / В. И. Кадеев, С. Б. Сорочан. – Харьков, 2008.

² В 2014 г. из-за сложной общественно-политической ситуации археологические исследования в Херсонесе Таврическом не проводились.

Ученые кафедры участвовали в организации и работе "Дриновских чтений" (1991, 1994, 2005, 2007 г.), международной научной конференции "История и культура Болгарии в лицах и образах" (2005 г.).

По инициативе А.П. Мартемьянова в 2011 г. на базе кафедры был проведен Международный симпозиум «Фракийские земли и Северное Причерноморье в античную эпоху», на котором были заслушаны доклады историков и археологов из Украины, России, Болгарии, Германии.

Проблемы истории древнего мира исследовались учеными кафедры в рассматриваемый период в нескольких направлениях.

Проф. В. И. Кадеев (до конца 2007 г. – заведующий кафедрой) продолжал активно исследовать историю и археологию Северного Причерноморья античной эпохи. Основное внимание в этот период он уделил выявлению степени римского влияния на историю и культуру Херсонеса Таврического, изучению быта и повседневной жизни граждан Херсонеса в первые века н.э. Этим вопросам была посвящена монография «Херсонес Таврический. Быт и культура (I–III вв. н.э.)» [31]. Многие из аспектов истории культуры Херсонеса I–III вв. н.э. были подняты им впервые, в частности, развитие медицины, система воспитания и обучения граждан, верования населения. Особый интерес вызывают его исследования, связанные с распространением культа римского императора в Херсонесе Таврическом, херсонесской календарной системы. В. И. Кадеев, продолжая исследовать вопрос об этнической ситуации в Херсонесе, поднял дискуссионный вопрос о скорченных захоронениях в раннем некрополе Херсонеса и пришел к выводу об их греческом происхождении [28]. Одним из направлений его научной деятельности в данный период стала история Харьковского университета. В частности, он проанализировал вклад харьковских ученых конца XIX – начала XX в. в изучение истории древнего мира (В. П. Бузескул, Е. Г. Кагаров, А.С. Федоровский и другие) [23-26; 29-30], всесторонне изучил балканские исследования, проводившиеся в Харьковском университете с 1805 по 1917 гг. [21]. В. И. Кадеев дал обстоятельный анализ развития болгарского антиковедения в 80-90-е гг. XX в. [22] и, наконец, несомненный интерес вызывает итоговый фундаментальный лекционный курс по истории Древней Греции и Рима, который отличается новизной и глубоким научным содержанием [27]. Много внимания В.И. Кадеев уделял также рецензированию (полный список научных трудов [4]), выполнял большой объем редакторской работы. Он выступил инициатором создания Харьковского областного историко-археологического общества (ХИАО), сопредседателем правления которого был с 1995 по 2001 г.

Проблемами, связанными с историей и археологией хоры Херсонеса Таврического занималась В. А. Латышева (доцент кафедры до 1998 г.). Многолетние археологические исследования античного поселения Маслины в Северо-Западном Крыму позволили ей в 90-е гг. опубликовать целый ряд статей по данной тематике. В своих работах исследовательница проанализировала этнический состав населения Маслин и его религиозные представления, степень благоустройства сельских поселений Херсонесской

хоры, всесторонне изучила виды ремесел и распространение античной весовой системы в Северо-Западном Крыму. Ее исследования значительно дополнили имеющиеся сведения об экономических, политических и культурных связях Северо-Западного Крыма и Херсонеса, позволили пересмотреть некоторые традиционные представления о развитии хозяйственной жизни на территории херсонесской хоры. Проведенный ею анализ культовых сосудов и терракот Маслин, дал возможность внести коррективы в систему почитания культов, как на хоре Херсонеса, так и в самом полисе (полная библиография [32]). Много внимания В. А. Латышева также уделяла изучению истории антиковедения и археологии в Харьковском университете [25].

Доцент В. Ф. Мещеряков (2001–2002 г. – профессор) успешно продолжал исследование проблем античной религии. Под его руководством до 2002 г. на кафедре проводился научный спецсеминар, посвященный генезису христианства [3]. В. Ф. Мещеряков принимал активное участие в работе научных конференций антиковедов, с 1995 по 2002 г. был сопредседателем Харьковского историко-археологического общества. В область его научных интересов входило также исследование вклада Харьковских ученых в изучение древней истории и античной археологии с 1805 по 1990-е гг. [25; 52].

Доцент (с 2005 г. – профессор) кафедры И.П. Сергеев исследовал проблему социально-политического развития Римской империи в III веке н.э. Он проходил научные стажировки на кафедрах истории древнего мира МГУ имени М.В. Ломоносова (1992 г.), Гейдельбергского университета (1995 г.), на кафедре истории древнего мира и средних веков Киевского национального университета имени Тараса Шевченко (2009, 2014 гг.). В период с 1997 по 2001 г. выступал с научными докладами по теме докторской диссертации на кафедрах истории древнего мира университетов Трира, Бонна, Восточного Берлина, Брауншвейга, Тюбингена, Эрлангена, Высшей технической школы Аахена. В 2004 г. он защитил докторскую диссертацию на тему "Социально-политическое развитие Римской империи в III веке н. э.". Взгляды И.П. Сергеева на отдельные аспекты данной проблемы и современную историографию римской истории III века н.э. были отражены в его статьях, опубликованных в рассматриваемый период [75-84], а также в монографии [85]. В настоящее время он, вместе с Д. В. Грибановым, О. А. Ручинской, А.Н. Токаревым, готовит к переизданию труд самого крупного специалиста по римской истории за время существования Харьковского университета И. В. Нетушила "Очерк римских государственных древностей".

А. П. Мартемьянов в 1990 г. защитил кандидатскую диссертацию «Сельское хозяйство и аграрные отношения в Нижней Мезии и Фракии в первых веках н.э.» (научный руководитель – проф. В. И. Кадеев) [45] и в 1992 г. стал доцентом кафедры. Он проходил научные стажировки в Международном центре болгаристики (София, 1990), университете "Св Св. Кирилл и Мефодий" (Велико Тырново, 1993, 1995, 1999, 2004), МГУ имени М. В. Ломоносова (2000 г.), Институте всеобщей истории РАН (Москва, 2006), был участником научно-практического семинара «Высшее историческое образование в Польше»

(Варшава, 2001). Основное место в научной работе А. П. Мартемьянова заняло всестороннее изучение общинных отношений, сельского самоуправления в римских провинциях Нижняя Мезия и Фракия. В его исследованиях дана обстоятельная характеристика положения крестьянства во Фракии и Мезии в первых веках н.э., выявлены особенности романизации сельского населения данных территорий, изучены налоги и повинности крестьянства, ремесленное производство. Он пересмотрел некоторые традиционные представления об аграрных отношениях в этих римских провинциях, сложившиеся в болгарском и отечественном антиковедении. Опубликовав серию научных статей [40-44; 46-48; 50-51 и др.] и монографию [49] по вопросам экономического и социального развития римских провинций Нижней Мезии и Фракии, А. П. Мартемьянов готовит к защите докторскую диссертацию на тему "Общество и хозяйство сельских районов римских провинций в эпоху принципата (по материалам Нижней Мезии и Фракии)". Следует упомянуть также его исследования по древней истории в Харьковском университете [30].

Выпускница аспирантуры по кафедре истории древнего мира и средних веков О.А. Ручинская в 1996 г. защитила кандидатскую диссертацию по теме «Общественная жизнь в античных городах Северного и Западного Причерноморья (социально-культурный аспект)» (научный руководитель – проф. В.И. Кадеев) [66]. В 1997 г. она стала доцентом кафедры. О. А. Ручинская стажировалась в университете "Св.Св. Кирилл и Мефодий" (Велико Тырново, 1995), Афинском национальном университете (Греция, 2001–2002 гг.), Институте всеобщей истории РАН (Москва, 2008), Международном центре клуба UNESCO (WFUCA), Департамента Пирея и островов (Афины, Греция, 2012, 2013). В 2012 г. от клуба UNESCO (WFUCA) доц. О. А. Ручинская получила диплом профессора греческого языка. В ряде статей и выступлениях на конференциях отражены ее взгляды на религиозную ситуацию в Северном и Западном Причерноморье античной эпохи, специфику социальной стратификации и социальную мобильность гражданских коллективов, систему благотворительности и литургий, особенности воспитания и образования граждан, ценностные приоритеты в гражданских коллективах [60; 63; 64; 68-71 и др.], раннехристианское и гностическое мировоззрения [62; 65; 2]. О. А. Ручинская занимается также исследованием истории антиковедения в Харьковском университете, особое внимание она уделила Харьковскому периоду научно-педагогической деятельности В. Ф. Циха [61; 67]. В настоящий момент – работает над докторской диссертацией в русле проблемы "Человек и общество в социокультурном контексте истории античных городов Северного и Западного Причерноморья".

С. Д. Литовченко (соискатель кафедры с 1995 г., преподаватель с 2002 г., доцент с 2005 г.) разрабатывал тему "Римско-армянские отношения в I в. до н. э.". После публикации ряда научных статей [см. напр. 33], в 2003 г. он защитил по этой теме кандидатскую диссертацию [38] (научный руководитель – проф. В. И. Кадеев). В рамках проблемы "Внешняя политика Рима на Востоке во II–I вв. до н.э." С. Д. Литовченко подготовил ряд публикаций, посвященных

истории Великой Армении времен династии Арташесидов, политическим взаимоотношениям Рима с Великой и Малой Арменией в I в. до н.э. [35-36 и др.]. Особый интерес вызывают его исследования, отражающие влияние отдельных политических лидеров Рима на политику в отношении Армянского царства [34; 37; 39]. Много внимания С. Д. Литовченко уделяет методическим разработкам учебных курсов для средней школы по всемирной истории и истории Украины. В 2013 г. утверждена тема его докторской диссертации – "Великая Армения в эпоху правления династии Арташесидов".

Соискатель кафедры А. Н. Токарев (с 2010 г. – преподаватель, с 2011 г. – старший преподаватель) в качестве темы кандидатской диссертации исследовал проблему становления официальной идеологии принципата императора Цезаря Августа [88; 90; 91]. В 2010 г. он защитил кандидатскую диссертацию [87] (научный руководитель – проф. И. П. Сергеев), материалы которой легли в основу опубликованной им монографии [92]. В настоящий момент А. Н. Токарев занимается разработкой проблемы "история Поздней римской республики и раннего Принципата" [89; 93 и др.], а также исследованием сочинения римского грамматика Секста Помпея Феста «De significatione verborum» как источника по истории римской республики.

Свой вклад в исследование древней истории в рассматриваемый период вносили также аспиранты и соискатели кафедры, которые работали над кандидатскими диссертациями, выступали с докладами на научных конференциях, публиковали научные статьи по темам диссертаций.

Проблеме изучения Афинской демократии посвятила свои труды болгарская исследовательница и соискатель кафедры Стела Монева. В 1998 г. она защитила в Харьковском университете кандидатскую диссертацию «Публичное слово и Афинская демократия» (научный руководитель – проф. В. И. Кадеев), в которой всесторонне рассмотрела систему афинского государственного устройства в период V–IV вв. до н.э. [53]. Опубликовав ряд статей, посвященных проблеме свободы слова, подкупа и коррупции в афинской государственной системе, отдельным органам власти и магистратурам, она издала монографию, в которой был сделан анализ государственной системы классических Афин в контексте их политической истории [70].

Проблемой исследования аспиранта кафедры К. Ю. Нефедова стала тема «Культ правителя в эпоху раннего эллинизма (323–281 гг. до н.э.)», которую он защитил в 2000 г. в качестве кандидатской диссертации [54] (научный руководитель – доц. А. П. Мартемьянов). В своих дальнейших исследованиях К. Ю. Нефедов выявил эволюцию культа правителя в эпоху раннего эллинизма, взаимосвязь данного культа с царской властью и его роль в политической пропаганде, рассмотрел формы и проявления почитания культа эллинистического правителя в Боспорском царстве [55-56 и др.].

Соискатель кафедры Ю. П. Селевка исследовала права и обязанности гражданок Римской Республики, их положение в семье и обществе. В отдельных статьях она рассмотрела права и моральные нормы, которые

определяли положение женщины в Риме, формы их политической и религиозной деятельности, экономическую состоятельность римлянок. Итогом этих исследований стала защита в 2011 г. кандидатской диссертации по теме «Социально-правовое и имущественное положение женщин в Римской Республике (V–I вв. до н.э.)» [72] (научный руководитель – доц. А. П. Мартемьянов).

Исследованием социальной структуры общества римской провинции Дакии во II–III вв. н. э. занимался соискатель кафедры А. Б. Акимов. Он опубликовал по отдельным аспектам данной проблемы (положение рабов, торгово-ремесленные слои, муниципальная знать) серию научных статей, а в 2012 г. защитил кандидатскую диссертацию на тему "Общество римской провинции Дакии: структура и социальные отношения" [1] (научный руководитель – доц. А. П. Мартемьянов).

Соискатель А. Л. Янко исследовал социально-политический строй этрусков. Главное внимание в своих статьях он уделил социальной дифференциации и влиянию отдельных слоев общества на политическую организацию этрусков. В 2012 г. А. Л. Янко защитил кандидатскую диссертацию на тему "Социально-политическая организация этрусков (VIII–III вв. до н.э.)" [95] (научный руководитель – проф. И. П. Сергеев).

Аспирант Д. В. Грибанов основное внимание уделил проблемам социально-политической истории Боспорского царства эпохи ранних Спартокидов. В своих публикациях он рассматривал статус боспорских полисов и систему государственного устройства в державе Спартокидов, систему судопроизводства, полисные магистратуры, социально-правовой статус граждан [6-7]. В 2013 г. Д. В. Грибанов успешно защитил кандидатскую диссертацию «Полис на раннеспартокидовском Боспоре (438–303 гг. до н.э.): административное и социально-правовое устройство» [8] (научный руководитель – доц. О. А. Ручинская).

Свои научные исследования посвятили полисам Северного Причерноморья в античную эпоху соискатели А. О. Рябко, который исследовал систему воспитания и образования граждан, и Р. Н. Вербий, уделивший внимание сельским поселениям и варварскому населению хоры Херсонеса [5]. Проблема научных исследований соискателей О. М. Ильиной и Е. В. Семенович стала история полисов Западного Причерноморья в римский период. О. М. Ильина в большей степени занималась официальными культами [18], а Е. В. Семенович – здравеносными божествами и развитием медицины в западнопонтийских городах [73-74]. Соискатель А. М. Филиппов работал над проблемой межгосударственных отношений в Древней Греции в 404–362 гг. до н.э. [94].

Следует подчеркнуть, что на кафедре истории древнего мира и средних веков в рассматриваемый период довольно успешно развивалось научное направление, связанное с историей Древнего Востока. Преподаватели кафедры многие годы читают базовый курс по истории Древнего Востока (В. Ф. Мещеряков, И. П. Сергеев, О. А. Ручинская). На основании переводов

памятников письменности Востока на европейские языки, свидетельств античных авторов и знакомства с зарубежной историографией ученые кафедры подготовили и издали учебно-методические пособия и учебные курсы по древней истории [19; 20], предложили оригинальную трактовку некоторых проблем истории Древнего Востока. Все это позволило создать необходимые условия для востоковедческой специализации на кафедре и научных изысканий в этой области. В частности, соискатель кафедры О. А. Пяничук исследует магические представления и сакральные ритуалы Древнего Египта эпохи Среднего царства. Особое внимание она уделяет заупокойным верованиям и обрядам древних египтян [57-59]. Первые шаги в исследовании персидской державы Ахеменидов делает соискатель А. О. Мочалина.

На кафедре большое внимание уделяется изучению древних языков. С 1994 г. ведется преподавание древнегреческого языка (1994–1995 – И. П. Сергеев, с 1996–по настоящее время – О. А. Ручинская). Последние годы более углубленно преподается латинский язык (А. Н. Токарев). Все это создало прекрасную базу для научных изысканий молодых исследователей в области античной истории, греческой и латинской эпиграфики, истории древнего мира в целом.

Таким образом, ученые Харьковского университета занимаются широким спектром проблем, связанных с историей Древней Греции, историей и античной археологией Северного Причерноморья, римской историей, античной историографией, изучением отдельных аспектов истории Древнего Востока. На кафедре истории древнего мира и средних веков создана хорошая база для развития античной археологии, а быстро развивающаяся научная школа позволяет основательно готовить квалифицированные кадры историков древнего мира.

Примечания

1. *Акімов О. Б.* Суспільство римської провінції Дації у II–III ст. н. е.: структура та соціальні відносини: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / О. Б. Акімов. – Х., 2011.
2. *Антична культура: Комплекс навчально-методичних матеріалів* / О. А. Ручинська. – Харків, 2004.
3. *Валерий Федорович Мещеряков: человек, ученый, гражданин* / Ред. В. С. Бакиров, С. В. Дьячков, В. И. Кадеев. – Харьков, 2007.
4. *Владимир Иванович Кадеев. Воспоминания* / Ред. С. В. Дьячков, С. Д. Литовченко и др. – Харьков, 2013.
5. *Вербий Р. Н.* К вопросу о статусе варварского населения ближней хоры Херсонеса Таврического в IV–II вв. до н.э. / Р. Н. Вербий // *Вісник ХНУ.* – 2012. – №1005: Історія. – Вип. 45. – С. 57-64.
6. *Грибанов Д. В.* Боспорские агораномы (по материалам магистратских клейм) / Д. В. Грибанов // *Вопросы эпиграфики.* – М., 2010. – Вып. 4. – С. 190-214.

7. *Грибанов Д. В.* Левкон I, Мемнон и Аркадия: к вопросу о месте Боспора в международной политике периода фиванской гегемонии / Д. В. Грибанов // *Боспорский феномен. Греки варвары на евразийском перекрестке: Материалы международной научной конференции (Санкт-Петербург, 19-22 ноября 2013 г.).* – СПб., 2013. – С. 92-96.
8. *Грибанов Д. В.* Поліс на ранньоспартокидівському Боспорі (438-303 рр. до н.е.): адміністративний й соціально-правовий устрій: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Д. В. Грибанов. – Харків, 2013.
9. *Домановский А. Н.* Харьковская экспедиция в Херсонесе, или Тридцать лет спустя / А. Н. Домановский, С. Б. Сорочан // *Древности–2012. Харьковский историко-археологический ежегодник.* – Вып. 11. – Харьков, 2012. – С. 297-306.
10. *Домановський А. М.* Дослідження «цитаделі» Херсонеса Таврійського у 2009 р. / А. М. Домановський, С. Б. Сорочан // *Археологічні дослідження в Україні 2009 р.* – К., 2010. – С. 124-125.
11. *Дьячков С. В.* Клейма на краснолаковой керамике из раскопок херсонесской «казармы» / С. В. Дьячков // *Эллинистическая и римская керамика в Северном Причерноморье. I.* / Труды ГИМ. – М., 1998. – Вып. 102. – С. 88-93.
12. *Дьячков С. В.* Книдский ойнофор из Херсонеса / С. В. Дьячков, Д. В. Журавлев // *РА.* – 2001. – № 1. – С. 147-151.
13. *Дьячков С. В.* Новый римский алтарь из Херсонеса / С. В. Дьячков, С. Ю. Сапрыкин // *ВДИ.* – 1999. – № 4. – С. 71-78.
14. *Дьячков С. В.* О социальном составе и характере боспорских фиасов в I–III вв. н.э. / С. В. Дьячков // *ВХУ.* – 1992. – № 362: История. – Вып. 25. – С. 96-103.
15. *Дьячков С. В.* Раскопки XIV продольной улицы в портовом районе Херсонеса Таврического / С. В. Дьячков // *Древности 1994.* – Харьков, 1994. – С. 141-152.
16. *Дьячков С. В.* Римские граждане в Северном Причерноморье / С. В. Дьячков // *Античный мир. Византия: К 70-летию профессора В. И. Кадеева (Сборник научных трудов).* – Харьков, 1997. – С. 57-79.
17. *Дьячков С. В.* Un autel portant une inscription latine / С. В. Дьячков, С. Ю. Сапрыкин // *Colloquia Pontica.* 5. – Leiden; Boston; Köln, 2000. – P. 115-121.
18. *Ильина О. М.* Культ Асклепия в официальном пантеоне полисов Западного Понта в I в. до н.э. – III в. н.э. / О. М. Ильина // *LAUREA. К 80-летию профессора Владимира Ивановича Кадеева.* – Харьков, 2007. – С. 36-47.
19. *Історія стародавнього світу. Давня історія українських земель. 6 клас: Підручник для загальноосвітніх навчальних закладів* / С. В. Дьячков, О. П. Мартем'янов. – Харків, 2006.
20. *Історія Стародавнього Сходу: навч.-метод. посіб.* / О. А. Ручинська, І. П. Сергєєв – Харків, 2008.
21. *Кадеев В. И.* Балканистика в Харьковском университете (1805– 1917) / В. И. Кадеев, С. Ю. Страшнюк // *Études Balcaniques.* – 1991. – № 3. – P. 38-51.
22. *Кадеев В. И.* Болгарские дневники / В. И. Кадеев. – Харьков, 2000.
23. *Кадеев В. И.* Владислав Петрович Бузескул. К 150-летию со дня рождения / В. И. Кадеев. – Харьков, 2008.
24. *Кадеев В. И.* К. Э. Гриневич как ученый / В. И. Кадеев // *ВХУ.* – 1992. – № 362: История. – Вып. 25. – С. 129-134.

25. *Кадеєв В. И.* Древняя история и античная археология в Харьковском университете (1805–1990 г.) / В. И. Кадеєв, В. А. Латышева, В. Ф. Мещеряков, И. П. Сергеев // ВХУ. – 1991. – № 357: История. – Вип. 24. – С. 50-69.
26. *Кадеєв В. И.* Евгений Георгиевич Кагаров — профессор Харьковского университета. Биобиблиография / В. И. Кадеєв. – Х., 1997.
27. *Кадеєв В. И.* История Древней Греции и Рима: курс лекций / В. И. Кадеєв. – Харьков, 2006.
28. *Кадеєв В. И.* История и археология Причерноморья: ст. разных лет / В. И. Кадеєв. – Харьков, 2000.
29. *Кадеєв В. И.* А. С. Федоровский как археолог / В. И. Кадеєв // Вісник ХНУ. – 2003. – № 594. – Історія. – Вип. 35. – С. 252-261.
30. *Кадеєв В. І.* Харківський університет наприкінці ХІХ століття – 1920 рік / В. І. Кадеєв, С. О. Наумов, О. П. Мартем'янов та інш. // Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років. – Х., 2004. – С. 218-300.
31. *Кадеєв В. И.* Херсонес Таврический. Быт и культура (I–III вв. н.э.) / В. И. Кадеєв. – Харьков, 1996.
32. *Латышева В. А.* Маслины – античное поселение в Северо-Западном Крыму: Статьи и воспоминания / Сост. А. П. Мартемьянов, А. Н. Токарев. – Харьков, 2010.
33. *Литовченко С. Д.* Армения в восточной политике Марка Антония / С. Д. Литовченко // ВХНУ. – 2000. – №485: История. – Вип. 32. – С. 21-32.
34. *Литовченко С. Д.* Армянский поход Гнея Помпея / С. Д. Литовченко // Древности 2005. – Х., 2005. – С. 40-46.
35. *Литовченко С. Д.* Великая Армения в системе международных отношений в середине 50-х гг. I в. до н. э. / С. Д. Литовченко // Древности 2004. – Х., 2004. – С. 167-172.
36. *Литовченко С. Д.* Малая Армения и каппадокийские события 90-х гг. I в. до н. э. / С. Д. Литовченко // Lauega. К 80-летию профессора Владимира Ивановича Кадеєва. – Х., 2007. – С. 48-56.
37. *Литовченко С. Д.* Публий Клодий и Тигран Младший / С. Д. Литовченко // Древности 2013. – Х., 2013. – Вип. 12. – С. 59-64.
38. *Литовченко С. Д.* Римсько-вірменські відносини в I ст. до н.е. – I ст. н.е.: Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.02 / С. Д. Литовченко. – Харків, 2003.
39. *Литовченко С. Д.* Царство Софена в восточной политике Помпея / С. Д. Литовченко // Древности 2011. – Х., 2011. – Вип. 10. – С. 34-40.
40. *Мартемьянов А. П.* Проблемы аграрного развития Нижней Мезии и Фракии в болгарской историографии / А. П. Мартемьянов // Болгарский ежегодник. – Харьков, 1994. – Т. 1. – С. 136-150.
41. *Мартемьянов А. П.* Аграрные отношения в Нижней Мезии и Фракии в первых веках н.э. / А. П. Мартемьянов // ВДИ. – 1994. – № 2. – С. 124-142.
42. *Мартемьянов А. П.* Ветераны римской армии в Нижней Мезии и Фракии в первых веках н.э. / А. П. Мартемьянов, В.И. Кадеєв // Анали [София]. – 1996. – Бр. 1-4. – С. 75-89.
43. *Мартемьянов А. П.* К вопросу о количестве сельских вилл римского времени, найденных на территории современной Болгарии / А. П. Мартемьянов // Вісник ХНУ. – 2003. – № 594: История. – Вип. 35. – С.34-44.

44. *Мартемьянов А. П.* Проблемы истории сельского населения Фракии и Нижней Мезии в первых веках н.э. в российской историографии советского времени / А. П. Мартемьянов // Вісник ХНУ. – 2005. – № 701: История. – Вип. 37. – С. 223-234.
45. *Мартемьянов А. П.* Сельское хозяйство и аграрные отношения в Нижней Мезии и Фракии в первых веках н.э.: Автореф. дис... канд. ист. наук. 07.00.02. – Харьков, 1990.
46. *Мартемьянов А. П.* К вопросу о романизации сельского населения фракийских земель в первых веках н.э. / А. П. Мартемьянов // Lauega. К 80-летию профессора Владимира Ивановича Кадеєва. (Сб. науч. трудов). – Харьков, 2007. – С. 57-63.
47. *Мартемьянов А. П.* Крестьянские прошения первых веков н.э. из фракийских земель, Малой Азии и Северной Африки: опыт сравнительной характеристики / А. П. Мартемьянов // Древности 2006–2008. – Харьков, 2008. – С. 58-66.
48. *Мартемьянов А. П.* Существовали ли в первых веках н. э. в селах Нижней Мезии и Фракии круговая порука? / А. П. Мартемьянов // Эпохи. – 2008 (Вых. 2012). – № 3-4. – С. 98-112.
49. *Мартемьянов А. П.* Общинные отношения в селах Нижней Мезии и Фракии в первых веках нашей эры / А. П. Мартемьянов. – Харьков, 2012.
50. *Мартемьянов А. П.* Вісі и к*Мартемьянов А. П.* О налогах и повинностях сельского населения Нижней Мезии и Фракии / А. П. Мартемьянов // Lanterna postra. К юбилею проф. И. Л. Маяк: сборник статей / Отв. ред. С. Ю. Сапрыкин. – СПб., 2014. – С. 369-376.
51. *Мещеряков В. Ф.* Профессор Харьковского государственного университета Владимир Иванович Кадеєв / В. Ф. Мещеряков // Античный мир. Византия: К 70-летию профессора Владимира Ивановича Кадеєва. – Харьков, 1997. – С. 6-16.
52. *Монева С. Г.* Публичное слово и Афинская демократия (V–IV вв. до н. э.): автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.02 / С. Г. Монева. – Харьков, 1998.
53. *Нефедов К. Ю.* Культ правителя периода раннего эллинизма (323–281 pp. до н.э.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / К. Ю. Нефедов. – Харків, 2000.
54. *Нефедов К. Ю.* Культ правителя и царская власть в эпоху эллинизма / К. Ю. Нефедов // Древнейшие государства Восточной Европы. 2012 год: Проблемы эллинизма и образования Боспорского царства / Отв. ред. тома А. В. Подосинов и О. Л. Габелко. – М., 2014. – С. 239-257.
55. *Нефедов К. Ю.* Селевк Никатор и Аполлон / К. Ю. Нефедов // Доісламський Близький Схід : історія, релігія, культура. Збірник наукових статей / Під. ред. М. О. Тарасенка. – К., 2014. – С. 177-197.
56. *Пяничук О. А.* Вербальная магия Древнего Египта / О. А. Пяничук // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. – Харків, 2012. – Вип. 15. – С. 14-23.
57. *Пяничук О. А.* Культ богини Исиды в античном мире / О. А. Пяничук // III Міжнародний науковий семінар «Класическа та Візантійська традиція». БелГУ. – Белгород, 2009. – С.89-93.
58. *Пяничук О. А.* Магия и демократизация заупокойного культа Древнего Египта эпохи Среднего царства (XXII – XVIII вв. до н.э.) / О. А. Пяничук // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. – Харків, 2008. – Вип. 11. – С. 57-64.

59. Ручинская О. А. Агоны в религиозных празднествах фракийских земель в античную эпоху / О. А. Ручинская // ВХНУ. – 1994. – № 385. – С. 56-67.
60. Ручинська О. А. Біля витоків харківського антикознавства: Володимир Францевич Цих // Україно-сербський збірник: Украс 2009. – Київ, 2010. – Вип.1(4). – С. 49-59.
61. Ручинская О. А. Гностицизм II–III вв. н. э. и раннее христианство / О. А. Ручинская // Византийская мозаика. – Харьков, 2013. – С. 66-83.
62. Ручинская О. А. Греческая музыкальная традиция и театр в жизни античных городов Западного Понта / О. А. Ручинская // Болгарский ежегодник. – Харьков; София, 1996. – Т. 2. – С. 5-11.
63. Ручинская О. А. К вопросу о «поощрении» и «поризании» в греческой гражданской общине (по материалам Ольвии эллинского периода) / О. А. Ручинская // LAUREA. К 80-летию профессора Владимира Ивановича Кадеева. – Харьков, 2007. – С. 94-100.
64. Ручинская О. А. Морально-этические взгляды гностиков и ранних христиан / О. А. Ручинская // Византийская мозаика. – Харьков, 2014. – С. 138-148.
65. Ручинская О. А. Общественная жизнь в античных городах Северного и Западного Причерноморья (социально-культурный аспект): Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.02 / О. А. Ручинская. – Днепропетровск, 1996.
66. Ручинская О. А. Опыт исследования античной истории в Харьковском университете в 20-30-е гг. XIX в. / О. А. Ручинская // Вісник ХНУ. – 2010. – № 908: Історія. – Вип. 42. – С. 336-348.
67. Ручинская О. А. Право и общество античных городов Северного и Западного Понта / О. А. Ручинская // Античный мир. Византия: К 70-летию профессора Владимира Ивановича Кадеева. – Харьков, 1997. – С.172-189.
68. Ручинская О. А. Религиозные обряды и празднества в общественной жизни античных городов Северного Причерноморья / О. А. Ручинская // Древности 1994. – Харьков, 1994. – С. 73-86.
69. Ручинская О. А. Современный взгляд на Афинскую демократию. [Монева С. Атинската демократия. Практика и институции. – Велико Търново: Университетско издателство “Св. св. Кирилл и Методий”, 2009] / О. А. Ручинская // Эпохи. – Велико Търново, 2012. – Кн.1. – Год. XIX (2011). – С. 199-204.
70. Ruchynska O. A. Charity and liturgies in the cities of the Northern Black Sea Littoral / Oksana A. Ruchynska // The Bosphorus: Gateway between the Ancient West and East (1st Millennium BC-5th Century AD): Fourth International congress on Black Sea antiquities (Istanbul, 14-18 September 2009) / Ed. by Gocha R. Tsetskhladze. – Istanbul, 2009. – P. 83-84.
71. Селевко Ю. П. Социально-правовое та майнове становище жінок у Римській Республіці (V-I ст. до н.е.): автореф. дис ... канд. іст. наук / Ю. П. Селевко. – Харків, 2011.
72. Семенов Е. В. К вопросу о храмовой медицине в античных городах Западного Причерноморья в I–III вв. н. э. / О. А. Ручинская, Е. В. Семенов // Вісник ХНУ. – 2012. – № 1005: Історія. – Вип. 45. – С. 82-92.

73. Semenenko E. V. The Cult of Hygieia in the Poleis of Northern and Western Black Sea Regions in I–IV Centuries AD / E. V. Semenenko // Історичні, економічні, соціально-філософські та освітні аспекти розвитку охорони здоров'я: матеріали Міжнар. наук. інтернет-конф., присвяч. 75-річчю каф. сусп. наук ХНМУ, 4-11 листоп. 2013 р. – Харків, 2013. – С.133-136.
74. Сергеев И. П. Был ли период кризиса III века в Римской империи “веком солдатских императоров”? / И. П. Сергеев // Вісник ХНУ. – 2003. – № 594: Історія. – Вип. 35.
75. Сергеев И. П. К вопросу о трактовке понятия «кризис» в философии и антиковедении / И. П. Сергеев // Античный мир. Византия: К 70-летию профессора В.И. Кадеева (Сб. науч. трудов). – Харьков, 1997. – С. 205-213.
76. Сергеев И. П. Образ римского императора Галлиена в его жизнеописании и в историографии / И. П. Сергеев // Харківський історіографічний збірник. – Харків, 2003. – Вип. 6. – С.72-76.
77. Сергеев И. П. Образ римского императора Максимиана Фракийца в нарративных источниках / И. П. Сергеев // Дриновський збірник. – Харків; Софія, 2007. – Т. 1. – С. 31-35.
78. Сергеев И. П. О военных реформах в Римской империи в конце П-Ш вв. н.э. / И. П. Сергеев // ВХУ. – 1992. – № 363. – С. 73-82.
79. Сергеев И. П. О «классификации» правителей Римской империи периода кризиса III века / И. П. Сергеев // Вісник ХНУ. – 2000. – № 485: Історія. – Вип. 32. – С. 32-39.
80. Сергеев И. П. О межэтнических противоречиях в Римской империи в период кризиса III века / И. П. Сергеев // Древности 2004. – Х., 2004. – С. 173-178.
81. Сергеев И. П. О результатах преодоления кризиса III в. в Римской империи / И. П. Сергеев // Древности и средневековье Европы. – Пермь, 2002. – С.48-52.
82. Сергеев И. П. Проблема кризиса III века в Римской империи в «западном» антиковедении конца XX – начала XXI вв. / И. П. Сергеев // Древности 2013. – Х., 2013. – Вип. 12. – С. 304-310.
83. Сергеев И. П. Проблема социально-политического развития Римской империи в III веке н. э. в современном российском антиковедении / И. П. Сергеев // Вісник ХНУ. – 2012. – № 1005: Історія. – Вип. 45. – С. 92-98.
84. Сергеев И. П. Римская империя в III веке нашей эры: Проблемы социально-политической истории / И. П. Сергеев. – Харьков, 1999.
85. Сорочан С. Б. Жизнь и гибель Херсонеса / В. М. Зубарь, Л. В. Марченко, С. Б. Сорочан. – Харьков, 2000.
86. Токарев А. М. Виток та становлення офіційної ідеології принципату Імператора Цезаря Августа: автореф. дисс. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. – Харків, 2010.
87. Токарев А. Н. К вопросу о трансформации политики Октавиана в сфере идеологии в 36 г. до н. э. / А. Н. Токарев // Иресиона. Античный мир и его наследие. – Белгород, 2006. – Вип. 3. – С. 36-46.
88. Токарев А. Н. Место clupeus virtutis в пропаганде единоличной власти императора Августа // Древности 2012. – Х., 2012. – Вип. 11. – С. 29-39.
89. Токарев А. Н. Res publica в идеологии «оптиматов» / А. Н. Токарев // LAUREA. К 80-летию профессора Владимира Ивановича Кадеева. – Харьков, 2007. – С. 101-110.

90. Токарев А. Н. Сравнительный анализ терминов «optimates» и «boni» (к вопросу о политических группировках в эпоху Поздней Римской республики) / А. Н. Токарев // Вісник ХНУ. – 2007. – № 762: Історія. – Вип. 39. – С. 130-143.
91. Токарев А. Н. Становление официальной идеологии принципата императора Августа / А. Н. Токарев. – Харьков, 2011.
92. Токарев А. Н. «Традиционализм» и «республиканизм» в пропаганде Октавиана накануне Актийской битвы / А. Н. Токарев // Вісник ХНУ. – 2011. – № 965: Історія. – Вип. 43. – С.72-80.
93. Филиппов А. М. Гегемонизм и анτισпартанская симмахия в Древней Греции в 395–386 гг. до н.э. / А. М. Филиппов // Вісник ХНУ. – 2009. – № 852: Історія. – Вип. 41. – С. 75-85.
94. Янко А. Л. Соціально-політична організація етрусків (VIII–III ст. до н.е.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. 07.00.02 / А. Л. Янко. – Х., 2012.

Ручинська О. А., Сергєєв І. П. Давня історія та антична археологія у Харківському університеті

У статті аналізується розвиток давньої історії та античної археології у Харківському університеті в період після проголошення незалежності України. Автори статті надають інформацію щодо участі вчених кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського університету в археологічному дослідженні пам'яток античності в Криму, участі викладачів, аспірантів та пошукачів кафедри в організації та проведенні наукових конференцій, проблематики їх наукових досліджень в галузі давньої історії, тем захищених ними дисертацій, опублікованих монографій та наукових статей.

Ключові слова: давня історія, антична археологія, кафедра історії стародавнього світу та середніх віків, Харківський університет.

Ruchynska O. A., Sergeev I. P. Ancient History and Classical Archaeology at the University of Kharkov

The article analyzes the development of ancient history and classical archeology at the University of Kharkov in the period after declaration of the independence of Ukraine. The authors provide information about the participation of scientists of the Department of Ancient and Medieval History of Kharkov National University in the archaeological research of ancient monuments in the Crimea, participation of professors, post-graduate students of the department in the organization of the scientific conferences, problems of their researches in the field of ancient history topics, their defended theses, published monographs and articles.

Key words: ancient history, classical archeology, Department of Ancient and Medieval History, Kharkov National University.

**Четверть века пути в средневековье:
Медиевистика на историческом факультете Харьковского университета**

Сорочан С. Б., Домановский А. Н.

В статье идет речь об изучении истории средних веков на историческом факультете Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина в 1991–2014 гг. Охарактеризованы основные направления исследований и достижения ученых кафедры истории древнего мира и средних веков в сфере медиевистики.

Ключевые слова: Харьковский университет, исторический факультет, кафедра истории древнего мира и средних веков, медиевистика, византистика, средние века, археологические раскопки.

Исследования по истории средневековья на историческом факультете Харьковского университета имеют давнюю традицию, уходящую корнями ко временам рождения учебного заведения в начале XIX в. и освященную в течение XIX–XX вв. славными именами М. М. Лунина (1806(7)–1844), А. П. Рославского-Петровского (1816–1870), М. Н. Петрова (1826–1887), Н. А. Лавровского (1825–1899), А. П. Зернина (1821–1866), В. К. Надлера (1840–1894), М. С. Дринова (1812–1906), Е. К. Редина (1863–1908), Ф. И. Шмита (1877–1937), В. П. Бузескула (1858–1931), А. С. Вязигина (1867–1919), Н. М. Пакуля (1880–1953), Л. П. Калущкой (1921–1983), Г. В. Фризмана (1907–1993) и ряда других исследователей. Пережив вместе с университетом, городом и страной как периоды спокойного развития, так и лихолетья трагедий и невзгод, медиевисты неизменно стремились сохранить преемственность научного направления, проявляющуюся, невзирая на горестные цезуры упадка, даже через многие десятилетия кажущегося забвения и тлена.

Результатом закономерного внимания харьковских ученых к традициям университетской медиевистики стало появление ряда фундаментальных исследований по истории изучения западноевропейского, византийского и восточного средневековья в Харьковском университете в XIX – начале XX вв. авторства [31; 62; 108]. Медиевистика советской эпохи подробно охарактеризована в статьях А. И. Митряева, Ю. А. Голубкина и С. И. Лимана [74], а история научного направления в целом прослеживается в нескольких обобщающих очерках по истории западноевропейской медиевистики и византистики в Харькове со времен основания

университета по сегодняшний день [17; 23; 82; 97; 111]. При этом, впрочем, последние двадцати пяти годам истории медиевистики на историческом факультете Харьковского университета уделено лишь по несколько абзацев преимущественно информационного характера. Между тем пройденный за последние четверть века (начиная с 1991 г.) отрезок пути в средневековье заслуживает внимания и требует по меньшей мере предварительного осмысления, необходимого для определения места харьковской медиевистики в пределах ландшафта национальной, европейской и мировой исторической науки. Такая «ориентировка на местности» современных средневековых и византийских исследований на историческом факультете Харьковского университета позволит не только оценить уже сделанное за два с половиной десятилетия путешествие, но и наметить ориентиры дальнейшего движения для верного прокладывания нового курса.

Согласно теории «зависимости от пути» («path dependency theory») социолога Роберта Патнэма, точка, в которой мы оказались, напрямую зависит от точки выхода, определяющей направление, скорость и сопутствующие условия движения. Такой исходной точкой движения для медиевистики на историческом факультете Харьковского университета за истекшее двадцатипятилетие стало ее состояние к началу 1990-х гг., обусловленное несколькими десятилетиями предыдущего развития исторической науки в Харькове. К этому времени основные силы харьковских медиевистов были сосредоточены на кафедре истории древнего мира и средних веков, основанной в начале 1978 г. [58]. Инициатором ее создания и многолетним заведующим (вплоть до 2007 г.) был видный антиковед и археолог, известный специалист по истории и археологии античного Херсонеса В. И. Кадеев (1927–2012), что к концу 1980-х гг. во многом обусловило сосредоточение тематики научных исследований сотрудников кафедры на истории Древней Греции, Древнего Рима, античного Северного Причерноморья. Медиевистика, впрочем, также не была отодвинута на второй план, прежде всего благодаря исследованиям Ю. А. Голубкина (1941–2010) и его учеников (В. А. Дятлова, А. А. Гаврюшенко, С. И. Баева) по истории Реформации и Крестьянской войны в Германии, осуществлявшимся в рамках кафедральной темы по истории стран Западной Европы в период перехода от феодализма к капитализму [74, с. 75].

Исследования по истории Реформации в Германии были продолжены Ю. А. Голубкиным и после 1991 г. [см.: 24]. В это время ученый сосредотачивает внимание на изучении отдельных эпизодов биографии и творческого наследия Мартина Лютера, переводит на русский язык важнейшие сочинения великого реформатора [11–15 и мн. др.]. В 1992 г. Ю. А. Голубкиным был опубликован сборник избранных произведений Лютера 1520–1526 гг. «Время молчания прошло», снабженный обстоятельным объемным историко-биографическим очерком и комментариями [72]. Неоспоримое научное значение этих переводов многократно усиливалось также их активной востребованностью среди русскоязычных лютеран, не знающих немецкого

языка, ведь многие сочинения реформатора стали впервые доступны им именно в переводах харьковского медиевиста. Отдельного упоминания в этом плане заслуживает сборник произведений Лютера «Жить и возвещать дела Господни», содержавший важнейшие произведения проповедника [73].

Отточенное мастерство переводчика позволило Ю. А. Голубкину обратиться также к переводу поэтических религиозных произведений – духовных песен. В 1995 г. в Эрлангене вышел из печати подготовленный исследователем «Русско-немецкий сборник духовных песен», содержавший совместные переводы Ю. А. Голубкина и его жены Л. Н. Назаренко [84]. Они оказались выполненными столь мастерски, что со временем 15 из них были включены в число 400 лучших переводов духовных стихов, положенных на музыку [85]. При этом переводы Ю. А. Голубкина отличались не только поэтическим даром, но и глубоким знанием тонкостей лютеранского вероучения, скрупулезным подбором правильных слов, поскольку в теологических текстах важны были мельчайшие нюансы смыслов и недостаточно точный перевод мог непоправимо исказить авторскую мысль.

Ю. А. Голубкин перевел на русский язык также ряд научных работ известных немецких ученых, из которых следует упомянуть книгу Генриха Фауселя «Мартин Лютер. Жизнь и дело» [105] и сборник «Классики теологии», содержащий семь очерков о выдающихся теологах эпохи Реформации и Контрреформации – Мартине Лютере (1483–1546), Фоме де Вио Каэттане (1469–1543), Филиппе Меланхтоне (1479–1560), Жане Кальвине (1509–1564), Ричарде Хукере (1554–1600), Роберте Беллармине (1542–1621), Петре Могиле (1596–1646) [59].

Весомым вкладом в изучение истории Реформации в Германии стали подготовленные под руководством и при научном консультировании Ю. А. Голубкина диссертационные исследования его учеников. Из них после 1991 г. были защищены докторская диссертация В. А. Дятлова о низших слоях населения немецких городов эпохи Реформации [47] и С. А. Карикова о становлении Евангелической Церкви и Школы в Брауншвейге в 1517–1555 гг. [56]. Работая ныне в других учебных заведениях, ученики Ю. А. Голубкина не теряют связи со своей alma mater, в частности, публикуя в изданиях исторического факультета исследования по истории Реформации в Германии [53–55 и мн. др.].

Другим важным направлением развития харьковской медиевистики стали историографические исследования по истории изучения западноевропейского, славянского и византийского средневековья в Украине. Их традиции были заложены к началу 1990-х гг. специалистом по истории славяноведения А. И. Митряевым (1922–1998). Достойным преемником на этом поприще стал его ученик и последователь С. И. Лиман, защитивший вначале кандидатскую (1994 г.) [66], а затем и докторскую (2010 г.) диссертации по истории отечественной медиевистики [65; 67]. Работая ныне вне Харьковского университета, С. И. Лиман продолжает активно сотрудничать с кафедрой истории древнего мира и средних веков,

публикуя совместно с С. Б. Сорочаном работы по истории византиноведения в Украине в XIX в. [62–64 и мн. др.].

Весомой составляющей исследований по истории средневековья в Харьковском университете стала также возрожденная с начала 1990-х гг. после десятилетия забвения византистика. Возобновление визановедения в России, начавшееся в середине 1940-х гг., практически не отразилось на ситуации в Украине в целом и в Харьковском университете в частности, специалистов по византиноведению в Харькове не было вплоть до середины 1980-х – начала 1990-х гг. Становление современной харьковской византистики началось в русле исследований по истории позднеантичного Херсонеса, осуществлявшихся В. И. Кадеевым и его учениками. Дальше всех в этом направлении продвинулся С. Б. Сорочан, который уже в своей кандидатской диссертации и изданной по ее мотивам в соавторстве с В. И. Кадеевым монографии «Экономические связи античных городов Северного Причерноморья в I в. до н. э. – V в. н. э.» (1989 г.) [49] обратился к исследованию ранневизантийских сюжетов из истории торговли Херсонеса.

Окончательно переход С. Б. Сорочана к изучению византийских сюжетов был закреплен выходом в свет серии статей по истории византийской торговли эпохи раннего средневековья [подробную библиографию работ С. Б. Сорочана до 2012 г. см.: 86; биографический очерк: 22], защитой в 1998 г. докторской диссертации «Торговля в Византии IV–IX веков. Структуры и организация механизмов обмена» [96] и изданной по ее мотивам монографии «Византия IV–IX веков. Этюды рынка. Структуры механизмов обмена» [89]. Это стало основой возрождения в Харькове социально-экономического направления изучения истории Византии, прерванного в самом начале 1920-х гг. На современном этапе оно продолжает активно разрабатываться учениками С. Б. Сорочана, защитившими кандидатские диссертации – К. Ю. Бардолой («Система налогообложения в Византии в IV–IX вв.», 2003) [6] и А. М. Домановским («Государственный контроль и регулирование торговли в Византии IV–IX вв.», 2007) [27], которые продолжают разрабатывать тематику своих диссертационных исследований [1–5; 18–20; 26; 28]. В русле этих исследований находится кандидатская диссертация К. С. Сорочан «Продовольствие, сырьё и ремесленная продукция в Византии IV–IX вв.: профессиональная специализация в производстве и торговле» (2015 г., научный руководитель – И. П. Сергеев) [87], в которой изучен ассортимент, номенклатура рынка и специализация торговли Империи ромеев.

Одновременно С. Б. Сорочан продолжил археологические исследования Херсонеса, концентрируя теперь внимание на византийском периоде истории города. С 1996 г. ученый возглавлял археологический отряд, работавший в составе экспедиции Национального заповедника «Херсонес Таврический» под руководством ведущего научного сотрудника И. А. Антоновой. Отряд проводил раскопки на территории так называемой «цитадели» Херсонеса, участка городища площадью 0,5 га, где расположены памятники всех эпох существования города. С 2001 г., после смерти И. А. Антоновой, экспедиция

Харьковского университета под руководством С. Б. Сорочана продолжила работы в «цитадели» уже самостоятельно.

Под руководством С. Б. Сорочана было произведено исследование раннесредневековых терм VI–IX вв. на Южной площади. Раскопки 2007 г. показали, что к югу от бани VI–IX вв. находились еще одни термы. Следовательно, новая баня была сооружена рядом со старой, но позже. Она функционировала на протяжении «темных веков», пока не была сnivelирована к середине IX в. Объяснение нивелировки видится в строительстве здания, западное крыло которого захватило термы VII в. Исследования этого монументального сооружения, проведенные в 2004–2006 гг., позволяют считать, что у комплекса большого фемного претория X–XI вв., обнаруженного на территории «цитадели» И. А. Антоновой, был предшественник. Рядом с ним находилось еще одно крупное обособленное здание, сnivelированное к моменту строительства претория X–XI вв. Были раскопаны три крупных помещения почти правильной квадратной формы, следующие анфиладно по линии запад-восток (общие размеры открытого здания 18,0 x 6,60 м, площадь 118,8 кв м). В целом, постройка выглядела как прямоугольное в плане здание, которое, судя по значительной толщине стен, могло иметь второй этаж.

Обнаруженное здание может быть интерпретировано как место размещения фемных властей, поскольку находки материала из фундамента указывают на его строительство в 40–50-е гг. IX в., когда в Херсоне появился византийский стратиг. Раскопки показали, что монументальное сооружение просуществовало сравнительно недолго, до конца IX в., и было разобрано и сnivelировано в связи с постройкой нового большого фемного претория из парных зданий с двором и гарнизонной базиликальной церковью X–XI вв. [92–94; 48, с. 377–384].

С 2009 г. экспедицию, продолжившую исследование комплекса помещений юго-западу от средневековых терм VI–IX вв. на территории «цитадели», возглавил А. Н. Домановский. Основной целью экспедиции с этого времени стало исследование нераскопанной части «цитадели» между раскопом Р. Х. Лепера вдоль 20-й куртины и территорией раскопок И. А. Антоновой и С. Б. Сорочана. В 2011–2012 гг. экспедицией были проведены раскопки на территории к юго-западу от средневековых терм VI–IX вв. и так называемого «дома командира» по направлению к 19-й куртине. Керамические комплексы этого участка, исследования которого стартовали с современной дневной поверхности, дали неожиданно ранний для такого уровня залегания материал, датирующийся практически исключительно IV–VI вв. Выявленные архитектурные сооружения условно разделяются на три хронологических периода: 1. XIII в. (отдельные слабо сохранившиеся фрагменты кладок). 2. IX–X вв. (несколько кладок, не складывающихся в комплексы помещений). 3. IV–VI вв. (имеющие регулярные углы кладки, позволяющие проследить очертания большого здания) [92].

Результаты изучения С. Б. Сорочаном истории и археологии средневекового Херсонеса–Херсона нашли воплощение в серии статей.

Итог многолетним исследованиям политической и социально-экономической истории, топографии и архитектуры раннесредневекового ромейского города был подведен исследователем в фундаментальной монографии «Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X вв.)» (2005 г.; 2-е изд. – 2013 г.) [88].

Эти работы С. Б. Сорочана стали основой для становления еще одного направления современной харьковской византистики – всестороннего изучения византийского Херсона, которое также уже представлено диссертационными исследованиями подготовленных им учеников – А. В. Латышевой («Христианская церковь и религиозная жизнь в византийском Херсоне (VI–X в.)», 2009) [60] и М. В. Фомина («Погребальная традиция и обряд в византийском Херсоне (VI–X в.)», 2010) [106]. Историю раннесредневекового Херсонеса–Херсона активно разрабатывают также нынешние аспиранты и соискатели кафедры – М. В. Пархоменко (повседневная жизнь и быт херсонеситов эпохи раннего средневековья) [79; 80], Н. О. Супрун (погребальные традиции провинциального ромейского города на примере византийского Херсона) [102; 103], А. Н. Литовченко (искусство раннесредневекового Херсонеса) [68; 69].

С укреплением традиций византиноведения на кафедре истории древнего мира и средних веков стали появляться исследования, посвященные иным аспектам изучения истории византийской цивилизации. Так, в середине – второй половине 1990 –х годов ряд исследований о правовом и имущественном положении церковных институций в Византии рубежа IX–X вв. подготовила В. В. Литовченко [70; 71]. В 2012 г. была защищена кандидатская диссертация П. Е. Михалицына «Литературное наследие Григория Назианзина как ранневизантийский культурно-исторический феномен (по материалам трагедии «Страждущий Христос»)», в которой исследуется значение литературного наследия одного из наиболее выдающихся представителей христианства в ранней Византии в историко-культурном контексте ромейского общества второй половины IV в. [75]. Новое направление в харьковской византистике открывает также диссертационное исследование А. А. Роменского «Русь во внешней политике Византии в последней четверти X в.» (2015 г.), в котором изучена политика Империи ромеев в связи с Корсунским походом князя Владимира [83].

Важным моментом развития харьковского византиноведения стало издание С. Б. Сорочаном объемного учебного пособия «Византия. Парадигмы быта, сознания и культуры» [90], в котором Византийская цивилизация была показана через призму повседневной жизни византийца, его страхов и печалей, радостей и надежд, бытовых нужд, потребностей и возможностей их удовлетворения, начав с вопроса личной гигиены и заканчивая проблемами сложного устройства и функционирования византийского общества и государства, осознания ромеями своего места в ойкумене и мировой истории. За это учебное пособие автор был в 2012 г. награжден престижной премией памяти Митрополита Московского и Коломенского Макария (Булгакова),

учрежденной Русской Православной Церковью, правительством Москвы и Российской академией наук. Значимым событием стало также появление в 2011 г. первого на украинском языке профессионального учебника по истории Византии под редакцией С. Б. Сорочана и Л. В. Войтовича, подготовленного коллективом харьковских и львовских ученых [10].

Благодаря активному взаимодействию харьковских исследователей с коллегами-византинистами из других научных центров (Киев, Львов, Одесса, Черновцы, Севастополь, Симферополь, Судак, Керчь, Белгород и др.) регулярной стала работа секции по истории Византии (в сочетании либо с историей средневековых славян или кочевников, либо генуэзских колоний в Северном Причерноморье) на ставших уже традиционными с середины 1990-х г. историко-археологических конференциях, проводимых Харьковским историко-археологическим обществом. Успешной стала работа секций и круглых столов по византистике в рамках Дриновских чтений, проводимых университетским Центром болгаристики и балканских исследований имени М. Дринова. На основе предыдущего опыта таких собраний (в 2006 и 2007 гг.) 1 июля 2010 г. кафедра при взаимодействии с Центром болгаристики организовала и провела в Харькове I Международный симпозиум «*Notio Byzantinus* среди идей и вещей», привлекая исследователей из разных городов Украины, России, Беларуси, Болгарии [см.: 21; 25; 29; 30].

Значимым событием стало появление в 2012 г. инициированного С. Б. Сорочаном при тесном сотрудничестве с Харьковской и Богодуховской епархией УПЦ МП первого специализированного харьковского продолжающегося издания по византистике «*Нартекс. Byzantina Ukrainensia*». Первый его том содержит коллективную монографию «Жития епископов Херсонских в контексте истории Херсонеса Таврического», являющуюся новейшим комплексным исследованием важнейшего источника по истории ранневизантийского Херсона с привлечением всех известных письменных источников и новейших данных археологических раскопок [76]. Второй является сборником статей в честь 60-летия С. Б. Сорочана [110], а третий (последний из изданных на сегодняшний день) содержит первый выпуск (две первые части) перевода оксфордского учебного пособия по византистике, подготовленного плеядой лучших специалистов мирового уровня и отличающегося уникальной структурой, которая позволяет познакомить читателя со всеми гранями византийской цивилизации и историей ее изучения [77].

Следует отметить также Эллено-византийский лекторий «Византийская мозаика», организованный благодаря сотрудничеству кафедры истории древнего мира и средних веков Харьковского национального университета и Харьковской Духовной Семинарии на базе Свято-Пантелеимоновского храма (настоятель протоиерей Николай (Н. В. Терновецкий)). В лектории с 2012 г. ежемесячно проводятся научно-популярные лекции по различным аспектам византийской истории и культуры, истории и богословию христианства. Результатом работы лектория становятся также издаваемые

сборники публичных лекций (их на сегодняшний день уже два – за 2012–2013 и 2013–2014 учебные годы) [8]. Интересным проектом харьковских византинистов является также сайт «Василевс. Украинская византистика» (<https://byzantina.wordpress.com>) (инициатор создания и главный редактор А. Н. Домановский), информирующий коллег о значимых событиях в сфере украинского византиноведения.

Еще одним направлением харьковской медиевистики, которое, подобно византиноведению, проходит свое становление в последние десятилетия, является изучение истории итальянских колоний в Северном Причерноморье. При этом оно так же, как и византистика, восходит к историко-археологическим исследованиям В. И. Кадеева и его учеников. В 1999 г. С. В. Дьячков, руководивший в 1991–1999 гг. Херсонесской археологической экспедицией Харьковского университета, провел первые разведочные раскопки генуэзской крепости Чембало XIV–XV вв. (Балаклава), положив начало систематическому историко-археологическому изучению памятника харьковскими учеными.

Начиная с 2000 г. объединенная археологическая экспедиция «Чембало» Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина (руководитель С. В. Дьячков) и Национального заповедника «Херсонес Таврический» (руководитель Н. А. Алексеенко) исследовала ряд памятников на территории генуэзской крепости Чембало, остававшейся до этого одним из «белых пятен» на археологической карте Крымского полуострова. Была раскопана так называемая «Консульская церковь», расположенная в пределах города св. Николая (Верхний город) и имевшая традиционную для провинциального храма XII–XIV вв. архитектуру. С 2004 г. исследовалась башня № 8 крепости и площадка для установки метательной машины на склоне г. Кастрон (57 м над уровнем моря) вблизи нее. В результате раскопок было выявлено более 200 метательных ядер (весом от 20 до 100 кг, преимущественно – от 35 до 65 кг), деревянные и металлические фрагменты сожженной требюше. Местоположение метательной машины позволяло защитникам крепости простреливать вход в бухту, защищая ее от проникновения вражеских кораблей.

В 2009–2011 гг. исследовалась башня № 6 на северном склоне г. Кастрон (15 м над уровнем моря), представлявшая собой важное оборонительное и гидротехническое сооружение. Башня использовалась в качестве цистерны, содержащей более 550 куб м воды, а ее верхняя плоскость служила для установки метательного орудия, позволявшего контролировать внутреннюю акваторию бухты крепости. В 2010–2011 гг. к югу от нее было исследовано не отмеченное на известных планах и схемах сооружение, построенное позже башни и, возможно, являющееся остатками христианского храма, сооруженного после восстания 1433–1434 гг. Наконец, в 2013 г., во время раскопок башни № 5 на северном склоне г. Кастрон на территории города св. Николая, были обнаружены остатки значительного арсенала арбалетных стрел (2247 шт. арбалетных болтов трех типов и 572 втулки болтов без головок) [см.: 32–36; 41–44].

В целом археологические раскопки на территории генуэзской крепости Чембало способствовали становлению на кафедре истории древнего мира и средних веков Харьковского университета нового направления медиевистических исследований – истории итальянских колоний в Северном Причерноморье в XIII–XV вв. Проводимые С. В. Дьячковым исследования фортификационных сооружений крепости Чембало, уникальных находок снарядов для метательного оружия (арбалет, баллиста, требюше) на вооружении местного гарнизона, изучение использовавшегося арбалетчиками железного пластинчатого доспеха – бригадины – не только позволяют изучать развитие военного дела и фортификационного искусства генуэзцев в Крыму, но являются также ценным свидетельством по истории военного дела в Европе и Азии эпохи средневековья. Комплексное же исследование археологических находок в Чембало может стать основой для изучения повседневной жизни и быта жителей генуэзских колоний XIV–XV вв. в Крыму. Перспективность такого рода исследований можно видеть на примере работ соискателя кафедры истории древнего мира и средних веков Е. Н. Столяренко (научный руководитель С. В. Дьячков) [100; 101].

Интересно, что изучение «структур повседневности» привлекает все большее внимание харьковских медиевистов, обращающихся от сугубо крымских сюжетов, изучаемых преимущественно на основании археологических материалов, к западноевропейской тематике. Примером такого исследования является кандидатская диссертация А. А. Пастушенко «Английское каперство второй половины XVI в.: структуры повседневности» (2012 г.), выполненная под руководством С. Б. Сорочана [81].

Существенное внимание уделяют харьковские ученые и начальным этапам подготовки молодых исследователей к вступлению на собственный научный путь. Помимо упомянутых уже учебников по истории Византии, обучению начинающих медиевистов основам научно-исследовательской работы служит учебное пособие С. Б. Сорочана «Ремесло медиевиста», подготовленное на основе читавшегося многие годы на историческом факультете спецкурса [95]. Общему введению студентов факультета в историю западноевропейского средневековья способствуют подготовленные С. Б. Сорочаном, С. В. Дьячковым и С. И. Лиманом учебно-методические пособия [46]. Особо следует отметить разработанный С. В. Дьячковым глубокий авторский общий курс по истории средневекового Востока, опубликованный в виде курса лекций [37] и снабженный выдержавшим уже три издания методическим пособием [38].

С. В. Дьячков является также автором ряда пособий по истории средних веков для общеобразовательной школы. Будучи практикующим школьным учителем, университетским преподавателем и академическим исследователем, он смог удачно объединить в разработанных рабочих тетрадях, сборниках заданий, методических рекомендациях глубокое знание фактического материала с умелой, методически выверенной его подачей, интересной и доступной школьнику. Подготовленные С. В. Дьячковым и

неоднократно переиздававшиеся на русском и украинском языках пособия пользуются заслуженной популярностью среди учеников и школьных учителей [39; 40; и мн. др.].

Следует отметить также научно-популярные издания харьковских медиевистов – рассчитанные на массового читателя книги по истории античного и средневекового Херсонеса, археологические путеводители по херсонесскому городищу [45; 99; 107]. Написанные в легком художественном стиле, способные заинтересовать и увлечь читателя, они содержат достоверную научную информацию и в полной мере отражают современный уровень исторических знаний. Лучшим примером такого рода публикаций можно назвать книгу С. Б. Сорочана, В. М. Зубаря и Л. В. Марченко «Жизнь и гибель Херсонеса» [91].

Как видим, истекшие два с половиной десятилетия стали периодом интенсивной исследовательской и методической работы медиевистов кафедры истории древнего мира и средних веков историческом факультета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина. Пройденный харьковскими медиевистами за последнюю четверть века путь в средневековье ветвится переплетающимися между собой тропами. В них прослеживается и сохранение направлений научных исследований предыдущих десятилетий (изучение истории Реформации в Германии и историографии отечественной медиевистики), и возрождение прерванных традиций харьковского византиноведения (преимущественно в сфере изучения социально-экономической истории Византии и историко-археологических исследований византийского Херсона), и становление нового направления медиевистических штудий (изучение истории итальянских колоний Северного Причерноморья в XIII–XV вв.).

Достижения харьковских ученых были положительно отмечены в ряде обзорных статей, посвященных характеристике исследований по всемирной истории в Украине [9; 50–52; 61; 78], однако при этом они продолжают в значительной степени оставаться в поле притяжения преимущественно российской исторической науки. К примеру, далеко не случайно С. П. Карпов в докладе о современном состоянии византийских исследований в России называет ученых из Харькова через запятую с российскими коллегами [см.: 57], и главной причиной этого является далеко не только публикация большинства работ харьковских ученых на русском языке. России все еще удается поддерживать статус «великой историографической державы» (определение П. Уварова) [см.: 104], в которой интересуются всеми аспектами мировой истории, тогда как «история в Украине преимущественно остается историей Украины» [16, с. 50]. Украинская научная среда в сфере изучения всемирной истории, в том числе и средневековой, остается фрагментированной, ей крайне не хватает действенных профессиональных объединений, отрицательно сказывается отсутствие в структуре НАН Украины полноценного института всемирной истории [7]. Как будет развиваться в этих условиях харьковская медиевистика, куда приведет ее дальнейший путь в средневековье – покажет время.

Примечания

1. Бардола К. Ю. Был ли в Византии «налог на воздух»? Проблема азрикона в историографии / К. Ю. Бардола // Древности–2009. – Харьков, 2009. – С. 155–167.
2. Бардола К. Ю. Налогообложение городского населения Византии IV–V вв. Хрисаргир / К. Ю. Бардола // Древности–2006-2008. – Харьков, 2008. – С. 77–94.
3. Бардола К. Ю. Оптимизация или противодействие? Некоторые особенности отношений между властью и византийскими налогоплательщиками IV–IX вв. / К. Ю. Бардола // Древности–2013. – Харьков, 2013. – С. 72–85.
4. Бардола К. Ю. Особенности обложения подымным налогом в Византии. Капникон / К. Ю. Бардола // Древности–2010. – Харьков, 2010. – С. 58–69.
5. Бардола К. Ю. Синона. Пути трансформации византийской налоговой практики // Древности–2011. – Харьков, 2011. – С. 64–73.
6. Бардола К. Ю. Система оподаткування у Візантії в IV–IX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук / К. Ю. Бардола. – Харків, 2003. – 20 с.
7. Віднянський С. В. Стан, проблеми та перспективи досліджень зі всесвітньої історії в Україні / С. В. Віднянський // УІЖ. – 2010. – № 5. – С. 166–179.
8. «Византийская мозаика»: Сборник публичных лекций Элпино-византийского лектория при Свято-Пантелеимоновском храме / Ред. проф. С. Б. Сорочан; сост. А. Н. Домановский. – Харьков, 2013. – 232 с.; Вып. 2. – Харьков, 2014. – 244 с.
9. Вінниченко О. Дослідження проблем середньовічної європейської історії / О. Вінниченко // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів, 2004. – С. 280–295.
10. Войтович Л. В. Історія Візантії. Вступ до візантиністики / Л. В. Войтович, А. М. Домановський, Н. Б. Козак, І. М. Лильо, С. Б. Сорочан, О. М. Файда / За ред. С. Б. Сорочана і Л. В. Войтовича. – Львів, 2011. – 880 с.
11. Голубкин Ю. А. Возвращение Мартина Лютера из Вартбурга / Ю. А. Голубкин // Историк и его дело. – Ижевск, 2010. – Вып. 8. – С. 77–85.
12. Голубкин Ю. А. Исследования о Мартине Лютере: Статьи и воспоминания / Ю. А. Голубкин / Сост. А. Н. Токарев, С. А. Кариков. – Харьков, 2011. – 192 с.
13. Голубкин Ю. А. После бури (Что предопределило позицию Лютера в 1526–1529 гг. / Ю. А. Голубкин // Вісн. Харк. ун-ту. – 2000. – Вип. 32. – С. 48–57.
14. Голубкин Ю. А. «Учить, радовать и приводить в движение сердца» («Застольные речи» Мартина Лютера) / Ю. А. Голубкин // Вісн. Харк. ун-ту. – 2007. – № 762: Історія. – Вип. 39. – С. 101–110.
15. Голубкин Ю. А. «Magnificat» в переводе и истолковании Мартина Лютера / Ю. А. Голубкин // Вісн. Харк. ун-ту. – 2009. – № 852: Історія. – С. 253–260.
16. Грицак Я. Українська історіографія. 1991–2001: Десятиліття змін / Я. Грицак // Україна модерна. –К.; Львів, 2005. – С. 43–68.
17. Домановский А. Н. История византиноведения в Харьковском университете (из XIX-ого века в век XXI-ый) / А. Н. Домановский, М. Е. Домановская [Электронный ресурс] Режим доступа: https://byzantina.files.wordpress.com/2012/12/byzantine_studies_kharkiv.pdf Доступ – 30.01.2015.

18. *Домановський А. Н.* Налоговая реформа» 767 г. Константина V Копронима (741–775) в контексте государственного регулирования продовольственного снабжения столицы / А. Н. Домановский // Из истории и культуры средних веков и раннего нового времени. – СПб., 2007. – С. 26–40.
19. *Домановський А. Н.* Налоговые преобразования Анастасия I (491–518) в контексте государственного регулирования торговли продовольственными товарами / А. Н. Домановский // Дриновський збірник. – Харків; Софія, 2009. – Т. 3. – С. 327–338.
20. *Домановський А. Н.* О службе комитов (архонтов) проливов и авидиков в Византии V–IX ст. / А. Н. Домановский // LAUREA. К 80-летию профессора Владимира Ивановича Кадеева. – Харьков, 2007. – С. 147–157.
21. *Домановський А. Н.* Проблемы византиноведения в современной Украине / А. Н. Домановский, О. В. Файда // ВВ. – 2010. – Т. 69 (94). – С. 391–392.
22. *Домановський А. Н.* Ромей на пути в Византию: к 60-летию С. Б. Сорочана / А. Н. Домановский // 'Ρωμαϊός: сборник статей к 60-летию проф. С. Б. Сорочана // Нартекс. Byzantina Ukrainensia. – Т. 2. – Харьков, 2013. – С. 9–26.
23. *Домановський А. Н.* Харьковская византистика: истоки, история, перспективы / А. Н. Домановский, С. Б. Сорочан // Российское византиноведение: Традиции и перспективы: тез. докл. XIX Всерос. науч. сессии византинистов. – М., 2011. – С. 90–96.
24. *Домановський А. Н.* Цветок шафрана в рыцарской перчатке: «На том стою и не могу иначе» / А. Н. Домановский // Голубкин Ю. А. Исследования о Мартине Лютере: Статьи и воспоминания. – Харьков, 2011. – С. 136–145.
25. *Домановський А. М.* «Візантійська мозаїка» харківської історико-археологічної конференції / А. М. Домановський, О. О. Роменський // 'Ρωμαϊός: сборник статей к 60-летию проф. С. Б. Сорочана. – Харьков, 2013. – С. 580–587.
26. *Домановський А. М.* Візантійсько-болгарська торгівля у VIII–IX ст.: засоби державного контролю та регулювання / А. М. Домановський // Історія торгівлі, податків та мита. – Дніпропетровськ, 2010. – № 1 (1). – С. 38–46.
27. *Домановський А. М.* Державний контроль та регулювання торгівлі у Візантії IV–IX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук / А. М. Домановський. – Харків, 2007. – 20 с.
28. *Домановський А. М.* Математичне моделювання в дослідженнях соціально-економічної історії ранньосередньовічної Візантії / А. М. Домановський // Дриновський збірник. – Харків; Софія, 2012. – Т. 5. – С. 170–177.
29. *Домановський А. М.* Українська візантиністика у Харківському університеті / А. М. Домановський, М. В. Пархоменко // Історичний журнал. – 2008. – № 2. – С. 115–121.
30. *Домановський А. М.* Міжнародний симпозіум «Номо Byzantinus серед ідей та речей» / А. М. Домановський, О. В. Файда // УІЖ. – 2011. – № 1. – С. 222–228.
31. *Домановська М. Є.* Візантиністика у Харківському університеті (середина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / М. Є. Домановська. – Харків, 2015. – 18 с.
32. *Дьячков С. В.* Арбалет, баллиста, требюше на вооружении гарнизона генуэзской крепости Чембало XIV–XV вв. (по материалам раскопок 1999–2013 гг.) / С. В. Дьячков // Труды IV (XX) Всероссийского археологического съезда в Казани. – Т. 3. – Казань, 2014. – С. 246–250.

33. *Дьячков С. В.* «Арсенал» метательных снарядов генуэзской крепости Чембало в Крыму / С. В. Дьячков // Российская археология. – 2008. – № 2. – С. 96–112.
34. *Дьячков С. В.* Археологические исследования генуэзской крепости Чембало в 2000–2005 гг. / С. В. Дьячков // Древности–2005. – Харьков, 2005. – С. 212–227.
35. *Дьячков С. В.* Башня № 8 консульского замка генуэзской крепости Чембало / С. В. Дьячков // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы V Международной научной конференции (Харьков, 4–6 ноября 2004 г.). – Харьков, 2004. – С. 89–90.
36. *Дьячков С. В.* Бригандина арбалетчика из Чембало / С. В. Дьячков // Древности–2010. – Харьков, 2010. – С. 273–289.
37. *Дьячков С. В.* История средневекового Востока: Конспект лекций / С. В. Дьячков. – Харьков, 2013. – 420 с.
38. *Дьячков С. В.* История средневекового Востока: Программа курса, методические рекомендации, справочные материалы / С. В. Дьячков. – Харьков, 2004. – 96 с.; 2-е изд., испр. и доп. – Харьков, 2008. – 104 с.; 3-е изд., испр. и доп. – Харьков, 2011. – 104 с.
39. *Дьячков С. В.* История средних веков. Рабочая тетрадь для 7 класса / С. В. Дьячков. – Харьков, 1997. – Ч. 1. – 108 с.; Ч. 2. – 83 с.; Харьков, 1999. – 112 с.; Харьков, 2000. – 120 с.
40. *Дьячков С. В.* История средних веков. 7 класс: Универсальный учебный комплекс / С. В. Дьячков. – К., Харьков, 2004. – 72 с.; К., Харьков, 2007. – 72 с.
41. *Дьячков С. В.* Консульская церковь крепости Чембало (XIV–XV вв.) // О древностях Южного берега Крыма и гор Таврических. – К., 2004. – С. 246–255.
42. *Дьячков С. В.* О метательном оружии гарнизона генуэзской крепости Чембало (XIV–XV вв.) / С. В. Дьячков // Древности–2011. – Харьков, 2011. – С. 206–226.
43. *Дьячков С. В.* Раскопки башни № 6 генуэзской крепости Чембало (XIV–XV вв.): предварительные итоги / С. В. Дьячков // Охрана культурного наследия: проблемы и перспективы: тез. докл. и сообщ. междунар. науч. конф., г. Севастополь, 30 сент. – 5 окт. 2012 г. – Севастополь, 2012. – С. 22–24.
44. *Дьячков С. В.* Требуше генуэзской крепости Чембало (XIV–XV вв.) / С. В. Дьячков, Н. А. Алексеенко // LAUREA. К 80-летию профессора Владимира Ивановича Кадеева. – Харьков, 2007. – С. 124–135.
45. *Дьячков С. В.* Херсонесские археологические прогулки: Краткий справочник-путеводитель / С. В. Дьячков, Н. А. Алексеенко. – Харьков, 1997. – 32 с.; 2-е изд. – Харьков, 1999. – 40 с.; 3-е изд., испр. – Харьков, 2001. – 40 с.
46. *Дьячков С. В.* Історія середніх віків: навч.-метод. посібник / С. В. Дьячков, С. І. Лиман, С. Б. Сорочан. – Харків, 2006. – 128 с.
47. *Дятлов В. О.* Нижчі верстви населення німецького міста і Реформація (друга половина XV – перша половина XVI ст.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 1998. – 32 с.
48. *Зубарь В. М.* Летопись археологических исследований Херсонеса–Херсона и его округа (1914–2005 гг.) / В. М. Зубарь. – Т. 1–2. – Симферополь, 2009. – 496 с.
49. *Кадеев В. И.* Экономические связи античных городов Северного Причерноморья в I в. до н. э. – V в. н. э. (на материалах Херсонеса) / В. И. Кадеев, С. Б. Сорочан. – Харьков, 1989. – 136 с.

50. *Калакура Я. С.* Зарубіжний світ у вимірі новітньої української історіографії / Я. С. Калакура // Україна, Європа і світ. – Вип. 11. – Тернопіль, 2013. – С. 207–219.
51. *Калакура Я. С.* Зарубіжний світ як предмет дослідження новітньої української історіографії / Я. С. Калакура // УІЖ. – 2012. – № 5. – С. 120–134.
52. *Калакура Я. С.* Новітня українська історіографія всесвітньої історії / Я. С. Калакура // Збірник наукових праць Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії. – Т. 30. – К., 2012. – С. 212–234.
53. *Каріков С. А.* Генеральні візитації в курфюршестві Саксонському у другій половині XVI ст. / С. А. Каріков // Вісн. Харк. ун-ту. – 2011. – № 965: Історія. – Вип. 43. – С. 51–58.
54. *Каріков С. А.* Конфесійно-політичний розвиток Нижньо-саксонських міст у 20–60-х рр. XVI ст. / С. А. Каріков // Вісн. Харк. ун-ту. – 2013. – № 1087: Історія. – Вип. 47. – С. 59–69.
55. *Каріков С. А.* Курфюрст Август I Саксонський: головні напрями політики / С. А. Каріков // Вісн. Харк. ун-ту. – 2012. – № 1005: Історія. – Вип. 45. – С. 73–81.
56. *Каріков С. А.* Реформація і становлення Євангелічної церкви та школи у Брауншвейзі (1517–1555 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / С. А. Каріков. – Харків, 2006. – 20 с.
57. *Карпов С. П.* Российское византиноведение сегодня: школы, итоги и перспективы / С. П. Карпов // Российское византиноведение: традиции и перспективы: тез. докл. XIX Всерос. науч. сессии византинистов. – М., 2011. – С. 3–13.
58. *Кафедра истории древнего мира и средних веков Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина.* 30 лет / Авт.-сост. В. И. Кадеев, С. Б. Сорочан. – Харьков, 2008. – 160 с.
59. *Классики теологии. Эпоха Реформации и Контрреформации /* Пер. с нем. и отв. ред. Ю. А. Голубкин. – Харьков, 2005. – 248 с.
60. *Латишева О. В.* Християнська церква та релігійне життя у візантійському Херсоні (VI–X ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / О. В. Латишева. – Харків, 2009. – 24 с.
61. *Лильо І.* Візантиністичні студії: сучасний стан і проблеми / І. Лильо // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів, 2004. – С. 277–280.
62. *Лиман С. И.* Византийская империя в трудах историков Харьковского университета: (1804–1917) / С. И. Лиман, С. Б. Сорочан // Дриновський збірник. – Харків; Софія, 2008. – Т. 2. – С. 51–68.
63. *Лиман С. И.* Византия в трудах историков украинских земель Российской империи в 1804–1874 гг. / С. И. Лиман, С. Б. Сорочан // Stratum Plus. – 2005. – № 5: (2003–2004): Мастера средневековья. – С. 500–523.
64. *Лиман С. И.* Византия в трудах историков украинских земель Российской империи в 1874–1885 гг. / С. И. Лиман, С. Б. Сорочан // Stratum Plus. – 2005–2009. – № 5: Русское время. – С. 500–523.
65. *Лиман С. И.* Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.) / С. И. Лиман. – Харьков, 2009. – 484 с.

66. *Лиман С. И.* Медієвістика в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. (1880–1917 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / С. И. Лиман. – Дніпропетровськ, 1994. – 18 с.
67. *Лиман С. И.* Середньовічні цивілізації Західної, Центральної та Південно-Східної Європи: досвід досліджень в українських землях Російської імперії (1804 – перша половина 1880-х рр.): автореф. дис. ... докт. іст. наук / С. И. Лиман. – Харків, 2010. – 36 с.
68. *Литовченко А.* О фресковой живописи сакральных памятников средневекового Херсона / А. Литовченко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Харків, 2011. – Вип. 14. – С. 31–38.
69. *Литовченко А. Н.* Сирийские мотивы в раннехристианском искусстве Херсонеса–Херсона / А. Н. Литовченко, М. В. Фомин, А. Г. Чекаль // Сугдейский сборник. – К.; Судак, 2012. – Вып. 5. – С. 142–151.
70. *Литовченко В. В.* К вопросу о законодательстве Льва VI Мудрого в отношении церкви / В. В. Литовченко // Вісн. Харк. ун-ту. – 1997. – № 396: Історія. – Вип. 29. – С. 24–31.
71. *Литовченко В. В.* К проблеме возникновения монастырей в Византии в конце IX – начале X вв. / В. В. Литовченко // Вісн. Харк. ун-ту. – 1999. – № 441: Історія. – Вип. 31. – С. 67–76.
72. *Мартин Лютер.* Время молчания прошло. Избранные произведения 1520 – 1526 гг. / Пер. с нем., ист.-биограф. очерк и коммент. Ю. А. Голубкина. – Харьков, 1992. – 352 с.; 2-е изд. – Харьков, 1994. – 352 с.
73. *Мартин Лютер.* Жить и возвещать дела Господни (Малый Катехизис, Большой Катехизис, Послание о переводе, Шмалькальденские статьи) / Сост., ред., пер. с нем., предисл., послесл. и коммент. Ю. А. Голубкина. – Харьков, 2001. – 496 с.
74. *Митряев А. И.* Медієвістика в Харьковском университете / А. И. Митряев, Ю. А. Голубкин, С. И. Лиман // Вісн. Харк. ун-ту. – 1991. – № 357: Історія. – Вип. 24. – 1991. – Вип. 24. – С. 69–83.
75. *Михаліцин П. Є.* Літературна спадщина Григорія Назіанзіна як ранньовізантійський культурно-історичний феномен (за матеріалами трагедії «Стражденный Христос»): автореф. дис. ... канд. іст. наук / П. Є. Михаліцин. – Харків, 2012. – 20 с.
76. *Могаричев Ю. М.* Жития епископов Херсонских в контексте истории Херсонеса Таврического / Ю. М. Могаричев, А. В. Сазанов, Т. Э. Саргсян, С. Б. Сорочан, А. К. Шапошников. – Харьков, 2012. – 416 с. (Нартекс. Byzantina Ukrainensia. Т. 1).
77. *Оксфордское руководство по византистике /* Ред. Э. Джеффрис, Дж. Хэлдон, Р. Кормак; пер. с англ. В. В. Швеи; гл. ред. С. Б. Сорочан. – Вып. 1. – Харьков, 2014. – 516 с. (Нартекс. Byzantina Ukrainensia. Т. 3).
78. *Павленко Л. В.* Українські перспективи філологічних досліджень в галузі візантиністики / Л. В. Павленко // Неперервна філологія: класичні, візантологічні та неолліністичні студії в Україні XX століття. – Львів, 2014. – С. 111–121.
79. *Пархоменко М. В.* О медицине в византийском Херсонесе–Херсоне / М. В. Пархоменко / М. В. Пархоменко // Вісн. Харк. ун-ту. – 2011. – № 982: Історія. – Вип. 44. – С. 40–52.
80. *Пархоменко М. В.* Письма Папы Мартина I как источник о рационе питания жителей византийского Херсона VII в. / М. В. Пархоменко // Вісн. Харк. ун-ту. – 2013. – № 1087: Історія. – Вип. 47. – С. 69–82.

81. Пастушенко А. О. Англійське каперство другої половини XVI століття: структури повсякдення: автореф. дис. ... канд. іст. наук / А. О. Пастушенко. – Харків, 2012. – 20 с.
82. Роменский А. Два столетия медиевистики в Харькове / А. Роменский // Vox medii aevi. – 2013. – № 3 (10). – С. xxxvi–xli.
83. Роменський О. О. Русь у зовнішній політиці Візантії в останній чверті X ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук / О. О. Роменський. – Харків, 2015. – 24 с.
84. Русско-немецкий сборник духовных песен / Сост. и ред. Ю. А. Голубкина и др. – Эрланген, 1995. – 160 с.
85. Сборник песнопений Евангелическо-Лютеранской Церкви. – СПб., 2010. – 501 с.
86. Сергей Борисович Сорочан – профессор Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина: биобиблиогр. указ. / Сост., вступ. ст. А. Н. Домановский; библиогр. ред. С. Р. Марченко. – Харьков, 2013. – 92 с.
87. Сорочан К. С. Продовольство, сировина і ремісничя продукція у Візантії IV–IX ст.: професійна спеціалізація у виробництві та торгівлі: автореф. дис. ... канд. іст. наук / К. С. Сорочан. – Харків, 2015. – 24 с.
88. Сорочан С. Б. Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X вв.). Очерки истории и культуры / С. Б. Сорочан. – Ч. 1–2. – Харьков, 2005. – 1648 с.; Харьков; Москва, 2013. – Ч. 1. – 600 с.; Ч. 2. – 672 с.; Ч. 3. – 472 с.
89. Сорочан С. Б. Византия IV–IX веков. Этюды рынка. Структуры механизмов обмена / С. Б. Сорочан. – Харьков, 1998. – 452 с.; 2-е изд. – Харьков, 2001. – 476 с.
90. Сорочан С. Б. Византия. Парадигмы быта, сознания, культуры: учебное пособие / С. Б. Сорочан. – Харьков, 2011. – 952 с.
91. Сорочан С. Б. Жизнь и гибель Херсонеса / С. Б. Сорочан, В. М. Зубарь, Л. В. Марченко. – Харьков, 2000/2001. – 828 с.; Севастополь, 2006. – 832 с.
92. Сорочан С. Б. Об итогах исследований «цитадели» Херсонеса Таврического археологической экспедицией Харьковского национального университета В. Н. Каразина / С. Б. Сорочан, А. Н. Домановский // Охрана культурного наследия: проблемы и перспективы: тез. докл. и сообщ. междунар. науч. конф., г. Севастополь, 30 сент. – 5 окт. 2012 г. – Севастополь, 2012. – С. 92–94.
93. Сорочан С. Б. О результатах работы экспедиции Харьковского университета в «цитадели» Херсонеса в 1996–2007 гг. / С. Б. Сорочан // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VI Междунар. науч. конф., посвящ. 150-летию со дня рождения акад. В. П. Бузескула (Харьков, 10–11 октября 2008 г.). – Харьков, 2008. – С. 89–90.
94. Сорочан С. Б. Основные этапы археологического изучения памятников на территории цитадели Херсонеса Таврического / С. Б. Сорочан, В. М. Зубарь // Боспорские исследования. – Симферополь; Керчь, 2008. – Вып. 19. – С. 156–259.
95. Сорочан С. Б. Ремесло медиевиста. Основы научно-исследовательской работы: учебное пособие / С. Б. Сорочан. – Харьков, 2013. – 172 с.
96. Сорочан С. Б. Торговля у Візантії IV–IX віків. Структура і організація механізмів обміну: автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – Харків, 1998. – 36 с.

97. Сорочан С. Б. Харьковская византистика: истоки, история, перспективы / С. Б. Сорочан, А. Н. Домановский // «Византийская мозаика»: Сборник публичных лекций Эллино-византийского лектория при Свято-Пантелеимоновском храме. – Вып. 2. – Харьков, 2014. – С. 223–231.
98. Сорочан С. Б. Харьковская экспедиция в Херсонесе, или Тридцать лет спустя / С. Б. Сорочан, А. Н. Домановский // Древности–2012. – Вып. 11. – Харьков, 2012. – С. 297–306.
99. Сорочан С. Б. Херсонес–Херсон–Корсунь. Путешествие через века без экскурсовода / С. Б. Сорочан, В. М. Зубарь, Л. В. Марченко. – К., 2003. – 240 с.
100. Столяренко Е. Н. Новый участок водопровода генуэзской крепости Чембало (XIV–XV вв.) / Е. Н. Столяренко // Древности–2011. – Харьков, 2011. – С. 353–358.
101. Столяренко Е. Н. О пищевом рационе жителей генуэзских колоний Крыма / Е. Н. Столяренко // Древности–2012. – Харьков, 2012. – С. 87–96.
102. Супрун Н. О. Об использовании бальзамариев как элемента погребальной традиции античного Херсонеса – византийского Херсона / Н. О. Супрун // Научные ведомости Белгородского государственного университета. – 2013. – № 15 (158). – Вып. 27. – С. 23–28.
103. Супрун Н. О трансформации церемонии погребения херсонеситов на протяжении античного – византийского периодов / Н. Супрун // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Харків, 2011. – Вип. 14. – С. 62–69.
104. Уваров П. Но тут все и кончилось... Россия в роли «великой историографической державы» / П. Уваров // Национальная гуманитарная наука в мировом контексте: опыт России и Польши. – М., 2010. – С. 121–137.
105. Фаусель Г. Мартин Лютер. Жизнь и дело / Пер. с нем. Ю. А. Голубкина. – Т. 1. – Харьков, 1995. – 240 с.; Т. 2. – Харьков, 1996. – 400 с.
106. Фомін М. В. Поховальна традиція і обряд у візантійському Херсоні (IV–X ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / М. В. Фомін. – Харків, 2010. – 16 с.
107. Херсонес Таврический: краткий путеводитель по городищу / Сост. С. Б. Сорочан, В. М. Зубарь, Л. В. Марченко. – Харьков, 2007. – 128 с.; 2-е изд. – Харьков, 2011. – 128 с.
108. Чувпило Л. О. Сходознавство в Харківському університеті (1805–1917 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / Л. О. Чувпило. – Харків, 2002. – 20 с.
109. Dyachkov S. The 15th Century Brigandine of a Crossbowman from the Genoese Fortress of Cembalo / S. Dyachkov // Acta Militaria Mediaevalia. – Krakow; Rzeszow; Sanok, 2011. – Vol. 7. – S. 175–190.
110. 'Ρωμαϊός: сборник статей к 60-летию проф. С. Б. Сорочана. – Харьков, 2013. – 596 с. (Нартекс. Byzantina Ukrainensia. – Т. 2).
111. Sorochan S. B. Byzantine Studies in Khrakov: Origins, History, and Perspectives / S. B. Sorochan, A. M. Domanovsky // «Византийская мозаика»: Сборник публичных лекций Эллино-византийского лектория при Свято-Пантелеимоновском храме. – Вып. 2. – Харьков, 2014. – P. 232–239.

Сорочан С. Б., Домановський А. М. Четверть століття шляху у середньовіччя: Медієвістика на історичному факультеті Харківського університету

У статті йдеться про вивчення історії середніх віків на історичному факультеті Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна у 1991–2014 рр. Схарактеризовано основні напрямки досліджень і досягнення науковців кафедри історії стародавнього світу та середніх віків у галузі медієвістики.

Ключові слова: Харківський університет, історичний факультет, кафедра історії стародавнього світу та середніх віків, медієвістика, візантиністика, середні віки, археологічні розкопки.

Sorochan S. B., Domanovsky A. M. A Quarter-century pass to the Middle Ages: Medieval Studies at the Historical Faculty Kharkov University

The paper deals with the study of medieval history at the Historical Faculty of V. N. Karazin Kharkiv National University in 1991–2014. Author determined the main directions of research and scientific achievements of the Department of Ancient and Medieval History in Medieval Studies.

Key words: Kharkov University, Historical Faculty, Department of Ancient and Medieval History, Medieval Studies, Byzantine Studies, middle ages, archaeological excavations.

УДК 930:378.4(477.54)«1991/2014»:94(4+7/8)«654»

Дослідження історії зарубіжних країн Європи й Америки нового та новітнього часу на історичному факультеті

Миколенко Д. В.

У статті розглянуто основні напрями наукових досліджень нової та новітньої історії зарубіжних країн Європи та Америки, представлені на історичному факультеті. Автор встановив фактори, що визначили найбільш пріоритетні теми наукових пошуків співробітників, а також розкрив стратегічні завдання подальшого розвитку новітньої історії.

Ключові слова: нова та новітня історія, Західна Європа, Центрально-Східна Європа, Америка, наукова школа.

На історичному факультеті Харківського університету динамічно розвиваються декілька напрямів наукових досліджень, серед яких – історія країн Центрально-Східної та Західної Європи, американістика, а також сходознавство у новий та новітній періоди. У даній статті подано огляд перших трьох із усіх зазначених напрямів, починаючи з 1991 р.

Важливість для сучасної України історичних студій Центрально-Східної Європи визначена тим фактом, що наша країна є частиною цього великого регіону, а її минуле тісно пов'язане з сусідніми державами. Дослідження спільних політичних, культурних і соціально-економічних процесів дозволяє точніше інтерпретувати як події вітчизняної, так і зарубіжної історії, а їхній компаративний аналіз – глибше розуміти специфічне національне.

Вивчення нової та новітньої історії на історичному факультеті значною мірою базується на слов'язознавчих традиціях, закладених ще у XIX ст. Сьогодні здебільшого такі дослідження здійснюють науковці кафедри нової та новітньої історії. Зокрема, ними успішно досліджується історія багатьох зарубіжних країн Центрально-Східної Європи – Польщі, Чехії, Словаччини, Болгарії, Сербії, Македонії, Білорусі.

Давні традиції вивчення минулого Центрально-Східної Європи на історичному факультеті ХНУ продовжують відразу декілька дослідників. Кандидат історичних наук, з 1994 року професор Є. П. Пугач протягом тривалого часу працює над двома науковими темами – «Політичні трансформації у Словаччині міжвоєнного періоду і другої половини XX ст.» та «Розвиток слов'язознавчих досліджень у Харківському університеті» [49; 50].

Важливим результатом багаторічної праці вченого став вихід друком його монографії [48] з історії Словаччини, починаючи з появи на її території

слов'янських племен у добу середньовіччя і закінчуючи сучасністю, тобто періодом становлення й функціонування незалежної Словацької держави та її інтеграції до Європейського Союзу.

Під науковим керівництвом Є. П. Пугача було виконано кандидатську дисертацію аспірантом кафедри нової та новітньої історії В. І. Ковальовим [19], котрий досліджував вплив ідей і досвіду Словацького національного повстання на перетворення у Чехословаччині під час національно-демократичної революції. Надалі В. І. Ковальов вивчав особливості формування політичних інститутів в Словаччині у період Другої світової війни та після її завершення [18]. У своїх роботах він продемонстрував відхід від багатьох стереотипів, що дозволило йому глибше розкрити політичні процеси, котрі відбувалися в країні під час «режиму народної демократії» і становлення комуністичної диктатури за радянським зразком.

Взаємовідносини між суспільством і правлячим режимом в Словаччині напередодні та під час Другої світової війни стали об'єктом вивчення ще одного вихованця Є. П. Пугача – аспіранта Є. С. Рогового, який 2011 р. захистив дисертацію по темі «Взаємовідносини суспільства та влади в Словацькій республіці (1939–1945 рр.)» [52].

Дослідження минулого Словаччини продовжуються на кафедрі й нині. Так, у 2014 р. О. Є. Дмитрієва [14] під керівництвом доцента А. І. Йолкіна захистила кандидатську дисертацію «Чеські і словацькі військовополонені у Росії: гуманітарний аспект (1914–1918 рр.)», а здобувач Є. О. Мухін працює над вивченням процесу інтеграції Словаччини до Європейського Союзу (науковий керівник проф. Пугач Є. П.).

Вагоме місце у наукових розвідках співробітників займає полоністика. Зокрема, кандидат історичних наук, доцент А. І. Йолкін зробив вагомий внесок у дослідження різних аспектів життя російської еміграції в Польщі. Вчений не лише опублікував декілька статей [15; 16; 17] з вказаної проблематики, а й передав свій досвід молодому поколінню науковців. Під його керівництвом кандидатські дисертації захистили: 2009 року – Г. В. Штан [83], який вивчав польський національний рух в Російській імперії на початку ХХ ст.; у 2010 р. – Т. М. Лихачова [30], котра вивчала перебування польських біженців на території Росії у 1914–1917 рр.

Ще одна тема, яка активно досліджується на кафедрі – слов'янські національні меншини в Німеччині. У 1996 р. захистив дисертацію О. С. Проневич [47], присвятивши її боротьбі лужицьких сербів за свої політичні й культурні права у перші роки після Другої світової війни (науковий керівник проф. Є. П. Пугач). Останнім часом під керівництвом А. І. Йолкіна вивчаються різні питання, пов'язані з правовим і соціально-економічним становищем польської національної меншини в Германській імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття [3].

Завдяки зусиллям Є. П. Пугача і А. І. Йолкіна почав розвиватися науковий напрям – історія Білорусі. 2006 року Г. Г. Дедуріним [12] була захищена кандидатська дисертація, присвячена білоруському національному руху

1920–1930 рр. у Польщі (науковий керівник доц. А. І. Йолкін), а 2009 року – Ю. А. Дем'янчук [13], яка вивчала російсько-білоруські відносини останніх десяти років минулого століття (науковий керівник проф. Є. П. Пугач). Успішній діяльності аспірантів сприяла можливість міжнародного співробітництва між історичним факультетом ХНУ імені В. Н. Каразіна та вищими навчальними закладами Республіки Білорусь – Білоруським державним університетом і Берестейським державним університетом імені О. С. Пушкіна.

Школа історичної болгаристики, котра почала формуватися у Харківському університеті наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. за часів викладацької діяльності в ньому відомого вченого болгарського походження Марина Дринова, сьогодні представлена відразу кількома дослідниками.

Кандидат історичних наук, доцент О. П. Чижов, який у 2003–2012 рр. очолював кафедру нової та новітньої історії, протягом тривалого часу вивчає російсько-болгарські політичні й культурні зв'язки останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. За період з 1991 по 2014 р. він опублікував низку статей [77; 78; 79; 80; 81;] з вказаної теми.

Значний внесок у розвиток вітчизняної болгаристики зробив кандидат історичних наук, доцент С. Ю. Страшнюк. До кола його наукових інтересів входять політичні трансформації у Народній Республіці Болгарії [66; 67], болгарська національна меншина в Україні [65], історія славістики [1; 2; 29; 51; 60; 64; 69]. а також засновника Харківського університету Василя Назаровича Каразіна.

З 1991 по 2014 р. на кафедрі нової та новітньої історії було підготовлено чотири кандидатські дисертації з історії Болгарії. Науковим керівником перших двох, захищених відповідно у 1996 і 1997 роках, виступав професор Є. П. Пугач. В. В. Турков працював над вивченням передумов, перебігу і наслідків політики Російської імперії по переселенню бессарабських болгар та їх адаптації на Південноукраїнських землях [70]. Авторка іншого дослідження – М. В. Лобанова, висвітлила участь політичного діяча Кристі Раковського у соціал-демократичному русі Болгарії 1903–1912 років [31]. Наукове керівництво двох наступних робіт здійснював доцент С. Ю. Шашнюк. 2007 року відбувся захист дисертації аспірантом Д. В. Миколенком [39], який досліджував партійно-політичну систему Болгарії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., а у 2012 р. – А. О. Сайпановою [53], котра вивчала наукову і педагогічну діяльність відомого фахівця з історії Болгарії, колишнього завідувача кафедри нової та новітньої історії Харківського університету, доктора історичних наук, професора Степана Івановича Сідельнікова.

Нинішній завідувач кафедри доктор історичних наук, професор, з листопада 2013 року іноземний член Болгарської академії наук Михайло Георгійович Станчев прийшов працювати на історичний факультет вже зрілим ученим у 2012 р. [43] Протягом своєї роботи на кафедрі він успішно досліджує декілька наукових тем. Перша, пов'язана його докторською дисертацією, захищеною у 2000 році у спеціалізованій Раді Інституту історії Болгарської академії наук – це діяльність відомого радянського державника, політика і

дипломата Х. Г. Раковського, чия доля тісно пов'язана з історією таких країн як Болгарія і Румунія. 2014 року М. Г. Станчев у співтворстві з Г. Й. Чернявським і М. В. Тортікою видав нову монографію, присвячену цьому діячу [73; 84]. Також він вивчає історію харківської болгаристики. Зокрема, опублікував ряд статей, присвячених творчості відомого вченого Г. Й. Чернявського [59; 82]. Зацікавлення біографістикою зумовило дослідження політичної спадщини знаного революціонера Л. Д. Троцького, який свого часу працював на Балканах воєнним кореспондентом. М. Г. Станчев брав безпосередню участь в укладанні багатотомного архіву [43] цього відомого політика. На сьогодні реалізація вказаного наукового проекту триває – планується продовження публікацій нових збірників документів та епістолярної спадщини Л. Д. Троцького. М. Г. Станчев зробив значний внесок і у дослідження біографії засновника Харківського університету – Василя Назаровича Каразіна. У своїх роботах [43] він розкрив деякі недостатньо досліджені аспекти життя та діяльності відомого вченого і громадського діяча, зокрема дослідив проблему його етнічного походження [58].

Упродовж останніх років вчений також працює над темами, пов'язаними з історією болгар як етнічної спільноти на території різних країн світу [54; 55], вивчає біографії відомих представників цієї національності [57]. Готується видання трьохтомного наукової праці «Болгари у Російській імперії, СРСР, країнах Балтії та СНД», перший том [56] вже вийшов друком у 2009 р.

З 2007 р. на кафедрі нової та новітньої історії працює кандидат історичних наук, доцент (з 2012 р.) Д. В. Миколенко, котрий продовжує вивчати особливості функціонування партійної системи Болгарії наприкінці XIX – на початку XX століття [32; 36; 38; 40], македонське питання у зовнішньополітичному курсі Софії другої половини 1880-х – першої половини 1890-х років [34; 37; 42], а також політичну спадщину відомого болгарського державного діяча Стефана Стамболова [33; 35; 41].

Таким чином, протягом 1991-2014 рр. болгаристика залишалася провідним напрямом наукових досліджень на кафедрі нової та новітньої історії. Традиції, закладені на зламі двох попередніх віків, а також потужна школа, сформована у середині 1980-х років, визначили зазначену тенденцію.

Помітна активізація болгаристичних студій на початку XXI ст. стала результатом тісної співпраці кафедри з Центром болгаристики і балканських досліджень ім. М. Дринова [61; 62], котрий розпочав функціонувати у Харківському університеті 2006 р. Завдяки зусиллям наукового керівника Центру – професора М. Г. Станчева, і директора Центру – доцента С. Ю. Страшнюка, було налагоджено тісні зв'язки з Болгарською академією наук, Софійським та Великотирновським університетами, що дозволило розширити можливості для регулярних стажувань співробітників і аспірантів кафедри за кордоном.

2006 року за ініціативи керівників Центру відновилися «Дриновські читання»* – міжнародні конференції, які завжди мали широке географічне представництво та носять міждисциплінарний характер, об'єднуючи

істориків, політологів, філологів, етнографів і соціологів. Також щоквартально організовуються наукові семінари і симпозиуми, для молодих учених проводяться Кирило-Методіївські читання, які за традицією приурочуються до Дня слов'янської писемності і культури. Цей науковий форум надає можливість студентам та аспірантам здійснити апробацію результатів власних розвідок. За підсумками іншої міжнародної конференції – «Каразінські читання», що проводиться на історичному факультеті кожного року у квітні місяці, вручається премія імені Маріна Дринова за кращу доповідь у сфері болгаристики.

Починаючи з 2007 р., регулярно друкується фахове періодичне видання – «Дриновський збірник» (на сьогодні вже вийшло сім томів). У Центрі болгаристики і балканських досліджень функціонує бібліотека, котра постійно поповнюється новою літературою завдяки книгообміну з науковими закладами зарубіжних країн. З 2014 р. на базі Центру організовано курси болгарської мови.

Історична балканістика на кафедрі представлена ще кількома темами. Однією з них є македонське питання – актуальна проблема міжнародних відносин останньої третини XIX – початку XXI ст. За період з 1991 по 2014 р. було захищено дві кандидатські дисертації, присвячені зазначеній проблематиці – 1997 року В. А. Бурбігою [4] (науковий керівник проф. Є. П. Пугач) та 2013 року О. М. Гуриною [11] (науковий керівник доц. С. Ю. Страшнюк).

Вивчаються також українсько-сербські та українсько-македонські відносини. Ці теми знайшли своє відображення у працях М. Г. Станчева і С. Ю. Страшнюка [44; 63; 68].

Історія Королівства сербів хорватів і словенців / Югославії міжвоєнного періоду – ще один напрям наукових досліджень вчених. На початку 1990-х років Володимир Дмитрович Козлітін вивчав різні аспекти життя російських й українських емігрантів у цій країні [20]; аспірант кафедри В. О. Гряник під керівництвом доцента С. Ю. Страшнюка досліджує функціонування режиму короля А. Карагеоргієвича у 1921–1934 рр. [6; 7; 8; 9; 10]

Минуле Центрально-Східної Європи на кафедрі нової та новітньої історії досліджувалося переважно в рамках славістичних студій. Поза увагою авторів залишалися такі країни регіону, як Угорщина, Румунія, Молдова, Греція, Хорватія, Боснія і Герцеговина, Словенія, Албанія, Литва, Латвія та Естонія. На сьогодні розширення географічних меж досліджень є стратегічним завданням співробітників структурного підрозділу факультету.

Окрім Центральної і Південно-Східної частини Старого світу в полі зору науковців залишаються держави Західної Європи і Америки. Традиції цих досліджень закладалися з самого початку функціонування кафедри у 1939 р. Так, її перший завідувач К. М. Віч вивчав анархо-синдикалізм у Франції на початку XX ст., Р. С. Альпер – функціонування представницького органу в імперії Габсбургів у період революції 1848 р., Б. Г. Пільверман – зовнішню політику Німеччини на початку XX ст., О. І. Черноскутов – профспілкові рухи у Великій Британії середини 1920-х років.

У 1991–2014 рр. співробітники кафедри продовжили дослідження різних сюжетів, пов'язаних з новою та новітньою історією Америки. Випускники аспірантури Ленінградського державного педагогічного інституту ім. О. І. Герцена, кандидат історичних наук, доцент В. В. Курякін, який з 1988 по 1994 р. працював на історичному факультеті Харківського університету, вивчав економічні процеси у США [26; 27; 28], а також зовнішню політику Вашингтона наприкінці XIX – на початку XX століття [25], результатом чого стала публікація серії статей з вказаної проблематики.

Кандидат історичних наук В. Ф. Пахомов, котрий був співробітником кафедри нової та новітньої історії у період з 1971 по 2007 р., працював над історією Республіки Чилі міжвоєнних років. Об'єктом досліджень науковця стали профспілковий рух у цій південноамериканській країні під час правління уряду Народного фронту [46], а також тодішній зовнішньополітичний курс Сантьяго [45].

На сьогодні американістика не є провідним науковим напрямом досліджень на історичному факультеті ХНУ. Вона вивчається лише в рамках бакалаврських і магістерських проектів студентів, котрі спеціалізуються на кафедрі нової та новітньої історії.

Західноєвропейські студії у наукових розвідках співробітників кафедри представлені дещо ширше. Проблемами, що стосуються функціонування політичної системи Франції у 1960–1970 рр., займався С. П. Кунденко, який з 1992 по 2000 р. працював на кафедрі. У 1997 р. під керівництвом Олександра Олександровича Чувпило він захистив кандидатську дисертацію [23]. Результатом його праці є також декілька статей [21; 22; 24] на вищевказану тему, опублікованих протягом 1990-х років.

2001 року під науковим керівництвом професора Є. П. Пугача аспіранткою Г. Г. Грінченко вперше на кафедрі була захищена дисертація [5] з історії Німеччини XX ст.

Співробітник кафедри з 2005 р. кандидат історичних наук, доцент Л. С. Чернявський протягом тривалого часу вивчає профспілковий рух в Європі. Результат кропіткої праці вченого – серія статей [74; 75; 76], присвячених вказаній темі. Географічні рамки його наукових пошуків включають такі країни як Німеччина, Велика Британія, Франція, Італія, Фінляндія.

Захистивши 2007 р. кандидатську дисертацію «Ідея об'єднаної Європи і пошук шляхів її реалізації» [71] (науковий керівник доц. С. Ю. Страшнюк), Д. В. Ченчик продовжує вивчати процес генезу і дифузії різних інтегральних концепцій у світі, а також їх втілення в життя [72]. Проблема, над якою він працює, є особливо актуальною для України, враховуючи нинішній геополітичний вибір нашої держави.

Протягом 1991–2014 рр. дослідження історії західноєвропейських, північно- та південноамериканських країн, розвивалися не так динамічно як ті, що репрезентували дослідження минулого Центрально-Східної Європи.

*Перші три конференції відбулися у 1988, 1991 і 1994 роках.

На це, значною мірою, впливали певні наукові традиції, котрі склалися на факультеті та кафедрі. Переважна більшість тем, що розроблялися або продовжують вивчатися зараз, переплітаються з політичною історією і, останнім часом, з історіографією. Соціальні, економічні та культурні сюжети висвітлювалися у незначній мірі. На сьогодні лише один напрям досліджень кафедри – історична болгаристика – оформився в наукову школу. Втім, існують всі передумови для формування інших неформальних колективних об'єднань, які мають спільну тематику, та подальшому науковому поступу.

Примітки

1. *Бакиров В. С., Страшнюк С. Ю.* Македонистика в Харьковском университете от упадка к возрождению (1917–2012) / В. С. Бакиров, С. Ю. Страшнюк // Українсько-македонський збірник. – К., 2014. – Вип. 6. – С. 107-125.
2. *Бакиров В. Страшнюк С.* Македония в творчестве и судьбе ученых и воспитанников Харьковского императорского университета / В. Бакиров, С. Страшнюк // Українсько-македонський науковий збірник / Украинско-македонски научен зборник. – Вип. 5. – К., 2011. – С. 156-180.
3. *Белая Е.* Пангерманский союз и польский вопрос в 1891–1907 гг. (к постановке проблемы) / Е. Белая // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць. – 2010. – Вип. 13. – С. 42-49.
4. *Бурбига В. А.* Македонське питання в російському слов'янознавстві та публіцистиці: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / В. А. Бурбига. – Харків, 1997. – 18 с.
5. *Грінченко Г. Г.* Американский оккупационный режим в Германии в 1945-1946 гг.: Дис. ... канд. ист. наук / Г. Г. Грінченко. – Харьков, 2000. – 245 с.
6. *Гряник В. А.* Государственный переворот 1929 г. и ликвидация системы представительской демократии в Королевстве сербов, хорватов и словенцев / В. А. Гряник // Вестник Тверского университета. – 2013. – № 3. – С. 87-97.
7. *Гряник В. А.* Установление диктатуры короля Александра Карагеоргиевича в оценках Коминтерна / В. А. Гряник // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2012. – № 1005. – Серія «Історія». – Вип. 45. – С. 176-184.
8. *Гряник В.* Зміна фасаду: «открыта» конституція 1931 року і впровадження елементів «керованої демократії» в Королівстві Югославія / В. Гряник // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. – 2013. – Вип. 16. – С. 95-107.
9. *Гряник В. О.* Борьба щодо конституційного устрою Королівства сербів, хорватів та словенців / В. О. Гряник // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць. – 2013. – Вип. 6. – С. 364-367.
10. *Гряник В.* Політична криза 1928 року в Королівстві сербів, хорватів та словенців / В. Гряник // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. – 2012. – Вип. 15. – С. 75-80.
11. *Гурінова О. М.* Македонське питання в міжнародних відношеннях 1913–1920 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / О. М. Гурінова. – Харків, 2013. – 21 с.

12. Дедурін Г. Г. Діяльність білоруських національних організацій у Польщі (1921–1939 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Г. Г. Дедурін. – Харків, 2006. – 24 с.
13. Дем'янчук Ю. А. Білорусько-російські відносини (1991–2000 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Ю. А. Дем'янчук. – Харків, 2009. – 18 с.
14. Дмитрієва О. Є. Чеські і словацькі військовополонені у Росії: гуманітарний аспект (1914–1918 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / О. Є. Дмитрієва. – Харків, 2014. – 21 с.
15. Ёлкин А. И. Правовое положение русских беженцев в Польше в 20–30-е гг. XX в. / А. И. Ёлкин // Вісник Харківського університету. – 2005. – № 701: Історія. – Вип. 37. – С. 174-181.
16. Ёлкин А. И. Российская эмиграция в Польшу (1918–1924 гг.) / А. И. Ёлкин // Вестник Харьковского университета. – 1994. – № 385. – Серия «История». – Вип. 28. – С. 157-165.
17. Ёлкин А. И. Русские интеллектуалы-эмигранты в Польшу в 20–30-е гг. XX в. / А. И. Ёлкин // Русско-польский исторический альманах. – Ставрополь; Волгоград, 2008. – Вип. 3. – С. 199-205.
18. Ковалёв В. И. Становление национальных комитетов как органов народной власти в Чехословакии / В. И. Ковалёв // Вестник Харьковского университета. – 1992. – № 363. – Серия «История». – Вип. 26. – С. 53-62.
19. Ковальов В. І. Вплив ідей і досвіду Словацького національного повстання на перетворення в Чехословаччині у період національно-демократичної революції: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / В. І. Ковальов. – Дніпропетровськ, 1993. – 18 с.
20. Козлитин В. Д. Российская эмиграция в Королевстве сербов, хорватов и словенцев (1919–1923) / В. Д. Козлитин // Славяноведение. – 1992. – № 4. – С. 7-19.
21. Кунденко С. П. Демократизація державного сектора під час правління уряду лівих сил у Франції в 1982–1983 рр. / С. П. Кунденко // Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих вчених: зб. наук. праць / Ун-т внутр. справ. – Харків, 1997. – Вип. 3-4. – С. 117-123;
22. Кунденко С. П. Идеи и принципы производственной демократии в программах политических партий, профсоюзов, патроната Франции в 60–70-х годах XX века / С. П. Кунденко // Современное общество. – Харьков, 1994. – № 6. – С. 24-36.
23. Кунденко С. П. Развитие производственной демократии во французском обществе (первая половина 80-х годов XX столетия): Дис. ... канд. ист. наук / С. П. Кунденко. – Харьков, 1997. – 191 с.
24. Кунденко С. П. Французский патронат та проблема розширення прав найманих робітників на виробництві в 1981–1983 рр. / С. П. Кунденко // Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих вчених: зб. наук. праць / Ун-т внутр. справ. – Харків, 1997. – Вип. 3-4. – С. 261-265.
25. Курякин В. В. К истории вступления США в большую мировую политику (конец XIX – нач. XX вв.) / В. В. Курякин // Вестник Харьковского университета. – 1992. – № 363. – Серия «История». – Вип. 26. – С. 47–53.
26. Курякин В. В. К истории создания межокееанского треста Моргана / В. В. Курякин // Вестник Харьковского университета. – 1992. – № 362. – Серия «История». – Вип. 25. – С. 65-72.

27. Курякин В. В. Некоторые аспекты европейской инвестиционной политики США в конце XIX – нач. XX вв. / В. В. Курякин // Вестник Харьковского университета. – 1994. – № 385. – Серия «История». – Вип. 28. – С. 153-157.
28. Курякин В. В. К истории американско-английских экономических отношений в Европе в конце XIX – нач. XX вв. / В. В. Курякин // Вестник Харьковского университета. – 1993. – № 374. – Серия «История». – Вип. 27. – С. 90–96.
29. Лиман С. И., Страшнюк С. Ю. Харьковский период научно-педагогической и общественной деятельности Марина Дринова. Критическое прочтение источников / С. И. Лиман, С. Ю. Страшнюк // Сборник по случаю 170-годовщины от рождения на проф. Марин Дринов. – София, 2009. – С. 52–71.
30. Лихачова Т. М. Польські біженці в Росії (серпень 1914 р. – листопад 1917 р.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Т. М. Лихачова. – Харків, 2010. – 20 с.
31. Лобанова М. В. Участь Крстю Раковського у соціал-демократичному русі Болгарії (1903-1912): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / М. В. Лобанова. – Харків, 1997. – 16 с.
32. Миколенко Д. В. Диференціація ліберальних і консервативних партій Болгарії на межі XIX–XX століть: спроба кластерного аналізу / Д. В. Миколенко // Дриновський збірник – Дриновски сборник. – Харків – Софія, 2008. – Т. 2. – С. 179-187.
33. Миколенко Д. В. До питання про соціальну підтримку режиму С. Стамболова в Болгарії (1887–1894 рр.) / Д. В. Миколенко // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2013. – Вип. 22. – С. 197-216.
34. Миколенко Д. В. Македонське питання на шпальтах болгарських партійних газет (1887–1894 рр.) / Д. В. Миколенко // Проблеми слов'язознавства – Львів, 2012. – Вип. 61. – С. 32-40.
35. Миколенко Д. В. Образ Стефана Стамболова как государственного деятеля Болгарии в современной российской историографии / Д. В. Миколенко // Bulgarian Historical Review. – 2011. – 3-4 issue. – Pp. 176-185.
36. Миколенко Д. В. Объявляне на независимостта през 1908 г. през погледа на дясноцентристките партии в България / Д. В. Миколенко // Списание на Българската академия на науките. – 2008. – № 4. – С. 3-7.
37. Миколенко Д. В. Попытки реализации идеи «Великой Болгарии» правительством С. Стамболова: реалистичный подход к решению национального вопроса или бесперспективная стратегия / Д. В. Миколенко // Историки-слависты МГУ: Кн. 8: Славянский мир в поисках идентичности. – Москва, 2011. – С. 333–345.
38. Миколенко Д. В. Правоцентристская оппозиция в борьбе за власть: болгарский вариант (1899–1903 гг.) / Д. В. Миколенко // Человек на Балканах. Власть и общество: опыт взаимодействия. – Санкт-Петербург, 2009. – С. 123-145.
39. Миколенко Д. В. Правоцентристські партії у політичній системі Болгарії (1899-1908 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Д. В. Миколенко. – Харків, 2007. – 20 с.
40. Миколенко Д. В. Правоцентристські партії у системі влади князівства Болгарія (кінець XIX – початок XX ст.) / Д. В. Миколенко. – Харків, 2008. – 148 с.

41. Миколенко Д. Внешняя политика С. Стамболова и правительств Народно-либеральной «стамболовистской» партии Болгарии в оценке советской историографии периода НЭПА и Сталинского режима / Д. Миколенко // Известия на института за исторически изследвания Българска академия на науките. Сборник в чест на проф. д. и. н. Стефан Дойнов. – 2014. – Т. XXXI. – С. 287-302.
42. Миколенко Д. Політика уряду С. Стамболова щодо македонського питання в оцінці Петара Поп Арсова / Д. Миколенко // Українсько-македонський збірник. – К., 2014. – Вип. 6. – С. 71-79.
43. Михаил Георгиевич Станчев – профессор Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина (к 60-летию со дня рождения): библиографический указатель / сост.: С. Ю. Страшнюк, Г. И. Чернявский; библиограф. ред. О. С. Журавлева. – Харьков: ХНУ им. В. Н. Каразина, 2013. – 55 с.
44. Москаленко В., Станчев М. Становлення українсько-македонських міждержавних відносин очима дипломатів (кінець ХХ – початок ХХІ ст.) / В. Москаленко, М. Станчев // Українсько-македонський збірник. – К., 2014. – Вип. 6. – С. 126-133.
45. Пахомов В. Ф. Внешняя политика правительства Народного фронта Чили (1938–1941 гг.) / В. Ф. Пахомов // Вестник Харьковского университета. – 1999. – № 441. – Серия «История». – Вып. 31. – С. 88-96.
46. Пахомов В. Ф. Профсоюзное движение и политика Народного фронта в Чили (1938–1941) / В. Ф. Пахомов // Вестник Харьковского университета. – 1992. – № 362. – Серия «История». – Вып. 25. – С. 79-86.
47. Проневич О. С. Национальный рух лужицких сербів у 1945-1949 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / О. С. Проневич. – Харків, 1996. – 19 с.
48. Пугач Е. П. История Словакии: монография / Е. П. Пугач. – Харьков, 2013. – 344 с.
49. Пугач Е. П. Национальное восстание 1944 г. и словацкая перспектива / Е. П. Пугач // Вісник Чернігівського педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. – 2007. – № 728. Серія «Історія». – Вип. 38. – С. 134-139.
50. Пугач Е. П. Місце Національного фронту в політичному житті Чехословаччини / Е. П. Пугач // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки та знахідки. – К., 2008. – Вип. 17. – С. 155-168.
51. Пугач Е. П., Страшнюк С. Ю., Широкоград Е. Ф. Харківський центр наукової славістики (ХІХ – початок ХХ ст.) / Е. П. Пугач, С. Ю. Страшнюк, Е. Ф. Широкоград // Історія і культура слов'ян: [зб. ст. до ХІ міжнар. з'їзду славістів, Братислава, 30 серп. – 8 верес. 1993 р.]. – К., 1993. – С. 98–119.
52. Роговой Е. С. Взаємовідносини суспільства та влади в Словацькій республіці (1939–1945 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Е. С. Роговой. – Харків, 2011. – 24 с.
53. Сайпанова А. О. Науково-педагогічна діяльність С. І. Сідельнікова: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / А. О. Сайпанова. – Дніпропетровськ, 2012. – 20 с.
54. Станчев М. Г. «Дело 13-ти» : (О т.н. болгарской националистической контрреволюционной организации в Украине в 1937-1938 гг.) / М. Г. Станчев // Дриновський збірник – Дриновски сборник. – Харків; Софія, 2013. – Т. 6. – С. 368-417.

55. Станчев М. Г. Болгарское население Приазовья за последние 150 лет : (стат. обзор) / М. Г. Станчев // IV Приазовський болгаристичний семінар: матеріали міжнар. наук. конф. – Мелітополь; Велико-Тирново, 2012. – С. 133-159.
56. Станчев М. Г. Болгары в Российской империи, СССР, странах Балтии и СНГ (1711–2006): Статистический сборник / М. Г. Станчев. – София, 2009. – Т. 1. – 618 с.
57. Станчев М. Г. Серый кардинал (о родоначальнике атомной и водородной бомб в СССР Н. А. Дмитриеве) / М. Г. Станчев // България: метрополия и диаспора. Сборник по случай 65 годишнина на проф. Н. Н. Червенков. Кишинев: SSB, 2013. – С. 339-347.
58. Станчев М. Г. Этнические образы В. Н. Каразина в источниках и историографии / М. Г. Станчев // В. Н. Каразин. Диалози у часі й просторі. Дослідження і матеріали. – Харків, 2015. – С. 248-247.
59. Станчев М. Г., Канистратенко Н. Н. Г. И. Чернявский – ученый, педагог, исследователь / М. Г. Станчев, Н. Н. Канистратенко // Дриновський збірник. – Т. 5. – Харків-Софія. – Акад. вид-во ім. М. Дринова, 2012. – С. 471-475.
60. Станчев М. Г., Страшнюк С. Ю. Харьковская болгаристика в 1991-2013 гг.: итоги / М. Г. Станчев, С. Ю. Страшнюк // Бесарабските българи: история, култура, език / Ин-т за култ. насл. към Акад. на науките на Молд., Науч. Дружество на българистите в Респ. Молд.; ред. кол.: Н. Червенков, И. Думиника (и др.). – Кишинев: Lexon-Plus, 2014. – С. 336-352.
61. Станчев М., Страшнюк С. Център по българистика и балкански изследвания «Марин Дринов» – резултати на дейността / М. Станчев, С. Страшнюк // Списание на БАН. – 2008. – № 6. – С. 85-89.
62. Страшнюк С. Дейността на Центъра по българистика и балкански изследвания «Марин Дринов» по координация на научните проучвания в Украйна // Списание на БАН. – 2010. – № 5. – С. 4-7.
63. Страшнюк С. Ю. Василь Каразин та Перше сръбське повстання 1804–1813 рр. / С. Ю. Страшнюк // В. Н. Каразин. Диалози у часі й просторі. Дослідження і матеріали. – Харків, 2015. – С. 28-247.
64. Страшнюк С. Ю. Долгая дорога к Alma mater / С. Ю. Страшнюк // Михаил Георгиевич Станчев – профессор Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина (к 60-летию со дня рождения): библиографический указатель / сост.: С. Ю. Страшнюк, Г. И. Чернявский; библиограф. ред. О. С. Журавлева. – Харьков: ХНУ им. В. Н. Каразина, 2013. – С. 3-11.
65. Страшнюк С. Ю. Опыт за възраждане на българските училища в Украйна в края на 50-те години на ХХ в. [За писмата на И. И. Мещеряков до Н. С. Хрущов и техните последствия] / С. Ю. Страшнюк // Българите в Северното Причерноморие: изследвания и материали. – Велико Търново, 1996. – Т. 5. – С. 399-418.
66. Страшнюк С. Ю. Организационное оформление политической оппозиции режиму Т. Живкова в Болгарии (1988–1989 гг.) / С. Ю. Страшнюк // Тоталитаризм и анти тоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20-80-е годы ХХ века): Материалы международной научной конференции, Харьков, 21-23 сентября 1993. – Харьков, 1995. – Т. 2. – С. 225-237.

67. *Страшнюк С. Ю.* Під тиском Тіто та диктатом Сталіна: як у Болгарії з'явилася «македонська національна меншина» / С. Ю. Страшнюк // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – № 965. – Серія «Історія». – Вип. 43. – Харків, 2011. – С. 171-180.
68. *Страшнюк С. Ю.* Сербське підґрунтя Харківського університету: Атанасіє Стойкович / С. Ю. Страшнюк // Українсько-сербський збірник УКРАС: Історія. Культура. Мистецтво. – 2010. – Вип. 1 (4). – С. 14-37.
69. *Страшнюк С. Ю., Широкоград Є. С.* Точка відліку академіка Ізмаїла Срезневського (з нагоди 200-річчя від дня народження) / С. Ю. Страшнюк, Є. С. Широкоград // Ізмаїл Іванович Срезневський (до 200-річчя від дня народження): Біобібліографічний показник. – Харків, 2012. – С. 4-13.
70. *Турков В. В.* Политика России по переселению и обустройству бессарабских болгар на Южноукраинских землях: Дис. ... канд. ист. наук / В. В. Турков. – Харьков, 1996. – 169 с.
71. *Ченчик Д. В.* Идея объединенной Европы и поиск путей ее реализации в 1945–1952 гг.: Дис. ... канд. ист. наук / Д. В. Ченчик. – Харьков, 2007. – 247 с.
72. *Ченчик Д. В.* Становление европейских федералистских движений в 1945–1947 гг. / Д. В. Ченчик // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2008. – № 816. – Серія «Історія». – Вип. 40. – С. 300-310.
73. *Чернявський Г., Станчев М., Тортика (Лобанова) М.* Жизненный путь Христиана Раковского. Европеизм и большевизм: неоконченная дуэль / Г. Чернявський, М. Станчев, М. Тортика (Лобанова). – Москва: ЗАО изд-во Центрполиграф, 2014. – 557 с.
74. *Чернявський Л. С.* Международное профсоюзное движение и «План Маршалла» / Л. С. Чернявський // Вісник Харківського національного університету. – 2010. – № 816. – Серія «Історія». – Вип. 40. – С. 310–322; Чернявський Л. С. СВАГ, советские профсоюзы и проблемы единства Германии (1945–1949 гг.) / Л. С. Чернявський // Вісник Харківського національного університету. – № 852. – Серія «Історія». – Вип. 41. – С. 248-259.
75. *Чернявський Л. С.* Политика ВЦСПС в отношении профсоюзного движения Финляндии (1944–1959 гг.) / Л. С. Чернявський // Вісник Харківського національного університету. – № 908. – Серія «Історія». – Вип. 42. – С. 248-259.
76. *Чернявський Л. С.* Радянські профспілки та Міжнародна організація праці: проблема взаємовідносин (1919–1953 рр.) / Л. С. Чернявський // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2008. – № 2. – С. 8-14.
77. *Чижов А. П.* Вклад российской политической эмиграции в национальное возрождение Болгарии (80–90-е гг. XIX в.) / А. П. Чижов // Дриновський збірник – Дриновски сборник. – Харків – Софія, 2009. – Т. 3. – С. 186-194.
78. *Чижов А. П.* Деятельность российского департамента полиции в Болгарии (конец XIX – начало XX в.) / А. П. Чижов // Дриновський збірник – Дриновски сборник. – Харків – Софія, 2008. – Т. 2. – С. 195-201.
79. *Чижов А. П.* Политический состав российской эмиграции в Болгарии (последняя четверть XIX – начало XX в.) / А. П. Чижов // Университетски четения и изследованя по български история. – София, 2008. – С. 157-167.

80. *Чижов А. П.* Российская народническая эмиграция в Болгарии (1878–1895 гг.) / А. П. Чижов // Болгарский ежегодник. – К., 1999. – Т. 4. – С. 51-65.
81. *Чижов А. П.* Харьковские революционеры в российской политической эмиграции в Болгарии после Русско-турецкой войны 1877–1878 гг. / А. П. Чижов // Вісник Міжнародного слов'янського університету. – 2006. – Т. 6. – № 1. – С. 17-21.
82. *Шейко В. М., Каністратенко М. М., Станчев М. Г. Г. И.* Чернявський – професор Харківської академії культури / В. М. Шейко, М. М. Каністратенко, М. Г. Станчев // Культура України. Збірник наукових праць Харківської академії культури. – Харків: ХДАК, 2012. – Вип. 38. – С. 113-122.
83. *Штан Г. В.* Польський національний рух в Російській імперії (1905–1914 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Г. В. Штан. – Харків, 2009. – 28 с.
84. *Solomon F., Stanchev M.* Intimintate si militantism socialist in prag de razboi. Sciorile Alexandrinei Alexsandrescu (Codreanu) carte Cristian Racovski (martie-august 1916) / F. Solomon, M. Stanchev // Arshiva Moldavie. – V. (2013). Regista publicata sub egida Societatii de Studii Istorice din Romania. – Jasi. – 2014. – P. 387-422.

Миколенко Д. В. Исследования истории зарубежных стран Европы и Америки нового и новейшего времени на историческом факультете

В статье рассматриваются основные направления научных исследований новой и новейшей истории зарубежных стран Европы и Америки, представленные на историческом факультете. Автор определил факторы, которые обусловили наиболее приоритетные темы научных исканий сотрудников, а также раскрыл стратегические задания последующего развития новистики.

Ключевые слова: новая и новейшая история, Западная Европа, Центрально-Восточная Европа, Америка, научная школа.

Mykolenko D. V. Study of the history of foreign European and American countries of modern and contemporary at the History Department

The article analyzes the main research directions of Modern and Contemporary History of foreign countries in Europe and America that are presented at the History Department. The author identifies the factors that have caused the most priority scientific investigation themes of the employees and reveals the strategic tasks of the successive development of novistik.

Key words: Modern and Contemporary History, Western Europe, Central and Eastern Europe, America, scientific school.

Сходознавчі дослідження на кафедрі нової та новітньої історії ХНУ

Станчев М. Г., Тумаков О. І., Чувпило О. О.

Стаття присвячена розвитку сходознавства на кафедрі нової та новітньої історії ХНУ в період незалежного розвитку української держави. В ній показано, що кафедра нової та новітньої історії ХНУ стала одним із найважливіших центрів сходознавчої науки та освіти в Україні, а її вчені зробили значний внесок у розвиток вітчизняної та світової орієнталістики.

Ключові слова: *сходознавчі дослідження, кафедра нової та новітньої історії, Харківський університет, історична наука, Схід.*

Після досягнення Україною політичної незалежності на кафедрі нової та новітньої історії Харківського університету, яку очолював професор Є. П. Пугач, були створені непогані умови для розвитку історичної орієнталістики.

Викладаючи сучасну історію країн Азії та Африки, санскрит і гінді, а також історію культури народів Сходу, індологічні дослідження, розпочаті ним ще у 1971 р., продовжував доктор історичних наук, проф. Олександр Олександрович Чувпило. Їх результатом стала докторська дисертація «Ідейно-політична боротьба в Індійському національному конгресі (20–30-ті рр. ХХ ст.)» [63], захищена ним у 1995 р., в Харківському університеті та 150 наукових і науково-популярних індологічних публікацій. І до нашого часу дисертаційне дослідження О. О. Чувпила залишається в Україні єдиною докторською дисертацією в галузі індології. Ґрунтуючись на оригінальних індійських джерелах, значна частина яких була введена до наукового обігу вперше, а також дослідженнях індійських і західних авторів, О. О. Чувпило висвітлив весь комплекс проблем індійського національно-визвольного руху в міжвоєнні роки. Більшість його праць присвячена дослідженню історії ідейно-політичної боротьби в ІНК, в яких наводились нові данні і були висвітлені малодослідженні питання, зокрема: 1) основні причини піднесення індійського національно-визвольного руху в міжвоєнний період, особливості англійської колоніальної політики; 2) місце й роль Конгресу у визвольній боротьбі, його еволюція від елітарної організації майнових до широкого масового руху; 3) організаційна структура, ідейні засади, програмні настанови, політичний курс, форми й методи діяльності ІНК; 4) причини гострої ідейно-політичної боротьби та виникнення угруповань у Конгресі; 5) процес формування найважливіших

угруповань конгресистів, їхні ідейні засади, програмні настанови та основні напрями діяльності; 6) ідейно-політична боротьба в лавах ІНК, та в партіях, що знаходились під його егідою та її наслідки для національно-визвольного руху; 7) погляди та політична діяльність визначних керівників ІНК і лідерів угруповань М. К. Ганді, Ч. Р. Даса, М. Неру, Дж. Неру, С. Ч. Боса, М. Н. Роя, Ч. Раджагопалачарі та Р. Прасада [65, с. 16-322].

У нерозривному зв'язку з історією ідейно-політичної боротьби в ІНК О. О. Чувпило досліджував політику конгресистів щодо інших рухів, партій та організацій. Залучивши широке коло індійських та англійських джерел і публікацій, він досить повно й детально висвітлив взаємини ІНК із робітничим, селянським, молодіжним і халфатистським рухами, ставлення Конгресу до Мусульманської ліги, Хінду Махасабхи, Федерації лібералів, Комуністичної партії Індії та національно-революційних організацій. Вчений також проаналізував соціальну та економічну політику ІНК, його конституційну й міжнародну діяльність [65, с. 394-401, 404-412, 421-429, 465-474, 497-506, 654-663, 715-725].

Значний внесок проф. О. О. Чувпило зробив у дослідження загальних проблем історії індійського національно-визвольного руху. Ним висвітлені такі важливі питання, як піднесення визвольної боротьби в Індії після Першої світової війни, гандистський рух неспівробітництва (1920–1922 рр.), спад масового визвольного руху після прийняття Бардольської резолюції 1922 р., піднесення визвольної боротьби в кінці 20-х років ХХ ст., перша та друга кампанії громадянської непокори в Індії (1930–1934 рр.), діяльність противників змін, свараджистів, респонсивістів, конгрес-соціалістів, Всеіндійської ліги незалежності, Націоналістичної партії, Форвард блоку, Ліги радикальних конгресистів, Лівого консолідаційного комітету, конференції круглого столу, виборчі кампанії в центральну та місцеві легіслатури, Закон про управління Індією 1935 р. та інші законодавчі й конституційні документи, діяльність легіслатур і конгресистських урядів, створених у 1937 р. в більшості провінцій Індії, боротьба індійців за незалежність напередодні та під час Другої світової війни, визвольні змагання народів Індії після Другої світової війни (1945–1947 рр.) та завоювання Індією незалежності. Харківський вчений також визначив актуальні питання історії індійського національно-визвольного руху, які потребують подальшої розробки [65, с. 323-328, 329-335, 369-377, 378-381, 402-403, 475-483, 614-630, 673-682, 699-704].

Досліджуючи історію Конгресу та індійського антиколоніального руху, О. О. Чувпило докладно висвітлив життєвий шлях, діяльність і світогляд видатних національних лідерів, які присвятили своє життя боротьбі за свободу й незалежність Індії. Вивчивши їхні праці, виступи, листування та спогади, а також численну дослідницьку літературу різними мовами про героїв визвольних змагань, О. О. Чувпило виділив ті питання, які не знайшли висвітлення в біографічній індологічній літературі, залишилися недослідженими іншими авторами або свідомо ігнорувалися ними з якихось кон'юнктурних чи цензурних міркувань. В результаті вітчизняна орієнталістика

збагатилася оригінальними творами про різні аспекти діяльності та світогляду Б. Г. Тілака, М. К. Ганді, Ч. Р. Даса, М. Неру, Дж. Неру, Ч. Раджагопалачарі, Л. Л. Рая, Р. Прасада, В. Пателя, С. Ч. Боса, С. Айенгара, М. Н. Роя, Б. Сінгха, М. А. Джинни, М. Десаї та ін. [65, с. 350-357, 358-366, 413-420, 444-452, 490-494, 495-496, 561-576, 605-613, 631-635, 664-672].

Професор О. О. Чувпило зробив значний внесок у вивчення деяких недостатньо досліджених питань утворення й діяльності провідних індійських національно-патріотичних партій та організацій, визначив їхню роль у масовому русі за звільнення індійців від англійського панування та утворення самостійної індійської держави, проаналізував їхню програму, тактику та основні напрями діяльності на різних історичних етапах, встановив причини боротьби течій в кожній організації окремо та у визвольному русі загалом. Звертаємо увагу й на те, що вчений проаналізував також політичний курс і програмні настанови провідних політичних партій сучасної Індії ІНК(І), Бхаратія Джаната парті, обох Комуністичних партій (КПІ та КПІ(м)), Джаната дал, Самаджваді парті, Мусульманської ліги Індії, Революційно-соціалістичної партії, Акалі дал, Бахаджан самадж парті, Дравіда муннетра кажагам, Таміл мааніла конгрес, Телугу десам парті, Харіана вікас парті та ін. [65, с. 329-335, 367-368, 378-381, 402-403, 404-412, 430-435, 507-527, 588-596].

О. О. Чувпило стояв у витоків такої важливої складової частини вітчизняної індології як дослідження індійських джерел. Він першим розглянув комплекс гіндомовних та англійських джерел із історії індійського визвольного руху. Найбільш детально вчений проаналізував різноманітні матеріали ІНК, опубліковані в Індії за часів колоніалізму та після здобуття нею політичної незалежності, документи інших провідних індійських партій та організацій, документи й матеріали з історії визвольної боротьби народів Британської Індії, щорічні звіти англійської колоніальної адміністрації в Індії британському парламенту та уряду, матеріали індійської та світової преси й періодики, праці, виступи та листування визначних діячів ІНК і визвольного руху, мемуари учасників народно-визвольної боротьби та англійських колоніальних чиновників, вітчизняні архівні матеріали й мікрофільми індійських архівів [65, с. 388-393, 436-437, 438-443, 484-489, 577-587, 636-645, 683-689, 705-714, 726-733, 734-742].

О. О. Чувпило вперше у вітчизняній орієнталістиці дослідив національну індійську історіографію ІНК і визвольного руху. Ним проаналізовані практично всі найважливіші роботи індійських авторів про боротьбу за незалежність мовами гінді та англійською, що вийшли з друку в Індії за останні сто років. Це дослідження, присвячені історії ІНК і різним аспектам його багатогранної діяльності, праці з загальної історії індійського антиколоніального руху, різноманітні публікації, в яких описувався життєвий шлях, діяльність і світогляд визначних національних лідерів, твори про життя й діяльність віце-королів та інших високопоставлених англійських колоніальних чиновників, що тривалий час керували найбільшою колонією світу [65, с. 20-23, 382-387, 453-457, 646-647, 648-653, 683-689].

О. О. Чувпило дослідив життя й наукову спадщину визначних радянських та українських індологів. Найбільший резонанс серед сходознавців країн СНД викликали його статті про одного з патріархів радянської та російської історичної індології Г. Г. Котовського (він народився у м. Умані), який у 70–80-ті роки ХХ ст. був завідувачем Відділу Індії та Південної Азії Інституту сходознавства АН СРСР [65, с. 552-560], про видатного радянського та російського індолога-економіста Г. К. Широкова [65, с. 597-604], про всесвітньо відомого радянського індолога-філософа О. Д. Літмана [65, с. 690-698] та про відомого харківського індолога-історика, дослідника різних проблем робітничого, комуністичного та національно-визвольного рухів народів Британської Індії, учня видатного українського сходознавця А. П. Ковалівського – Ю. Г. Литвиненка [65, с. 528-534]. Автор висвітлив їхні загальнотеоретичні сходознавчі та індологічні погляди, а також визначив внесок цих вчених у вітчизняну й світову індологію.

О. О. Чувпило першим серед індологів України почав досліджувати історію суверенної Індії. Аналізуючи розвиток її партійно-політичної та державно-правової структур, він висвітлив завоювання Індією політичної незалежності, формування її законодавства й державних органів, становлення й розвиток нових політичних партій та організацій, виборчі кампанії, утворення та діяльність урядів Дж. Неру, Л. Б. Шастрі, І. Ганді, М. Десаї, Ч. Сінгха, Р. Ганді, В. П. Сінгха, Ч. Шекхара, Н. Рао, Х. Д. Деве Гоуди, І. К. Гуджрала, А. Б. Ваджапаї та М. М. Сінгха [65, с. 430-435, 458-464, 507-527].

У цьому відношенні велике значення для національної індології має зроблений О. О. Чувпило аналіз розвитку Індії в останнє десятиліття, коли вона досягла небачених успіхів, насамперед у сферах економіки, освіти, науки та впровадження новітніх технологій. Вчений визначив причини швидкого розвитку індійської економіки, розкривши феномен т. зв. індійського економічного дива, описав загальні парламентські вибори 2004 р., дав оцінку діяльності урядів А. Б. Ваджапаї та М. М. Сінгха, показав характерні особливості й специфічні риси розвитку Республіки Індія на початку третього тисячоліття [65, с. 588-596]. Свідченням високого фахового рівня О. О. Чувпила було його запрошення взяти участь у написанні першого українського енциклопедичного словника «Світова історія: ХХ століття», виданого у Львові в 2008 р. У ньому харківський орієнталіст став автором енциклопедичної статті про Індію у ХХ-му столітті, яка обійняла 9 сторінок [64, с. 329-337].

О. О. Чувпило започаткував такий важливий напрям у вітчизняній індології як вивчення історії сучасних індійських мов. Розглянувши найважливіші публікації, в яких поставлені й розв'язані ключові питання історії мов жителів нинішнього Індостану, вчений проаналізував доробок світової індологічної лінгвістичної науки у вивченні походження й ґенези сучасних індійських мов. Він дійшов важливої висновку, що все ще залишаються недостатньо вивченими або спірними питання їхнього походження, ґенези, модифікації, виділення в окремі мови, взаємного впливу й взаємозбагачення, появи й розвитку алфавіту, періодизації, класифікації, діалектизації, а тому історія

багатьох мов Індостанського півострова потребує детального вивчення в наш час на основі новітніх досягнень орієнталістичної лінгвістики, залучення найновітніших технологій та досягнень інших наук, у тому числі й негуманітарних. До цього слід додати, що О. О. Чувпило дав періодизацію історії індійських мов, показав послідовні ступені розвитку адіпракрити, санскриту, пракритів (шаурасені-пракрити, магадхі-пракрити й махараштрі-пракрити), апабхрмшів, раджастхані, гуджараті, пахарі, біхарі, бенгалі, ассамі, орійя, маратхі, кхарі болі, гінді та урду [65, с. 458-464].

Разом із харківським дослідником історії білоруського національного руху Г. Г. Дедурінім О. О. Чувпило зробив першу у вітчизняній науці спробу компаративного аналізу двох унікальних визвольних рухів – білоруського та індійського. Чому обрані саме ці рухи? Тому що вони надзвичайно своєрідні й специфічні, достатньо близькі та недостатньо вивчені, а те, що вже досліджено раніше, потребує переосмислення. Виходячи з цього, автори зробили першу й досить вдалу спробу порівняти ці два рухи на основі узагальнення існуючих різноманітних джерел і доступної літератури про них. Вони дійшли висновку про необхідність подальшого компаративного аналізу інших рухів, що боролися за свободу й незалежність своїх країн [65, с. 535-551].

Світогляд і політичну діяльність видатного лідера індійського національно-визвольного руху, першого прем'єр-міністра незалежної Індії висвітлив учень О. О. Чувпила – О. В. Ленько. У кандидатській дисертації [7], захищеній у 2001 р., та в серії статей він проаналізував суспільно-політичні погляди Дж. Неру, передусім ті, які мали наукове та політичне значення для незалежної України, створив цілісну картину світогляду Дж. Неру шляхом порівняння історичних і політичних поглядів Дж. Неру, встановив зв'язок між суспільно-політичними поглядами Дж. Неру та його державною діяльністю, показав значення його ідейно-теоретичної спадщини у ХХ ст., виявив універсальні принципи у світогляді й державній діяльності Дж. Неру, які можуть бути корисними для України та інших пострадянських держав. Аналізуючи суспільно-політичні погляди та державну діяльність Дж. Неру, О. В. Ленько вперше в українській індології висвітлив такі недосліджені питання: питання економічної теорії та історії фінансів у працях Дж. Неру, визначення ним економічної природи й сутності капіталізму та різних його моделей, розробка Дж. Неру принципів зовнішньоекономічних відносин, історико-економічне обґрунтування «курсу Дж. Неру», погляди Дж. Неру на соціалізм і різні його моделі, соціокультурні погляди Дж. Неру та їхній вплив на внутрішньополітичні процеси в незалежній індійській державі, тощо.

Історії вивчення Сходу в Харківському університеті у дожовтневу добу присвятила свої дослідження Л. О. Чувпило. У кандидатській дисертації «Сходознавство в Харківському університеті (1805–1917 рр.)» [59], написаній під керівництвом кандидата історичних наук, доцента кафедри нової та новітньої історії ХНУ С. Ю. Страшнюка, та в низці статей вона розглянула діяльність провідних харківських сходознавців ХІХ – початку ХХ ст.,

відтворивши процес розвитку орієнталістики в Харківському університеті у дожовтневий період. На підставі аналізу великої кількості джерел, у тому числі й рукописів та архівних документів, багато з яких було введено до наукового обігу вперше, Л. О. Чувпило вдалося визначити специфіку та основні напрями вивчення історії, мов і культури Сходу в Харкові. Зокрема, дослідниця показала, що харківська орієнталістика у перші десятиріччя існування університету розвивалася під впливом зовнішніх факторів, а саме – зацікавленості російського уряду в даній галузі знань [60, с. 186-203]. На цьому шляху були досягнуті певні успіхи, але в середині ХІХ ст. стало зрозумілим, що він був неприйнятним для університету [56, с. 279-289].

Традиційна форма російського університетського сходознавства, зорієнтована на викладання політично важливих мов на спеціальній кафедрі, в умовах Харкова не виправдала себе. Однак, як довела Л. О. Чувпило, орієнталістика в Харківському університеті не припинила на цьому свого існування. Звільнившись від кон'юнктурних завдань, вона набула специфічних напрямів розвитку. Дослідниця показала, що в Харківському університеті на перший план вийшли маргінальні для більшості російських вузів форми сходознавчої діяльності – вивчення історії Сходу на кафедрі всесвітньої історії та вивчення східних мов, літератури й культури на кафедрі порівняльного мовознавства. Ці форми орієнталістики розвивалися під впливом внутрішніх потреб історичної та філологічної науки й освіти. Тому, на думку Л. О. Чувпило, харківське сходознавство в другій половині ХІХ ст. набуло своєрідного характеру й не відділилося від загального комплексу гуманітарних наук такою мірою, як це було в Петербурзькому чи Казанському університетах [59].

Л. О. Чувпило визначила внесок харківських орієнталістів у вітчизняну та світову науку про Схід. Вона продемонструвала, що протягом усього періоду 1805–1917 рр. Харківський університет був провідним центром орієнталістики в Україні та одним із провідних центрів сходознавчої науки в Російській імперії, сприяючи розповсюдженню знань про Схід в Україні та в Росії. В університеті у різні роки викладалося одинадцять східних мов, читалися курси з історії східних літератур, релігій і культури, з історії стародавнього та середньовічного Сходу. Вчені Харківського університету тих років проявили себе в різноманітних галузях орієнталістики як самостійні оригінальні дослідники. Як довела Л. О. Чувпило, до числа заслуг харківських орієнталістів дожовтневої доби належать початок викладання східних мов у вітчизняних університетах, перший повний курс лекцій і перші університетські посібники з історії стародавнього Сходу, перша в Росії санскритська граматики, переклад багатьох творів східної літератури, перші спроби досліджень у галузі африканістики.

Л. О. Чувпило приділила значну увагу дослідженню персоналій окремих харківських вчених: І. Г. Барендта [57, с. 271-277], Б. А. Дорна [61, с. 21-34], М. М. Луніна, [58, с. 187-195], А. П. Рославського-Петровського [62, с. 109-117] та Д. М. Овсянико-Куликовського [55, с. 223-228], чітко визначивши внесок цих видатних вчених у вітчизняну орієнталістику.

Викладанням курсів з історії Сходу й дослідженням деяких важливих проблем нової та новітньої історії східноазійських країн займався О. І. Тумаков. В його наукових і науково-методичних роботах значну увагу приділено питанням політичної історії Японії «епохи Мейдзі» [46] й Цінської імперії [42; 47], китайського національного руху наприкінці XIX – на початку XX ст. [45], міжцивілізаційного діалогу на Далекому Сході [13; 19], історії країн Азії та Африки нового часу [39], міжнародним відносинам кінця XIX–XX ст. [38], феномену т.зв. «модернізаційного» авторитаризму в повоєнній історії Східної Азії (на прикладі Тайваню) [41] та ін. Діяльності Кан Ювея, одного з найяскравіших діячів китайського реформаторського руху кінця XIX ст., Сінхайській революції 1911 р., а також низці провідних політиків Японії 1970–1990-х років. О. І. Тумаковим була присвячена серія статей у вже згаданому енциклопедичному словнику з всесвітньої історії XX ст. [30, с. 64-65, 382, 541, 738-740, 792, 901].

У 2001 р. вийшов друком перший в Україні навчальний посібник із новітньої історії країн Східної Азії (1945–2000 рр.) О. І. Тумакова та О. П. Чижова [40]. У ньому автори спробували врахувати всі ті нові підходи до вивчення історії східноазійських країн, що намітилися в сучасній історіографії. Головну увагу було акцентовано на особливостях їхнього політичного розвитку, досвіді модернізації, формуванні національних моделей розвитку, специфіці переходу від авторитаризму до демократії, що відбувався у деяких країнах регіону в 1980–1990-х роках. Вперше у вітчизняній навчальній літературі висвітлено такі важливі для об'єктивного сприйняття історичного розвитку країн Східної Азії проблеми, як миротворча діяльність американців у Китаї в перші повоєнні роки, особливості політичного процесу в Монголії, на Тайвані, в Північній та Південній Кореї в останні десятиріччя XX ст. тощо.

Своїми рецензіями О. І. Тумаков також брав активну участь в обговоренні підручників і навчальних посібників з нової та новітньої історії країн Азії та Африки, що виходили в останні роки [43; 44].

У 2011 р. О. І. Тумаков очолив створений при Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна Центр турецьких досліджень. Налагодження контактів із науковцями Стамбульського університету (Туреччина) сприяло розширенню можливостей для студій з турецької історії. Так, підсумком спільних наукових пошуків О. І. Тумакова та його турецького колеги Мехмета Ф. Фурата стала стаття, присвячена трагічним подіям у Валках, що на Харківщині, де влітку 1812 р. місцеві жителі вбили кілька сотень турецьких військовополонених, які знаходилися в цьому місті [48].

Сходознавчою проблематикою займалися також аспіранти й здобувачі кафедри нової та новітньої історії, які працювали під науковим керівництвом О. І. Тумакова. Зокрема, О. М. Тавшунський досліджував історію колоніальної експансії Бельгії у Центральній Африці в останній третині XIX – на початку XX ст. В його роботах знайшла відображення низка проблем, що пов'язані з дипломатичною діяльністю бельгійського короля Леопольда II з розбудови власної колоніальної імперії, специфікою бельгійського колоніалізму і

феноменом «приватної» колонії [33; 36], особливостями розвитку т.зв. «Незалежної держави Конго» та її трансформацією у колонію Бельгії [31; 32; 37], а також з історією Бельгійського Конго напередодні та у роки Першої світової війни [35]. За результатами своїх досліджень О. М. Тавшунський захистив кандидатську дисертацію «Бельгія та колоніальний поділ Африки (1876–1918 рр.)» [34], яка стала першою у вітчизняній історіографії роботою, присвяченою комплексному вивченню проблеми становлення бельгійського колоніалізму, і першим дисертаційним дослідженням з історії «чорної» Африки, що було захищено в Харківському університеті.

Дослідження «африканської» проблематики продовжив С. М. Луценко, який займається вивченням історії повсякденного життя німецької колоніальної спільноти на «Чорному континенті». В своїх статтях він відобразив формування та облаштування переселенських поселень в африканських колоніях Німеччини [9; 12], соціальну структуру колоніальної спільноти [10], особливості німецької системи управління протекторатами та правове регулювання життя колоністів [8; 11].

Діяльність російських духовних місій в країнах Східної Азії у XVIII – на початку XX ст. обрала предметом своїх досліджень Ю. В. Мазурика. Тим самим було продовжено традицію вивчення східноазійського місіонерства Російської Православної Церкви, що була закладена в стінах Харківського університету ще на початку XX ст. [29]. Свої роботи дослідниця присвятила проблемам християнсько-конфуціанського діалогу, звернувши особливу увагу на труднощі рецепції християнства у Східній Азії, що було обумовлено, перш за все, специфікою місцевого цивілізаційного середовища [13; 14; 15; 17; 19], а також історії окремих православних місій на Далекому Сході [16; 18; 20; 21; 22; 24]. Використання методологічного інструментарію «нової соціальної школи» надало дослідниці можливість переосмислити традиційні підходи щодо вивчення православної місіонерської діяльності та запропонувати власну, цілком обґрунтовану методологію, центральним елементом якої виступає концепція «православного місіонерського досвіду». У 2011 р. Ю. В. Мазурика захистила кандидатську дисертацію «Місіонерська діяльність Російської Православної Церкви в Східній Азії (друга половина XIX – початок XX ст.)» [23].

Традиції індології, що закладені на кафедрі з кінця 50-х років XX ст. доц. Ю. Г. Литвиненком, успішно продовжує аспірант П. Е. Уллах, який досліджує проблеми антиколоніального руху в Індії у міжвоєнний період [49; 50] та міжнародних відносин у Південній Азії в 60–70-ті роки XX ст. [51; 52].

Останніми роками при кафедрі склалася група молодих дослідників, які пов'язали свою наукову діяльність із османістикою. Так, О. В. Моргун розглядає процес європеїзації Османської держави у XVIII – на початку XIX ст. крізь призму ставлення аянів (правителів міст та округів, що обиралися місцевою знаттю) до тих інновацій, які надходили з Заходу [25; 26]. Дослідженню місця й ролі суфізму в ідеологічній системі Османської імперії другої половини XV – кінця XVII ст. приділив увагу А. В. Попов [27; 28]. Деякі проблеми з

історії Кіпру османської доби висвітлила у своїх статтях К. Ю. Артамонова [1; 2]. М. Гусейнов займається вивченням комплексу проблем, що пов'язані з антитурецькою пропагандою в країнах Заходу наприкінці XIX – на початку XX ст. [6].

Маловивчені й дискусійні питання історії відносин Росії з азіяськими країнами знайшли своє відображення в роботах молодих вчених кафедри, які працювали під науковим керівництвом проф. Є. П. Пугача. Висвітленню ролі офіцерів Генерального штабу в здійсненні зовнішньої політики Російської імперії на мусульманському Сході в другій половині XIX ст. приділив увагу в своїх статтях і кандидатській дисертації О. О. Гоков [3; 4; 5].

С. А. Фалько займався вивченням діяльності російської військової розвідки в Китаї [53] та інших країнах Східної Азії у середині XIX – на початку XX ст.; результати його досліджень було підсумовано в кандидатській дисертації [54].

Аналізу російсько-японських відносин на початку XXI ст. присвятила свої роботи О. О. Шаповалова. На основі широкого кола джерел, у тому числі японських, дослідниця висвітлила нові тенденції у взаємовідносинах між двома країнами [66; 67; 69], стан і перспективи їх взаємодії у політичній, торгово-економічній та гуманітарній сферах, що знайшло відображення у кандидатській дисертації [68].

Таким чином, протягом усього періоду розвитку суверенної України кафедра нової та новітньої історії ХНУ була одним із найважливіших центрів сходознавчої науки та освіти в Україні, а її вчені-орієнталісти зробили свій значний внесок у розвиток вітчизняної та світової науки про Схід. Вони проявили себе в найрізноманітніших галузях сучасної орієнталістики (японознавстві, синології, корєєзнавстві, індології, тюркології, африканістиці, історії сходознавства тощо) як оригінальні дослідники й талановиті педагоги. Сходознавці кафедри також викладали санскрит і гінді, читали курси й спецкурси з історії афро-азійських країн і з історії культури народів Сходу. Сьогодні на кафедрі нової та новітньої історії ХНУ активно продовжується процес формування високопрофесійного сходознавчого середовища, що дає надію сподіватися на подальший розвиток якісних орієнталістичних досліджень.

Примітки

1. Артамонова К. Ю. «Кодекс 53» Киккського монастиря як источник по истории взаимоотношений Кипрской православной церкви и британской администрации на Кипре (1878–1897 гг.) / К. Ю. Артамонова // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Зб. наук. праць. Вип. 16. – Харків, 2013. – С. 212-218.
2. Артамонова К. Статус Кипра в условиях Османской и Британской империй (до начала XX в.) / К. Артамонова // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Зб. наук. праць. Вип. 17. – Харків, 2014. – С. 56-66.
3. Гоков О. О. Генеральний штаб у зовнішній політиці Росії в Центральній, Південній та Західній Азії (XIX – поч. XX ст.) / О. О. Гоков // Сходознавство. – 2002. – № 19-20. – С. 61-79.

4. Гоков О. А. Российские офицеры и Персидская казачья бригада (1877–1894 гг.) / О. А. Гоков // Canadian American Slavic Studies. – 2003. – Vol. 37. – № 4. – P. 395-414.
5. Гоков О. О. Роль офіцерів Генерального штабу в здійсненні зовнішньої політики Російської імперії на мусульманському Сході в другій половині XIX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 2004. – 18 с.
6. Гусейнов М. Роль пропагандистских стереотипов в развитии армянского вопроса в Османской империи в 1894–1896 гг. / М. Гусейнов // Наследие. – 2012. – № 6 (60). – С. 26-31.
7. Ленько А. В. Общественно-политические взгляды Джавахарлала Неру и становление индийской государственности (1947–1964 гг.): Канд. диссерт. / А. В. Ленько. – Харьков, 2001. – 249 с.
8. Луценко С. М. Особенности германской системы управления и юриспруденции в африканских колониях / С. М. Луценко // Вісник нац. ун-ту «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого». Серія «Економічна теорія та право». Вип. 4 (11). – Харків, 2012. – С. 216-223.
9. Луценко С. М. Деятельность Германского колониального общества / С. М. Луценко // Зб. наук. праць Луганського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Серія «Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин». Вип. 4 (04). – Луганськ, 2013. – С. 112-116.
10. Луценко С. М. Соціальна структура германського колониального суспільства в Африці / С. М. Луценко // Зб. наук. праць. Серія «Історія та географія». Вип. 47 / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2013. – С. 77-83.
11. Луценко С. М. Правовое регулирование жизни колонистов в африканских колониях Германии (1874–1918 гг.) / С. М. Луценко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Зб. наук. праць. Вип. 17. – Харків, 2014. – С. 108-118.
12. Луценко С. М. Формирование и обустройство переселенческих поселений в германских африканских колониях в конце XIX – начале XX в. / С. М. Луценко // Вестник СПбГУ. Серия 2. – СПб., 2014. – Вып. 4. – С. 225-234.
13. Мазурика Ю. В., Тумаков А. И. Рецепция христианства в Японии (к проблеме синтеза традиций и инноваций) / Ю. В. Мазурика, А. И. Тумаков // Актуальные вопросы социально-гуманитарных наук: межвуз. науч. сб. Вып. 5. – Воронеж, 2007. – С. 95-99.
14. Мазурика Ю. В. Восточноазиатские миссии Русской Православной Церкви: теоретический аспект / Ю. В. Мазурика // Гуманітарні студії. Зб. наук. праць. Вип. 4. – К., 2008. – С. 272-275.
15. Мазурика Ю. В. Китай глазами русских миссионеров XVIII–XIX вв. (конфессиональный аспект восприятия конфуцианской культуры) / Ю. В. Мазурика // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Зб. наук. праць. Вип. 11. – Харків, 2008. – С. 94-101.
16. Мазурика Ю. В. Пекінська Духовна Місія в XVIII ст.: «малоросійський» дискурс / Ю. В. Мазурика // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: Зб. наук. праць. Вип. 6. – К., 2008. – С. 181-188.

17. *Мазурика Ю. В.* Особенности миссионерской деятельности Русской Православной Церкви в Восточной Азии / Ю. В. Мазурика // Социально-экономическая и политическая стратегия России в XXI веке: исторический опыт, реалии и перспективы: межвуз. сб. науч. тр. – Воронеж, 2009. – С. 70-73.
18. *Мазурика Ю. В.* Св. Николай Японский и русско-японская война 1904 – 1905 гг.: опыт примирения сквозь призму веры / Ю. В. Мазурика // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Зб. наук. праць. Вип. 12. – Харків, 2009. – С. 168-177.
19. *Мазурика Ю. В., Тумаков А. И.* «Социальный евангелизм» в восточноазиатском христианском миссионерстве конца XIX – начала XX вв. / Ю. В. Мазурика, А. И. Тумаков // Социально-экономическая и политическая стратегия России в XXI веке: исторический опыт, реалии и перспективы: межвуз. сб. науч. тр. – Воронеж, 2009. – С. 171-173.
20. *Мазурика Ю. В.* Восстание ихэтуаней и Российская Духовная Миссия в Китае в 1898 – 1901 гг. / Ю. В. Мазурика // Экстремизм, конфликты и войны: история и современность. – Воронеж, 2010. – С. 157-161.
21. *Мазурика Ю. В.* Православная миссия в Японии на страницах «Японского христианского ежегодника» («Japan Christian Yearbook») / Ю. В. Мазурика // Болховітінівський щорічник 2009. – К., 2010. – С. 132-138.
22. *Мазурика Ю. В.* Проблемы финансирования Российской духовной миссии в Китае во второй половине XIX века / Ю. В. Мазурика // Государственно-конфессиональные отношения: теория и практика: Сб. ст. – В 2 т. – Оренбург, 2010. – Т. 2. – С. 69-75.
23. *Мазурика Ю. В.* Місіонерська діяльність Російської Православної Церкви в Східній Азії (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 2011. – 19 с.
24. *Мазурика Ю. В.* Учреждение Корейской духовной миссии как попытка осуществления российского «культурного влияния» в Корею / Ю. В. Мазурика // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Зб. наук. праць. Вип. 14. – Харків, 2011. – С. 173-181.
25. *Моргун О. В.* «Европейский фактор» в модернизации Османской империи Селима III / О. В. Моргун // Белгородский диалог – 2009. Проблемы российской и всеобщей истории. – Белгород, 2009. – С. 74-80.
26. *Моргун О. В.* Борьба за реформы в Османской империи в 1807–1808 гг. и Байрактар Мустафа-паша / О. В. Моргун // Одиссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології / ОНУ ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2010. – Вип. 2. – С. 244-247.
27. *Попов А. В.* Идеологическая гегемония суфизма в Османской империи XV–XX вв.: от консолидации общества до «окультурных войн» / А. В. Попов // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Зб. наук. праць. Вип. 15. – Харків, 2012. – С. 89-96.
28. *Попов А. В.* Поэзия султанов как отражение социокультурных и политических процессов в Османской империи XIV–XVIII вв. / А. В. Попов // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Зб. наук. праць. Вип. 16. – Харків, 2013. – С. 242-250.
29. *Прохоренко Ф.* Русская духовная миссия в Японии и в Корею / Ф. Прохоренко. – Харьков, 1906. – 101 с.

30. *Світова історія: XX століття.* Енциклопедичний словник. – Львів, 2008. – 976 с.
31. *Тавшунський О. М.* Американський аспект в історії Незалежної держави Конго / О. М. Тавшунський // Зб. наук. праць. Серія «Історія та географія» / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2008. – С. 58-59.
32. *Тавшунський О. М.* Вооруженные силы Независимого государства Конго (НГК) / О. М. Тавшунський // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Зб. наук. праць. Вип. 12. – Харків, 2009. – С. 100-106.
33. *Тавшунський О. М.* Про створення приватної колонії розміром із пів-Європи (колоніальна політика Бельгії в другій половині XIX ст.) / О. М. Тавшунський // Сходознавство. – 2009. – № 45-46. – С. 127-133.
34. *Тавшунський О. М.* Бельгія та колоніальний поділ Африки (1876–1918 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 2010. – 16 с.
35. *Тавшунський О. М.* Бельгийское Конго в Первой мировой войне (1914–1918 гг.) / О. М. Тавшунський // Первая мировая война и современный мир. – М., 2010. – С. 404-414.
36. *Тавшунський О. М.* Дипломатия Леопольда II накануне Берлинской конференции 1884–1885 гг. / О. М. Тавшунський // Вісник ХНУ. – 2010. – № 908: Історія. – Вип. 42. – С. 227-236.
37. *Тавшунський О. М.* Неправительственный этап борьбы за реформы в Конго (1890–1904 гг.) / О. М. Тавшунський // Белгородский диалог – 2010. – Белгород, 2010. – С. 81-85.
38. *Тумаков А. И.* История международных отношений (конец XIX–XX вв.): [Учебно-методическое пособие] / А. И. Тумаков // Историческое образование. Программы общих курсов и методические указания. – Харьков, 2001. – С. 318-361.
39. *Тумаков А. И.* Новая история стран Азии и Африки: [Учебно-методическое пособие] / А. И. Тумаков // Историческое образование... – Харьков, 2001. – С. 230-245.
40. *Тумаков А. И., Чижов А. П.* Новейшая история стран Восточной Азии (1945–2000 гг.): Учебное пособие / А. И. Тумаков, А. П. Чижов. – Харьков, 2001. – 180 с.
41. *Тумаков О. І.* На шляху до демократизації та економічного піднесення: Тайвань у кінці 40-х – 90-ті роки XX ст. / О. І. Тумаков // Методичний вісник історичного факультету ХНУ: Зб. наук.-методич. праць. – № 1. – Харків, 2002. – С. 48-55.
42. *Тумаков А. И.* Период маньчжурского правления в истории Китая (о некоторых новых подходах к проблеме) / А. И. Тумаков // Методичний вісник історичного факультету ХНУ: Зб. наук.-методич. праць. – № 2. – Харків, 2003. – С. 64-73.
43. *Тумаков О. І.* Перша спроба узагальнення історичного досвіду сучасного Сходу в Україні: наскільки вдала? / О. І. Тумаков // Схід–Захід: Історико-культурологічний збірник. Вип. VI. – Харків – Київ, 2004. – С. 199-206.
44. *Тумаков А. И.* Проблемы Востока на страницах учебного пособия В. П. Кириченко / А. И. Тумаков // Вісник ХНУ. – 2004. – № 633: Історія. – Вип. 36. – С. 320-326.
45. *Тумаков А. И.* Китайское национальное движение на рубеже XIX–XX веков / А. И. Тумаков // Методичний вісник історичного факультету ХНУ: Зб. наук.-методич. праць. – № 4. – Харків, 2005. – С. 36-43.

46. *Тумаков А. И.* Япония в начале XX века / А. И. Тумаков // Методичний вісник історичного факультету ХНУ: Зб. наук.-методич. праць. – № 5. – Харків, 2006. – С. 144-154.
47. *Тумаков А. И.* Китай в 60–90-е годы XIX века / А. И. Тумаков // Методичний вісник історичного факультету ХНУ: Зб. наук.-методич. праць. – № 9. – Харків, 2011. – С. 152-163.
48. *Тумаков А. И., Фурат М. Ф.* Валковская трагедия 1812 года: анатомия конфликта (по материалам Государственного архива Харьковской области) / А. И. Тумаков, М. Ф. Фурат // Дриновський збірник. – Т. V. – Харків; Софія, 2012. – С. 400-416.
49. *Уллах П. Э.* Кем был Бхагат Сингх? Спектр мнений / П. Э. Уллах // Одиссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології / ОНУ ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2010. – Вип. 2. – С. 257-260.
50. *Уллах П.* Гандистская кампания за права хариджанов в 1932–1933 гг. / П. Уллах // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Зб. наук. праць. Вип. 14. – Харків, 2011. – С. 137-145.
51. *Уллах П. Э.* Проблема беженцев во время южноазиатского кризиса 1971 г. и позиция США / П. Э. Уллах // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Зб. наук. праць. Вип. 15. – Харків, 2012. – С. 125-134.
52. *Уллах П. Э.* 7-й флот США и Южноазиатский кризис 1971 г. / П. Э. Уллах // Вісник ХНУ. – 2013. – № 1087: Історія. – Вип. 47. – С. 234-245.
53. *Фалько С. А.* Деятельность русской военной разведки в Китае в 70–80 гг. XIX в.: проблема оценки вооруженных сил Цинской империи / С. А. Фалько // Вісник ХНУ. – 2010. – № 908: Історія. – Вип. 42. – С. 237-248.
54. *Фалько С. А.* Військова розвідка Росії у країнах Далекого Сходу (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 2012. – 19 с.
55. *Чувпило Л. А.* Индологическое наследие Д. Н. Овсяннико-Куликовского / Л. А. Чувпило // Вісник ХДУ. – 1998. – № 411: Спадщина Д. М. Овсяннико-Куликовського та сучасна філологія. – С. 223-228.
56. *Чувпило Л. А.* Начальный этап истории харьковского университетского востоковедения / Л. А. Чувпило // Вісник ХДУ. – 1999. – № 441: Історія. – Вип. 31. – С. 279-289.
57. *Чувпило Л. А.* Иоганн Готфрид Барендт и начало университетского востоковедения в Российской империи / Л. А. Чувпило // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Зб. наук. праць. – Вип. 4. – Харків, 2000. – С. 271-277.
58. *Чувпило Л. А.* История Востока в работах М. М. Лунина / Л. А. Чувпило // Вісник ХНУ. – 2000. – № 485: Історія. – Вип. 32. – С. 187-195.
59. *Чувпило Л. О.* Сходознавство в Харківському університеті (1805–1917 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 2002. – 20 с.
60. *Чувпило Л. А.* Зарождение востоковедения в Харьковском университете (1805–1828) / Л. А. Чувпило // Хазарский альманах. – Т. 3. – Киев – Харьков, 2004. – С. 186-203.
61. *Чувпило Л. А.* Востоковедческая деятельность Б. А. Дорна в Харьковском университете / Л. А. Чувпило // Хазарский альманах. – Т. 4. – Киев – Харьков, 2005. – С. 21-34.

62. *Чувпило Л. О., Чувпило О. О.* Вивчення історії Сходу в Харківському університеті: О. П. Рославський-Петровський / Л. О. Чувпило, О. О. Чувпило // Східний Світ. – 2009. – № 4. – С. 109-117.
63. *Чувпило О. О.* Ідейно-політична боротьба в Індійському національному конгресі (20-30-ті рр. XX ст.): Докторська дисерт. / О. О. Чувпило. – Харків, 1995. – 447 с.
64. *Чувпило О. О.* Індія / О. О. Чувпило // Світова історія: XX століття. Енциклопедичний словник. – Львів, 2008. – С. 329-337.
65. *Чувпило О. О.* Вибрані індологічні твори / О. О. Чувпило. – Харків, 2013. – 748 с.
66. *Шаповалова Е. А.* Попытки поисков новых путей в японо-российских отношениях: инициатива Таро Аса / Е. А. Шаповалова // Сходознавство. – 2007. – № 38. – С. 168-174.
67. *Шаповалова Е. А.* На пороге изменения парадигмы российско-японских экономических отношений / Е. А. Шаповалова // Вісник ХНУ. – 2008. – № 816: Історія. – Вип. 40. – С. 336-349.
68. *Шаповалова О. О.* Російсько-японські відносини (2000–2008 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 2009. – 19 с.
69. *Шаповалова О. О.* Українсько-японський політичний діалог // Дослідження світової політики : збірник наукових праць. - №2 (51). – 2010. – 57-68; Японо-російські відносини: фактори впливу // Мовні і концептуальні картини світу. – 2010. – № 28. – С.301-307; Россия и Япония: взгляд заинтересованного наблюдателя // Международная жизнь. – Август, 2013. – С.119-134.

Станчев М. Г., Тумаков А. И., Чувпило А. А. Востоковедческие исследования на кафедре новой и новейшей истории ХНУ

Статья посвящена развитию востоковедения на кафедре новой и новейшей истории ХНУ в период независимого развития украинского государства. В ней показано, что кафедра новой и новейшей истории ХНУ стала одним из важнейших центров востоковедческой науки и образования в Украине, а её ученые внесли значительный вклад в развитие отечественной и мировой ориенталистики.

Ключевые слова: *востоковедческие исследования, кафедра новой и новейшей истории, Харьковский университет, историческая наука, Восток.*

Stanchev M. G., Tumakov O. I., Chuvpylo O. O. Oriental Studies on the Modern and Contemporary History Chair of the Kharkiv University

The article is devoted to the development of Oriental Studies on the Modern and Contemporary History Chair of the Kharkiv University in the Age of Independence of Ukraine. It has shown in the article that Modern and Contemporary History Chair of the Kharkiv University became the one of the main centers of Oriental science and education in Ukraine, and Chair scholars made a valuable contribution in the development of Home and World Oriental Studies.

Key words: *Oriental Studies, Modern and Contemporary History Chair, Kharkiv University, historical science, the East.*

Кафедра історії України та її внесок у розвиток українознавчих досліджень

Журавльов Д. В.

Стаття відображає розвиток українознавчих досліджень на кафедрі історії України. З'ясовано основні напрями українознавчих студій, визначено й охарактеризовано зміни тематики, внесок викладачів кафедри в українознавчих дослідженнях в період після здобуття Україною незалежності.

Ключові слова: українознавчі студії, історія України, публікації, кафедра історії України.

Центром українознавчих студій історичного факультету Харківського національного університету з самого моменту свого заснування в 1957 р. була кафедра історії Української РСР (з 1989 – кафедра історії України). З 1957 до 1989 р. кафедру очолював доктор історичних наук, професор І.К. Рибалка, в 1989-1994 – доктор історичних наук, професор Б.К. Мигаль. З 1994 р. кафедрою керує доктор історичних наук, професор В.В.Калініченко [25, с. 6]. Після здобуття Україною незалежності українознавчі студії отримали якісно інші умови розвитку, що позначилося на їхній кількості і якості порівняно з попередньою, радянською, епохою.

В 1989-1994 рр. українознавчими студіями в рамках кафедри займалися професор І.К.Рибалка, доценти М.З.Бердута, В.І.Бутенко, В.В.Калініченко, В.В.Кравченко, С.О.Наумов, А.В. Скоробогатов [25. С. 6-8]. У листопаді 1994 року В.В.Калініченко захистив докторську дисертацію на тему "Селянське господарство України в період непу" [20] і очолив кафедру історії України. В 2006 р. докторську дисертацію на тему "Харків в роки німецької окупації 1941-1943 рр." захистив А.В.Скоробогатов [52], в 2007 р. – на тему "Регіональні структури українського політичного руху: становлення і діяльність. 90-і роки ХІХ – лютий 1917 р. (на матеріалах Лівобережжя)" С.О.Наумов [35].

В 2001-2002 р. на кафедру прийшли доцент Д.В. Журавльов, доцент Л.Ю. Посохова та доцент В.О. Куліков. Л.Ю. Посохова в 2012 р. захистила докторську дисертацію за темою "Православні колеґіуми України наприкінці ХVІІ – на початку ХІХ ст." [45] Сьогодні на кафедрі працює 3 доктори історичних наук, професори (В.В. Калініченко, С.О. Наумов та Л.Ю. Посохова), 4 кандидати історичних наук, доценти (М.З. Бердута, Д.В. Журавльов, В.О. Куліков та В.С. Майстренко).

Наукова діяльність кафедри проводилася за багатьма напрямками, вона тісно пов'язана з різними галузями українознавства. Так, в 1991-2007 рр. основними науковими напрямами досліджень кафедри були "Політична та соціально-економічна історія України ХХ ст." та "Історія Слобожанщини".

© Журавльов Д. В., 2015

Викладачі, котрі працювали на кафедрі протягом 1990-х – на початку 2000-х років, працювали над наступними темами: аграрна історія, історія революції та громадянської війни в Україні (проф. І.К. Рибалка); історія українського доколоспного селянства, історія ХНУ, історія Слобожанщини ХХ ст., історія України і Харкова в часи Другої Світової війни, німецький окупаційний режим, звичайна людина в умовах війни та окупації (проф. Б.К. Мигаль [56], доц. А.В. Скоробогатов). Довгий час основною тематикою кафедри лишалася аграрна історія України (нею займалися І.К. Рибалка, В.В. Калініченко, В.С. Майстренко), проте згодом коло досліджуваних викладачами кафедри тем помітно розширилося за рахунок появи досліджень з історії українського націоналізму, історії голодомору – геноциду українського народу в 1932-1933 рр. (В.В. Калініченко); історії українського національного руху наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (проф. С.О. Наумов); історії Слобідської України, історії освіти в Україні в ХVІІІ - ХІХ ст. (проф. Л.Ю. Посохова); української етнології, історії української національної і державної символіки (доц. М.З. Бердута); військової історії України; історії українського козацтва (доц. Д.В. Журавльов); історії ринку в Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. та використання інформаційних технологій в історичних дослідженнях (доц. В.О. Куліков) тощо.

Протягом 1991-2014 рр. викладачі кафедри підготували та надрукували десятки монографій та підручників, кілька посібників, сотні статей та тез з українознавчої проблематики, керували написанням дисертаційних праць. Так, професор І.К. Рибалка підготував нове видання базового підручника з історії України для студентів історичних факультетів [46, 47] та цінні спогади [48], а згодом разом з професором В.В. Калініченком опублікували третій том підручника, що має гриф Міністерства освіти України [24]. Доцент М.З. Бердута надрукував навчальний посібник "Історія Слобідської України" (у співавторстві), професор В.В.Калініченко – підручник "Політична історія України" (у співавторстві). Члени кафедри професор Б.К. Мигаль, професор В.В. Калініченко, професор С.О.Наумов та професор А.К. Скоробогатов є співавторами унікальної колективної монографії "Історія міста Харкова ХХ ст." [14], ті ж автори разом із доцентом В.С. Майстренком взяли участь у написанні історії Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (до 200-річчя його заснування) [54]. Професор В.В. Калініченко є одним із авторів нормативної програми з історії України для вищих навчальних закладів, затвердженої Міністерством освіти і науки України [17]. Протягом 1991-2014 рр. на факультеті активно діяла спеціалізована вчена рада по захисту кандидатських і докторських дисертацій, яку в 1980-1998 рр. очолював професор І.К. Рибалка, а з 1999 р. дотепер очолює професор В.В. Калініченко. Десятки захищених в ній кандидатських та докторських дисертацій були присвячені найрізноманітнішим аспектам українознавчої тематики – політичній, економічній, військовій історії України, історії культури, усної історичної, гендерним дослідженням, історії повсякдення. Їхніми авторами були пошукувачі з усіх куточків України, від Ужгорода до Луганська.

Викладачами кафедри за вказаний період було розроблено і впроваджено більше десяти авторських спецкурсів. Серед них треба відзначити такі

курси як “Історична географія України”, “Джерелознавство історії України”, “Етапи державності України”, “Історія українського мистецтва”, “Економіка Слобожанщини”, “Громадсько-політичний рух в Україні”, “Військова історія Слобідської України”, “Національна символіка України”, “Історія автокефальної православної церкви в Україні”, “Актуальні проблеми вітчизняної історії”, “Історія козацьких спільнот Степового Кордону”, “Історія українського національно-визвольного руху”, “Історія українського націоналізму”, “Математичні методи в дослідженнях історії України”, “Соціальна модернізація в українських губерніях Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.”, “Історія менеджменту в Україні в системі світових управлінських теорій і практик”, “Історія українського мистецтва”, “Соціальна історія Наддніпрянської України” тощо [25, с.8].

Далі детальніше розглянемо наукові досягнення окремих членів кафедри в галузі українознавчих студій.

Доктор історичних наук, професор В.В. Калініченко за час з 1991 до 2014 р. зробив чималий внесок у справу розбудови українознавчих студій на кафедрі, спочатку як її співробітник, а з 1994 р. - як завідувач. Перш за все, В.В. Калініченко є визнаним українським істориком-аграрником, фахівцем з історії індивідуального селянського господарства України в період НЕПу, земельної громади, його праці з даної проблематики широко цитуються у вітчизняних дослідженнях з теми та історіографічних працях. Серед основних праць В.В. Калініченка з теми відзначимо його ґрунтовні монографічні дослідження [19; 21]. Вагомим є також внесок Калініченка в написання низки колективних праць, присвячених політичній історії України, історії українського селянства та промислових підприємств [18; 22; 23]. Наприкінці 1990-х рр. І.К.Рибалка звернувся до В.В. Калініченка з пропозицією взяти участь у написанні нового видання університетського підручника з історії України для студентів історичних факультетів вишів, оскільки попереднє видання підручника, здійснене наприкінці 1970-х – на початку 1980-х рр., застаріло. Після 1991 р. у вітчизняній історичній науці виникла серйозна методологічна криза, яку особливо гостро відчували студенти-історики. Їм явно бракувало сучасного підручника з історії України. Потрібно було створити підручник, який би відповідав сучасному рівню розвитку історичної науки і, в той же час, виховував би у студентів почуття українського патріотизму, національної гідності, любові до України. Це була нелегка робота, яка ускладнювалася тим, що професор І. К. Рибалка в останні роки свого життя серйозно хворів, а наприкінці 2001 р. відійшов у вічність, і левову частку роботи по написанню заключної (третьої) частини підручника, яка охоплювала найскладніші (радянський та пострадянський) періоди історії України довелося виконати його учню – В.В. Калініченку. З цією роботою він успішно впорався. У 2004 р. він закінчив працю і надрукував підручник. Книга дістала схвальну оцінку громадськості, викладачів історії України, вчителів середньої школи, і вмить розійшлася. Наклад видання був мізерний – 500 примірників. Він далеко не задовольняв потреби всіх бажаючих придбати підручник. В.В.Калініченку

надійшли пропозиції від кількох видавництв у Харкові та Києві зробити друге видання підручника.

У цих умовах В.В. Калініченко згодився на пропозицію “Селянської газети” надрукувати на її шпальтах серію популярних статей з історії України від найдавніших часів до сьогодення. Вони були викладені у вигляді діалогу “Вікно в історію” з журналістом цієї газети М.Я. Мельником [50]. Протягом двох років В. В. Калініченко надрукував понад 50 статей з найактуальніших і злободенних питань української історії, що склали популярну версію історію України. Про необхідність цих публікацій свідчать численні листи читачів до редакції “Селянської газети” різних політичних поглядів. Таким чином було зроблено чималий внесок у пропаганду національної української ідеї серед широкого загалу на Слобожанщині.

Поряд з науковою та науково-популярною, пропагандистсько-роз'яснювальною роботою в пресі, на радіо і телебаченні, В. В. Калініченко не забував і про підготовку науково-педагогічних кадрів. У 1995-1999 рр. він був членом експертної ради ВАК України з історичних наук. В 1991-2014 рр. під його керівництвом захищено 25 кандидатських та 4 докторських дисертації.

У 1997 р. В.В. Калініченко був нагороджений знаком “Відмінник освіти України”. У 1997-1999 рр. двічі нагороджувався Почесними грамотами Міністерства освіти і науки України за багаторічну сумлінну працю, особистий внесок у підготовку висококваліфікованих спеціалістів, плідну науково-педагогічну діяльність, за внесок у розвиток історичної науки в Україні. У 1999 р. був обраний дійсним членом (академіком) Української академії історичних наук. З нагоди десятиріччя незалежності України в 2001 р. указом Президента України В.В. Калініченку було присвоєно почесне звання “Заслужений працівник освіти України”. У травні 2005 р. нагороджений Грамотою Верховної Ради України “За заслуги перед українським народом”. У 2008 р. нагороджений орденом “За заслуги” III ст. - “за вагомий особистий внесок у вшанування пам'яті жертв геноциду українського народу у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні, подвизницьку діяльність, спрямовану на висвітлення правди про Голодомор”.

С.О. Наумов в 1991 р. отримав вчене звання доцента по кафедрі історії України. З 2002 р. по 2004 р. очолював навчально-методичну комісію факультету. В 1990 – 1994 рр., з 2003 р. – вчений секретар спеціалізованої вченої ради історичного факультету. З вересня 2004 р. по червень 2007 р. – докторант кафедри історії України. В червні 2007 р. захистив докторську дисертацію (науковий консультант – професор Калініченко В.В.), невдовзі отримав звання професора. Протягом 1991 - 2014 рр. С.О. Наумов опублікував близько 100 наукових і навчально-методичних праць з історії України. Коло наукових інтересів – історія українського національного руху в Російській імперії, історія Слобожанщини. Один із напрямків досліджень – персоналії учасників українського національного руху: А. Ковалівського, М. Шаповала, Г. Хоткевича, Х. Алчевської, М. Міхновського, Д. Дорошенка тощо. Перу С.О. Наумова належить монографія “Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр.

XIX ст. – лютий 1917 р.)” [34], котра стала помітним явищем у сфері досліджень історії українських громадсько-політичних організацій Лівобережжя кінця XIX – перших десятиліть XX ст., отримала схвальні відгуки колег. Він також є співавтором низки довідково-енциклопедичних видань: “Довідник з історії України” [4], “Енциклопедичний довідник. Історія України: А-Я” [6], “Россия в Первой Мировой войне. 1914-1918: Энциклопедия: В 3 тт.” [49]. У згаданий період брав участь у роботі кількох десятків наукових конференцій в Україні та Росії. Друкувався у таких наукових періодичних виданнях, як “Слово і час”, “Східний світ”, “Український історичний журнал”, “Проблеми історії України XIX – початку XX ст.”, “Молода нація”, “Збірник наукових праць науково-дослідного інституту українознавства”, “Історичний журнал”, “Україна модерна”, “Українсько-македонський науковий збірник” (всі - Київ), “Клію” (Санкт-Петербург), “Дриновський збірник”, “Схід-Захід”, “Universitates: Наука та просвіта” (всі - Харків), “Сіверський літопис” (Чернігів), “Український селянин” (Черкаси), “Сумська старовина” (Суми), “Література та культура Полісся” (Ніжин), “Галичина” (Івано-Франківськ) тощо [31;32;33;35].

Л.Ю. Посохова з 2002 р. – доцент кафедри історії України ХНУ імені В.Н. Каразіна. В 2007 – 2010 рр. – докторант кафедри. У 2012 р. захистила докторську дисертацію, отримала звання професора. Є автором кількох монографій з історії освіти в Україні ранньомодерної доби [38;40]. Друга монографія виконана в межах науково-дослідної роботи кафедри історії України ХНУ імені В.Н. Каразіна “Історія освіти та культури України (кінець XVII – XIX ст.)” На монографію та докторську дисертацію надали схвальні рецензії, які були опубліковані в провідних виданнях у 2011-2012 рр., та відгуки за авторством відомих вчених європейських університетів (проф. П. Гартмут, Університет Мартін-Лютер, Галле-Віттенберг, ФРН; проф. А. Андреев, МДУ імені М.В. Ломоносова, Росія; проф. Р. Дрозд, Поморська академія, Слупськ, Польща тощо). Роботи Л.Ю. Посохової є помітним кроком уперед на шляху нашого розуміння культурних процесів, структур повсякдення ранньомодерної епохи в Україні. Л.Ю. Посохова є автором близько 100 друкованих праць з історії освіти та культури України XVIII–XIX ст. (більше 80 з них – за період роботи на кафедрі [39;40;41;42;43]), у тому числі розділів колективних монографій[36;44]. Основними напрямками українознавчих студій Л.Ю. Посохової є історія освіти, письменності та культури в Україні XVIII – першої половини XIX ст., джерелознавство історії України. Вона була стипендіатом Німецького історичного інституту в Москві (2007), пройшла стажування в Інституті всесвітньої історії Російської академії наук (Російська федерація, Москва, 2007). Брала участь в реалізації міжнародного наукового проекту “Ubi univertitas, ibi Europa. Трансфер та адаптація ідеї університету в Росії” (грант Фонду Герди Хенкель) у 2009-2012 рр. У 2013-2014 рр. – керівник проекту “Історія університетської науки та освіти в Україні XIX – початку XX ст.”, який виконується на історичному факультеті Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Є членом наукової ради щорічника “Wschodni Rocznik Humanistyczny” (Польща). За період роботи на кафедрі брала участь

в роботі багатьох міжнародних конференцій та семінарів, у міжнародних наукових конгресах українських істориків, міжнародному конгресі українців, міжнародних наукових конференціях, які відбувалися в Інституті всесвітньої історії Російської академії наук (Москва), Німецького історичного інституту (Москва), Університеті Йоганна Гутенберга (Майнц, ФРН), Баварській академії наук (Мюнхен, ФРН), Університеті Коперніка (Торунь, Польща), Університеті Марії Кюрі-Склодовської (Люблін, Польща). У березні 2014 р. під керівництвом Л.Ю. Посохової була захищена кандидатська дисертація Р.Г. Любавського “Повсякденне життя студентів Харкова у 1920-1930-і рр.” Л.Ю. Посохова є дипломантом обласного конкурсу “Вища школа Харківщини – кращі імена” 2012 р. в номінації “Викладач гуманітарних дисциплін”. Зараз Л.Ю. Посохова бере участь в Міжнародному науковому проекті “Вивчення іноземних мов в Російській імперії в XVIII ст.”

Доцент М.З. Бердута є багаторічним працівником кафедри, в 1977–1984 та 1999–2013 рр. – заступник декана з навчально-виховної роботи. З 1984 р. очолював навчально-методичну комісію факультету. Є автором понад 200 наукових, науково-популярних та начальних праць з історії України, історичного краєзнавства, етнографії тощо. Значна частина їх була опублікована після 1991 р. Серед наукових праць з історії України переважають статті, є чимало посібників та навчально-методичних праць. М.З. Бердута є співавтором підручників та монографій: “Історія України. Курс лекцій”[16], “Навчальний посібник з історії України для абітурієнтів та школярів”, “Україна на межі тисячоліть: 500 впливових особистостей. Біографічний довідник” [54], “Історичні постаті. Гетьмани України” [1], “Експрес-курс “Історія України: Зовнішнє незалежне оцінювання. Навчальний посібник” [5], історіографічних статей. Значне місце в науково-дослідницькій роботі М.З. Бердути займають проблеми української етнології. Їм присвячені “Короткий словник-довідник з етнографії України” [26] та брошура “Визначні етнологи України” [2], а також ряд статей, в яких розглядаються особливості розвитку матеріальної культури російсько-українського прикордоння наприкінці XVIII – у XIX ст. Низка праць М.З. Бердути присвячена краєзнавчій тематиці. Серед них “Історія Слобідської України. Навчальний посібник” [15], статті з історії духовної культури краю, розвитку ремесел та промислів, народного одягу, особливостей обрядовості, звичаїв та свят Слобожанщини, а також сімейного побуту та звичаєвості. Також краєзнавча тематика в науковому доробку М.З. Бердути знайшла відображення в статтях, присвячених істориком-географічним аспектам заселення та розвитку краю, демографічним змінам населення Харківщини і Харкова у XIX–XX ст., питанням заснування міст краю, Харківщини в роки Другої Світової війни, демографічним процесам в XX – XXI ст., а також дослідженню вітчизняної історії в Харківському університеті радянських часів. Предметом наукового зацікавлення М.З. Бердути є також проблема національної та державної символіки України. В статтях на цю тему розглядаються питання, пов’язані з виникненням, розвитком та сучасним застосуванням національної та державної символіки України, а також символіки, пов’язаної з Харковом та Слобожанщиною.

Доцент Д.В. Журавльов в 1999 р. закінчив історичний факультет Харківського державного університету. У 2003 р. захистив кандидатську дисертацію на тему: “Військова справа в слобідських козацьких полках у другій половині XVII – XVIII ст.” [7]. З 2002 р. працює на посаді викладача (з 2003 р. – доцента) кафедри історії України історичного факультету ХНУ ім. В. Н. Каразіна. З вересня 2010 р. по травень 2013 р. виконував обов'язки секретаря Спеціалізованої вченої ради історичного факультету. В 2003–2007 рр. очолював Раду молодих вчених історичного факультету. Є автором понад 35 наукових публікацій. Сфера наукових інтересів: політична історія України XVI–XVIII ст., військова історія України та Європи, історія європейського та далекосхідного середньовіччя. В 2007 р. надрукував свою першу науково-популярну монографію, присвячену гетьману І.С.Мазепі, його політичній, військовій, меценатській діяльності, а також образу Мазепи в літературі [8]. В 2009 р. випустив дві праці, присвячені відповідно окремим проблемам політичної, військової та культурної історії середньовічної Японії, а також українсько-російських відносин у середньовіччю, ранньомодерну та модерну епоху [9]. В тому ж році почав розробляти тематику культурних зв'язків України та Британських островів (Шотландія, Ірландія), планується подальша робота над тематикою. У 2010 р. випустив книгу, присвячену бойовому використанню бронетанкових військ та авіації вермахту та РСЧА на Східному фронті в 1941–1945 рр. [10] Робота містить чималий довідковий матеріал щодо випуску техніки, динаміки використання і втрат техніки та екіпажів, особливостей стратегічних і тактичних прийомів, а також авторські спроби пояснення успіхів і невдач сторін у війні. 2011 р. у світ вийшла допоки найбільша за обсягом праця Д.В. Журавльова, присвячена біографіям більш ніж 70 козацьких ватажків XVI-XVII ст. та гетьманів Української козацької держави [11]. Подальшою реалізацією військово-історичного напрямку в українознавчих дослідженнях автора стала книжка “Визначні битви та полководці української історії” [12] що містять авторські спроби реконструкції ключових і напівабутих битв вітчизняної історії, а також містять довідниковий матеріал щодо вітчизняних і іноземних полководців, які брали участь у згаданих військових конфліктах. Чимало місця приділено питанням тактики, озброєння, прив'язки до місцевості, а також історичної пам'яті про події. Те саме стосується і наступної праці автора – “100 ключових подій української історії” [13], котра має довідниковий характер і може бути корисна як студентам вишів, так і школярам і всім, хто цікавиться українською історією. У 2013 р. під керівництвом Д.В. Журавльова була захищена кандидатська дисертація В. Д. Грекова “Еволюція комплексу озброєння воїнів Південно-Західної Русі у X – першій половині XIII ст.”

Доцент В.С. Майстренко закінчив ХДУ в 1993 р., з 1993 по 1996 р. навчався в аспірантурі ХДУ на кафедрі історії України. У 1997 р. захистив кандидатську дисертацію на тему “Столипінська аграрна реформа в Харківській губернії” [30]. З 1994 р. працює на посаді викладача, згодом доцента кафедри історії України. З 2013 р. виконує обов'язки вченого секретаря Спеціалізованої вченої ради історичного факультету. Є автором близько 20 наукових праць, основні

наукові зацікавлення: історія релігій в Україні, історія Харківського університету. Неодноразово брав участь в організації та проведенні наукових конференцій та конгресів, у написанні колективних праць, пов'язаних з історією ХНУ імені В.Н. Каразіна [54].

Доцент В.О. Куліков працює на кафедрі історії України з 2004 р. У 2005 р. захистив кандидатську дисертацію на тему “Селянське господарство Харківської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст.” [27]. З 2009 р. займається вивченням історії промислового розвитку України кінця XIX – початку XX ст. Тема докторської дисертації, над якою він зараз працює: “Системи управління промисловими підприємствами Донецько-Криворізького промислового району наприкінці XIX – на поч. XX ст.”. В.О. Куліков досліджує трансфер знань та становлення/ю модерного бізнесу у Південному промислового районі Російської імперії. В.О. Куліков є учасником кількох міжнародних проектів, пов'язаних із темою дисертації, що реалізуються спільно з Сегедським університетом (Угорщина) та Центром міської історії (Львів, Україна). Сферою його наукових зацікавлень є також бізнес-історія, соціальна та економічна історія України індустріальної доби, використання інформаційних технологій в історичних дослідженнях тощо. В.О. Куліков проходив стажування у Німецькому історичному інституті (Москва, РФ), Міжнародному інституті соціальної історії (Амстердам, Нідерланди), Центрі Східно- та Південноєвропейських досліджень (Регенсбург, ФРН) Центрі міської історії Центрально-Східної Європи (Львів, Україна). З 2004 р. – член Міжнародної асоціації “Історія та комп'ютер” (з 2008 р. – член ради асоціації), у 2013-2014 рр. – член Міжнародної асоціації економічної історії. Учасник наукових конференцій в Україні, Росії, Румунії, Швеції, Німеччині. У 2007-2009 рр. він був головою Ради молодих вчених історичного факультету, в 2008-2014 рр. – заступник декана історичного факультету з наукової роботи. Стипендіат Німецького історичного інституту в Москві (2011 р.), Нового європейського коледжу в Бухаресті (2012 р.), Центру міської історії у Львові (2013 р.), Центру Східно- та Південноєвропейських студій у Регенсбурзі (2014 р.). Сегедського університету в Угорщині (2014 р.). Він є автором більш ніж 50 наукових публікацій в наукових журналах та часописах “Український історичний журнал”, “Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики” (Київ), “Харківський історіографічний збірник”, Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна” (Харків), “Информационный бюллетень ассоциации ”История и компьютер”, “Историческая информатика: информационные технологии и математические методы в исторических исследованиях и образовании” (Москва) [28;29].

Загалом протягом 1991-2014 рр. кафедра історії України історичного факультету ХНУ імені В.Н. Каразіна брала участь у низці українознавчих проектів, пов'язаних із економічною, політичною, військовою історією, історією культури та освіти. Підсумками роботи кафедри за цей час стали десятки монографій, підручників, сотні статей і тез. Кафедра по праву вважається одним із провідних наукових центрів українознавства на сході нашої держави.

Примітки

1. Бердута М. З. Історичні постаті. Гетьмани України / М. З. Бердута [та ін.]. - Х., 2004.
2. *Визначні етнологи України: Довідник з етнології України. Для студентів гуманітарних факультетів / Укладачі: М. З. Бердута, Л. А. Бортник.* - Х., 2004.
3. *Володимир Вікторович Калініченко* – професор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: Біобібліограф. покажчик. / Укл. Куделко С. М., вст. ст.: С. І. Посохов; бібліограф. редактор – Шевченко Ю. Г. – Х., 2007.
4. *Довідник з історії України.* - К., 1999-2001.
5. *Експрес-курс. Історія України: зовнішнє незалежне оцінювання / М. З. Бердута, Д. В. Журавльов.* – К., 2009.
6. *Енциклопедичний довідник. Історія України: А-Я/* - К., 2008.
7. *Журавльов Д.В.* Військова справа в слобідських козацьких полках у другій половині XVII – XVIII ст. Дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Д.В. Журавльов. – Х., 2003.
8. *Журавльов Д.В.* Мазепа. Людина. Політик. Легенда / Д.В. Журавльов. – Х., 2007.
9. *Журавльов Д.В.* Україна та Росія. Як брати горщики побили / Д.В. Журавльов. – Х., 2009.
10. *Журавльов Д.В.* Военная техника Советского Союза и Германии. Война брони и моторов / Д.В. Журавльов. - Харьков - Белгород, 2010.
11. *Журавльов Д.В.* Усі гетьмани України / Д.В. Журавльов– Х., 2011.
12. *Журавльов Д.В.* Визначні битви та полководці української історії / Д.В. Журавльов – Х., 2013.
13. *Журавльов Д.В.* 100 ключових подій української історії / Д.В. Журавльов. – Х., 2013.
14. *Історія міста Харкова ХХ століття / О.Н. Ярмиш, С.І. Посохов, А.І. Епштейн та ін.* – Х., 2004.
15. *Історія Слобідської України: Навчальний посібник.* – Х., 1999.
16. *Історія України: Курс лекцій.* – Х., 1995.
17. *Історія України: Навч. програма нормат. дисципліни для вищих закл. освіти / В.А. Смолій, Я.С. Калакура, ... В.В. Калініченко та ін..* – К., 1997.
18. *Історія українського селянства / За ред. В.М. Литвина.* – Т.2. – К., 2006.
19. *Калініченко В.В.* Селянське господарство України в доколгоспний період (1921-1929) / В.В. Калініченко. – Х., - 1991.
20. *Калініченко В.В.* Селянське господарство України в період непу: Дис. д-ра іст. наук: 07.00.01 / В.В. Калініченко. – Х., 1994.
21. *Калініченко В.В.* Селянське господарство України в період непу: історико-економічне дослідження / В.В. Калініченко. – Х., 1997
22. *Калініченко В.В.* Століття поступу: нариси з історії цукрового комбінату ім. Леніна / В.В. Калініченко [та ін.]. - Х., 1999.
23. *Калініченко В.В.* На межі століть: Нариси з історії ВАТ “Насінневе” - “Цукрове” в смт. Чапаєве Кегичівського району Харківської області (1991-2001 рр) / В. В. Калініченко [та ін.]. - Х., 2002.

24. *Калініченко В.В., Рибалка І.К.* Історія України. Частина третя: 1917-2003. Підручник для історичних факультетів вищих навчальних закладів. / В.В. Калініченко, І.К. Рибалка. – Х., 2004.
25. *Кафедрі історії України Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна – 50 років / Ред. В.В. Калініченко.* – Х., 2007.
26. *Короткий словник-довідник з етнографії України.* - Х., 2002.
27. *Куліков В.О.* Селянське господарство Харківської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. Дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / В.О. Куліков. – Х., 2005.
28. *Куликов В.А., Шалыгина Д.Л.* Специфика пропагандистского плаката во время Великой Отечественной войны как средства конструирования советской идентичности / Д. Л. Шалыгина., В. А. Куликов // Вестник Пермского университета. Серия "История". 2011. Выпуск 2 (16).
29. *Куліков В.О., Іващенко В.Ю.* Контент-аналіз зображень у підручниках з історії України для старших класів / В.О. Куліков, В. Ю. Іващенко // Харківський історіографічний збірник. – Х., 2012. – Вип. 11.
30. *Майстренко В.С.* Століпінська аграрна реформа в Харківській губернії : Дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / В.С. Майстренко. – Х., 1998.
31. *Наумов С.О.* Організаційні зміни в українському русі на Харківщині в роки першої російської революції / С.О. Наумов // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. - 2003. - № 594. Історія. - Вип. 35.
32. *Наумов С.О.* Стан місцевих організацій РУП-УСДРП у 1905–1907 рр. (на матеріалах Лівобережної України) / С.О. Наумов // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. - К., 2003. - Вип. 6.
33. *Наумов С.О.* Харків як осередок радикальної течії в українському русі (кінець XIX — початок XX ст.) / С.О. Наумов // Молода нація: Альманах. - К., 2004. - № 2.
34. *Наумов С.О.* Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. - лютий 1917 р.) / С.О. Наумов. - Харків, 2006.
35. *Наумов С.О.* Регіональні структури українського політичного руху: становлення і діяльність. (90-і роки XIX – лютий 1917 р. (на матеріалах Лівобережжя). : Дис. д-ра іст. наук: 07.00.01 / С.О. Наумов. - Х., 2007.
36. *Повсякдення ранньомодерної України.* - Т. 1 : Практика, казуси та девіації повсякдення / Л.Ю. Посохова та ін. – К., 2012.
37. *Політична історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В. І. Танцюри.* - К., 2001.
38. *Посохова Л.Ю.* Харківський колегіум (XVIII - перша половина XIX ст.) / Л. Ю. Посохова. - Х., 1999.
39. *Посохова Л.Ю.* Православные коллегииумы Российской империи (вторая половина XVIII - начало XIX вв.): между традициями и новациями / Л.Ю. Посохова // Ab Imperio. 2010. - № 3.
40. *Посохова Л.Ю.* На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII - на початку XIX ст. / Л. Ю. Посохова. - Х., 2011.
41. *Ljudmila Posochova.* Orthodoxie und Katholizismus in den Kollegien der Ukraine während des 17. und 18. Jahrhunderts // Schmid A. (Hrsg.) Bayern und Rußland in vormoderner Zeit. Annäherungen bis in die Zeit Peters des Großen (серія: Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte). – München, 2012. Vol. 42.

42. *Посохова Л.* Реформы духовных учебных заведений в Российской империи в конце XVIII – в начале XIX века и историческая судьба православных коллегіумов України // Res Historica. Czasopismo Instytutu Historii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. – Lublin. – 2013. - № 36.
43. *Посохова Л.* Православные коллегіумы и церковная бюрократия в Российской империи (XVIII – начало XIX в.) // Dziejebiurokracji. Lublin-Toruń-Wrocław, 2013. Tom V.
44. *Посохова Л.Ю.* «Коллективный портрет» викладачів українських православних коллегіумів / Л.Ю. Посохова // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура / Ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.). НАН України. Інститут історії України; Науково-дослідний інститут козацтва. Колект. моногр. – К.: Інститут історії України, 2014.
45. *Посохова Л.Ю.* Православні коллегіуми України наприкінці XVII – XIX ст. : Дис. д-ра іст. наук: 07.00.01 / Л.Ю. Посохова. – Х., 2012.
46. *Рибалка І.К.* Історія України. Частина 1: Від найдавніших часів до кінця XVIII століття: Підручник для історичних факультетів вищих навчальних закладів. / І.К. Рибалка. - Х., 1994.
47. *Рибалка І. К.* Історія України. Частина 2: Від початку XIX ст. до лютого 1917 року. Підручник для історичних факультетів вищих навчальних закладів. / І.К. Рибалка. - Х., 1997.
48. *Рибалка І.К.* Така наша доля. Сторінки життя мого покоління / І.К. Рибалка. – Х., 1999.
49. *Россия* в Первой Мировой войне. 1914-1918: Энциклопедия: В 3 тт. - М., 2014.
50. *Селянська газета.* - Х., – 2001-2002.
51. *Скоробогатов А.В.* Харків у часи німецької окупації (1941-1943) / А.В. Скоробогатов. – Х., 2004.
52. *Скоробогатов А.В.* Харків у роки німецької окупації (1941-1943) : Дис. д-ра іст. наук: 07.00.01 / А.В. Скоробогатов. - Х., 2006.
53. *Україна* на межі тисячоліть: 500 впливових особистостей. Біографічний довідник. - Т.1. – Х., 2000.
54. *Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років /* В.С. Бакіров, В.М. Духопельников, Б.П. Зайцев та ін. – Х., 2004.
55. *Харківський університет – рідному місту /* Б.П. Пугач, С.І. Посохов, В.В. Калініченко та ін. – Х., 2004.
56. *Харківські студбатівці /* Б.П.Зайцев, Б.К. Мигаль, С.І. Посохов. – Х., 1999.

Журавлев Д.В. Кафедра истории Украины и ее вклад в развитие украиноведческих исследований

Статья отображает развитие украиноведческих исследований в на кафедре истории Украины. Установлены направления украиноведческих исследований, определены и охарактеризованы изменения тематики, вклад преподавателей кафедры в украиноведческие исследования в период после получения Украиной независимости.

Ключевые слова: *украиноведческие исследования, история Украины, публикации, кафедра истории Украины.*

Zhuravlyov D.V. The Department of History of Ukraine and its contribution to the Ukrainian Studies

The paper reflects the development of Ukrainian studies in the Department of History of Ukraine. Main directions of Ukrainian studies are being found, subject changes as well as the contribution of each scientist are defined and characterized.

Key words: *Ukrainian studies, history of Ukraine, publications, the Department of History of Ukraine*

Українознавчі студії в «непрофільних» підрозділах історичного факультету

Наумов С. О.

Стаття відображає розвиток українознавчих досліджень у «непрофільних» підрозділах історичного факультету (виключаючи кафедру історії України). З'ясовано напрями українознавчих студій, визначено й охарактеризовано в динаміці їх кількісні параметри по кожному підрозділу і факультету в цілому.

Ключові слова: українознавчі студії, історія України, публікації, факультет, кафедри.

Різні аспекти історичного життя українських земель перебували впродовж досліджуваного періоду в полі зору не лише кафедри історії України, а й чотирьох інших кафедр, а також Музею історії Харківського університету й Музею археології та етнографії Слобідської України, які є підрозділами історичного факультету. Зокрема, практично всі археологічні дослідження, здійснювані на факультеті, територіально стосуються України. Проте, оскільки їм присвячений окремий сюжет у цьому випуску «Вісника», мова про них тут не йтиме. За цим винятком, в даній статті пропонується широке розуміння обох складових поняття «українознавчі студії» історичного напрямку: студіями вважаються публікації співробітників факультету наукового, науково-популярного і, частково, навчально-методичного характеру; українознавчими – ті, що стосуються історії і сьогодення України.

Видавниче поле для публікацій українознавчої тематики достатньо широке. Вони друкуються у всіх факультетських наукових збірниках («Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії», «Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»», «Дриновський збірник», «Методичний вісник історичного факультету», «Старожитності», «Харківський історіографічний збірник»), в університетських періодичних виданнях історичного профілю («Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»», «Universitates = Університети»); у матеріалах наукових конференцій, які регулярно публікуються на факультеті («Каразінські читання (історичні науки)», «Проблеми історії та археології України» та інші); в численних періодичних наукових збірниках і журналах України та інших країн; а також у книжковому форматі – як наукові монографії, бібліографічна, довідкова, науково-популярна та навчально-методична література.

Значущим за масштабами й результативністю науково-організаційним напрямом українознавчих студій та їх потужним каталізатором, ефективним засобом виявлення і стимулювання молодих обдарувань є наукові конференції, які впродовж багатьох років регулярно, по декілька щороку, відбуваються на факультеті: «Каразінські читання (історичні науки)» (67 до 2014 р. включно), «Красзнавство на перетині дисциплін» (32), «Кирило-Мефодіївські читання» (14), «Проблеми історії та археології України» (9), «Дриновські читання» (7) та інші. У цьому зв'язку необхідно особливо відзначити продуктивну діяльність Центру болгаристики та балканських досліджень ім. М. Дринова (директор С. Ю. Страшнюк) і кафедри нової та новітньої історії (завідувач М. Г. Станчев), які регулярно проводять міжнародні конференції високого рівня з неодмінною присутністю української тематики як центральної, відроджуючи (а багато в чому створюючи заново) міжнародний вектор українознавчих досліджень на факультеті, наполегливо вписуючи історію України в контекст глобальних відносин, європейської спільноти, слов'янського світу. Лише впродовж 2012–2013 рр. Центром у взаємодії з факультетом були організовані такі представницькі наукові зібрання з виразним українознавчим спрямуванням, як XII Кирило-Мефодіївські читання, присвячені 200-річчю І. І. Срезневського, Дні науки Македонії в Україні, що включали конференцію «Українсько-македонські паралелі в історії та сучасності: проблеми етногенезу і формування модерних української та македонської націй», VII Дриновські читання з традиційною секцією «Епоха національного відродження в історії болгар та українців», XIII Кирило-Мефодіївські читання, в рамках яких відбувся симпозіум «Українсько-сербські зв'язки XVIII–XX століть», та ін.

Щоб охопити цей інформаційний потік й виявити релевантні для нашої теми праці співробітників факультету¹ за тривалий час, потрібна масштабна пошукова робота, з якою в повному обсязі здатні впоратись або відповідні підрозділи спільними зусиллями, або ж спеціальна група, що працювала б на довгостроковій основі. За браком цього на сьогоднішній день спеціальний облік українознавчої літератури, створеної на факультеті, не ведеться, не існує й відповідної бібліографії, не кажучи вже про історіографічні огляди. Це створює істотні труднощі для характеристики такого роду літератури, а з іншого боку – зумовлює першочергову необхідність створення більш цілісної, загальної картини на основі виявлення й систематизації наявних публікацій, відклавши на майбутнє поглиблене вивчення окремих напрямків, персоналій, проблем тощо. Зрозуміло, що на початковому етапі такої роботи неможливо уникнути лакун, неточностей, виправлення яких має стати справою подальших розробок. Крім того, така характеристика мала б бути передусім квантитативною, так би мовити, «зовнішньою», без аналізу формату, змісту й якості публікацій.

Для забезпечення цілісності й системності вихідних даних необхідна належна інформаційна база, яка б відповідала таким критеріям, як повнота, однотипність і тривалість. На нашу думку, єдино можливим ресурсом такого

¹ Тут і далі – без публікацій кафедри історії України та археології.

роду є бібліографічні покажчики публікацій співробітників факультету, які щороку, починаючи з 1999 р., наводяться у факультетському «Віснику», а також, як доповнення, щорічні звіти про наукову діяльність та хроніки подій на факультеті.

Сумарний і щорічний доробок українознавчих досліджень факультетських підрозділів протягом останніх 15 років, тобто 1998-2012 рр. (з урахуванням того, що останній на сьогодні опублікований випуск «Вісника» наводить відомості про результати наукової діяльності за 2012 р.) відображає табл. 1. Зазначений період обраний передусім через суто технічні причини (наявність необхідної інформації). Разом з тим він цікавий і релевантний з точки зору репрезентативності: не лише достатньо тривалий, а й охоплює хронологічні відрізки, які помітно відрізнялися в сенсі державної політики щодо національної історії чи «політики пам'яті», тож за бажання дає можливість простежити на прикладі одного з провідних історичних факультетів країни, як він реагував на модуляції цієї політики, якою мірою вона позначалась на фахових українознавчих зацікавленнях.

Таблиця 1

Кількість українознавчих публікацій факультетських підрозділів у 1998-2012 рр.²

Підрозділи роки	Кафедра історії Росії	Каф. історії стародавнього світу та середніх віків	Кафедра історіографії, джерелознавства та археології	Кафедра нової та новітньої історії	Музеї	Всього
1998	5	4	18	1	- ¹	28
1999	11	0	31	4	-	46
2000	9	0	26	1	-	36
2001	13	0	58	0	-	71
2002	11	2	25	1	-	39
2003	6	8	24	1	6	45
2004	13	11	45	16	11	96
2005	4	12	21	1	2	40
2006	8	7	22	2	13	52
2007	11	7	22	5	6	51
2008	5	9	30	14	12	70
2009	10	11	28	8	3	60
2010	8	11	27	9	10	65
2011	17	27	72	23	7	146
2012	7	16	43	6	1	73
Всього	138	125	492	92	71	918

² Складено на основі щорічних бібліографічних покажчиків «Публікації викладачів, співробітників та аспірантів історичного факультету» у «Віснику Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія» за 1999-2013 рр.

Наведені показники не зовсім зручні для відображення динаміки українознавчих досліджень на рівні підрозділів факультету. Тому для більш наочної характеристики цього процесу доречно відобразити його не лише порічно, а й за п'ятирічними відрізками (табл. 2).

Таблиця 2

Кількість українознавчих публікацій факультетських підрозділів за п'ятирічними періодами

Підрозділи періоди	Кафедра історії Росії	Каф. історії стародавнього світу та середніх віків	Кафедра історіографії, джерелознавства та археології	Кафедра нової та новітньої історії	Музеї	Всього
1998-2002	49	6	158	7	- ²	220
2003-2007	42	45	134	25	38	284
2008-2012	47	74	200	60	33	414
Всього	138	125	492	92	71	918

Істотною складовою українознавчих студій і водночас вагомим внеском факультету в розвиток історичної україністики є дисертаційні праці та пов'язані з ними публікації. За 15 років на кафедрах були підготовлені 1 докторська (а загалом за роки незалежності – 2) і щонайменше 13 кандидатських дисертацій відповідного змісту. Активна публікаторська діяльність здобувачів наукового ступеня нерідко була вагомою складовою кількісних показників кафедр.

Щоб скласти загальне уявлення про тематику досліджень, популярність тих чи інших їх напрямів, нами була здійснена спроба тематичної класифікації публікацій. Вона зроблена головним чином з репрезентативною метою і навряд чи може претендувати на статус наукової у повному розумінні цього слова. Можуть бути питання щодо виокремлення тих чи інших напрямів, їхнього співвідношення (особливо це стосується розмежування таких із них, як персоналістика, історіографія й університетська тематика або регіоналістика і краєзнавство), далеко не завжди можна визначити тематичне спрямування праці за її назвою тощо. У підсумку пріоритетність тематичних напрямів українознавчих досліджень визначилась таким чином: 1) персоналії – 311 публікацій; 2) тематика, пов'язана з Харківським університетом (окрім персоналії) – 143; 3) проблеми історії України (маються на увазі праці, які стосуються її в цілому, тобто без регіональної і краєзнавчої літератури) – 128, у тому числі радянський період – 62, сучасний період – 27, Давньоруська держава – 23, імперська доба – 12, Українська козацька держава XVII-XVIII ст. – 3, литовсько-польська доба – 1; 4) краєзнавство (праці про локальні події і явища, окремі населені пункти і т. п., як правило, на Харківщині) – 84; 5) регіональна тематика (література, присвячена перебігу загальних процесів,

подій і явищ на території певного регіону) – 62; 6) джерелознавство та інші спеціальні історичні дисципліни – 45; 7) історіографія – 36; 8) публікації джерел – 15; 9) етнографія України – 11. Крім того, були враховані 25 рецензій, а також навчальна література з історії України (58), яка, строго кажучи, не належить до наукових досліджень, але взята до відома, оскільки в цих працях нерідко присутня дослідницька складова, а головне, вони теж відображають увагу факультету до українознавчої тематики.

Здобутки факультету по більшості цих напрямів можна представити не лише в кількісному, а й у якісному вимірі, маючи на увазі в даному випадку видання книжкового формату (монографії, довідники, науково-популярні видання, брошури тощо).

Так, персоналістика представлена статтями в довідниках «Сходознавство і візантологія в Україні в іменах» [32] та «500 впливових особистостей» [35], ґрунтовними працями про ректорів [1], учених-істориків [2], вихованців [5], почесних членів [30] Харківського університету, учасників Великої Вітчизняної війни [4], попечителів Харківського навчального округу [17], меморіальними виданнями, присвяченими викладачам факультету Ю. О. Голубкіну, Ю. Й. Журавському, Б. П. Зайцеву, В. І. Кадєєву, В. Ф. Мещерякову, Б. К. Мигалю, І. Л. Шерману та ін.

Майже всі названі праці стосуються Харківського університету. Крім цього, університетська тематика представлена фундаментальними ювілейними виданнями [36-37], монографією про роки Великої Вітчизняної війни [38]. Їх вдало доповнюють публікації джерел, пов'язаних з університетом [28; 39].

Серед численних (більше десятка) книг краєзнавчої тематики варто відзначити насамперед такі, як «Історія міста Харкова ХХ століття» [21], «Православная энциклопедия Харьковщины» [31], «Город и война» [9], «Харьков: хроника столетий» [42], довідкові видання [40-41; 45; та ін.], публікації з історії окремих підприємств [22; 33-34; 43], збірник документів про латвійців на Харківщині [26] та інші.

Найбільш значущі розробки проблематики історії України належать викладачам кафедри історії Росії. Доба Київської Русі знайшла відображення в низці науково-популярних книжок про найвизначніших київських князів у серії «Знаменитые украинцы» і про хрещення Русі в серії «Знаменитые события истории Украины», опублікованих В. М. Духопельниковим упродовж 2009 р. [11-15]. Історії радянського періоду присвячені докторські дисертації та пов'язані з ними монографії і десятки статей Ю. П. Волосника [6-7; та ін.] і В. В. Лантуха [24-25; та ін.]. Обидва автори не так давно опублікували свої чергові монографії [8; 23]. Крім цього, відзначимо опубліковану В. І. Бутенко (кафедра історіографії, джерелознавства та археології) монографію, що стала логічним завершенням багаторічних досліджень кооперації в УРСР, виконаних авторкою, коли вона працювала на кафедрі історії України [3].

З деякими застереженнями до літератури, що стосується спеціальних історичних дисциплін (в даному випадку – фалеристики), віднесено скрупульозну, добре проілюстровану науково-популярну книгу С. В. Потрашкова (кафедра історії Росії) [29].

Навчальна література українознавчого змісту представлена різноманітними навчальними посібниками, головним чином призначеними для школярів [див., напр.: 16; 27; та ін.]. Студентам вищих навчальних закладів, щоправда, іноземним, адресований посібник, виданий не лише українською, а й англійською мовою [19; 44]. Осібно в цьому ряду стоїть перший в Україні «Історіографічний словник» [20], підготовлений колективом кафедри історіографії, джерелознавства та археології за участю провідних учених з інших міст. Він містить чимало статей, що відображають розвиток української історіографії, має не лише дидактичне, а й незаперечне наукове значення.

Для більшої ефективності відображення й візуалізації загальних обсягів і динаміки результатів факультету та його підрозділів можуть бути корисними графіки, побудовані на основі даних табл. 1.

Рис. 1 засвідчує загальну позитивну динаміку кількісних показників, але й підкреслює їхню нерівномірність по роках, постійне чергування підйомів і падінь, що, на нашу думку, вказує на певний елемент нестабільності й непередбачуваності. Крім того, очевидною є вирішальна роль кафедри історіографії, джерелознавства та археології у забезпеченні загального результату, її незаперечна перевага над іншими підрозділами (тим більше, що виділені окремо співробітники музеїв переважно теж так чи інакше пов'язані з цією кафедрою).

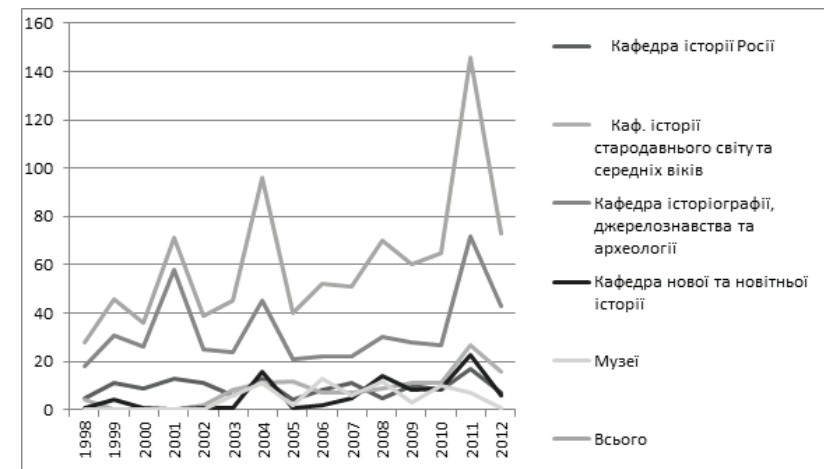
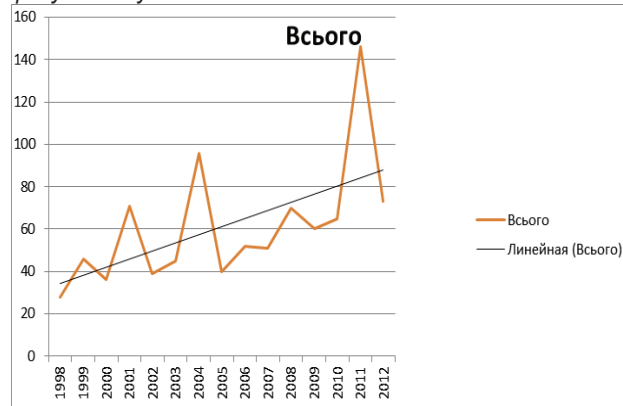

Рис. 1. Динаміка українознавчих публікацій підрозділів факультету

Сумарні показники підрозділів факультету (рис. 2) вражають не лише самі по собі, в абсолютному обчисленні, сягаючи в окремі роки 100 і більше публікацій (рекордним є 2011 р. – 146 публікацій). Сталою і достатньо крутою є висхідна динаміка, про що свідчить лінія тренду, яка починається

на показнику 38 публікацій і досягає 84 (зростання більше ніж удвічі при, повторимось, досить високих абсолютних параметрах).

Рис. 2. Динаміка сумарних показників українознавчих публікацій підрозділів факультету

Три піки графіка дають підстави стверджувати, що активізація українознавчої діяльності пов'язувалася значною мірою з підготовкою масштабних видань, здійснюваних поза межами факультету, тобто з «зовнішнім», позафакультетським чинником. У 2001 р. це було друге видання «Довідника з історії України» [10], у 2004 р. – серія ювілейних публікацій, присвячених 350-річчю Харкова і 200-річчю Харківського університету [1; 5; 21; 36-37; та ін.], у 2011 р. – два біографічні словники [18; 32]. Слід також самокритично визнати, що ці піки є певною мірою і свідченням недосконалості нашої інформаційної бази: одиницею обліку в цих випадках були словникові статті, тоді як, наприклад, «Православная энциклопедия Харьковщины» враховувалась як книга в цілому – відповідно до того, як ці публікації відображені у «Віснику». Між іншим, графік демонструє, що коригування «політики пам'яті» на державному рівні практично ніяк не впливало на активність факультету в галузі українознавства. Більше того, на час президентства В. А. Ющенка (2005 – 2009 рр.) з властивою йому посиленою увагою до проблематики історії України, націєтворення тощо, припадає очевидний спад відповідних публікацій.

Серед підрозділів, як уже зазначалося, незаперечним лідером є кафедра історіографії, джерелознавства та археології (завідувач С. І. Посохов). Колективу належить більше половини кількості публікацій як у цілому (492 з 918), так і за окремі роки (1998-2003, 2011). Втім, і той факт, що, починаючи з 2004 р., кафедрі вже, як правило, не вдається видавати українознавчої продукції більше, ніж усі інші непрофільні підрозділи факультету разом узяті, є швидше позитивним. Він став результатом не стільки зменшення обсягів цієї діяльності на кафедрі, скільки її поліпшення в інших підрозділах. Проте не

можна не помітити деякого спаду в роботі кафедри в 2005-2010 рр. (див. рис. 3), хоча вона й тоді генерувала близько 40-50% усіх українознавчих публікацій факультету. З цієї причини лінія тренду кафедри помітно більш похила, ніж факультетська (зростання від 26 до 40 – приблизно в 1,5 рази). Нарешті, треба взяти до уваги, що значна кількість публікацій, особливо краєзнавчої літератури, належить С. М. Куделку, який за сумісництвом є директором університетського Центру краєзнавства імені П. Т. Тронька.

Рис. 3. Кількісна динаміка українознавчих публікацій кафедри історіографії, джерелознавства та археології

Натомість кафедра історії стародавнього світу та середніх віків (завідувач С. Б. Сорочан) демонструє стрімке, причому найбільше серед усіх підрозділів, зростання (див. рис. 4) – від від'ємного тренду на початку, зумовленого нульовими показниками 1999-2001 рр., до 17 в верхній точці.

Рис. 4. Кількісна динаміка українознавчих публікацій кафедри історії стародавнього світу та середніх віків

Щоправда, за абсолютними сумарними показниками (125 публікацій) вона поступається не лише кафедрі історіографії, джерелознавства та археології, а й кафедрі історії Росії (відповідно 492 і 138). Зате дані табл. 2 показують, що кафедра, «стартувавши» з останнього місяця, з кожним наступним періодом піднімалась на один щабель угору, впевнено потіснивши спершу кафедру нової та новітньої історії, а згодом і кафедру історії Росії. Частково результати останніх років пов'язані з ситуативним чинником, а саме з приходом на кафедру А. М. Домановського, який є, так би мовити, «українознавцем за посадою», працюючи ще й на кафедрі українознавства філософського факультету, а також дуже плідного (9 публікацій у 2012 р.) аспіранта О. О. Роменського, який вивчає історію Київської Русі.

Загалом подібна динамічна ситуація на кафедрі нової та новітньої історії (завідувач М. Г. Станчев). Після дуже низьких показників 1998-2007 рр. (виняток становить лише особливо продуктивний для всіх підрозділів ювілейний 2004 р.) активність кафедри в царині українознавства останніми роками істотно зросла, й колектив у цьому плані досить успішно конкурує з іншими підрозділами. Це підтверджується й досить крутою лінією тренду (див. рис. 5) з порівняно високим верхнім показником (від 0 до 13), і позитивною динамікою загальних обсягів продукції. Адже якщо останніми (92 публікації) кафедра помітно поступається іншим, випереджаючи тільки музеї, то показник 2008-2012 рр. (60) кращий порівняно не лише з музеями (33), а й з кафедрою історії Росії (47) і ненабагато нижчий, аніж у кафедри історії стародавнього світу та середніх віків (74).

Рис. 5. Кількісна динаміка українознавчих публікацій кафедри нової та новітньої історії

Кафедра історії Росії (завідувач В. М. Духопельников) – єдина, яка має майже нульовий, «горизонтальний» тренд (рис. 6). Проте дати однозначну квантитативну оцінку стану українознавчих досліджень тут навряд чи можливо. Як позитивний момент, слід відзначити відносно високий загальний показник – 138 праць (друге місце після кафедри історіографії, джерелознавства

та археології). Кафедру відрізняє своєрідна стабільність, яку підкреслює не лише лінія тренду, а й дані табл. 2: результат кожної з «п'ятирічок» майже ідентичний (відповідно 49, 42 і 47 публікацій). Але з цим пов'язані й не надто оптимістичні явища: графік засвідчує, що кафедра буквально тупцює на місці, постійно чергуючи відносні й не дуже високі «злети» з мінімальними показниками (щоправда, ніколи не опускаючись до нульових); з кожною «п'ятирічкою» кафедра опускається все нижче в факультетському «рейтингу», скотившись зрештою з другого на четверте місце, останнє серед кафедр. Це при тому, що кафедра історії Росії єдина серед «непрофільних», де постійно виконуються дисертаційні дослідження в галузі історії України, тож мусила б мати певні переваги. Разом з тим не зайве нагадати, що саме цій кафедрі належать основні якісні здобутки (докторські дисертації, монографії) в галузі історії України.

Рис. 6. Кількісна динаміка українознавчих публікацій кафедри історії Росії

Дані про публікації співробітників музеїв (директори В. Ю. Іващенко, І. Б. Шрамко) стали виокремлюватися у факультетських переліках починаючи з 2003 р. Їм властиві (див. рис. 7) стрибкоподібний характер з доволі значною амплітудою коливань, негативна динаміка, що свідчить, на нашу думку, про нестабільність даної ділянки роботи музеїв.

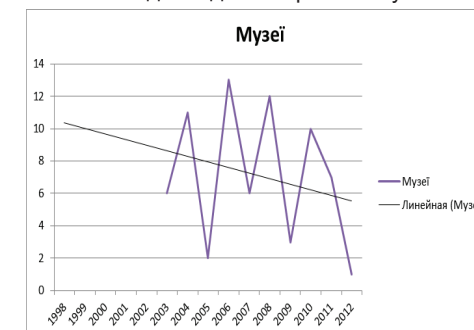

Рис. 7. Кількісна динаміка українознавчих публікацій співробітників музеїв

Загалом виявлений матеріал свідчить про незаперечні здобутки і гідний внесок усіх підрозділів історичного факультету у розвиток українознавчих досліджень, який за роки незалежності України, попри здебільшого несприятливі умови праці, матеріалізувався у вигляді понад тисячі публікацій (беручи до уваги й не враховані тут 1991-1997 рр.), в тому числі кількох десятків книг. Разом з тим цю ділянку роботи колективу факультету можна було б посилити за рахунок як позафакультетських (належного фінансування та ін.), так і внутрішньофакультетських (міжкафедральної кооперації, більшої планованості й цілеспрямованості тощо) чинників.

Примітки

1. *Библиографический словарь ученых Харьковского университета*. Т.1. Ректоры (1805-2004) / Сост.: В. Д. Прокопова, Р. А. Ставинская, М. Г. Швалб, Б. П. Зайцев, С. М. Куделко, С. И. Посохов; Ред. кол.: В. С. Бакиров (гл. ред.) и др. – Х., 2004. – 162 с.
1. *Біобібліографічний словник учених Харківського університету*. Т. 2: Історики. Ч.1: 1905-1920. Ч.2: 1933-2000 / уклад. Б. П. Зайцев, С. І. Посохов, В. Д. Прокопова; Редкол.: Гол. ред. В. С. Бакіров. – Х., 2001. – 328 с.
2. *Бутенко В. І.* Кооперація, селянин, держава. Історія сільськогосподарської кооперації українського села періоду НЕПу / В. І. Бутенко, К. В. Філіппов. – Х., 2010. – 216 с.
3. *Викладачі, співробітники та студенти історичного факультету Харківського національного університету – учасники Великої Вітчизняної війни* / Уклад.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, Б. К. Мигаль, О. Г. Павлова; Відп. ред. С. М. Куделко. – Х., 2006. – 120 с.
4. *Вихованці Харківського університету: Біобібліографічний довідник* / Авт.-уклад.: Б. П. Зайцев, В. І. Кадєєв, С. М. Куделко. – Х., 2004. – 250 с.
5. *Волосник Ю. П.* Зародження нової буржуазії та розвиток приватнопідприємницької діяльності в Україні в 1920-ті – на початку 1930-х рр.: Автореф. дис. ...д-ра іст. наук / Ю. П. Волосник. – Х., 2004. – 30 с.
6. *Волосник Ю. П.* Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки НЕПу / Ю. П. Волосник. – Х., 2002. – 384 с.
7. *Волосник Ю. П.* Підприємці і приватне підприємництво в радянській державі в добу НЕПу (на матеріалах України) / Ю. П. Волосник. – Х., 2014. – 470 с.
8. *Город и война*. Харьков в годы Великой Отечественной войны / Отв. ред. Е. И. Пивовар; сост. С. И. Посохов, С. М. Куделко, Е. В. Дьякова. – СПб., 2012. – 568 с.
9. *Довідник з історії України (А – Я)* / ред.: І. Підкова, Р. Шуст. – 2-ге вид., доопр. і доп. – К., 2001. – 1136 с.
10. *Духопельников В. М.* Владимир Великий / В. М. Духопельников. – Х., 2009. – 125 с.
11. *Духопельников В. М.* Владимир Мономах / В. М. Духопельников. – Х., 2009. – 121 с.
12. *Духопельников В. М.* Княгиня Ольга / В. М. Духопельников. – Х., 2009. – 123 с.
13. *Духопельников В. М.* Крещение Руси / В. М. Духопельников. – Х., 2009. – 120 с.

14. *Духопельников В. М.* Ярослав Мудрый / В. М. Духопельников. – Х., 2009. – 122 с.
15. *Дячков С. В.* Історія стародавнього світу. Давня історія українських земель. 6 клас. Підручник для загальноосвітніх навчальних закладів / С. В. Дячков, О. П. Мартем'янов. – Х., 2006. – 336 с.
16. *Зайцев Б. П.* Попечители Харьковского учебного округа / Б. П. Зайцев, С. И. Посохов. – Х., 2000. – 124 с.
17. *Иностранные профессора российских университетов (вторая половина XVIII – первая треть XIX в.): биографический словарь* / под общ. ред. А. Ю. Андреева. – М., 2011. – 207 с.
18. *Історія України: Учебное пособие для иностранных студентов* / Н. Н. Савченко, Р. И. Филиппенко, С. М. Куделко. – Х., 2008. – 248 с.
19. *Історіографічний словник: Навч. посіб. для студентів історичних факультетів університетів* / С. І. Посохов, С. М. Куделко, Ю. Л. Зайцева та ін.; За ред. С. І. Посохова. – Х., 2004. – 320 с.
20. *Історія міста Харкова ХХ століття* / О. Н. Ярмиш, С. І. Посохов, А. І. Епштейн та ін. – Х., 2004. – 686 с.
21. *Історія солодкого життя. Нариси з історії виробництва солодоців у Харкові* / В. Ю. Іващенко, О. С. Марченко; ред. А. А. Коваленко. – Х., 2010. – 240 с.
22. *Лантух В. В.* Державне регулювання торгівлі в Україні (20-ті – початок 30-х рр. ХХ ст.): іст.-екон. дослідж. / В. В. Лантух, А. О. Пантелеймоненко. – Полтава, 2011. – 293 с.
23. *Лантух В. В.* Становление и развитие торговли на Украине в 1921–1932 гг. / В. В. Лантух. – Х., 1992. – 190 с.
24. *Лантух В. В.* Торговля в Україні в 1921-1932 рр.: Автореф. дис. ...д-ра іст. наук / В. В. Лантух. – Х., 1995. – 36 с.
25. *Латыши на Харьковщине: сб. док. и материалов* / Гос. архив Харьк. обл.; Центр краеведения ХНУ им. В. Н. Каразина; Акад. б-ка Латвийского ун-та. – Х., 2011. – 160 с.
26. *Литовченко С. Д.* Історія земель українських / С. Д. Литовченко. – Х., 2007. – 200 с.
27. *Нам нелегко далась Победа...: Воспоминания преподавателей и сотрудников Харьковского университета – участников Великой Отечественной войны* / Отв. ред. Е. П. Пугач, составители: В. Ю. Іващенко, И. В. Калиниченко, Е. С. Марченко. – Х., 2006. – 132 с.
28. *Потрашков С. В.* Награды СССР, России, Украины. – Х.; Белгород, 2011. – 416 с.
29. *Почесні члени Харківського університету: Біографічний довідник* / Б. П. Зайцев, В. І. Кадєєв (керівник авт. кол.), С. М. Куделко, О. С. Марченко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов. – Х., 2008. – 312 с.
30. *Православная энциклопедия Харьковщины* / Авт. идеи и исполн. проекта: В. В. Петровский ; Сост., отв. ред. А. Д. Каплин. – Х., 2009. – 562 с.
31. *Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліогр. слов.* / упоряд. Е. Г. Циганкова, Ю. М. Кочубей, О. Д. Василюк; редкол.: Л. В. Матвєєва (голов. ред.) [та ін.]. – К., 2011. – 260 с.
32. *Турбоатому – 75: История, достижения, перспективы* / ред. В. Г. Субботин, сост. С. М. Куделко и др. – Х., 2009. – 199 с.
33. *У русі, долаючи час: (До 100-річчя харк. трамваю)* / В. І. Вітченко, В. Ю. Іващенко. – Х., 2006. – 180 с.

34. *Украина на рубеже тысячелетий. 500 влиятельных личностей: Информационно-биографический справочник.* – Х., 2000. – 524 с.
35. *Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев та ін.* – Х., 2004. – 752 с.
36. *Харківський університет – рідному місту / В. В. Кравченко, С. І. Посохов, С. О. Наумов та ін.* – Х., 2004. – 200 с.
37. *Харківський університет у роки Великої Вітчизняної війни / Ю. Й. Журавський, Б. П. Зайцев., Б. К. Мигаль.* – 2-е вид., випр. і допов. – Х., 2010. – 200 с.
38. *Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2 тт. / Укл.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадєєв, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов; Вступ. стаття В. І. Іващенко; Наук. ред: С. І. Посохов.* – Х., 2011. – 540+550 с.
39. *Харківщина – твій край! Історія та сучасність. Освіта Харківщини / уклад. С. М. Куделко.* – Х., 2006. – 174 с.
40. *Харьков: справочник по названиям: 7000 улиц, площадей, скверов, районов... / сост. Е. Н. Дмитриева, Е. В. Дьякова, Н. М. Харченко; под общ. ред. С. М. Куделко.* – Х., 2011. – 432 с.
41. *Харьков: хроника столетий / С. М. Куделко, Л. И. Тарасова.* – Х., 2010. – 394 с.
42. *Электротяжмаш – флагман отечественного машиностроения: страницы истории и современность.* – Х., 2011. – 156 с.
43. *History of Ukraine: textbook for students of higher school / N. N. Savchenko, R. I. Filippenko, S. M. Kudelko [et. al.].* – Kharkiv, 2011. – 224 p.
44. *Kharkiv: Visitor's Guide / S. Kudelko, J. Zakhovaeva, O. Kravchenko [et. al.].* – Kharkiv, 2011. – 224 p.

Наумов С. А. Украиноведческие исследования в «непрофильных» подразделениях исторического факультета.

Статья отображает развитие украиноведческих исследований в «непрофильных» подразделениях исторического факультета (исключая кафедру истории Украины). Установлены направления украиноведческих исследований, определены и охарактеризованы в динамике их количественные параметры по каждому подразделению и факультету в целом.

Ключевые слова: украиноведческие исследования, история Украины, публикации, факультет, кафедры.

Naumov S. O. Ukrainian Studies in the «non-core» Units of the Faculty of History.

The article reflects the development of Ukrainian studies in the «non-core» parts of the historical faculty (excluding the Department of History of Ukraine). Main directions of Ukrainian studies are being found, changing quantitative parameters concerning each unit and the faculty as a whole are defined and characterized.

Key words: Ukrainian studies, history of Ukraine, publications, faculty, department.

Русистика на историческом факультете

Духопельников В. М.

В статье показан вклад коллектива исследователей исторического факультета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина в изучение проблем русистики. Научные интересы исследователей широки. Они включают вопросы государственного строительства, общественно-политической жизни, хозяйственно-экономической деятельности, культуры и образования, роли личности в истории. Результаты исследовательской работы воплотились в многочисленных статьях, завершались защитой диссертаций и публикации монографий.

Ключевые слова: Русистика, исторический факультет, Харьковский университет/исследование; государственное строительство, общественно-политическая жизнь, хозяйственно-экономическая деятельность; личность в истории.

Распад СССР и создание независимых государств поставили перед историческим факультетом, в том числе и кафедрой (на тот период она называлась кафедрой истории СССР) ряд серьезных проблем в планах научных исследований. До создания независимых государств, в том числе Украины, преподаватели, аспиранты, соискатели, занимаясь научной тематикой на материалах Украины, защищались по специальности – история СССР. Теперь же, история Украины приобрела самостоятельный статус, а история России была включена во Всемирную историю. Это привело к тому, что часть преподавателей (доц. В. В. Лантух, доц. Ю. П. Волосник) продолжили заниматься тематикой, связанной с историей Украины. Так, В. В. Лантух занимался исследованием проблемы «Торговля в Украине 1921–1932 гг.». В 1995 г. он защитил докторскую диссертацию [24]. В ней определялись место и роль торговли в истории Советской республики, показаны сложные процессы становления советской торговли, особенно, в условиях ограничения предпринимательской деятельности торговцев-нэпманов. Между тем, автор отметил, что торговля способствовала восстановлению народного хозяйства страны, созданию базы для построения государства «нового типа». Доцент Ю. П. Волосник в качестве объекта своего исследования избрал проблему формирование новой буржуазии в Украине в годы НЭПа. Результаты работы над избранной проблемой нашли отражение в серии статей и монографии «Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки непу» [3].

Итогом нескольких лет работы над проблемой стала докторская диссертация «Зародження нової буржуазії та розвиток приватнопідприємницької діяльності в Україні в 1920-ті – на початку 1930-х рр.», успешно защищенная в 2004 г [4]. Учений продолжает разрабатывать данную проблему. В 2014 г. вышла его очередная монография «Підприємці і приватне підприємництво в радянській державі в добу НЕПу (на матеріалах України)» [5].

С начала 90-х годов XX в. сотрудник кафедры истории России В. В. Сычева под руководством д. и. н., профессора кафедры А. Е. Кучера приступила к изучению деятельности IV Государственной Думы. Первое знакомство с документальной базой и историческими исследованиями позволили определить направление работы – рассмотрение и решение национального вопроса в IV Государственной Думе Российской империи. Постепенное углубление в тему привело к расширению материала и уточнению комплекса вопросов. Так была подготовлена добротная кандидатская диссертация «Левая оппозиция в IV Государственной Думе России», успешно защищенная в 1996 г. [39]. Автор, подводя итоги определенной работы, подчеркивал: «Левая оппозиция IV Думы своей деятельностью способствовала привлечению трудящихся к политической жизни, политической культуре, приобретению опыта законодательной работы и решению острых социальных конфликтов» [39, с. 15].

В эти же годы доцент В. М. Духопельников, совместно с Лауреатом Государственной премии СССР, автором известного школьного учебника по истории Средних веков Г. М. Донским работали над новым учебником. В нем достойное место заняли материалы по средневековой истории Руси и России. Учебники для 7-го и 8-го классов вышли в свет в 1995 г. Причем, учебник для 8-го класса был издан на украинском, русском, польском, венгерском и румынском языках.

С конца 1990-х годов основными исполнителями научных работ по русистике становятся молодые ученые – преподаватели, аспиранты и соискатели. Тематика исследований молодых ученых разнообразна. Она включает государственное строительство и деятельность всероссийских партий; международные отношения, создание и деятельность общественных организаций; историю церкви, военную тематику, отношения России и Украины; персоналии.

В научных исследованиях факультета, конечно же, преобладали темы по истории государственного строительства, международных отношений, просвещения. Аспирантка кафедры истории России Е. А. Бакуменко свои научные интересы связала с изучением Земства Российской империи. В ходе изучения проблемы, кафедра пришла к выводу, что аспирантка в состоянии написать не историческое, а историографическое исследование. За небольшой период времени она написала и опубликовала пять научных статей, в которых детально рассмотрела исторические источники и историографические исследования по данной проблеме. В 2000 г. в г. Днепропетровске успешно защитила кандидатскую диссертацию на тему:

«Земства Российской империи: историография проблемы (II пол. XIX – XX вв.)» [2].

В 2002 и 2003 г. доцент В. М. Духопельников опубликовал две части курса лекций по истории России (XII–XVIII вв.) [10, 11]. В 2005 г. им же опубликовано учебное пособие «История России XII–XVIII вв.», получившее гриф Министерства образования и науки Украины [12]. В этом же году аспирантка кафедры Т. В. Арзуманова и соискатель кафедры В. Н. Пашеня успешно защитили свои кандидатские диссертации [1; 30]. Арзуманова Т. В. в своем исследовании сосредоточилась на общественно-политической жизни в двух соседних губерниях Харьковской (Украина) и Воронежской (Россия) в 20-е годы XX столетия. Исследование проводится в форме сравнительного анализа хозяйственно-экономической деятельности, общественной и культурной жизни. Автор отмечает, что на территориях соседних областей, где проживало смешанное украинско-русское население, в 20-е годы XX столетия во многом проходили идентичные процессы. В тоже время, по мнению автора «восстановительный процесс после Гражданской войны в Харьковской губернии значительно опережал своего соседа» [1, с. 15].

В. Н. Пашеня разрабатывал проблему: формирования и деятельности органов власти и управления в Крыму (1920–1929 гг.). Автор на широком фактическом материале показал особенности хозяйственно-экономической и общественно-политической жизни в Крыму после Гражданской войны. Специфика территории состояла в том, что значительную часть населения Крыма составляли татары. Автор отмечает, что восстановление мирной жизни проходило в сложных социально-экономических и политических условиях. По решению центральных органов власти на местах стали создавать национальные крымско-татарские сельские Советы и целые районы. В других районах в состав местных органов власти избирали татар. Такая политика способствовала формированию работоспособных органов власти и управления в Крыму, устранению противоречий и конфликтов в обществе, восстановлению хозяйственно-экономической деятельности [30 – С. 12-14].

В 2009 г. в издательстве «Фолио» вышла коллективная монография «Все о России» [14]. Проф. Духопельниковым В. М. написаны Разделы 1 «Общие сведения», 2 «История» и Приложения. 170 страниц посвящены важнейшим событиям истории Руси, России, Российской Федерации.

В 2008 и 2014 гг. в научных журналах опубликованы 2 статьи автора [13]. В них анализируется монография Клочкова М. В. «Очерки правительственной деятельности времени Павла I», (была опубликована в 1916 г.). Автор отмечает, что с вступлением на престол Павла I преобразования Екатерины II не прервались. Павел сохранил почти все законы Екатерины II, внеся в них определенные коррективы. Павел стремился сделать то, что не успела Екатерина II, а именно, поставить «Всех под один закон». По мнению автора статей, император, пускай и административными мерами, делал шаг к созданию гражданского общества.

В 2011 году соискатель кафедры истории России В. Золотарев защитил кандидатскую диссертацию на тему: «Эволюция стратегии и тактики

конституционно-демократической партии (1905–1917 гг.)». Автор детально проанализировал Устав и Программу партии. Показал деятельность депутатов от Партии кадетов в Государственных Думах, их позицию при решении как внутривнутриполитических, так и внешнеполитических вопросов. Определенное место в работе отведено показу деятельности кадетов в национальных регионах и, прежде всего, в Украине [21].

Интересное исследование провела аспирантка кафедры Историографии, источниковедения и археологии Л. В. Филипенко. Она проанализировала женские журналы, издававшиеся в Российской империи в начале XX столетия. Автор отметила специфику журналов и их разнохарактерную направленность. Исследования завершились защитой в 2012 г кандидатской диссертации и изданием в 2014 г научной монографии. [42].

В 2003 г. вышла в свет фундаментальная монография доктора исторических наук, профессора кафедры историографии, источниковедения и археологии В. В. Петровского [31]. Автор, проанализировав значительный пласт иностранной литературы, посвященной взаимоотношениям Украины и России, отметил наличие различных оценок этим отношениям.

В 2009 г аспиранты кафедры новой и новейшей истории Ю. А. Демьянчук, Е. А. Шаповалова защитили диссертации на соискание научной степени кандидата исторических наук. Шаповалова, исследовав значительный комплекс документов относящихся к отношениям России и Японии, пришла к заключению, что в них наступает новый период. Страны находятся на пороге изменения парадигмы в экономических отношениях. [44]. Демьянчук исследовал проблему взаимоотношений Беларуси и Российской Федерации в 1991–2000 годах. Автор отмечал, что в этот период отношения между двумя независимыми государствами были не устойчивыми. Многие вопросы решались в спорах [9]. Успешно продолжал свои исследования, посвященные деятельности российской эмиграции в Болгарии конца XIX – начала XX столетия кандидат исторических наук, доцент кафедры новой и новейшей истории А. П. Чижов. В своих статьях автор рассматривает участие эмиграции в национальном возрождении Болгарии, деятельность представителей народнических организаций, а также сотрудников департамента российской полиции [43]. Положение российских эмигрантов, находящихся в Польше в 20-е годы XX столетия, является предметом специального исследования кандидата исторических наук, доцента кафедры Новой и новейшей истории А. И. Ёлкина. Автор отмечает, что среди эмигрантов оказались лица не принявшие условий новой жизни в России. Среди них находились представители донского казачества и интеллигенции. В Польше содержались и военнопленные. У каждого из них складывалась своя судьба [19].

В 2013 г. аспирантка кафедры истории России Н. С. Самойленко защитила кандидатскую диссертацию на тему: «Сотрудничество приграничных областей Российской Федерации со смежными Харьковской и Сумской областями Украины в гуманитарной сфере (1993 – первое десятилетие XXI столетия)». Автор внимательно изучила и проанализировала значительный

пласт документов, в том числе и европейских нормативных актов, касающихся приграничного сотрудничества и созданию Еврорегионов. На основании текущих архивов, периодической печати, устных свидетельств участников многих событий, автор показала, что в годы независимости шла кропотливая и постоянная работа населения приграничных регионов по сохранению богатого наследия прошлого своих стран [38].

Для ученых факультета не уменьшается интерес к изучению общественной мысли и истории церкви. Автором многочисленных статей и монографий по данной проблеме является доктор исторических наук, профессор кафедры Историографии, источниковедения и археологии А. Д. Каплин. Его многочисленные исследования, посвященные Славянофилам, представителям одного из направлений русской общественной и философской мысли, получили широкое признание среди специалистов и общественности [22]. История Русской Православной церкви в странах Восточной Азии стала предметом специального исследования Ю. А. Мазурика и кандидата исторических наук, доцента кафедры новой и новейшей истории А. И. Тумакова. Исследователи, рассмотрев деятельность русских православных миссионеров в Китае, Японии, Корее, отмечают, что это способствовало становлению в этих странах православия [25]. История Православной церкви, а именно, появление на Слобожанщине старообрядческого населения в настоящее время разрабатывается молодые, способным исследователем П. В. Еремеевым. Автор, рассматривая участие старообрядцев в хозяйственно-экономической, социальной и культурной жизни региона, отметил, что старообрядцы на Харьковщине не обособливались от основного населения и выполняли все ложившиеся на них повинности. Исследователь опубликовал ряд статей по теме и защитил диссертацию на ученую степень кандидата исторических наук [18].

Определенный научный интерес у преподавателей и аспирантов факультета вызывает хозяйственно-экономическое состояние Российского государства. Начало этому направлению положила аспирантка кафедры истории России И. В. Ткаченко опубликовав в 2005 г. статью «Стан промисловості Москви напередодні проголошення нової економічної політики». Затем автор опубликовала серию статей в различных городах Украины. В статьях она рассматривала процесс формирования частного сектора в промышленности Москвы, налоговое обложение частного сектора, деятельность органов власти по ограничению частного предпринимательства и др. Работа над данной темой завершилась в 2006 г. успешной защитой диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук [40].

В рамках этого направления в дальнейшем работали аспиранты Ю .Л. Яковенко и Е .Н. Орленко. Яковенко сосредоточила свое внимание на концессионной политике советского государства в 20-е годы XX ст. В ряде опубликованных статей автор раскрыла причины введения этой политики, показала ее результаты. В частности автор отмечала, что Концессионные предприятия, несмотря на организационные трудности, способствовали

развитию отдельных сфер народного хозяйства. Работа над темой завершилась написанием и успешной защитой в 2008 г. кандидатской диссертации [45]. Орленко рассмотрела работу финансовых органов Петрограда–Ленинграда по введению и изъятию налогов в 20-е годы XX ст. [29].

Предметом своего исследования соискатель кафедры истории России С. Н. Дейнеко избрал создание и работу внутренних складских таможен Российской империи конца XIX – начала XX ст. Основное внимание автор уделил Харьковской таможне. В работах детально изучен процесс создания складских таможен, их структура, штаты, финансирование, конкретная работа таможенников. Автор отметил, что складские таможни способствовали развитию промышленности, в частности, Харьковская таможня сыграла важную роль в развитии Донецко-Криворожского промышленного региона. В 2012 г. Дейнеко С. Н. успешно защитил кандидатскую диссертацию [8].

Важным событием в истории кафедры истории России стала защита в Москве в институте истории РАН в 2001 г. соискателем кафедры В. А. Молтусовым кандидатской диссертации на тему: «Полтавская битва: новые факты и интерпретация». Автор, житель Полтавы, детально изучив все имеющиеся исторические источники, в том числе карты, положил все это на местность. Это помогло автору установить точное расположение войск, количество редутов, наличие в них русских воинов и многое другое. Защита диссертации в присутствии ученых из Швеции прошла успешно, Работа автора получила высокую оценку. Позже труд Молтусова В. А. был напечатан на шведском языке [28].

Военная тематика рассматривалась в статьях соискателя кафедры Ю. В. Рябухи. Автор сосредоточил свое внимание на Гражданской войне 1918–1920 гг. Основным интересом автора вызвали события на востоке Украины в 1919 г, а именно, вооруженное противодействие ВСЮР и Красной Армии. Автор уточняет силы сторон воюющих армий накануне и в ходе Донбасской операции, вскрывает причины поражения ВСЮР, отмечая не только силу Красной Армии, но и просчеты командования Вооруженных Сил Юга России, вызванных разногласиями в среде командования. Свои разыскания в 2008 г. автор завершил защитой кандидатской диссертации [37].

К 300-летию Полтавской битвы проф. В. М. Духопельников издал научно-популярную брошюру «300 лет Полтавской битвы. Как это было». а в 2010 г. научно-популярную работу «Крымская война. 1854–1856 г.» [16].

Военной тематике посвятили свои исследования аспиранты кафедры Новой и новейшей истории О. А. Гоков [7] и С. А. Фалько [41]. Первый исследовал деятельность русских офицеров Генерального штаба Российской империи в южной и западной Азии во второй половине XIX – начала XX вв., а второй – деятельность российской разведки на Дальнем Востоке этого же периода.. Результаты своего исследования оба автора изложили в ряде научных статей. Итогом исследования – защита кандидатской диссертации.

Доктор исторических наук, профессор кафедры истории России С. В. Потрашков свои научные интересы обратил на Отечественную войну

1912 года. Постоянный участник научных конференций на Бородинском поле исследует многие вопросы провинциальной жизни в годы войны, участие в боевых операциях как регулярных войсковых формирований, так и добровольцев из провинции. Заметным вкладом в изучение исторического прошлого России стали вышедшие в 2009 и 2011 годах работы, посвященные наградам России [36].

В настоящее время успешно работает над проблемой заселения Поосколья, в конце XVI–XVII ст. аспирант кафедры истории России С.С. Кушнарв. Автор в ряде опубликованных научных статей показывает сложности с которыми столкнулась Россия продвигаясь на Юг. Таковыми являлись ежегодные многочисленные набеги войск и отдельных отрядов крымского хана [23].

Одним из центральных направлений научных исследований ученых факультета стала российская система образования, работа учебных заведений по подготовке кадров.

Значительный вклад в изучение данной проблемы, а именно, деятельность российских университетов XIX – начала XX столетия, внес доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой историографии, источниковедения и археологии С. И. Посохов. В десятках научных статей, материалах научных конференций, диссертации на соискание доктора исторических наук, ряде монографий [35], автор рассматривает проблемы становления и развития университетов, подготовку кадров, участие университетов в общественной и политической жизни государства. Значительное внимание уделяет автор университетской автономии и преподавательской корпорации, взаимоотношению университета с городским обществом и многим другим вопросам.

Аспирантка С. И. Мешковая изучала проблему наличия светского элемента в духовном образовании. Её исследования подтвердили наличие в учебных планах и программах духовных семинарий и академии значительного компонента светских предметов (гражданская история, этика, география, элементы медицины) В 2004 г. она успешно защитила кандидатскую диссертацию [27].

Свое научное исследование аспирант И. С. Посохов посвятил повседневной жизни студентов Российских университетов XIX – начала XX ст. Изучив богатейший архивный материал, эпистолярное наследие, оставленное бывшими студентами университетов, Посохов И. С. в своих статьях показал сущность повседневной жизни студентов российских университетов. Автор довольно интересно и эмоционально повествует об отношениях студентов с преподавателями, родителями, к учебе, так и умение организовать свой досуг. Работа над данной проблемой завершилась успешной защитой диссертации в 2010 г. на тему: «Студентська субкультура: становлення та еволюція (на матеріалах російських університетів XIX – початку XX ст.» [33]. В дальнейшем Посохов И. С. продолжил работу над проблемой, издав в 2013 г. научную монографию [34].

Соискатель кафедры истории России Ю. Н. Пикуль изучал проблему подготовки военных (офицерских) кадров в военных учебных заведениях (1861–1914 гг.). Автор, проанализировав документы и историческую литературу, показал этапы реформирования военных учебных заведений, что вызывалось потребностями государства. Он проанализировал систему подготовки офицерских кадров в военных учебных заведениях (академиях, юнкерских училищах, кадетских корпусах, военных гимназиях). Автор отметил, что подготовка офицеров в российских военных заведениях не уступала зарубежным [32].

Особое внимание ученые кафедры истории России уделяли изучению персоналий и их вкладу в историю Руси, России, Российской империи. В 2002 г. на защиту представили свои диссертационные исследования аспирантка О. К. Малютина и соискатель Е. В. Зинченко. Первая сосредоточила свое внимание на изучении социально-политических и экономических взглядах К. Д. Кавелина а вторая – Б. Н. Чичерина. Кавелин и Чичерин лидеры либерального движения России. Оба выступали за проведение реформ. Однако методы и пути проведения реформ каждый из них понимал по-своему. Эти особенности и стали предметом исследования. Свои выводы каждая из диссертанток изложила в опубликованных статьях и в защищенных диссертациях [20; 26].

В 2009–2011 гг. проф. В. М. Духопельников издает серию научно-популярных брошюр, посвященных выдающимся деятелям Древней Руси, России, Российской империи [13; 15]. Каждая из личностей внесла свой значительный вклад в создание и расцвет государства. В 2013 г. соискатель Н. Н. Воробьева защитила диссертацию, посвященную государственно-административному деятелю, талантливому военачальнику Иосифу Владимировичу Гурко. Автор на основе значительного архивного материала, эпистолярного наследия, показала плодотворную работу Гурко И. В. на посту Варшавского генерал-губернатора и командующего Варшавским военным округом 1883–1894 гг. Автор диссертации «Осуществление Варшавским генерал-губернатором И. В. Гурко правительственной политики в Царстве Польском (1883–1894 гг.)» отмечает, что Гурко много сделал для развития экономики Польши, улучшения жизни населения. Ему принадлежит и создание варшавской укрепленной линии, что заставило германское командование изменить свои наступательные планы на Восток.

Автор диссертации в выводах отмечает, что, несмотря на значительный вклад генерал-губернатора в развитие и укрепление Царства Польского, «методы интеграции Царства Польского в общероссийский простор в своем большинстве оставались механическими. Они не сблизили польское население и российскую власть, не сделали их понимающими один другого [6.]».

В целом можно отметить, что в годы независимости украинского государства на историческом факультете продолжались исследования различных проблем русистики, относящихся к государственному строительству, хозяйственно-экономической, социально-политической и

общественной жизни, системы образования, повседневности, а также роли личности в истории российского государства.

Примечания

1. Арзуманова Т. В. Громадсько-політичне життя УСРР та РСФРР в першій половині 20-х рр.. XX століття (на матеріалах Харківської та Воронежської губерній: порівняльний аналіз): Автореферат дис. ... канд. істор. наук / Т. В. Арзуманова. – Харків, 2005. – 20 с.
2. Бакуменко О. О. Земства Російської імперії: історіографія проблеми (II половина XIX – XX ст.): Автореферат дис. ... канд. істор. наук / О. О. Бакуменко. – Дніпропетровськ, 2000. – 19 с.
3. Волосник Ю. П. Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки непу / Ю. П. Волосник. – Х., 2002. – 384 с.
4. Волосник Ю. П. Зародження нової буржуазії та розвиток приватнопідприємницької діяльності в Україні в 1920-ті – на початку 1930-х рр.: Автореферат дис. ... д-ра. істор. наук / Ю. П. Волосник. – Харків, 2004. – 30 с.
5. Волосник Ю. П. Підприємці і приватне підприємництво в радянській державі в добу НЕПу (на матеріалах України) / Ю. П. Волосник. – Харків, 2014. – 470 с.
6. Воробйова Н. М. Здійснення Варшавським генерал-губернатором І. В. Гурком урядової політики в Царстві Польському (1883–1894 рр.): Автореферат дис. ... канд. істор. наук / Н. М. Воробйова. – Харків, 2013. – 17 с.
7. Гоков О. О. Роль офіцерів Генерального штабу в здійсненні зовнішньої політики Російської імперії на мусульманському Сході в другій половині XIX ст.: Автореферат дис. ... канд. істор. наук / О. О. Гоков. – Харків, 2004. – 18 с.
8. Дейнеко С. М. Внутрішні складські митниці на півдні Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.: Автореферат дис. ... канд. істор. наук / С. М. Дейнеко. – Харків, 2011. – 19 с.
9. Дем'янчук Ю. А. Білорусько-російські відносини (1991–2000 рр.): Автореферат дис. ... канд. істор. наук / Ю. А. Дем'янчук. – Харків, 2009. – 18 с.
10. Духопельников В. М. Лекции по истории России / В. М. Духопельников. – Ч. 1. (XII–XVI вв.). – Харьков, 2002. – 162 с.
11. Духопельников В. М. История России: Курс лекций / В. М. Духопельников. – Ч. 2. (конец XVI – XVIII вв.). – Харьков, 2003. – 196 с.
12. Духопельников В. М. История России XII–XVIII вв.: Учебное пособие / В. М. Духопельников. – Харьков, 2005. – 408 с.
13. Духопельников В. Абсолютизм Павла I / В. Духопельников // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. – Вип. 52. – Серія «Історичні науки». – № 5. – Чернігів, 2008. – С. 45-48; Духопельников В. Административные реформы Екатерины II и Павла: сравнительный анализ / В. Духопельников // Російська імперія у XIX – на початку XX ст. Влада і суспільство: взаємодії: збірник наукових статей. – Чернігів, 2014 – С. 55-69.
14. Духопельников В. М. Все о России / Д. Табачник, В. Духопельников, О. Таплина, Ю. Белочкина. – Харьков, 2009. – 557 с.
15. Духопельников В. М. Владимир Великий / В. М. Духопельников. – Х., 2009. – 123 с.; Духопельников В. М. Владимир Мономах / В. М. Духопельников. – Х., 2009. – 122 с.; Духопельников В. М. Княгиня Ольга / В. М. Духопельников. – Х., 2009. – 121 с.; Духопельников В. М. Ярослав Мудрый / В. М. Духопельников. – Х., 2009. – 123 с.;

16. *Духопельников В. М.* 300 лет Полтавской битвы. Как это было / В. М. Духопельников. – Харьков, 2009. – 31 с.; *Духопельников В. М.* Крымская война 1854–1856 / В. М. Духопельников. – Харьков, 2010. – 122 с.;
17. *Духопельников В. М.* Иван Грозный / В. М. Духопельников. – Харьков, 2011. – 120 с.; *Духопельников В. М.* Петр I / В. М. Духопельников. – Харьков, 2011. – 121 с.
18. *Еремеев П. В.* «Исповедующих в тайне раскол очень много»: сокрытие веры среди старообрядцев Харьковской губернии (1825–1855 гг.) / П. В. Еремеев // Липоване: история и культура русских старообрядцев. 2012. – Вып. 9. – С. 30-35; *Еремеев П. В.* Исследование численности старообрядческого населения Российской империи во второй половине XIX – начале XX вв. / П. В. Еремеев // Харківський історіографічний збірник. – 2013. – Вип. 12. – С. 56-71; *Еремеев П. В.* Исповедный и полицейский учет старообрядцев в XIX в.: проблема соотношения данных (по материалам Харьковской губернии) / П. В. Еремеев // Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер». – № 40: Компьютерные технологии и математические методы в исторических исследованиях: Материалы III междунар. научн. конф. (Петрозаводск, 1-7 июля 2013 г.). – 2013, ноябрь. – С. 57-62.
19. *Ёлкин А. И.* Правовое положение русских беженцев в Польше в 20–30-е гг. XX в. / А. И. Ёлкин // Вісник Харківського університету. – 2005. – № 701: Історія – Вип. 37. – С. 174-181; *Ёлкин А. И.* Русские интеллектуалы в Польше в 20–30-е гг. XX в. / А. И. Ёлкин // Русско-польский исторический альманах. – Ставрополь, Волгоград, 2008. – Вып. 3. – С. 199-205.
20. *Зінченко О. В.* Б. М. Чичерін в ліберальному русі Росії (друга половина XIX – початок XX ст.): Автореферат дис. ... канд. істор. наук / О. В. Зінченко. – Харків, 2002. – 18 с.
21. *Золотарьов В. С.* Еволюція стратегії й тактики конституційно-демократичної партії Росії (1905–1917 рр.): Автореферат дис. ... канд. істор. наук / В. С. Золотарьов. – Харків, 2011. – 23 с.
22. *Каплин А. Д.* Из истории русской религиозной мысли XIX в. Славянофильская идея исторического развития России / А. Д. Каплин. – Харьков, Изд. группа “РА–Каравелла”, 2000. – 308 с.; *Каплин А. Д.* Мироззрение славянофилов. История и будущее России / А. Д. Каплин. – М.: Институт русской цивилизации, 2008. – 448 с.; *Каплин А. Д.* Славянофилы, их сподвижники и последователи / А. Д. Каплин. – М.: Институт русской цивилизации, 2011. – 624 с.
23. *Кушнарєв С. С.* Среднее Поосколье в оборонительной системе Российского государства на южном побережье в 60-80-е гг. XVII века / С. С. Кушнарєв // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Вип. 16. – Харків, 2013. – С. 115-124; *Кушнарєв С. С.* К вопросу о социальном составе и материальном обеспечении валуйских станичников в первой половине XVII в. / С. С. Кушнарєв // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2014. – № 1117. Сер. «Історія». – Вип. 48. – С. 145-158.
24. *Лантух В. В.* *Торговля в Украине в 1921–1932 гг.: Автореферат дис. ... д-ра істор. наук / В. В. Лантух. – Харків, 1995. – 26 с.*
25. *Мазурика Ю. В., Тумаков А. И.* Рецепция христианства в Японии (к проблеме синтеза традиций и инноваций) / Ю. В. Мазурика, А. И. Тумаков // Актуальные вопросы социально-гуманитарных наук: межвуз. науч. сб. – Вып. 5. – Воронеж, 2007. – С. 95-99; *Мазурика Ю. В.* Місіонерська діяльність Російської Православної Церкви в Східній Азії (друга половина XIX – початок XX ст.) / Ю. В. Мазурика: Автореферат дис. ... канд. істор. наук / Ю. В. Мазурика. – Харків, 2011. – 19 с.

26. *Малютіна О. К. К. Д.* Кавелін про ліберальну модернізацію Росії: Автореферат дис. ... канд. істор. наук / О. К. Малютіна. – Харків, 2002. – 18 с.
27. *Мешковая С. І.* Світський компонент православної духовної освіти в Російській імперії 1857 – 1884 рр.: Автореферат дис. ... канд. істор. наук / С. І. Мешковая. – Харків, 2004. – 19 с.
28. *Молтусов В. А.* Полтавская битва: новые факты и интерпретации: Автореферат дис. ... канд. истор. наук / В. А. Молтусов. – Москва, 2001. – 19 с.
29. *Орленко О. М.* Радянська податкова політика та її реалізація у 20-х рр. (на прикладі Ленінграду): Автореферат дис. ... канд. істор. наук / О. М. Орленко. – Харків, 2014. – 20 с.
30. *Пащенко В. М.* Формування та діяльність органів влади і управління в Крим (1921–1929 рр.): Автореферат дис. ... канд. істор. наук / В. М. Пащенко. – Харків, 2005. – 19 с.
31. *Петровський В. В.* Українсько-російські взаємини в сучасній західній науковій літературі. – Харків: Майдан, 2003. – 490 с.
32. *Пікуль Ю. М.* Підготовка офіцерських кадрів у військово-навчальних закладах Російської імперії (1861-1914 рр.): Автореферат дис. ... канд. істор. наук / Ю. М. Пікуль. – Харків, 2011. – 18 с.
33. *Посохов Іван.* Студентство університетів Російської імперії XIX – початку XX ст.: становлення та еволюція субкультури / Іван Посохов / наук. ред. проф. В. М. Духопельников. – Харків, 2013. – 275 с.
34. *Посохов І. С.* Студентська субкультура: становлення та еволюція (на матеріалах російських університетів XIX – початку XX ст.): Автореферат дис. ... канд. істор. наук / І. С. Посохов. – Харків, 2010. – 20 с.
35. *Посохов С. И.* Университет и город в Российской империи. Вторая половина XVIII – первая половина XIX вв. Харьков, 2014. – 363 с.; *Посохов С. И.* Образы университетів Російської імперії другої половини XIX – початку XX століття в публіцистиці та історіографії. – Харків, 2006. – 384 с.; *Посохов С., Андреев А.* и др. Иностранные профессора российских университетов. (Вторая половина XVIII – первая треть XIX в.) / С. Посохов, С. Андреев и др. – М.: Росспен, 2011. – 208 с.
36. *Потрашков С. В.* Харьковские полки. Три века истории / С. В. Потрашков. – Харьков: Око. – 1998. – 152 с.; *Потрашков С. В.* Награды России / С. В. Потрашков. – М.: ЭКСМО, 2009. – 285 с.; *Потрашков С. В.* Боевые награды СССР и Германии Второй мировой войны. Ордена, медали и нагрудные знаки / С. В. Потрашков. – Харьков–Белгород, 2012. – 606 с.
37. *Рябуха Ю. В.* Збройні сили Півдня Росії на території України у 1919 р.: Автореферат дис. ... канд. істор. наук / Ю. В. Рябуха. – Харків, 2008. – 19 с.
38. *Самойленко Н. С.* Співробітництво прикордонних областей Російської Федерації з сумісними Харківською і Сумською областями України в гуманітарній сфері (1993 – перше десятиріччя XXI ст.): Автореферат дис. ... канд. істор. наук / Н. С. Самойленко. – Харків, 2013. – 17 с.
39. *Сичова В. В.* Ліва опозиція в IV Державній Думі Росії: Автореферат дис. ... канд. істор. наук / В. В. Сичова. – Харків, 1996. – 17 с.
40. *Ткаченко І. В.* Приватна промисловість Москви в роки нової економічної політики: Автореферат дис. ... канд. істор. наук / І. В. Ткаченко. – Харків, 2006. – 21 с.

41. Фалько С. А. Військова розвідка Росії у країнах Далекого Сходу (друга половина XIX – початок XX ст.): Автореферат дис. ... канд. істор. наук / С. А. Фалько. – Харків, 2012. – 19 с.
42. Филипенко Л. В. «Ідейні» жіночі журнали в Російській імперії початку XX століття / Л. В. Филипенко. – Харків, 2014. – 357 с.
43. Чижов А. П. Политический состав российской эмиграции в Болгарии (последняя четверть XIX – начало XX в.) / А. П. Чижов // Университетски чтения и изследования по български истории. – София, 2008. – С. 157-167; Чижов А. П. Вклад российской эмиграции в национальное возрождение Болгарии (80–90-е гг. XIX в.) / А. П. Чижов // Дриновский сборник – Дриновски сборник. – Харків–Софія, 2009. – Т. 3. – С. 186–194.
44. Шаповалова О. О. Російсько-японські відносини (2000–2008 рр.): Автореферат дис. – канд. істор. наук / О. О. Шаповалова. – Харків, 2009. – 19 с.
45. Яковенко Ю. Л. Концесійна політика радянської держави у 20-ті рр. XX ст.: Автореферат дис. ... канд. істор. наук / Ю. Л. Яковенко. – Харків, 2007. – 18 с.

Духопельников В. М. Русистика на історичному факультеті

У статті показано внесок колектива дослідників історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна у вивчення проблем русистики. Наукові інтереси дослідників широкі. Вони включають питання державного будівництва, суспільно-політичного життя, господарсько-економічної діяльності, культури та освіти, ролі особистості в історії. Результати дослідницької роботи втілюються в численних статтях/завершувалися захистом дисертацій та публікацією монографій.

Ключові слова: Русистика, історичний факультет, Харківський університет, дослідження; державне будівництво, суспільно-політичне життя, господарсько-економічна діяльність; особистість в історії.

Duhopelnikov V. M. Russian Studies at the Historical School

In the article the contribution made by the researchers of the Historical School of Kharkiv National University named after V. N. Karazin into the study of Russian philology problems is shown. The academic interests of the researchers are broad. They include questions on state-building, social and political life, economic activity, culture and education, the role of personality in history. The results of research work culminated in defense of theses and publication of monographs.

Key words: Russia, Historical School research, state-building, social and political life, economic activity, personality in history.

УДК 930:378.4(477.54)"1991/2014"

Розвиток історіографії на історичному факультеті Харківського університету

Кісельова Ю. А.

У статті розглядається розвиток історіографічних досліджень на історичному факультеті Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна у період 1991–2014 рр. Поряд з питаннями про напрями та результати історіографічних досліджень характеризується процес вироблення нового образу історіографії як наукової та навчальної дисципліни.

Ключові слова: історіографія, історіографічний процес, історіографічні методи, Харківський університет.

Проблеми інституціоналізації історіографії на сучасному етапі неодноразово ставали предметом розгляду. В тому числі маємо й декілька статей, у яких йдеться про діяльність кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна [31; 45]. Метою ж даної розвідки є аналіз розвитку історіографічних досліджень на історичному факультеті в цілому протягом 1991–2014 рр.

Дослідження історіографічного процесу передовсім вимагає з'ясування загальних умов його протікання. Найвагомішою з таких передумов вважаємо тривалу методологічну кризу, поступову зміну наукових парадигм та утвердження методологічного плюралізму. Такі масштабні зрушення на широкому інтелектуальному просторі співпали на початку 1990-х рр. з ситуацією зміни покоління історіографів на історичному факультеті Харківського університету та суттєвими змінами у змісті програм навчальних курсів. Це, з одного боку, зумовило виникнення питання про «доцільність» існування на факультеті історіографії як окремої дисципліни. З іншого боку, наукова криза виступила фактором актуалізації історіографічної рефлексії, спрямованої не стільки на осмислення пройдешого шляху та інвентаризацію здобутків, скільки на вироблення нового образу науки, оновлення принципів та методів дослідження, що б дозволило запропонувати конкретні стратегії руху та відповідати на актуальні запити часу. Більше того, в останнє десятиліття в умовах утвердження конструктивістського погляду на науку, соціокультурний контекст розвитку історіографії був збагачений т.зв. «історіографічним поворотом», який переорієнтував інтерес дослідників на проблеми вивчення дослідницьких стратегій та практик істориків, функціонування їхніх історичних репрезентацій та реконструкцію історіографічних міфів.

Розвиток історіографії як науки на факультеті може бути проілюстрований зростанням кількісних показників і тематичного репертуару кваліфікаційних

робіт історіографічної тематики. У період 1991–2014 рр. на факультеті було захищено 21 дисертація з проблем історіографії. Серед них – 3 докторські дисертації (В. В. Кравченко, А. Д. Каплін, С. І. Посохов) та 18 кандидатських дисертацій: 13 кандидатських дисертацій були підготовлені та захищені аспірантами кафедри історіографії, джерелознавства та археології, 5 – аспірантами інших кафедр факультету. Цілком логічним виглядає лідерство представників спеціалізованої кафедри, проте необхідно відзначити і великий відсоток історіографічних кваліфікаційних робіт на інших кафедрах, що говорить про розширення інтересу до історіографічної тематики.

У зв'язку з цим цікаво простежити тематичний спектр дисертаційних робіт. Запропонований поділ має умовний характер, проте він дозволяє все ж таки визначити пріоритетні види історіографічних досліджень і простежити певні тенденції.

Першу групу складають дисциплінарні та інституційні дослідження, присвячені історії розвитку окремих галузей історичної науки в Харківському університеті (В. В. Скирда, О. Г. Павлова, Л. О. Чувпило, О. С. Коврижних, Ю. А. Кісельова), а також історії окремих наукових інституцій (О. Л. Рябченко). До другої групи можна віднести роботи, присвячені біоісторіографічним дослідженням, що висвітлюють життєвий та творчий шлях істориків Харківського університету (Г. О. Савченко, Р. І. Філіпенко, А. О. Сайпанова, С. О. Чухлій). Традиційно значна увага приділяється і актуальним питанням проблемної історіографії (О. О. Бакуменко, О. В. Козак, І. В. Ващенко, В. В. Михеєва, В. В. Петровський). В окрему тематичну групу можна виділити дослідження, присвячені історії суспільно-політичної думки, як в рамках біографічних досліджень, так і у випадку вивчення історії окремих ідейних течій (О. К. Малютіна, О. В. Зінченко, О. Д. Каплін). Варто згадати, що в досліджуваній період була захищена низка джерелознавчих дисертацій з вивчення періодичної преси та публіцистики, в тому числі і як історіографічного джерела (В. В. Бездрабко, А. Ю. Парфіненко, Л. В. Філіпенко). Не складаються у вищезгадані тематичні групи докторські дисертації С. І. Посохова та В. В. Кравченко, специфіка яких обумовлюється не стільки об'єктом дослідження, скільки застосуванням та розробкою певних історіографічних концептів та методів: у дисертації В. В. Кравченко використання концепту «національне відродження» до вивчення проблем української історіографії [28] та вироблення методики аналізу історіографічних образів у дисертації С. І. Посохова [52].

Поряд із кваліфікаційними роботами важливе місце для розуміння розвитку історіографічних досліджень на факультеті займають наукові статті, які завжди відображають «передній край» науки. Аналіз дисциплінарного масиву статей вчених факультету свідчить, що історіографічні дослідження відносяться до пріоритетного напрямку. Тематичний спектр ешелону статей кореспондується з тематикою кваліфікаційних робіт. Серед них можна виділити: 1) праці з проблемної історіографії; 2) праці з української історіографії (доби романтизму [Див.: 27], історіографії Визвольної війни XVII ст. [Див.: 21, 11], історіографії українського національного руху XIX – початку XX ст. [Див.: 37]); 3) біоісторіографічні

дослідження (при цьому серед них преважують дослідження життєвого шляху та наукового доробку істориків Харківського університету); 4) розвідки з проблем історичної освіти [Див.: 30, 43, 48]; 5) дослідження, що розглядають історію становлення та розвиток окремих напрямів історичної науки як в Харківському університеті, так і в інших наукових центрах (антикознавство – В. І. Кадеєв, О. А. Ручинська [Див.: 20]; візантинознавство – С. Б. Сорочан, А. М. Домановський [Див.: 55, 10], сходознавство – О. О. Чувпило [Див.: 61], історіографія – С. І. Посохов, С. М. Куделко, Ю. А. Кісельова [Див.: 45, 31, 25], археологія – В. В. Скирда, М. В. Гречишкіна [Див.: 54, 8], слав'янознавство – М. Г. Станчев, С. Ю. Страшнюк [56], мистецтвознавство – О. Г. Павлова [Див.: 39], краєзнавство – С. М. Куделко, В. Г. Пікалов [34, 41]). При цьому дослідники долучилися до аналізу історії розвитку нових напрямків історичної науки, таких наприклад, як цифрова історія (digital history) – В. О. Куліков [35]. На нашу думку, інтенсифікація дисциплінарних досліджень пов'язана з активним формуванням та діяльністю на факультеті наукових шкіл, для яких історіографічна рефлексія виконує, певним чином, інституалізуючу функцію.

Доказом того, що популярність історіографічних досліджень на факультеті не є випадковим явищем і розвиток когнітивної сфери історіографії має системний характер виступає активна археографічна діяльність з видання історіографічних джерел. Масштаби цієї роботи дозволяють говорити про реалізацію певних археографічних проектів, ініціаторами яких часто виступали представники кафедри історіографії, джерелознавства та археології. Проте ці проекти були підтримані і науковцями інших кафедр.

До кола таких археографічних проектів можна віднести роботу з публікації його-документів істориків. Видані спогади І. К. Рибалко [53], Б. П. Зайцева [5], В. І. Кадеєва [7]. Спогади істориків XIX ст. увійшли до видання «Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців» [59].

Намагання віддати шану учителям втілюся у серію меморіальних видань. Першим виданням серії стала книга, присвячена засновнику кафедри історіографії В. І. Астахову [57]. Вона задала алгоритм для наступних книг про викладачів факультету. За своїм змістом ці збірники включають спогади колег та учнів, публікацію частини наукової спадщини, документів, бібліографію та супроводжуються біографічними нарисами. На сьогодні видано десять таких збірників (п'ять присвячено викладачам кафедри історіографії, джерелознавства та археології [1; 5; 13; 57; 63], чотири – членам кафедри стародавнього світу та середніх віків [6; 7; 12; 36] та по одному – професорам кафедри історії України [4] та історії Росії [38]).

Такого роду матеріали представлені і на сторінках періодичних видань. Так, наприклад, «Харківський історіографічний збірник» містить три рубрики відповідного характеру: «Спогади» та «Інтерв'ю», де друкуються роздуми та спогади істориків, та рубрика «Документи та матеріали», де публікуються огляди архівних зібрань, матеріали, що висвітлюють сторінки наукової кар'єри та викладацької діяльності істориків, епістолярна спадщина науковців

Харківського університету (зокрема, серія статей присвячена листуванню В. П. Бузескула [Див.: 60]). На сторінках «Дриновського збірника» опублікована частина епістолярної спадщини М. С. Дринова [40].

Заслужують на увагу видання, що стосуються історії окремих інституцій історичного факультету. Стало традицією ознаменувати ювілеї кафедр виданням довідково-бібліографічних довідників, історичних нарисів, збірників статей [19; 22; 23; 24]. У 2004 р. до 200-річного ювілею університету та факультету було видано книгу присвячену історії факультету – «Історичний факультет від покоління до покоління» [16].

Важливим напрямком роботи є підготовка біобібліографічних показників як персональних, так і показників видань інституцій та досліджень з певних проблем, що проводилися вченими Харківського університету. Робота у цьому напрямку була розпочата ще у попередній період. Проте підрахунки кількості таких видань свідчать про те, що з 1991 р. ця робота не тільки інтенсифікувалася, але і вийшла на якісно новий рівень. Історичний факультет, у цьому плані, безсумнівно, є лідером серед інших факультетів університету. Так, згідно з наявними даними [Див.: 58 та ін.] за радянський період у співпраці зі співробітниками ЦНБ було видано 17 бібліографічних показників, а за період 1991–2014 рр. – 36. Треба відзначити, що розпочинаючи з 1998 р. у «Віснику ХНУ імені В. Н. Каразіна (серія Історія)» розпочато публікацію зведеної бібліографії викладачів та співробітників факультету та його підрозділів, що стало важливим джерелом для історіографічних досліджень. Важливо згадати і «Біобібліографічний словник учених Харківського університету», в якому містяться біографії істориків, які працювали в Харківському університеті з 1905 р. і до теперішнього часу. Словник фактично став продовженням праці, підготовленої до 100-річчя Харківського університету («Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905)») та на сьогодні витримав два видання у 2001 р. [3] та у 2013 р. [15].

Окремо слід відзначити масштабну роботу з публікації наукового спадку істориків та громадських діячів (не тільки Харківського університету, але в цілому Російської імперії), яку здійснює О. Д. Каплін [Див.: 2].

Таким чином, активна пошукова та публікаторська робота науковців факультету заклала підґрунтя для досліджень історії історичної науки та освіти в Харківському університеті. Проте не тільки в цьому її значення. Археографічна робота, певною мірою, на сьогодні є засобом саморепрезентації факультету. Вона дозволяє не тільки зберігати, але і розвивати найкращі факультетські традиції.

Досягнення у розвитку когнітивної сфери історіографії були б не можливі без інфраструктурної бази. Традиція проведення на факультеті історіографічного семінару «Астаховські читання» та видання «Харківського історіографічного збірника» без перебільшення стали наріжним каменем у черговому етапі інституціоналізації історіографії на факультеті і набуття нею нового образу.

Перші «Астаховські читання» були проведені у 1992 р. У 1995 р. на істо-

ричному факультеті відбулася резонансна конференція «Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи». З цього часу можна вважати, що «Астаховські читання» отримали визнання у науковому співтоваристві українських істориків. Тематика наступних читань була спрямована на проблеми теоретичної історіографії. На конференціях обговорювалися питання категоріального апарату сучасної історичної науки, варіанти періодизації історіографічного процесу, теоретичні проблеми біографістики, проблеми застосування наукознавчих методів у історіографії, етика наукового співтовариства, а також процес інституціоналізації історіографії.

«Астаховські читання» стали ефективною комунікативною площадкою для сучасних історіографів із наукових центрів України (Києва, Дніпропетровська, Одеси, Херсона), Російської Федерації та деяких інших країн (В. В. Бездрабко, А. Г. Болєбрух, Т. О. Булигіна, Е. Дроснева, О. І. Журба, І. І. Колесник, В. П. Корзун, С. І. Маловічко, С. І. Міхальченко, Т. М. Попова, Л. П. Репіна, Д. Робінсон, М. Ф. Румянцева, В. Г. Сарбей, Є. Г. Сінкевич, Л. В. Таран, Р. Турстон, Є. А. Чернов). Рівень комунікації, який досягнуто в рамках «Астаховських читань», дозволяє сьогодні перейти до постановки усвідомленого завдання формування комунікативної школи історіографів, яку характеризують «мережеві зв'язки», розподілення праці та обмін науковими досягненнями. Таке завдання фактично вирішується сьогодні разом з кафедрою історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара (завідувач – професор О. І. Журба). Реалізація цього задуму виявляється в узгодженні тематики «Астаховських читань» та «Читань пам'яті професора М. П. Ковальського» [45, с. 16].

Матеріали «Астаховських читань» публікуються у «Харківському історіографічному збірнику», оскільки це видання з самого початку мало виразно теоретико-методологічне спрямування. У кожному номері обов'язково була присутня рубрика «Теорія та методологія» (до десятого випуску – «Проблеми теорії»). Таким чином, на сторінках цього видання не тільки опрацьовуються історіографічні сюжети, але і визначаються перспективи історіографічних пошуків.

Однією з таких перспектив для сучасної історіографії є розробка історіографічних методів. Власне проблема методу закладається факультетськими історіографами в основу нового образу сучасної історіографії [45, с. 16]. Невипадково, що і історіографічні роботи вчених факультету вирізняються усвідомленим використанням різноманітного інструментарію до вирішення історіографічних проблем. Прикладом цього є використання наукознавчих методів аналізу масиву публікацій істориків у біоісторіографічних дослідженнях [Див.: 33], використання контент-аналізу до вивчення трансляції історичного знання [14]. Спостерігаються намагання запроваджувати нові концепти, наприклад, «сенсифікація» [32] та використання продуктивних концептів, як от концепт «історик другого плану» при здійсненні біографічних досліджень [Див.: 62] та концепт «історіографічні

траєкторії» у історико-історіографічних дослідженнях [Див.: 26]. Якщо говорити про розробку нових методів, то треба назвати вже згадану методуку роботи з історіографічними образами [52, 44] та розробку підходів до усвідомленого конструювання метафор в історичних дослідженнях [49, 50].

Новий образ історіографії, зорієнтований на методологічну рефлексію змінював одночасно і образ історіографії як навчальної дисципліни. Проте цей процес був досить складним та суперечливим, бо перебудова освітньої системи потребувала узгодження позицій представників наукового співтовариства факультету [Докладніше про це див.: 31]. Супроводжувався цей процес і масштабною організаторською роботою. На сторінках «Харківського історіографічного збірника» неодноразово публікувалися статті, в яких аналізувався освітній досвід інших країн світу [9], в рамках «Астаховських читань» проходили «круглі столи» історіографів, де обговорювалися проблеми викладання історіографії як навчальної дисципліни [18; 29]. Власне створювався інтелектуальний клімат для вироблення спільної позиції історіографів стосовно запровадження нового університетського історіографічного курсу, що передбачав відмову від проблемного характеру дисципліни та перехід до усвідомлення історіографії як інструменту опрацювання підходів до осмислення поступу історичної науки. В результаті було запропоновано викладати історіографію в межах трьох модулів – наукознавчого, літературознавчого та культурологічного з засвоєнням відповідного інструментарію [42; 46]. На факультеті було розпочато викладання курсу «Основи історіографії» (при збереженні викладання проблемних історіографічних курсів у вигляді спецкурсів по кожній кафедрі). Важливим фактором у відстоюванні погляду на «багатолику» історіографію була підготовка та видання «Історіографічного словника», що став фактично новаторським навчальним посібником відповідно до зазначеної концепції історіографії як навчальної дисципліни [17]. Цей проект об'єднав багатьох авторів, але основу авторського колективу склали харківські та дніпропетровські дослідники.

Одночасно розпочалася і реорганізація системи історичної освіти на факультеті у бік формування системи безперервної теоретичної підготовки студентів. Так, на першому курсі студенти слухають загальний курс «Вступ до спеціальності», на другому – «Історична антропологія», на третьому – «Методи історичних досліджень», студенти четвертого курсу знайомляться з курсами «Основи історіографії» та «Українська історіографія», а на п'ятому – «Методологія історичного дослідження». Отже рефлексивна складова стала домінантою навчального процесу на факультеті, що цілком відповідає новому стилю історичного мислення, що активно формується у сучасній історичній науці.

Таким чином, розвиток історіографічного процесу на історичному факультеті протягом 1991–2014 рр. характеризувався інтенсифікацією історіографічних досліджень, розвитком інфраструктури науки та формуванням розвиненої комунікативної системи. Головне досягнення цього етапу розвитку історіографії полягає у виробленні її нового образу як наукової та навчальної

дисципліни. Цей новий образ передбачає, що історіографічна рефлексія виконує завдання трансферу та адаптації нових теоретико-методологічних напрацювань, розробки методологічного інструментарію та виступає засобом впровадження методологічної рефлексії до наукових досліджень як парадигмальної ознаки сучасного типу історичного пізнання.

Примітки

1. *Аркадій* Исаакович Эпштейн. След на Земле : воспоминания / сост. И. А. Широкова, С. М. Куделко. – Х., 2012. – 208 с.
2. *Бессонов П. А.* «Русский народ и его творческое слово» / П. А. Бессонов; сост., автор вступ. ст. и примеч. А. Д. Каплин. – М. 2010. – 608 с.
3. *Бібліографічний* словник учених Харківського університету / Б. П. Зайцев, С. Б. Глибичка, С. М. Куделко, С. І. Посохов, В. Д. Прокопова. Т. 2. : Історики (1905–1920, 1933–2000). – Х., 2001. – 350 с.
4. *Борис* Кирилович Мигаль: спогади, документи, матеріали / уклад. В. М. Власенко, О. М. Головка, С. С. Евсеев, М. С. Лисенко ; відп. ред. С. І. Посохов. – Х., 2012.
5. *Борис* Петрович Зайцев. Воспоминания и библиография / сост. : проф. С. И. Посохов, С. М. Куделко, М. В. Гречишкіна; отв. ред. проф. С. И. Посохов. – Х., 2012. – 140 с.
6. *Валерий* Федорович Мещеряков: человек, ученый, гражданин / ред. кол. В. С. Бакіров, С. В. Дьячков, В. И. Кадеєв та др. – Х., 2007. – 190 с.
7. *Владимир* Иванович Кадеєв. Воспоминания / отв. ред. С. В. Дьячков. – Х., 2013. – 142 с.
8. *Гречишкіна М. В.* Археологічні дослідження О. І. Тереножкіна в Середній Азії (1929–1941) / М. В. Гречишкіна // Археологія. – 2010. – № 2. – С. 102-107.
9. *Гринченко Г. Г.* Учебные курсы по историографии: разнообразие к составлению программ / Г. Г. Гринченко // Проблемы периодизации истории та історіографічного процесу. Харківський історіографічний збірник. – Х., 2002. – Вип. 5. – С. 67–69.
10. *Домановський А. М.* Сторінка з історії харківської візантиністики (про спробу перекладу «Книги Епарха» в Харківському університеті) / А. М. Домановський // Проблеми періодизації історії та історіографічного процесу: Харківський історіографічний збірник. – Х., 2002. – Вип. 5. – С. 101–107.
11. *Журавльов Д. В.* Сучасна англійська історіографія Переяславської угоди / Д. В. Журавльов // Переяславська Рада: новий погляд на проблему : матер. наук.-практ. конф. До 350-річчя підписання Березневих статей. – Х., 2004. – Вип. 1. – С. 57–62.
12. *Исследования* о Мартине Лютере : статьи и воспоминания / Юрий Алексеевич Голубкин ; сост. А. Н. Токарев, С. А. Кариков ; отв. ред. С. Б. Сорочан. – Х., 2011. – 191 с.
13. *Историк* по призванию: Исай Львович Шерман (очерки и воспоминания) / кол. монография, сост. С. М. Куделко. – Х., 2014. – 148 с.
14. *Іващенко В. Ю.,* Куліков В. О. Контент-аналіз зображень у підручниках з історії України для старших класів / В. Ю. Іващенко, В. О. Куліков // Харківський історіографічний збірник. – Х., 2012. – Вип. 11. – С. 207–222.
15. *Історики* Харківського університету: бібліографічний довідник (1905–2013 рр.) / Бутенко В. І., Куделко С. М., Посохов С. І. та ін. – Х., 2013. – 284 с.

16. *Історичний факультет від покоління до покоління* / сост. В. М. Духопельников, С. М. Куделко, под. ред. С. І. Посохова. – Х., 2004. – 180 с.
17. *Історіографічний словник* : навчальний посібник для студентів історичних факультетів університетів. – Х., 2004. – 320 с.
18. *Історіографія як наукова та учбова дисципліна: матеріали «круглого столу»* // Українська історична наука на порозі XXI століття : сб. ст. – Х., 1997. – Вип. 2. – С. 163–189.
19. *К юбилею кафедры: Кафедри історіографії, джерелознавства та археології – 40 років: Довідкове видання / укладачі : Б. П. Зайцев, О. Є. Шабельська. – Х., 2004. – 72 с.*
20. *Кадеев В. И. Древняя история и античная археология в Харьковском университете (1805–1990)* / В. И. Кадеев, В. А. Латышева, В. Ф. Мещеряков, И. П. Сергеев // Вестник Харьковского университета – 1991. – № 357 : Історія. – С. 50–69; Кадеев В. И. Древняя Греция в трудах ученых Харьковского университета (1805–1920) / В. И. Кадеев, О. А. Ручинская // Україна – Греція: історія та сучасність : тези міжнар. конф. – К., 1993. – С. 60–61.
21. *Калініченко В. В. Переяславська рада в сучасній українській історіографії* / В. В. Калініченко // Переяславська Рада: новий погляд на проблему : матер. наук.-практ. конф. До 350-річчя підписання Березневих статей. – Х., 2004. – Вип. 1.
22. *Кафедра истории древнего мира и средних веков Харьковского национального университета. 30 лет / сост. В. И. Кадеев, С. Б. Сорочан. – Х., 2008. – 160 с.*
23. *Кафедра истории России: исторический очерк / отв. ред. В. М. Духопельников. – Х., 2007. – 86 с.*
24. *Кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна – 50 років. – Х., 2007. – 80 с.*
25. *Киселева Ю. А. Истоки становления историографии как учебной и научной дисциплины в Харьковском университете: первая треть XIX века* / Ю. А. Киселева // Харківський історіографічний збірник. – Х., 2010. – Вип. 10. – С. 244–265.
26. *Кісельова Ю. А. Становлення та розвиток історіографії в імператорському Харківському університеті* / Ю. А. Кісельова. – Х., 2014. – 252 с.
27. *Кравченко В. В. «Словарь малорусской старины» 1808 р. та його автор* / В. В. Кравченко // Схід–Захід. Історико-культурологічний збірник. – Х., 1998. – Вип. 1. – С. 104–117.
28. *Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – XIX ст.)* / В. В. Кравченко. – Х., 1996. – 376 с.
29. *Круглый стол: историографическая подготовка в вузе глазами студентов* // Проблеми історії та методології історичної науки : сб. ст. – Х., 1998. – Вип. 3. – С. 162–169.
30. *Куделко С. М. Перемены и преемственность в области подготовки кадров специалистов : (сравнит.-ист. аспект) / С. М. Куделко, С. И. Посохов // Научно-методические аспекты совершенствования вузовского образования в условиях многоступенчатой подготовки специалистов : материалы науч.-метод. конф., 25–26 марта 1992 г. – Х., 1992. – С. 22–29.*
31. *Куделко С. М. Развитие историографии на кафедре: 1964–2004 (Преподавание и исследования, итоги и перспективы)* / С. М. Куделко, В. Г. Пікалов, С. И. Посохов // Харківський історіографічний збірник. – Х., 2004. – Вип. 7. – С. 121–128.

32. *Куделко С. М. Сенсификация: опыт расширения терминологического арсенала исторической науки* / С. М. Куделко // Категоріальний апарат історичної науки: Харківський історіографічний збірник. – 2000. – Вип. 4. – С. 4–8.
33. *Куделко С. М. Марин Дринов – профессор Харьковского университета. Научное наследие сквозь призму формально-количественного анализа* / С. М. Куделко, С. И. Посохов // Україна і Болгарія: віхи історичної дружби: (Матеріали міжнар. конф., присвяч. 120-річчю визволення Болгарії від османського іґа). – Одеса, 1999. – С. 122–126.
34. *Куделко С. М. Теоретико-методологічні дискусії з питань історичного краєзнавства в 20-ті – на початку 30-х рр. XX ст.* / С. М. Куделко, О. Ю. Кашаба // Краєзнавство. – 2009. – № 3–4. – С. 21–27.
35. *Куліков В. О. Digital history: становлення, сучасний стан, перспективи* / В. О. Куліков // Спеціальні історичні дисципліни. – 2013. – № 21. – С. 27–44.
36. *Латышева В. А. Маслины – античное поселение в Северо-Западном Крыму : статьи и воспоминания* / В. А. Латышева; сост., отв. ред. А. П. Мартемьянов, А. Н. Токарев. – Х., 2010. – 175 с.
37. *Наумов С. О. Історіографія українського національного руху імперської доби: сучасні тенденції, конфлікт парадигм* / С. О. Наумов // Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії : зб. наук. робіт. – Х., 2008. – Ч. 3. – С. 83–90.
38. *Олександр Омелянович Кучер : спогади, документи, матеріали* / уклад. В. В. Сичова, Н. В. Шевченко ; ред. кол. : С. І. Посохов (відп. ред.), В. В. Сичова, В. М. Духопельников. – Х., 2015. – 292 с.
39. *Павлова О. Г. Становлення мистецтвознавчої думки в Харкові в другій половині XIX – початку XX ст.* / О. Г. Павлова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Х., 2005. – Вип. 37 (№ 701). – С. 18–26.
40. *Письма Марина Дринова к Константину Гроту (1901–1904)* / В. Ю. Иващенко, С. И. Посохов // Дриновський збірник. – Х., 2011. – Т. 4. – С. 506–515.
41. *Пікалов В. Г. Розвиток історичного краєзнавства у Харківському університеті (1950–1960 рр.)* / В. Г. Пікалов, Т. І. Пікалова // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К., 1999. – Вип. 6. – С. 73–77.
42. *Пікалов В. Г. Основи історіографії (предмет, теорія, метод) : програма курсу та методичні рекомендації* / В. Г. Пікалов, С. І. Посохов. – Х., 1994. – 18 с.
43. *Посохов С. И. Высшее историческое образование в Украине: итоги, факторы, перспективы* / С. И. Посохов // Историческая наука и образование в условиях современных вызовов: Матер. Междунар. конф. – Казань, 2012. – С. 9–14.
44. *Посохов С. И. Историографические образы: вариант деконструкции (на материалах историографии российских университетов)* / С. И. Посохов // Историческое познание и историографическая ситуация на рубеже XX – XXI вв. – М., 2012. – С. 216–238.
45. *Посохов С. И. Кафедра как институциональная общность: юбилейные заметки* / С. И. Посохов // Харківський історіографічний збірник. – Х., 2014. – Вип. 13. – С. 4–19.
46. *Посохов С. И. Многоликая историография: образы историографии как научной и учебной дисциплины* / С. И. Посохов // Теории и методы исторической науки: шаг в XXI век : матер. междунар. науч. конф. – М., 2008. – С. 243–245.

47. *Посохов С. И.* Нужна ли нам история и какая? / С. И. Посохов // Университеты. – 2013. – № 1. – С. 35–39.
48. *Посохов С. И.* Преподавание истории в школе: на пути к толерантности. Контент-анализ учебников по истории Украины / С. И. Посохов, В. Ю. Иващенко, В. А. Куликов // Казахстан и страны СНГ: 20 лет интеграции в глобальный культурно-исторический контекст. – Алматы, 2011. – С. 56–67.
49. *Посохов С. И.* Современная культура и исторический оптимизм: вместе или врозь? / С. И. Посохов // Люди и тексты. Исторический альманах. Информационное пространство истории. – М.: ИВИ РАН, 2014. – С. 28–50.
50. *Посохов С. И.* «Своевременные размышления» о теориях памяти, типах культур и смыслах истории / С. И. Посохов // Харківський історіографічний збірник. – 2013. – Вип. 12. – С. 6–23.
51. *Посохов С. И.* Этические проблемы исторической имагологии // Новая локальная история: по следам интернет-конференций. 2007–2014. – Ставрополь, 2014. – С. 273–281.
52. *Посохов С. И.* Образы университетів Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. в публіцистиці та історіографії / С. И. Посохов. – Х., 2006. – 368 с.
53. *Рибалка І. К.* Така наша доля. Сторінки життя мого покоління / І. К. Рибалка. – Харків, 1999. – 200 с.
54. *Скирда В. В.* Салтовская культура в исследованиях ученых Харьковского университета в 40 – 60 –х годах XX века / В. В. Скирда // LAUREA. К 80 – летию профессора Владимира Ивановича Кадеева. – Х., 2007. – С. 206–212.
55. *Сорочан С. Б.* Византия в трудах историков украинских земель Российской империи в 1874–1885 гг. / С. Б. Сорочан // Stratum Plus. Культурная антропология и археология. – СПб.; Кишинев; Одесса; Бухарест, 2009. – № 5 (2005–2009). – С. 500–523.
56. *Станчев М. Г.* Харьковская болгаристика в 1991–2013 гг.: итоги / М. Г. Станчев, С. Ю. Страшнюк // Бесарабските българи: история, култура, език / Ин-т за култ. насл. към Акад. на науките на Молд., Науч. Дружество на българистите в Респ. Молд.; ред. кол.: Н. Червенков, И. Думиника (и др.). – Кишинев, 2014. – С. 336 – 352.
57. *Страницы из жизни Учителя* (В. И. Астахов в исследованиях и воспоминаниях) / сост. В. И. Астахова, Е. В. Астахова, Б. П. Зайцев. – Х., 2002. – 176 с.
58. *Указатель библиографических изданий Центральной научной библиотеки Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина. 1807–2004 гг.* / сост. М. Г. Швалб, Р. А. Ставинская, В. Д. Прокопова, С. Б. Глибицкая; Библиогр. ред. Ю. Ю. Полякова. – Х., 2006. – 35 с.
59. *Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців* : в 2 т. / укл. Б. П. Зайцев, В. Ю. Иващенко, В. І. Кадеєв [та ін.]. – Х., 2008–2010.
60. *Цыганков Д. А.* К истории научных контактов В. И. Герье и В. П. Бузескула / Д. А. Цыганков // Харківський історіографічний збірник. – Х., 2012. – Вип. 11. – С. 259–271.
61. *Чувпило О. О.* Развитие ориенталистики в Харьковском университете (1917–2004 гг.) / О. О. Чувпило // Південний архів : зб. наук. праць. Історичні науки. – Херсон, 2004. – Вип. 15. – С. 19–22.

62. *Чухлій С. О.* Історик Михайло Васильович Ключков (1877–1952) : життєвий шлях та творча спадщина / С. О. Чухлій. – Х., 2014. – 188 с.
63. *Юрій Йосипович Журавський.* Спогади, документи, матеріали / укл. Б. П. Зайцев та ін.; відп. ред. С. І. Посохов. – Х., 2008. – 160 с.

Киселева Ю. А. Развитие историографии на историческом факультете Харьковского университета

В статье рассматривается развитие историографических исследований на историческом факультете Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина в период 1991–2014 гг. Наряду с вопросами о направлениях и результатах историографических исследований характеризуется процесс создания нового образа историографии как научной и учебной дисциплины.

Ключевые слова: *историография, историографический процесс, историографические методы, Харьковский университет.*

Kiseleva Ya. Development of historiography at Department of History of Kharkov University

The article deals with the process of the development of historiographical researches at School of History of Kharkiv National University during the period from 1991 till 2014. The special attention is paid the question about creation new character of historiography as an academic and scientific discipline.

Key words: *historiography, historiography, historiographical process, Kharkiv University, historiographical method.*

**Дослідження в галузі джерелознавства, архівознавства
та спеціальних історичних дисциплін на історичному факультеті
Харківського університету**

Іващенко В. Ю., Красько О. І.

У статті розглядається розвиток джерелознавства, архівознавства та спеціальних історичних дисциплін на історичному факультеті Харківського університету за період з 1990 р. по 2014 р., зокрема, було проаналізовано навчальні дисципліни джерелознавчого спрямування та відповідні наукові праці: розглянуто динаміку публікацій та тематику джерелознавчих праць, внесок різних кафедр, типи видань, авторський склад та ін. З'ясовано, що осередком джерелознавчих досліджень є кафедра історіографії, джерелознавства та археології, яка публікує дві третини відповідної наукової продукції.

Ключові слова: джерелознавство, архівознавство, спеціальні історичні дисципліни, Харківський університет, кафедра історіографії, джерелознавства та археології.

Автори статті «Историографические и источниковедческие исследования в Харьковском университете», яка була підготовлена з нагоди 185-річчя університету, фіксують появу перших джерелознавчих сюжетів у роботах харківських істориків вже на початку XIX ст. Далі вони відзначають поступове зростання кількості праць джерелознавчого характеру, особливо після створення у Харківському університеті в 1964 р. кафедри історіографії, допоміжних історичних дисциплін та методики історії [8]. Утім, легко помітити, що порівняно з історіографічними роботами, частка джерелознавчих досліджень, завжди була незначною. При цьому, на тлі зростання уваги до теоретичних проблем джерелознавства, що спостерігалось у вітчизняному гуманітарному знанні 1960 – 1970-х рр., роботи харківських учених носили здебільшого «прикладний» характер.

Після 1991 р. на пострадянському просторі починається так званий «археографічний бум» – видається та перевидається величезна кількість джерел, що, усвоюючергу, сприяє розробкам, в яких розглядається інформаційний потенціал різних видів джерел. З часом поряд із спостереженнями за практикою використання джерел в історичних дослідженнях знов зростає інтерес до теоретичного джерелознавства, обговорюється дисциплінарний статус останнього. Зокрема, на відміну від європейської історичної науки, де джерелознавство розглядається скоріше як огляд історичних джерел, у російській та українській історіографії воно розуміється як окрема дисципліна

© Іващенко В. Ю., Красько О. І., 2015

або, на думку М. Ф. Румянцевої, субдисципліна, що має свій «об'єкт вивчення – емпіричну реальність історичного світу» [13]. У центрі дискусій опинився також дисциплінарний статус багатьох спеціальних історичних дисциплін, кількість яких останнім часом помітно зросла і, за підрахунками різних учених, коливається від тридцяти до вісімдесяти [14].

Цікаво поглянути, як реагували на «виклики часу» харківські науковці. Для цього було проаналізовано навчальні дисципліни джерелознавчого спрямування, що викладаються на історичному факультеті, та відповідні наукові праці, які були опубліковані в 1990 – 2014 рр. Перш за все, було створено базу даних із робіт в галузі джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін, архівознавства, музеєзнавства та мистецтвознавства на підставі наявних бібліографічних відомостей (з 1999 р. у «Віснику ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія» щорічно публікується повна бібліографія праць науковців історичного факультету, яка була доповнена звітами про науково-дослідну роботу кафедр та опублікованими і неопублікованими бібліографічними виданнями [2 – 3, 6 – 7, 9 – 11]). Далі первинні данні були узагальнені за цілим рядом кількісних показників (динаміка публікацій та тематика джерелознавчих праць, внесок різних кафедр, тип видання, місце видання, авторський склад та ін.), що знайшло відображення у відповідних графіках та діаграмах¹. Зрозуміло, що кількісні показники не надають уявлення про якісний бік справи і не можуть аналізуватися без урахування контексту, але вони помітно полегшують інтерпретацію історіографічних фактів. Зазначимо, що стосовно розвитку музеєзнавства та мистецтвознавства надано лише кількісні показники, більш ґрунтовному аналізу цих напрямків присвячено окремих нарис.

Традиційно на історичному факультеті велика увага приділялася підготовці студентів у галузі джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін. Так, на початку 1990-х рр. викладачами кафедри історіографії, джерелознавства та археології Б. П. Зайцевим, О. Д. Капліним, С. М. Куделко читалися загальні лекційні курси «Архівознавство», «Джерелознавство», «Допоміжні історичні дисципліни», «Історична географія». Паралельно на всіх кафедрах історичного факультету викладалися спецкурси з джерелознавства відповідно до профілю кафедри, а на кафедрі історіографії, джерелознавства та археології ряд спецкурсів зі спеціальних історичних дисциплін (археографії, історичної хронології, емблематики, нумізматики, ономастики та ін.). Важливою складовою підготовки студентів завжди була навчальна музейно-архівна практика.

З часом викладання джерелознавства на факультеті зазнало певних змін. З метою поетапного ознайомлення з проблемами джерелознавства його викладання було розподілено в межах двох курсів. С. І. Посохов та Ю. А. Кісельова у «Вступі до спеціальності» знайомлять студентів 1-го курсу з основами джерелознавства. На 2-му курсі студенти поглиблюють свої знання

¹ Робота зі збору та систематизації бібліографічної інформації була здійснена аспіранткою кафедри історіографії, джерелознавства та археології О. І. Красько.

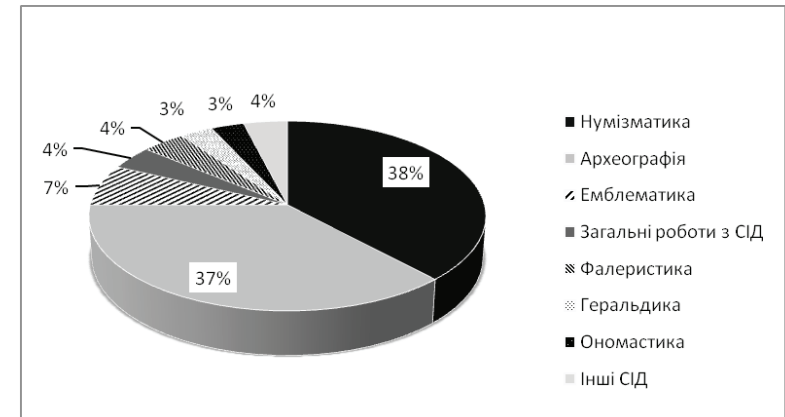
в ході вивчення курсів «Спеціальні історичні дисципліни» (В. Ю. Іващенко) та «Архівознавство» (О. Д. Каплін). Як і раніше, кожна кафедра пропонує спеціальні курси з джерелознавства («Джерелознавство історії України», «Джерелознавство історії Росії», «Джерелознавство історії античного світу», «Джерелознавство середніх віків», «Джерелознавство нової та новітньої історії»). Також на ряді кафедр студентам пропонуються спецкурси зі спеціальних історичних дисциплін: на кафедрі історії Росії – «Грошовий обіг в Стародавній русі – Російській державі – Російській імперії (IX – початок XX ст.)» (К. В. Мизгін); на кафедрі історії України – «Історична географія України» (В. С. Майстренко), «Національна і державна символіка України» (М. З. Бердута), «Методи обробки масових історичних джерел» (В. О. Куліков).

Утім, зрозуміло, що найбільш ґрунтовна підготовка в галузі джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін здійснюється на кафедрі історіографії, джерелознавства та археології, де читаються спецкурси «Історична бібліографія» (Ю. А. Кісельова), «Джерелознавство», «Церковне джерелознавство й історіографія» (О. Д. Каплін), «Археографія» (О. Г. Павлова) (для архівістів), «Археологічна хронологія», «Джерелознавство археології» (І. Б. Шрамко) (для археологів), а з введенням в середині 1990-х рр. спеціальності «Архівознавство» поступово розширюється коло курсів архівознавчого циклу. Так, на сучасному етапі викладаються спецкурси «Діловодство», «Проблеми менеджменту в архівній справі» (В. Ю. Іващенко); «Актуальні проблеми архівної справи», «Теорія та методика архівної справи» (О. Д. Каплін); «Документознавство», «Історія архівної справи», «Комп'ютерна техніка в архівах», «Реставрація та консервація документів» (О. Г. Павлова); «Наукова інформація в архівній справі» (С. І. Посохов), та ін. [1; 5, с. 186 – 187]. Більшість зазначених спецкурсів передбачають практичні заняття на базі Державного архіву Харківської області, Центрального державного науково-технічного архіву України, а також відділу книжкових пам'яток, цінних видань і рукописів Центральної наукової бібліотеки, Музею історії університету та відомчого архіву Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, у ході яких студенти мають можливість удосконалювати навички роботи з джерелами. На базі цих та ряду інших установ для всіх студентів історичного факультету другого року навчання проводиться музейно-архівна практика.

Тісна співпраця з архівними та музейними установами дозволяє реалізовувати цікаві наукові та просвітницькі проекти. З 1999 р. за ініціативи викладачів кафедри історіографії, джерелознавства та археології в університеті щорічно відзначається День архівних працівників [4]. Починаючи з 2005 р., у приміщенні Музею історії Харківського університету в цей день організовуються тематичні виставки архівних матеріалів. Так, у 2014 р. День архівіста в Харківському університеті розпочався роботою круглого столу «Актуальні проблеми сучасних архівів», після чого було урочисто відкрито виставку «Ювілейні історії Харківського університету» до 210-ї річниці університету.

Викладачі історичного факультету здійснюють активну дослідницьку роботу в галузі джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін. У період з 1990 р. по 2014 р. ними було опубліковано понад 300 праць джерелознавчого характеру, з них майже половина – це роботи зі спеціальних історичних дисциплін (див. діаграму 1): нумізматики (38 %), археографії (37 %), емблематики (7 %), фалеристики (4 %), ономастики (3 %), а також поодинокі статті з геральдики, сфрагістики, історичної географії, історичної хронології. Наведені цифри свідчать про стійкий інтерес науковців факультету до нумізматики та меншою мірою – до емблематики, що пов'язано з науковими інтересами Б. П. Зайцева, який одним із перших в Україні досліджував радянську емблематику та видав низку праць з нумізматики. На сучасному етапі на стику археології та нумізматики (нумізматычні пам'ятки пізнього римського часу) працює К. В. Мизгін, розпочав дослідження університетської символіки Є. С. Рачков. В останні роки було видано кілька праць загального характеру, зокрема, присвячених проблемам викладання спеціальних історичних дисциплін (4 %). Окремо слід сказати про такі напрямки досліджень, як музеєзнавство (понад 70 праць), мистецтвознавство (понад 50 праць) та архівознавство (близько 20 праць).

Діаграма 1.
Кількість праць з СІД на історичному факультеті (1990 – 2014 рр.)

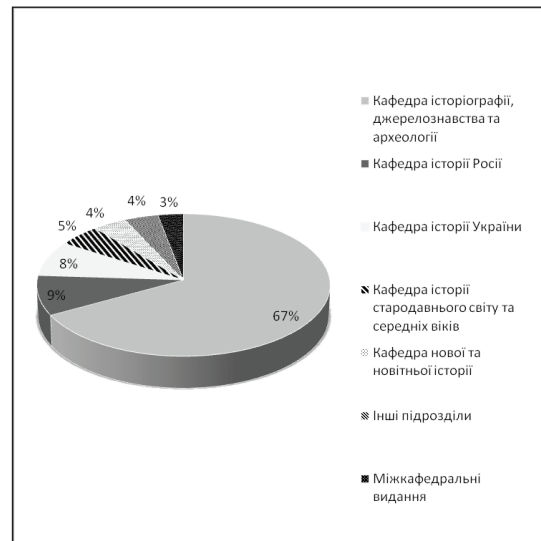

Чимало науковців факультету досліджують конкретні проблеми джерелознавства та готують документи до публікації (див. діаграму 2). На кафедрі історії України джерелознавчий потенціал різних видів джерел з історії православних колегіумів досліджує Л. Ю. Посохова, статистичні джерела Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. – В. О. Куліков. Багаторічні дослідження з історії українського селянства дозволили В. В. Калініченку провести велику роботу з підготовки до видання збірника

документів «Голодомор 1932–1933 років на Харківщині» (Х., 2008). На кафедрі історії Росії С. В. Потрашков підготував кілька науково-популярних видань із фалеристики. Історик-візантиніст С. Б. Сорочан досліджує джерела візантійського походження. Індолог О. О. Чувпило опублікував ряд статей джерелознавчого характеру з історії індійського національного руху, Д. В. Миколенко та С. Ю. Страшнюк – з історії Болгарії другої половини XIX – початку XX ст. Певний відсоток публікацій є результатом міжкафедральних творчих союзів: Б. П. Зайцев та Б. К. Мигаль підготували видання «Монети – джерело історії» (Х., 2007); учасники наукового проекту «Університетська наука й освіта в Україні в XIX –XX ст. (на матеріалах Харківського університету)» (Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадеєв, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов) уклали двотомник «Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців» (Х., 2008 – 2010). Відзначимо також помітний внесок у розвиток музеєзнавства на факультеті співробітників Музею історії університету та Музею археології та етнографії Слобідської України.

Діаграма 2.

Кількість праць із джерелознавства та СІД, підготовлені підрозділами факультету (1990 – 2014 рр.)

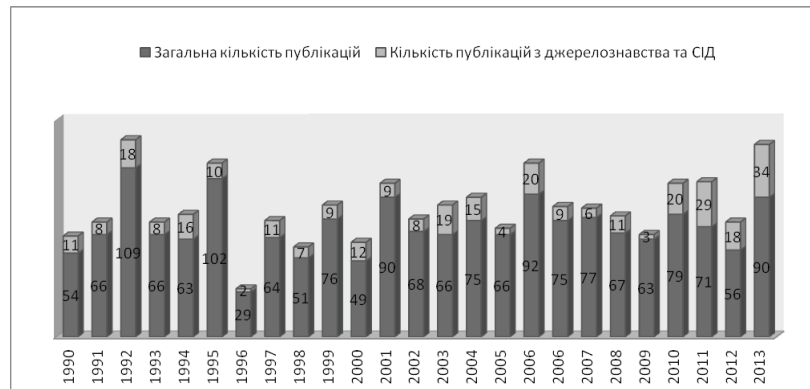
Цілком зрозуміло, що на більшості кафедр факультету праці в галузі джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін, архівознавства та музеєзнавства є епізодичними і складають від 3 до 9 % від загальної кількості наукової продукції. Цей напрямок є одним із магістральних лише

для кафедри історіографії, джерелознавства та археології (близько 70 % усіх джерелознавчих праць), де ряд науковців працюють у галузі джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін. Так, В. Ю. Іващенко досліджує проблеми мемуаристики та усної історії. Майже 50 років працював на кафедрі спеціаліст в галузі емблематики та нумізматики Б. П. Зайцев, нині нумізматычні пам'ятки досліджує К. В. Мизгін. Крім того, проблемами музеєзнавства займається С. М. Куделко, історією мистецтвознавства – О. Г. Павлова. Усі науковці кафедри беруть активну участь у підготовці археографічних видань, викладачі архівознавчих дисциплін публікують статті з історії та практики архівної справи, хоча кількість останніх залишається незначною (16 статей). Початок 2000-х рр. відзначився захистом кількох джерелознавчих дисертацій, зокрема, А. В. Меляковим «Масові джерела з історії депортації цивільного населення Харківщини до Німеччини в період 1941 – 1943 рр.», В. Ю. Іващенко «Мемуари професорів та студентів з історії Харківського університету XIX – початку XX століття», Г. Ю. Канищевим «Документи робітничо-селянської інспекції Харківщини 1920 – 1934 рр. як історичне джерело», Ю. Л. Селевич «Діяльність харківської духовної консисторії в XIX – на початку XX ст.», працюють над дисертаціями з мемуаристики Харківського університету радянської доби О. І. Красько та з університетської символіки Є. С. Рачков.

У 2002 р. кафедрою історіографії, джерелознавства та археології та Східно-регіональним відділом Центру пам'яткознавства НАН України та Українського товариства охорони пам'яток історії та культури була започаткована серія «Джерелознавчі зошити» (головний редактор – завідувач кафедри С. І. Посохов), яка присвячена проблемам джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін. Метою видання є введення до наукового обігу джерел та популяризація досліджень джерелознавчого характеру. Окремі «зошити» цієї серії були присвячені питанням геральдики, емблематики, нумізматики та мемуаристики. Відзначимо, що постійними є джерелознавчі рубрики в «Харківському історіографічному збірнику», де публікуються документи, інтерв'ю, спогади та ін., пов'язані з діяльністю істориків різних часів.

Динаміка публікацій співробітників кафедри історіографії, джерелознавства та археології (див. діаграму 3), показує, що в різні роки кількість праць джерелознавчого характеру коливалась від 7 % до 37 % від загальної кількості наукової продукції кафедри (зазначимо, що тут не враховується обсяг тих чи інших праць). Відповідний графік зафіксував три піки публікацій у галузі джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін та ін.: перша половина 1990-х рр., 2003 – 2006 рр. та починаючи з 2010 і до сьогодні. Зрозуміло, що це пов'язано як з науковою активністю окремих викладачів, так і з іншими факторами, які ми спробуємо пояснити.

Діаграма 3.
Динаміка публікацій співробітників кафедри історіографії,
джерелознавства та археології (1990 – 2014 рр.).

На початку 1990-х рр. кафедра реалізувала кілька археографічних проєктів спільно з Державним архівом Харківської області, директором якого була В. В. Резнікова. Упродовж 1992 – 1995 рр. було опубліковано серію збірок документів і матеріалів із фондів обласного архіву під назвою «Старовинні міста Харківщини» (редактор – А. І. Епштейн). Колектив у складі Б. П. Зайцева, С. М. Куделка, Б. К. Мигалья, С. І. Посохова, С. В. Потрашкова оприлюднили документи з історії ряду найдавніших міст Слобідської України: Валок (1992), Зміюва (1992), Чугуєва (1993), Вовчанська (1994), Ізюму (1994), Краснокутська (1994), Куп'янська (1994), Богодухів (1995) та Золочева (1995). Паралельно з 1993 р. Державним архівом Харківської області було започатковано другу серію археографічних видань – збірників архівних документів і матеріалів «Краю мій, Слобожанщино!» (редактор – Б. К. Мигаль; члени редколегії – А. І. Епштейн, Б. П. Зайцев, С. М. Куделко, С. І. Посохов, С. В. Потрашков), до якої увійшли видання, присвячені Бабаям (1993), Харківському району (2 ч., 1994 – 1995), Мерефі (2 ч., 1995 – 1996), Огульцям (1996), Лебедину (1997), Артемівці (1998), Дергачам (1998), Кегічівському району (1999). Результатом багатолітньої творчої співпраці архіву і факультету стало обрання керівниками Харківського відділення Спільки архівістів України А. І. Епштейна, а потім Б. П. Зайцева [12].

Таку археографічну роботу було продовжено і надалі, зокрема, у 2004 р. у зв'язку із підготовкою до святкування 350-річчя міста Харкова було підготовлено видання «Харків: Збірник архівних документів і матеріалів», головним редактором якого виступив С. І. Посохов. Ювілей міста співпав у часі

із 200-річним ювілеєм Харківського університету, і викладачами кафедри було започатковано в газеті «Харківський університет», журналі «Universitas» та інших періодичних виданнях публікацію серії документів, присвячених історії університету, розпочалась підготовка до публікації вищезгаданого видання спогадів викладачів та вихованців Харківського університету.

Можна говорити про те, що в 1990-ті – на початку 2000-х рр. визначилися основні тематичні напрямки джерелознавчих досліджень та археографічної роботи – це краєзнавчі студії та університетська історія. На сучасному етапі вони вийшли на новий рівень. Якщо раніше більша кількість публікацій мала місцевий характер, то останнім часом збільшується кількість зарубіжних або спільних публікацій. Серед найбільших видавничих проєктів краєзнавчого характеру можна згадати збірник, підготовлений зусиллями ДАХО, історичного факультету, Центру краєзнавства університету та Академічної бібліотеки Латвійського університету «Латыши на Харьковщине» (Х., 2011), головним редактором якого став С. І. Посохов, а членом авторського і редакційного колективу – директор Центру краєзнавства С. М. Куделко; а також спільне з РДГУ видання «Город и война: Харьков в годы Великой Отечественной войны: (сб. документов)» (СПб, 2012), серед укладачів якого були С. М. Куделко та С. І. Посохов.

Ряд науковців факультету на чолі з С. І. Посоховим взяли участь у Міжнародному науковому проєкті «Трансфер і адаптація університетської освіти в Росії другої половини XVIII – першої половини XIX ст.» за підтримки Германського історичного інституту в Москві та Фонду Герди Хенкель. Результатом роботи міжнародної групи стала серія видань, у тому числі антологія «Университетская идея в Российской империи XVIII – начала XX веков» (М., 2011), одним із укладачів якої став С. І. Посохов. Ще один міжнародний проєкт спільно з Болгарською Академією наук пов'язаний із публікацією епістолярної спадщини М. Дринова. Щорічно на сторінках «Дриновського збірника» з'являються публікації листів харківського вченого із архівів України та Росії, підготовлені В. Ю. Іващенко та С. І. Посоховим.

Збільшується також кількість індивідуальних закордонних публікацій харківських джерелознавців та спеціалістів у галузі спеціальних історичних дисциплін, зокрема активно в зарубіжних періодичних виданнях публікується К. В. Мизгін. У свою чергу, у виданнях історичного факультету з'являються дослідження зарубіжних спеціалістів – зокрема, С. І. Маловічко та М. Ф. Румянцевой – російських авторів, які консолідується навколо сайту «Источниковедение.ru».

Якщо говорити про типи видань (див. табл. 1), то найбільш популярним засобом презентації досліджень у галузі джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін залишаються статті та тези, лише у випадку археографічних публікацій майже половина видань (47%) – це багатосторінкові збірки документів.

Таблиця 1.

Типи видань з джерелознавства та СІД на історичному факультеті

Тип видання	Монографії	Автореферати	Збірки документів	Джерелознавчі зошити	Статті	Тези	Газетні публікації	Методичні матеріали	Всього
Археографія			29	1	16		12		58
Архівознавство					11	1	2	2	16
Джерелознавство		3			93	45	4	2	147
СІД	4	1		4	48	26	6	12	101

Наприкінці огляду розвитку джерелознавства на історичному факультеті відзначимо, що харківські науковці виступають не лише як дослідники, але й як активні творці нових джерел. У 2002 р. на кафедрі історіографії, джерелознавства та археології була надрукована книга, присвячена засновнику кафедри В. І. Астахову. Вона поклала початок серії видань про викладачів не лише кафедри, а й усього факультету. На сьогоднішній день з'явилося понад десяти таких «меморіальних» видань на пошану Ю. О. Голубкіна, Б. П. Зайцева, Ю. Й. Журавського, В. І. Кадеєва, В. О. Латишевої, В. Ф. Мещерякова, Б. К. Мигалья, І. Л. Шермана, А. І. Епштейна, в яких були зібрані спогади, неопубліковані праці, документи, фото та інші матеріали. У 2006 р. на кафедрі розпочалася реалізація проекту «Образи університетської науки: Харківський університет у 1940 – 1980-х роках», у ході якого за допомогою спеціально розробленої анкети на даний момент було опитано близько 200 респондентів з питань організації навчального процесу, наукової діяльності та громадського життя в університеті, студентсько-викладацького побуту, дозвілля, університетської символіки, відносин у студентському середовищі та ін. Зібрана під час реалізації проекту колекція лягла в основу окремого фонду Музею історії Харківського університету.

Підсумовуючи все вищезгадане, зазначимо, що осередком джерелознавчих досліджень є кафедра історіографії, джерелознавства та археології, яка публікує дві третини відповідної наукової продукції. Провідною тематикою джерелознавчих публікацій, що представлені переважно у вигляді наукових статей та археографічних видань, є університетська історія та історія

Харківщині, причому теоретико-методологічні проблеми джерелознавства, як і раніше, залишаються на периферії уваги харківських науковців. Важливою складовою наукової продукції кафедри є дослідження в галузі спеціальних історичних дисциплін, причому на сьогоднішній день можна говорити про наявність пріоритетних напрямків – нумізматики та емблематики. Водночас спостерігається певна диспропорція в розвитку архівознавства як навчальної та наукової дисципліни. Відзначимо також, що останнім часом ми спостерігаємо тенденцію до розширення географії відповідних публікацій, до укладання творчих союзів, як міжкафедральних, так і міжнародних, і робота у цьому напрямку є одним із важливих пріоритетів усього колективу історичного факультету.

Примітки

1. *Архівознавство* та археологія: Програми спецкурсів та методичні рекомендації / Укладачі: О. Г. Павлова, О. Є. Шабельська; наук. ред С. І. Посохов. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006. – 124 с.
2. *Бібліографія* праць вчених кафедри нової та новітньої історії (1990–2013 рр.) // Поточний архів кафедри.
3. *Бібліографія* праць вчених кафедри історії України (2008 – 2013 рр.) // Поточний архів кафедри.
4. *Гніздо* О. С., Зайцев Б. П. Відзначення в Харкові професійного свята працівників архівних установ / О. С. Гніздо, Б. П. Зайцев // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2004. – Серія: Історія. – Вип. 36. – № 633. – С. 53 – 59.
5. *Зайцев Б. П., Павлова О. Г.* Викладання архівознавства на кафедрі історіографії, джерелознавства та археології (1994 – 2006 рр.) / Б. П. Зайцев, О. Г. Павлова // Методичний вісник історичного факультету. – 2006. – № 5. – С. 183 – 190.
6. *Звіти* про науково-дослідну роботу кафедри історії Росії за період 1999 – 2014 рр. // Поточний архів кафедри.
7. *Історики* Харківського університету: біобібліограф. Довідник (1905 – 2013 рр.) / уклад. О. М. Богдашина, В. І. Бутенко, С. Р. Марченко та ін.; відп. Ред. С. І. Посохов. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. – 284 с.
8. *Каплін А. Д., Куделко С. М., Шерман І. Л.* Историографические и источниковедческие исследования в Харьковском университете / А. Д. Каплин, С. М. Куделко, И. Л. Шерман // Вестник Харьковского университета. – 1991. – Серия История. – Вып. 24. – № 357. – С. 131 – 136.
9. *Кафедра* истории древнего мира и средних веков Харьковского национального университета 30 лет / Авторы-сост. В. И. Кадеев, С. Б. Сорочан; Отв. ред. С. Б. Сорочан. — Харьков: НТМТ, 2008. — 160 с.
10. *Кафедра* историографии, источниковедения и археологии Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина – 35 лет: библиограф. указатель / Сост. Б. П. Зайцев, С. М. Куделко, С. И. Посохов, В. Д. Прокопова; науч. ред В. К. Михеев. – Х.: Бизнес Информ, 1999. – 104 с.
11. *Кафедра* історіографії, джерелознавства та археології – 40 років: Довідкове видання / Укладачі: Б. П. Зайцев, О. Є. Шабельська. – Х., 2004. – 72 с.

12. Павлова О. Г., Пікалов В. Г. Археографічна діяльність вчених історичного факультету Харківського університету у другій половині ХХ ст. / О. Г. Павлова, В. Г. Пікалов // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2012. – Серія: Історія. – Вип. 45. – № 1005. – С. 239 – 249.
13. Румянцева М. Ф. Источниковедение и историография в структуре исторической науке: опыт сравнительного анализа становления дисциплинарности / М. Ф. Румянцева // Харківський історіографічний збірник. – 2014. – Вип. 13. – С. 97 – 107.
14. Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. / І. Н. Воцехівська, В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко. – К.: Либідь, 2008. – 520 с.

Иващенко, В., Красько О. Исследования в области источниковедения, архивоведения и специальных исторических дисциплин на историческом факультете Харьковского университета.

В статье рассматривается развитие источниковедения, архивоведения и специальных исторических дисциплин на историческом факультете Харьковского университета за период с 1990 г. по 2014 г. В частности, автором были проанализированы учебные дисциплины источниковедческого направления и соответствующие научные труды: рассмотрена динамика публикаций и тематику источниковедческих работ, вклад различных кафедр, типы изданий, авторский состав и др. Выяснено, что центром источниковедческих исследований является кафедра историографии, источниковедения и археологии, которая публикует две трети соответствующей научной продукции.

Ключевые слова: *источниковедение, архивоведение, специальные исторические дисциплины, Харьковский университет, кафедра историографии, источниковедения и археологии.*

Ivashchenko, V., Krasko, O. Research in the field of source studies, archival science and special historical disciplines at the Historical Faculty of Kharkiv University.

The article discusses the development of sources studies, archival science and special historical disciplines at the Historical Faculty of Kharkiv University from 1990 to 2014. In particular, the author analyzed the disciplines of source studies areas and relevant scientific works. A mention should be made about the dynamics of publications, topics of source studies works and contributions of different departments, types of editions, authors, etc. It was investigated that the the center of source studies research is the Department of Historiography, Source Studies and Archaeology, which publishes two thirds of correspondent scientific works.

Key words: *source studies, archival science, special historical disciplines, Kharkiv University, Department of Historiography, Source Studies and Archaeology.*

Музеєзнавство, мистецтвознавство та пам'яткознавство на історичному факультеті ХНУ імені В. Н. Каразіна

Павлова О. Г., Куделко С. М.

Стаття присвячена характеристиці розвитку музеєзнавства, мистецтвознавства, пам'яткознавства на історичному факультеті у 1990-ті роки – на початку ХХІ ст. Підкреслюється значення цих дисциплін в системі спеціалізованої історичної освіти. Аналізуються дослідницька тематика та практична діяльність викладачів з вивчення і популяризації пам'яток культури та мистецтва.

Ключові слова: *музеєзнавство, мистецтвознавство, пам'яткознавство, історичний факультет.*

Серед інших наукових напрямів, які перебувають в колі інтересів вчених факультету (але, в першу чергу, кафедри історіографії джерелознавства та археології) помітно виділяється музеєзнавство.

Музейна справа на факультеті має глибоке коріння. Ще у ХІХ – на початку ХХ сторіччя на історико-філологічному факультеті університету працювала когорта знаних музеєзнавців (М. Ф. Сумцов, Є. К. Рєдін, Ф. І. Шміт та ін.). Серед вихованців університету дореволюційного часу було чимало таких, що у подальшому стали відомими фахівцями-музеєзнавцями: Д. М. Павлов, С. А. Таранушенко, К. Е. Гриневич та ін. Слушною нам видається думка про те, що саме Харківський університет – колиска вітчизняного музейництва¹. У другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. розвиток музеєзнавства на історичному факультеті продовжився. З'явилися і спроби осмислити цей процес. Так, у 1995 р. С. М. Куделко у своєму виступі на конференції підвів деякі підсумки викладання музеєзнавства на факультеті у другій половині ХХ ст. [3, та ін.]. З роками збільшилася кількість дослідників, які долучилися до вивчення питань музеєзнавства. Серед них викладачі, музейні працівники, аспіранти факультету (Б. П. Зайцев, В. Ю. Иващенко, І. В. Калініченко, Т. М. Крупа, О. С. Марченко, Є. П. Пугач, В. В. Скірда, Г. М. Шпорт та ін.). Цьому сприяла

¹ Про це свідчать такі факти, як утворення першого державного музею на теренах України саме в Харківському імператорському університеті (Музей витончених мистецтв та старожитностей), діяльність викладачів по організації перших в країні навчальних екскурсій, розвиток музейної педагогіки. Яскравим свідомством визнання заслуг науковців університету є запровадження у 2007 р. Президією НАН України премії ім. Ф. І. Шміта за видатні наукові роботи в галузі мистецтвознавства і культурології, а також інші пріоритети Каразінського університету.

і науково-практична діяльність по створенню нових музейних експозицій [8, 13, 14 та ін.]. Активно досліджується життя та творчість знаних музеєзнавців минулого (С. Раєвський, О. Федоровський, М. Криворотченко, Є. Редін, А. Луньов та ін.).

Викладачами кафедри історіографії, джерелознавства та археології вже тривалий час викладається курс «Музеєзнавство». Він був запроваджений ще у середині 1960-х років як кафедральний спецкурс, а у середині 70-х рр. став загальнофакультетським. Кафедра також здійснює загальне керівництво при підготовці та проведенні музейно-архівної практики, розробляє методичні рекомендації для керівників та студентів [10, та ін.]. На кафедрі сконцентровані дисципліни, що тісно пов'язані з джерельно-предметною основою музейних артефактів: археологія, етнологія, архівознавство та ін. Співробітники кафедри не лише надають загальні поради, а й пропонують конкретні розробки. Так, розробка екскурсійних маршрутів по місту Харкову, стала результатом виконання проекту, що був замовлений Харківським міськвиконкомом (2012). Члени кафедри опікуються музейними закладами університету, перш за все тими, що входять до структури факультету. Зокрема, в даний час Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна та Музей археології очолюють відповідно доценти кафедри В. Ю. Іващенко та І. Б. Шрамко. Важливою складовою музеєзнавчого напрямку стала практична робота над створенням та оновленням університетських музейних експозицій. Значна робота, наприклад, була проведена по розробці нової концепції експозиції Музею історії ХНУ імені В. Н. Каразіна до 200-річчя заснування університету (2004). Музеєзнавців факультету об'єднала і робота над створенням нової експозиції Археологічного музею, що здійснюється до 210-річчя заснування університету (2015). Втім, слід зазначити, що музеї університету спільно з викладачами факультету систематично організовують виставкові та різноманітні науково-просвітницькі заходи. Щороку відбувається 10 – 15 виставок. Музей історії університету входить до складу Асоціації музеїв при вищих навчальних закладах Харкова (голова Асоціації – проф. С. І. Посохов).

Викладачі кафедри беруть активну участь в створенні музейних експозицій в різних закладах міста та області², входять до складу науково-методичних рад, що діють при музеях Харківщини (наприклад, членом наглядової ради Національного музею «Висота маршала І. С. Конєва» є С. М. Куделко). Вихованці факультету працюють не тільки у більшості музеїв Харківщини, а і є провідними фахівцями у музеях Полтави, Києва, Запоріжжя, Артемівська, Сум, Белгород та інших міст. Серед екскурсиводів Харкова також помітне місце займають випускники історичного факультету.

Музеєзнавча спрямованість наукових інтересів викладачів факультету простежується в їх публікаціях. Деякі із цих праць створено у процесі

² Серед музеїв, якими опікувались співробітники факультету, Харківський історичний музей, Музей А. С. Макаренка у Куряжі (Дергачівський район, Харківська область), Музей історії Національного фармацевтичного університету, Музей історії Харківського національного університету внутрішніх справ, Пархомівський історико-художній музей та ін. (С. М. Куделко, С. І. Посохов, О. Г. Павлова).

творчої взаємодії із колегами. Так, наприклад, спільно з фахівцями ХДНБ ім. В. Г. Короленка було підготовлено до друку бібліографічне видання з історії розвитку музейної справи на Харківщині [11].

Здійснений аналіз публікацій співробітників факультету з проблем музеєзнавства, які вийшли друком починаючи з 1990 р., свідчить про достатньо широкий тематичний спектр досліджень. Це і питання загальної історії та теорії музейної справи, і історія створення та діяльність окремих музейних закладів. Особливо велику увагу науковці факультету приділили питанням теорії та практики екскурсійної діяльності [7, 12]. З середини 1990-х років з'являється новий напрям музеєзнавчого інтересу – проблеми використання сучасних інформаційних технологій у музейній справі (С. М. Куделко) [15, та ін.].

З ініціативи кафедри історіографії, джерелознавства та археології (та завдяки співпраці з Музеєм історії університету)³ започатковано щорічний науково-практичний семінар «Луньовські читання» (2010). На семінарі обговорюються сучасні проблеми музеєзнавства та перспективи розвитку музейної справи, узагальнюється досвід діяльності музеїв Харківщини та України в цілому. За підсумками п'яти читань (2010–2014 рр.) був виданий збірник матеріалів [9]. Для учасників читань у 2012 р. відомою харківською художницею Н. С. Вербук була заснована творча премія імені А. Ф. Луньова⁴.

Можна відзначити, що з 1990-х років на факультеті, також простежується активізація інтересу до вивчення проблем мистецтвознавства. Це пов'язано, як з певними університетськими традиціями, так і сучасними підходами, зокрема, поширенням міждисциплінарних досліджень. Художні твори виступають важливими історичними джерелами, в яких закладена образна історико-культурна інформація. Втім, в системі сучасної як історичної, так і загалом університетської, освіти, за невеликим виключенням, не передбачається читання спеціальних мистецтвознавчих курсів. Звернення до проблем історії і теорії мистецтва відбувається в контексті проблем, які підіймаються в наукових працях та в деяких навчальних курсах. Зокрема, увага до історії мистецтва простежуються при вивченні історії розвитку науки та університетської освіти. Наприклад, це спостерігається в колективній монографії, яка вийшла друком до 210-річчя заснування Харківського університету [17].

Слід згадати також, що у Харківському університеті накопичений значний досвід суто мистецтвознавчих студій. Зокрема, протягом XIX ст. університетською корпорацією надавалося велике значення естетиці, різним мистецтвам. Це сприяло тому, що в стінах університету розвивалося колекціонування, було відкрито Музей витончених мистецтв та старожитностей, засновано кафедру історії і теорії мистецтва. Імена багатьох викладачів і випускників університету пов'язані з започаткуванням

³ Найстаріший вузівський музей м. Харкова, заснований з ініціативи першого завідувача кафедри історіографії, джерелознавства та археології проф. В. І. Астахова у 1972 р.

⁴ Афанасій Федорович Луньов (1919–2004) – випускник історичного факультету ХДУ ім. О. М. Горького, засновник та директор Пархомівського історико-художнього музею, один з фундаторів сучасної музейної педагогіки.

і розвитком художньо-мистецької освіти та дослідженням питань історії розвитку мистецтва (починаючи від засновника університету В. Н. Каразіна, професорів Д. І. Каченовського, О. І. Кірпічнікова, О. М. Деревецького, О. І. Білецького до професійних мистецтвознавців європейського рівня Є. К. Редіна, М. Ф. Сумцова, Ф. І. Шміта та ін.). Їх науково-освітня діяльність сприяла становленню у Харківському університеті історії мистецтва як наукового напрямку.

У 1920-х роках лінія розвитку професійного мистецтвознавства в університеті переривається. І лише з кінця 1980-х – початку 1990-х років на історичному факультеті відроджуються мистецтвознавчі традиції. Предметом дослідження стає процес розвитку історії мистецтва та організації художньої освіти у Харкові. Особлива увага приділялася вивченню історії мистецтва у Харківському університеті (С. М. Куделко, О. Г. Павлова). Зокрема, це вивчення історії дослідження питань мистецтва професорами університету О. І. Кірпічниковим, М. Ф. Сумцовим, Є. К. Редіним, Ф. І. Шмітом та ін., використання колекції Музею витончених мистецтв та старожитностей для організації мистецької освіти в університеті та спеціальних наукових досліджень. Результатом такої роботи, поряд з окремими спеціальними статтями, стала підготовка монографічного видання (С. М. Куделко, Р. І. Філіппенко) [18]. Збільшення публікацій з історії мистецтва пов'язано з підготовкою по кафедрі історіографії, джерелознавства та археології дисертацій відповідної тематики О. Павловою, Р. Філіппенко та Д. Колонеем. Новим словом у дослідженні біографії І. Ю. Рєпіна стала монографія О. І. Вовк, що була підготовлена з урахуванням сучасних здобутків біографістики [1].

Деякі мистецтвознавчі питання стали предметом зацікавленнь викладачів кафедри історії стародавнього світу та середніх віків: С. Б. Сорочана, О. А. Ручинської, А. М. Домановського, окремих аспірантів цієї кафедри. Поряд з дослідженням питань вивчення історії образотворчого мистецтва, слід відзначити і окремі розвідки з висвітлення історії організації музичної освіти у Харкові.

Мистецтвознавчі сюжети сьогодні є невід'ємним компонентом багатьох навчальних курсів, які читаються на факультеті, але передовсім з історії культури. Наприклад, по кафедрі історії України викладається спеціальний курс «Історія українського мистецтва» та загальний курс «Історія української культури» (проф. Л. Ю. Посохова). На кафедрі історії стародавнього світу та середніх віків викладається спецкурс «Антична культура» (доц. О. А. Ручинська). Проблеми джерелознавчого аналізу пам'яток мистецтва розглядаються під час практичних занять з курсу «Спеціальні історичні дисципліни», зокрема проф. О. Д. Капліним («Спеціальні історичні дисципліни та пам'ятки християнської культури») [16], та доц. О. Г. Павловою («Іконографічний метод в спеціальних історичних дисциплінах»). Таким чином, студенти на окремих видах образотворчого мистецтва та пам'яток нумізматики, сфрагістики, геральдики, палеографії, опановують методи іконографічного та мистецького аналізу. В межах спецкурсу «Документознавство» питання образотворчого документу розглядаються

на прикладі колекції Харківського художнього музею, проводяться спеціальні практичні заняття і з інших спецкурсів, об'єкту основу яких складають пам'ятки, що мають художні ознаки і потребують певних спеціальних знань та використання мистецтвознавчих методів дослідження.

Не можна не відмітити, що факультет виховав багато знаних мистецтвознавців у різних галузях. Серед них, не тільки вже згадувані нами А. Ф. Луньов, а й І. Ю. Кабиш, А. В. Легейда, С. Ю. Пілютіков та інші.

З музеєзнавством та мистецтвознавством тісно пов'язане пам'ятокзнавство. Викладачі факультету співпрацюють з редакцією «Зводу пам'яток Харківської області», виступають експертами з атрибуції пам'яток [4, 5 та ін.], здійснюють пам'ятоохоронну діяльність. Зокрема, слід окремо відмітити пам'ятоохоронну роботу, яка проводиться археологами факультету, в тому числі і проведення реставраційних заходів по забезпеченню збереження археологічних артефактів. Для студентів спеціальності «Архівознавство» та «Археологія» викладається спеціальний курс «Проблеми реставрації та охорони пам'яток», в межах яких проводяться заняття на базі Харківської філії Національного науково-дослідного реставраційного центру України, реставраційних майстерень ДАХО, ЦДНТАУ та ін.

Слід зазначити, що розвиток пам'ятокзнавства в університеті також має глибоке коріння. У 1920-х–1930-х рр. його викладачі та вихованці чимало попрацювали на цій ниві, зокрема, склали значну частку співробітників Українського інституту історії матеріальної культури АН України, створеного у Харкові у 1930 р. Після декількох десятиліть занепаду, цей напрям знов став одним із пріоритетних. Це особливо відобразилося на стосунках викладачів факультету з Українським товариством охорони пам'яток історії та культури. Результатом співпраці стало заснування при кафедрі історіографії, джерелознавства та археології Східно-регіонального відділу Центру пам'ятокзнавства НАН України та УТОПІК (директори – проф. В.К. Міхеев, а потім проф. С. І. Посохов).

Викладачі факультету ведуть значну роботу з пошуку, дослідження та популяризації пам'яток матеріальної та духовної культури. Так, наприклад, С. М. Куделко – редактор харківського тому багатотомного видання «Звід пам'яток історії та культури України». У товариствах, що займаються такою тематикою (Харківське історико-археологічне, Історико-філологічне, Харківське відділення національної Спілки краєзнавців та ін.) беруть активну участь співробітники факультету. Деякі з них очолювали та очолюють ці товариства (В. І. Кадєєв, В. Ф. Мещеряков, С. В. Д'ячков, С. М. Куделко С. І. Посохов та ін.). Крім цього, практична робота зі збереження культурно-історичної спадщини, встановлення нових монументальних пам'яток і пам'ятних дощок здійснюється співробітниками історичного факультету у складі різноманітних комісій, що утворювалися при органах місцевого самоврядування (С. В. Д'ячков, С. М. Куделко, С. І. Посохов, В. В. Скірда І. Б. Шрамко та ін.).⁵

⁵ Геральдична та топонімічна комісії при Харківському міськвиконкомі, комісія по збереженню історико-культурної спадщини при Управлінні культури ХОДА та ін.

У 2009 р., разом із історичним факультетом Белгородського державного університету, було започатковано осінню студентську школу «Історико-культурна спадщина Єврорегіону «Слобожанщина» [6]. Програмою школи передбачається знайомство студентів з актуальними питаннями сучасного пам'яткознавства та виконання практичних завдань з їх вивчення. З 2009 по 2014 рік проведено 6 шкіл (які по черзі відбувалися у Харкові та Белгороді), для кожної з яких обиралася спеціальна тема. Зокрема, це і питання загального, церковного, етнографічного, літературного пам'яткознавства, а також проблеми історичної пам'яті та пам'ятних місць, тощо.

Темами публікацій співробітників факультету в галузі пам'яткознавства були: методика вивчення пам'яток історії та культури, історія діяльності пам'яткоохоронних організацій, що діяли на Харківщині, характеристика історико-культурних заповідників, окремих пам'яток та ін. [2; та ін.].

Проблеми музеєзнавства, історії мистецтва, пам'яткознавства є не лише предметом дослідження під час підготовки дисертаційних праць, але також курсових та дипломних робіт, обговорюються під час засідань студентських наукових гуртків, на студентських наукових конференціях.

Поza сумнівом, що ці напрями і надалі будуть розвиватися і, сподіваємося, їх поступ буде позначений новими вагомими результатами.

Примітки

1. *Вовк О. І.* Духовно-релігійні пошуки І. Ю. Репіна у дзеркалі сучасної біографістики / О. Б. Вовк. – Х., 2014. – 114 с.
2. *Гнездило О. С., Зайцев Б. П.* К истории Харьковского губернского комитета охраны памятников искусства и старины / О. С. Гнездило, Б. П. Зайцев // Харьк. ист. альманах. – 2003. – Весна-лето. – С. 126 – 129.
3. *Куделко С. М.* Из истории преподавание музееведения на историческом факультете ХГУ в 60-90 гг. XX вв. / С. М. Куделко // Перші Сумцовські читання : тези наук. конф., присвяч. 75-річчю музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди, Харків 17–18 квіт. 1995 р. – Х., 1995. – С. 21 – 22.
4. *Куделко С. М.* Из опыта работы над томом «Харьковская область» Свода памятников истории и культуры Украины / С. М. Куделко // Краєзнавство і учитель. Матеріали міжнар. наук. конф. 28 лютого 2014 р. – Х., 2014. – С. 109 – 110.
5. *Куделко С. М.* Методика створення реєстру зниклих пам'яток історії та культури України (з досвіду пам'яткознавців) / С. М. Куделко // Культурна спадщина Слобожанщини. – Х., 2011. – Вип. 25. – С. 9 – 13.
6. *Куделко С. М., Павлова О. Г.* Международная студенческая школа: из опыта сотрудничества исторических факультетов классического Харьковского и Белгородского университетов / С. М. Куделко, О. Г. Павлова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2013. – 1050: Сер. «Історія». – Вип. 46. – С. 293 – 303.
7. *Куделко С. М., Посохов С. І.* Експериментальна підготовка студентів-істориків у Харківському університеті / С. М. Куделко, С. І. Посохов // Всеукраїнська наук.-практ. конф. «Туризм і завдання національно-культурного відродження України», 12–14 трав. 1992 р. : тези доп. і повідомл. – К.; Черкаси, 1992. – С. 186 – 187.

8. *Куделко С. М., Посохов С. І.* Современные тенденции развития музейных экспозиций и задачи Харьковского исторического музея / С. М. Куделко, С. І. Посохов // П'яті Сумцовські читання : зб. матеріалів наук. конф. «Музей: історія і проблеми сьогодення», Харків, 14 трав. 1999 р. – Х., 1999. – С. 6 – 8.
9. «Львівські читання». Матеріали науково-практичних семінарів (2010–2014 рр.). – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – 202 с.
10. *Музейно-архівна виробнича практика студентів історичних факультетів університетів.* Практикум / Уклад. С. М. Куделко, О. Г. Павлова. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – 84 с.
11. *Музейна справа на Харківщині: становлення та розвиток: наук. – допом. покажч. /* [уклад. Т. О. Сосновська, В. О. Ярошик ; наук. ред. С. М. Куделко]. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – 228 с.
12. *Павлова О. Г.* Музеї – центри туристсько-експериментальної діяльності. З досвіду роботи Пархомівського історико-художнього музею / О. Г. Павлова // Туристичний бізнес: світові тенденції та національні пріоритети: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 28 травня 2009 року. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. – С. 51 – 54.
13. *Посохов С. І., Куделко С. М.* Зауваження щодо проекту утворення нової експозиції музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна / С. І. Посохов, С. М. Куделко // Шості Сумцовські читання : зб. матеріалів наук. конф., присвяч. 80-річчю Музею Слоб. України ім. Г. С. Сковороди, 14 квіт. 2000 р. – Х., 2001. – С. 43 – 45.
14. *Посохов С. І.* Музей археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна на шляху оновлення / С. І. Посохов // Проблеми музеєзнавства, збереження та відновлення історичної пам'яті: матеріали Всеукр. наук.-теор. конф. – Х., 2014. – С. 15 – 16.
15. *Смолянський Б. М., Куделко С. М.* Основные проблемы внедрения персональных ЭВМ в практику музейной работы / Б. М. Смолянський, С. М. Куделко // Вестн. Харьк. ун-та. – 1992. – № 363: История. – С. 152 – 158.
16. Спеціальні історичні дисципліни та пам'ятки християнської культури: програма семінарських занять та методичні рекомендації / упорядник Каплін О. Д. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – 20 с.
17. Харківський університет і українська культура (до 210-річчя від часу заснування ХНУ імені В. Н. Каразіна) : монографія / [кол. авт.] : передм. В. С. Бакірова : за ред. Ю. М. Безхутрого. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – 296 с.
18. *Філіппенко Р. І., Куделко С. М.* Е. К. Редін – професор Харківського університету: Монографія / Р. І. Філіппенко, С. М. Куделко. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2008. – 228 с.

Павлова О. Г., Куделко С. М. Музееведение, искусствоведение и памятниковедение на историческом факультете ХНУ имени В. Н. Каразина

Статья посвящена характеристике развития музееведения, искусствоведения, памятниковедения на историческом факультете в 1990-е годы – начале XXI в. Подчеркивается значение этих дисциплин в системе специализированного исторического образования. Анализируются исследовательская тематика и практическая деятельность преподавателей по изучению и популяризации памятников культуры и искусства.

Ключевые слова: музееведение, искусствоведение, памятниковедение, исторический факультет.

Pavlova O., Kudelko S. Museum studies, history of art and monument studies at the Historical Faculty of V. N. Karazin Kharkiv National University

The article deals with the characterization of museum studies, history of art and monument studies at the Historical Faculty of V. N. Karazin Kharkiv National University (1990s and beginning of the 21st century). The significance of these disciplines in the historical education system was emphasized. The diversity of research topics and practical organization of lecturers for the study and promotion of material and art monuments were discovered.

Key words: museum studies, history of art, monument studies, the Historical Faculty.

**ІСТОРІОГРАФІЯ
ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО**

Анкета журналу «Украинская жизнь» з національного питання

Безкровний Ю. О.

У статті висвітлюються обставини анкетування російських поступових діячів з «українського питання», проведеного на початку ХХ ст. журналом «Украинская жизнь». Проаналізовано основні результати опитування, які демонструють ставлення респондентів до українців. Представлено позицію редакторів журналу «Украинская жизнь» Симона Петлюри й Олександра Саліковського стосовно програми видання.

Ключові слова: журнал «Украинская жизнь», національне питання, анкетування, Симон Петлюра, Олександр Саліковський.

Протягом 1912–1917 років українська громада видавала в Москві російськомовний журнал «Украинская жизнь», завданням якого стали: привернення уваги російської та російськомовної поступової інтелігенції до українського руху, відстоювання українських національних інтересів та консолідація місцевих земляків. Однією з форм реалізації редакцією свого призначення було анкетування відомих російських ліберальних і соціал-демократичних діячів.

У радянські часи журнал «Украинская жизнь» не знаходив належного зацікавлення в науковців, лише автори в західній діаспорі епізодично згадували його в своїй праці з історії журналістики.

Про часопис писав колишній член петербурзької громади Аркадій Животко в праці «Історія української преси» [7], виокремивши окремий підрозділ «Українські органи в чужих мовах «Украинский вестник» і «Украинская жизнь». Саме цей статус «в чужих мовах», а також «поза Україною», безумовно, слугував причиною недооцінки ролі видання в українському національному русі початку ХХ століття та малої уваги до нього науковців.

Протягом останніх років з'явилися дослідження Д. Миронюка, Н. Миронюк [11; 12] і О. Полумисної [16], присвячені журналу «Украинская жизнь» та редактору Симонові Петлюрі.

Проте, анкета журналу «Украинская жизнь», як форма популяризації українського питання між російської поступової інтелігенції, досі не була предметом спеціального дослідження. Тому завданням цієї статті є висвітлення процесу опитування, окреслення кола респондентів і аналіз їхніх відповідей, що має допомогти з'ясувати значення анкети. У зв'язку з цим необхідно також розкрити позицію двох співредакторів стосовно орієнтації видання на російського читача.

У другому номері журналу «Украинская жизнь» за 1912 рік співредактор Олександр Саліковський виступив зі статтю «Хворе питання», в якій висловив

думку, що «передова російська інтелігенція, в своїй більшості, дуже доброзичливо ставиться до українців – до їхніх етнографічних особливостей, їхньої зовнішньої культури і загального духовного обличчя». Проте, зважаючи на «вкрай слабе знайомство з українським національним відродженням, з його історією і сучасним станом, із запитаними й потребами українського народу» [17, с. 25], він запропонував росіянам узяти участь в обговоренні проблем українського населення імперії на сторінках часопису, відповівши на анкету.

Склавши питання, Саліковський дещо відкоригував і доповнив їх після консультацій із М. Василенком, С. Єфремовим, Б. Кістяківським, Л. Жебуньовим, Ф. Матушевським та С. Петлюрою, в результаті чого вийшло п'ятнадцять пунктів.

Зауважимо, що цим анкетуванням провідників російського революційного руху редакція сподівалася підняти рівень часопису, бо авторитетні думки цих діячів мали привернути увагу ширших кіл громадськості до журналу й українського питання взагалі. Тому Саліковський вважав бажаними відповіді на питання саме тих осіб, яких можна вважати «носіями й керівниками суспільної думки».

10 березня 1912 року редакція звернулася листовно до В. Короленка, аби з'ясувати його ставлення до українського руху: «Визначаючи вельми бажаним в інтересах справи, якій слугує названий журнал, розраховувати на Ваші відповіді на питання згаданої анкети, редакція «Украинской Жизни» дозволяє собі направити до Вас Лютневий номер журналу з проханням про люб'язне повідомлення Ваших відповідей, хоча б на деякі з питань» [4, л. 20].

Листа схожого змісту було розіслано багатьом російським діячам, майже ідентичного отримав і відомий книгознавець М. Рубакін, якому запропоновано також отримувати примірники часопису безкоштовно [14].

4 квітня Саліковський через українського соціал-демократа В. Степанковського надіслав ще одне запрошення взяти участь в анкетуванні відомому анархістові П. Кропоткіну, який на той час перебував на еміграції в Лондоні [5, л. 6].

«Бажаючи залучити до своєї справи увагу видатних представників поступової частини російського суспільства і за їхнім посередництвом з'ясувати ставлення до українського руху різних громадських груп, редакція зупинилась на думці влаштувати з цього питання анкету», – йшлося в листі до нього. Через Кропоткіна «Украинская жизнь» сподівалася отримати відповідь і від публіциста І. Шкловського.

Анкетування було важливим для О. Саліковського ще й тому, що його обурювала позиція багатьох земляків у питанні стосунків із росіянами: «У психології українців останніми роками помітним є тяжкий процес зростаючої недовіри до всього російського та прагнення відокремитися в тісно обмежене коло своїх національних інтересів» [18, с. 72].

Цим він вказував, зокрема, й на ставлення іншого співредактора С. Петлюри до напрямку часопису, яке той висловив у листі до М. Грушевського: «Особисто мене, як одного з редакторів, не задовольняє позиція, на якій стояв журнал, щодо стосунків російсько-українських. Освітлення цих стосунків не зовсім і не в усьому можна вважати вірним, як і не певні, на мою думку, ті «добрыя чувства», які покладала «Ук[раинская]. Ж[изнь].» на росіян: на почуттях ніколи не можна будувати національну політику, отож і шлях сей вважаю мильним, а сподіванки, що

«вони» нас пізнають та почнуть інакше до нас ставитись – помилковим і почасти, з національного боку, шкідливим» [15, с. 137-138].

На перший погляд старання редакції «Украинской жизни» в напрямку співпраці з росіянами могли здаватися марними, адже часопис передплачували переважно українці. Незацікавленість російської аудиторії в українському питанні часто ставала причиною сумнівів С. Петлюри в доцільності існування «Украинской жизни» як журналу для формування поміж росіян прихильнішого ставлення до українського руху.

Зважаючи на розбіжності в поглядах двох редакторів стосовно орієнтації журналу на росіян, у 1913 році Саліковський від'їздить до Ростова на іншу роботу. Після цього справа з опитуванням дещо сповільнилася, Петлюра писав Грушевському: «З справою відповідей на н/анкети якимось не клеїться. Саліковський забрав з собою матеріал, обіцяв його повернути з відповідними увагами, але до цього часу своєї обіцянки не здійснив» [15, с. 152].

Продовживши анкетування без співредактора, С. Петлюра більше уваги приділяв висвітленню власної позиції українців.

У 1915 році він звернувся до В. Вернадського щодо підготовки для журналу спеціальної статті з українського природознавства. Цей лист свідчить про часткову зміну політики редакції, він відрізняється від попередніх насамперед проханням до адресата не стільки висловити свою позицію в українському питанні, а допомогти практично українському рухові.

«Ви знаєте, що у зв'язку з окупацією Галичини російськими військами й господарюванням у ній російських націоналістів, зроблено було замах на цілковите знищення української культури... Але зросла й зміцніла супротивна сила нашого народу; вона переносить і, можна бути впевненим у цьому, перенесе все ще нові й нові замаху на національне я. Необхідне тільки неспинне творче життя нації в цей шалений час» [2, л. 1об], – пише Петлюра. Він сподівався залучити Вернадського до наукового пізнання українцями своєї землі, адже той був відомим природознавцем.

Анкетування російської поступової інтелігенції проводилося редакцією протягом 1912 – 1914 років, в результаті чого опубліковано тринадцять відгуків, деякі з них містили розгорнуті відповіді на окремі пункти, інші – були доволі короткі. Крім нижченаведених публікацій, редакція мала також обіцянки від В. Богучарського, С. Булгакова, Г. Плеханова, М. Рубакіна, але вони не здійснилися [8, с. 20].

До анкети О. Саліковський додав пункт із питанням, чи дійсно поміж її представників існує байдуже, зневажливе або неприязне ставлення до українського руху [16, с. 30]. Звісно, більшість респондентів відкинули це звинувачення, або ж просто заявили, що не мають таких прикладів.

У надрукованих відгуків на анкету більшість респондентів висловили своє прихильне або нейтральне ставлення до України, її народу й національного руху. Останній, звичайно, більшість авторів сприймали з деякими власними міркуваннями й зауваженнями, що, проте, значно не вплинуло на загальну картину анкетування. Двоє респондентів негативно висловилися про українство.

Член Державної Думи Росії В. Обнінський спростував поширене серед українців твердження про неприхильне ставлення росіян до українського руху,

зазначивши: «Байдужість же диктується як власним ще далеко не завершеним процесом визволення великоруського народу, так і його загальною політичною нерозвиненістю» [1, с. 57].

М. Горький у своїй розлогій статті відразу визнав слабку поінформованість в українському питанні, через що не мав змоги дати чіткі відповіді на поставлені редакцією питання. У публікації він виступив за дотримання прав усіх народів Росії, а також проти прихильників московського централізму і їхніх заяв про виняткові права великоруської народності: «Якщо говорити про Росію як ціле, то не треба забувати, що будували її всі три племені разом і що вони якраз і є живий її скелет, що міцно обріс м'язами інших племен» [6, с. 13].

Ще один респондент А. Луначарський, який значився ще й співробітником журналу, з марксистської точки зору розмірковував про націоналістичні впливи на українське життя, психологію народу й освіту рідною мовою. Висловивши свою симпатію до України, він вдався до такого опису: «Південна глибина її небесної глазури поєднується з задумливістю, інтимністю нашого російського пейзажу... Із пахощами і розкошами південного літа Україна поєднує урочисто-сувору красу зимових снігів... Юна красуня Україна...» [10, с. 22].

Ще один співробітник «Украинской жизни» І. Бодуен де Куртене дистанціювався від таких понять, як «націоналізм», «національні риси», «патріот» тощо. Вказавши на основні відмінності українців від інших народів, він навів, як приклад, мову й етнопсихологію. Автор переконаний, що «якби не було утисків української народності..., то й весь український рух не набув би таких гострих оборонно-наступаючих форм» [3, с. 44].

Наче продовжуючи цю думку, представник партії кадетів, який підписався псевдонімом Юрист, пише: «Заходи впливу як державного, так і громадського характеру, спрямовані на денаціоналізацію українського народу, можуть мати результатом передусім загострення українського руху й засвоєння ним форм боротьби, які зашкодять міжнародному становищу й внутрішньому політичному розвитку Росії» [1, с. 52-53].

«В інтересах Росії, як цілого, – не викликати в українцях ненависті і ворожості до цього цілого, тобто не утискати їх в ім'я цього цілого, – пише відомий російський педагог М. Чехов. – В інтересах України – жити в цю хвилину єдиним політичним життям з усією Росією, добиваючись того ліпшого устрою, за якого тільки й можливе існування національних прагнень сучасної української інтелігенції і вічних прагнень народу (все одно українського і великоруського) до щастя й свободи» [20, с. 78].

У своїй відповіді князь С. Урусов виступив за такий формат міжнаціональних відносин у Росії, щоб були створені автономні області з широко розвиненим самоуправлінням, самостійним законодавством місцевого характеру, представництвом у загальноросійському законодавчому органі [1, с. 59].

Широкий розвиток місцевого самоуправління підтримав і князь Д. Шаховської, який, водночас, виступив проти відстоювання українцями вузьконаціональних інтересів [21, с. 27].

Для редакції особливу цінність мала відповідь на анкету академіка Ф. Корша, оскільки написана людиною і видатним ученим, що протягом багатьох років активно відстоювала інтереси українського народу в Росії.

Ф. Корш був переконаний у хибності поширеної думки про українців як варіант російського «племени», бо вони є різними, хоч і близькоспорідненими народами: «Відмінності українців від інших слов'янських народів такі очевидні, що про них не варто навіть говорити» [9, с. 14-15].

Схожу позицію висловив і письменник К. Арсеньєв: «В історії, в літературі, в мові, в народному побуті особливості українців безумовні й суттєві» [1, с. 58].

Своє прихильне ставлення до українського відродження і до прав українського народу на самовизначення висловив М. Туган-Барановський, написавши: «Широке самоуправління України при збереженні її зв'язку з усією Росією» [19, с. 16]. Відповідаючи на друге питання анкети про «наявність відмінних особливостей, які виділяють українців із числа інших слов'янських народів» він висловлює цікаву думку: «Гадаю, що якби не було Галичини, то можна було б очікувати поступову асиміляцію українського народу з російським» [19, с. 15-16].

Крім цих, журнал вирішив надрукувати дві відповіді, автори яких визнавали український рух помилкою, явищем не потрібним і не життєздатним. «Характерними ці відгуки є й тому, що, напевно, віддзеркалюють думки, більш-менш поширені в тих колах російського суспільства, які мало цікавляться національними питаннями й тому оцінюють їх із точки зору звичних формул» [8, с. 21], – зауважує редакція.

Перший належить колишньому київському професору, князю Є. Трубецькому, який не визнавав «ні української, ні великоруської народності: ми тут маємо два розгалуження одного російського народу і два дуже близьких наріччя однієї російської мови» [8, с. 22]. Водночас автор висловився за викладання української мови задля збереження місцевих особливостей цієї «гілки російського народу», а також проти утисків останньої, що може дати життя «національності» там, де її не існує [8, с. 24].

Цю публікацію не залишив без відповіді К. Михальчук, який у своїй статті викрив неправдивість основних положень опонента стосовно «народності» й «наріччя» [13].

Друга відповідь на анкету за авторством Журналіста схвилювала редакцію «Української життя» образливою термінологією, вживану цим закордонним кореспондентом «прогресивної впливової російської газети». Він визнавав права українців на освіту рідною мовою: «Хохлацьким дітям потрібен хохлацький буквар...» [8, с. 21, 27]. Автор навіть допускає можливість створення національно-культурної автономії, хоч і вужчої, ніж польська чи фінська, адже українці – «етнічний різновид без помітного минулого» [8, с. 29], «не особливий етнографічний вид, а лише різновид; їхня мова – лише говірка. Їхня культура – але її нема, цієї культури» [8, с. 26].

Таким чином, організувавши анкетування поміж поступових російських діячів, редакція журналу «Українская жизнь» реалізувала своє основне призначення – привернення уваги широких російських кіл до українського руху та збільшення кількості своїх прихильників. Це й стало головним результатом проведеного опитування. Важливим було те, що більшість представників російської поступової інтелігенції в цілому прихильно поставилися до культурно-освітніх потреб українців, хоч і не всі погодилися з наданням автономії. Анкетування якісно вплинуло на зміст журналу опублікованими відповідями, що, будучи авторитетними думками

відомих російських діячів, послужили для інших читачів журналу цінним джерелом інформації.

Примітки

1. Анкета «Української Життя». (Четыре ответа) // Украинская жизнь. – 1912. – № 12. – С. 48-61.
2. Архив Российской академии наук (РАН). – Ф. 518. – Оп. 3. – Д. 1251. – Л. 1 об.
3. Бодуэн-де-Куртенэ И. «Український вопрос» с внациональной точки зрения (По поводу анкет «Української життя») / Бодуэн-де-Куртенэ И. // Украинская жизнь. – 1913. – № 7-8. – С. 35-51.
4. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). – Ф. 102, ОО. – Оп. 241, 1911. – Ед. хр. 163 т. 3. – Л. 20.
5. ГАРФ. – Ф. 102, ОО. – Оп. 242, 1912. – Ед. хр. 305. – Л. 6.
6. Горький М. О русской интеллигенции и национальных вопросах. (Ответ на анкету «Української життя») / Горький М. // Украинская жизнь. – 1912. – № 9. – С. 7-15.
7. Животко А. Історія української преси / Животко А. – Мюнхен, 1989-1990. – 334 с.
8. К нашей анкете (Ответы кн. Трубецкого и Журналиста) // Украинская жизнь. – 1913. – № 12. – С. 20-29.
9. Корш Ф. Е. Об украинском национальном возрождении (Ответ на анкету «Української Життя») / Корш Ф. Е. // Украинская жизнь. – 1913. – № 1. – С. 14-24.
10. Луначарский А. О национализме вообще и украинском движении в частности / Луначарский А. // Украинская жизнь. – 1912. – № 10. – С. 9-22.
11. Миронюк Д. Симон Петлюра – редактор «Української життя» / Миронюк Д. – К.: Наша культура і наука, 2004. – 136 с.
12. Миронюк Н., Миронюк Д. Симон Петлюра – редактор, журналіст, публіцист / Миронюк Н., Миронюк Д. – Чернівці: Букрек, 2009. – 436с.
13. Михальчук К. П. К ответам кн. Е. Н. Трубецкого на анкету «Української життя» / Михальчук К. // Украинская жизнь. 1914. – № 11-12. – С. 18-31.
14. Научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки (НИОР РГБ). – Ф. 358. – К. 229. – Ед. хр. 9. – Л. 1-2.
15. Петлюра С. Статті. Листи. Документи / Петлюра С. – К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. – Т. 4. – 704 с.
16. Полумисна О. О. Журнал «Українская жизнь» і літературний процес початку ХХ століття: Дис. к. філолог. наук, спец.: 10.01.01 – українська література / О. О. Полумисна. – Х.: Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2009.
17. Саликовский А. Большой вопрос. Несколько мыслей об украинской идее и русской интеллигенции / Саликовский А. // Украинская жизнь. – 1912. – № 2. – С. 22-31.
18. Саликовский А. На ложном пути (Письмо в редакцию) / Саликовский А. // Украинская Жизнь. – 1913. – № 4. – С. 72.
19. Туган-Барановский М. К нашей анкете. (Ответ проф. М. Туган-Барановского) / Туган-Барановский М. // Украинская жизнь. – 1914. – № 1. – С. 15-16.

20. Чехов Н. В. Ответ на анкету об украинском национальном возрождении / Чехов Н. В. // Украинская жизнь. – 1914. – № 4. – С. 70-78.
21. Шаховской Д. Ответы на анкету «Украинской жизни» // Украинская жизнь. – 1913. – № 11. – С. 24-27.

Безкровный Ю. А. Анкета журнала «Украинская жизнь» по национальному вопросу

В статье освещаются обстоятельства анкетирования русских прогрессивных деятелей по «украинскому вопросу», проведенного в начале XX в. журналом «Украинская жизнь». Проанализированы основные результаты опроса, демонстрирующие отношение респондентов к украинцам. Представлена позиция редакторов Симона Петлюры и Александра Саликовского относительно программы издания.

Ключевые слова: журнал «Украинская жизнь», национальный вопрос, анкетирование, Симон Петлюра, Александр Саликовский.

Bezkrvnyi U. The questionnaire of the Ukrainian life magazine on the national question

The article deals with the questionnaire of the Russian progressives on the «Ukrainian question» conducted by the Ukrainskaya zhizn magazine at the beginning of the XXth century. The main results demonstrating the attitudes of respondents towards the Ukrainians are analyzed. The positions of editors of Symon Petliura and Oleksandr Salikovskiy on the magazine's programme are presented.

Key words: the Ukrainskaya zhizn magazine, national question, questionnaire, Symon Petliura, Oleksandr Salikovskiy.

УДК 94(477.54)«1862/1917»:070.482:272.2-773

**Організаційні аспекти функціонування православної періодики
Харківської єпархії (1862-1917 рр.)**

Бондаренко Г. А.

У статті проаналізовано організаційні аспекти функціонування православних періодичних видань Харківської єпархії другої половини XIX – початку XX ст. Охарактеризовано періодичність, порядок цензурування, тираж, ціни, формат видань тощо. Зроблено висновок про типові та специфічні риси періодичних видань Харківської єпархії серед інших церковних періодичних видань Російської імперії.

Ключові слова: церковна журналістика, періодичні православні видання, Харківська єпархія.

Церковна періодика Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. являє собою певний феномен в історії журналістики, вона характеризується специфічними видовими ознаками, які дозволяють говорити про її відмінність від світської преси. Формування характерних особливостей церковної православної періодики відбувалося у другій половині XIX ст., коли вона набула значного поширення.

Православні єпархії Російської імперії у переважній більшості мали лише одне церковне періодичне видання у вигляді інформаційних «Єпархиальних ведомостей». Харківська єпархія суттєво відрізнялася від них. Протягом 1867–1917 рр. в Харківській єпархії видавалося 9 церковних періодичних видань, а саме «Духовный Вестник» (1862-1867), «Духовный Дневник» (1864-1867), «Харьковские епархиальные ведомости» (1867-1883), «Благовест» (1883-1894), «Вера и Разум» (1884-1917), «Церковная газета» (1906), «Ревнитель» (1911-1912), «Пастырь и паства» (1915-1917), «Храм и школа» (1917).

До останнього часу залишаються слабо дослідженими питання, які пов'язані з історією періодичних видань Харківської єпархії, в тому числі організаційні принципи їх функціонування. Зазвичай, при характеристиці організаційних принципів періодичного видання згадують про періодичність, цензуру, друкарню, тираж, ціну річного комплексу чи окремого випуску, передплатників, формат, ілюстрації тощо.

На початку досліджуваного періоду церковні періодичні видання виходили з періодичністю лише раз на місяць. Ймовірно, це можна пояснити обмеженістю кола читачів, браком коштів, незначною кількістю співробітників цих видань та недостатньо розвиненим транспортним сполученням. Втім, як відомо, періодичність залежала й від типу видання. Зокрема, редакційні

колегії серйозних богословсько-наукових періодичних видань витрачали більше часу на комплектацію номерів. Так, наприклад з 1862–1867 рр. харківський журнал «Духовный вестник» видавався раз на місяць. В епоху великих реформ змінюється ритм життя суспільства, збільшується кількість грамотних, друковане слово набуває більшого значення з точки зору розповсюдження інформації, і як результат – з'являється в тому числі й щотижневі церковні видання в великих містах. Проте, в провінційних містах нормою для церковних періодичних видань стає вихід журналів двічі на місяць. Такі видання як «Духовный дневник», «Харьковские епархиальные ведомости», «Благовест», «Вера и разум», видавалися двічі на місяць.

На початку ХХ ст. роль засобів масової інформації зростає ще більше. Відповідно, редакції багатьох періодичних видань були змушені змінювати періодичність та обсяги видань. Так, видавець І. Філевський зазначає: «... теперь время газет, летучих листов. Издания и редакции теперь быстро растут. Во всех цель одна – агитация в пользу своего дела» [25, с. 1]. У період між 1906 і 1914 роками більшість журналів стали щотижневими, частина з них перетворилася на газети, не стали виключенням і церковні періодичні видання. В період першої російської революції, більшість видань намагалися оперативної донести до потенційного читача і обговорити на своїх сторінках всі тогочасні проблеми суспільства. Окрім того, новий цензурний закон знімав обов'язковість проходження духовної цензури. Масовими стали приватні церковні видання. Так, «Церковная газета», що виникла у Харкові у 1906 році на хвилі революційного піднесення, виходила щотижнево. Перша російська революція спричинила прийняття і інших законів, наприклад, закону про свободу віросповідань. Для боротьби з різними сектами та новими віросповіданнями засновуються численні православні місіонерські товариства, які розпочинають свою видавничу діяльність. Інколи такого роду виданнями опікувалися і окремі місіонери. Так, наприклад, раз на місяць протягом 1911 року в Харкові видавався місіонерський журнал Л. З. Кунцевича «Ревнитель». Газета «Пастырь и паства» у 1915 році видавалася двічі на місяць, але протягом 1916–1917 рр. щотижнево. Це пояснюється тим, що в державі знову зросла політична напруженість, загострилися соціальні, економічні та культурні проблеми.

Не рідко періодичність видання релігійної спрямованості залежала від цензури, оскільки не всі міста мали духовні цензурні комітети, які знаходилися лише у Санкт-Петербурзі, Москві та Києві [31, с. 86]. Втім, що стосується офіційних церковних видань, то цензора призначав сам архієпископ. Так, майже всі церковні видання Харківської єпархії мали окремого духовного цензора. Наприклад, журнал «Духовный вестник» цензурував А. Мерхалев [12, с. 1]. Звичайно, всі попередньо надруковані статті надавалися на перегляд самому архієпископу [28, арк. 12]. Цензорами зазвичай призначали досвідчених священників. Так, цензурувати журнал «Духовный дневник» був призначений протоієрей П. Солнцев [13]. Цензурою газети «Харьковские епархиальные ведомости» займалися протоієрей А. Федоровський, Т. Павлов. Цензорами

журналу «Вера и разум» були: протоієрей Т. Павлов (1883-1897) [10, арк. 5], П. Солнцев (1897-1909) [26, арк. 7], І. Знаменський (1909-1917) [11, арк. 3].

Приватні церковні видання, власники яких не належали до духовного стану, Священний Синод доручав цензурувати уже згаданим духовним цензурним комітетам. В цьому випадку цензура була більш жорстка. Як зазначав Г. Кульжинський, власник журналу «Благовест», який проходив цензуру Київського духовного цензурного комітету: «духовный цензурный комитет не однократно отклонял тексты моего журнала, которые по своему содержанию не имели отношение к духовной цензуре» [27, арк. 44].

З появою урядового наказу про скасування духовної цензури (1905 р.), видавці церковної періодики могли вже не надсилати видання на перегляд духовного цензора або комітету. Першим в Харківській єпархії цими новими можливостями скористався І. Філевський, який заснував вже згадану «Церковную газету» без залучення цензора. Проте, йому не вдалося уникнути цензури, і саме інспектор у справі друку припинив видання «Церковной газеты», з посиланням на те, що деякі її статті мали «явно протиурядовий характер» [5, арк. 12]. Не підлягали цензурі також журнали «Ревнитель» (1911 р.) та «Храм и школа» (1917 р.). Цікаво, що організатори видання «Пастырь и паства» самі просили Священний Синод призначити окремого духовного цензора. Таким цензором був призначений протоієрей П. Фомін.

Важливим критерієм для аналізу стану церковної періодики та кола її читачів є відомості про тираж. Даних про тиражі цих видань майже не збереглося. Взагалі, більшість періодичних церковних видань на своїх сторінках не повідомляли про тираж. Якщо переглянути вимоги до редакторів та видавців періодичних видань, то побачимо, що на той час не було обов'язку зазначати тираж на сторінках самих видань [14, с. 78]. Лише в архівних справах про видання журналів та газет можна віднайти деякі відомості про тираж. Так, з архівних матеріалів відомо, що журналу «Духовный дневник» у 1864 році було опубліковано всіх примірників 964, у 1865 р. – 721, у 1866 р. – 611 [29, арк. 1]. Для порівняння, в цей же час тираж Казанського видання «Православный собеседник» у 1863 році сягав 1200 примірників [15, с. 546].

Існують окремі методи підрахунку тиражу газети «Епархиальные ведомости». Приблизний тираж «Епархиальных ведомостей» в різних єпархіях, за твердженням К. Нетужилова, дорівнював кількості парафій плюс приблизно 100 примірників [19, с. 35]. Варто зауважити, що кількість парафій в православних єпархіях Російській імперії не була постійною. Кількість добровільних передплатників з числа приватних осіб встановити майже неможливо. Втім, існують спроби встановити приблизну кількість приватних передплатників. Так, М. П. Мохначова стверджує, що на частку приватних передплатників припадало близько 100 примірників, приблизно стільки ж примірників залишалося в редакції з метою обміну на інші регіональні газети та журнали [17].

З архівних матеріалів відомо, що тираж газети «Харьковские епархиальные ведомости» у 1868–1870 рр. становив 720 екземплярів, передплатників

у 1868 р. налічувалося 680 осіб [7, арк. 1], у 1882 році тираж складав 900 примірників кожного номеру [7, арк. 5] при 699 передплатниках [7, арк. 3], у 1883 році сягнув 1200 примірників [7, арк. 35]. Для порівняння зазначимо, що у 1880 році тираж «Минских епархиальных ведомостей» складав 700 екземплярів при 537 передплатниках [20, с. 147].

Журнал «Благовест» протягом 1883-1886 рр. мав тираж 600–1200 примірників кожного номеру [34, арк. 1]. Як зазначав видавець «Церковной газеты», передплатників в м. Харкові у 1906 році було близько 10 чоловік, коло спеціальних читачів незначне, всіх примірників в Харкові розсилалося до 60 (працівникам, професорам, знайомим редактора та різним закладам) [5]. Відомо, що № 1 журналу «Ревнитель» за 1911 рік був надрукований тиражем 1000 екземплярів, причому цього було не достатньо, редакція обіцяла додрукувати ще стільки ж примірників [23, с. 26].

При порівнянні тиражу церковних видань Харківської єпархії і світських видань, необхідно враховувати історичний період, спеціалізацію видання та місце його виходу. Звичайно, в середині XIX ст. тираж всіх видань був значно меншим, аніж на початку XX ст. Наприклад, «Харьковские губерние ведомости» у 1840-х роках мали тираж 300 примірників, а на середину XIX ст. вже кілька тисяч [16, с. 52]. Важливе значення має і місце виходу видання. Звичайно в периферійних губерніях тираж видань був значно меншим, аніж в столиці, де він міг сягати сотні тисяч примірників. Наприклад, у 1857 році такі видання як «Московские ведомости», «Русский инвалид» та «Северная пчела» мали тираж 50000 примірників [4, с. 27]. Важливе значення мала спеціалізація журналу. Так, церковні періодичні видання Харківської єпархії можна вважати, до певної міри, спеціалізованими виданнями, оскільки вони були розраховані переважно на духовенство, тому великого тиражу редакції видань не передбачали. Наприклад, тираж харківського спеціалізованого видання «Труды Харьковского медицинского общества» у 1898 році складав 500 примірників [16, с. 105].

Звичайно, тираж видань також був обумовлений ціною за типографські послуги. Якість друку і загальний вигляд видання багато в чому залежали від друкарні. В Харкові тривалий час не було своєї єпархійної типографії. Майже всі періодичні видання першої половини XIX століття друкувалися в Харківській університетській друкарні [1, с. 437]. Не стали виключенням і церковні видання Харківської єпархії. Журнал «Духовный вестник», газета «Харьковские епархиальные ведомости» друкувалися в університетській типографії. Відомо, що у 1880 році університетській типографії редакцією «Харьковских епархиальных ведомостей» було заплачено 806 рублів за рік друкування газети [8, арк. 13]. Як зазначав Д. І. Багалій, шрифт в університетській типографії був досить чіткий і виразний [1, с. 439].

Обмежені матеріальні можливості спонукали багатьох редакторів видань звертатися до приватних друкарень. Так, наприклад, журнал «Духовный дневник» видавався в друкарні П. Чеховського. «Церковная газета» – в друкарні «Печатное дело» князя Гагаріна. Журнал «Ревнитель» видавався

у місті Харкові у типографії М. Г. Ковальова. Журнал «Храм и школа» – в друкарні «Мирный труд». Журнал «Вера и разум» до 1912 р. також видавався в друкарні «Мирный труд», власником якої був А. С. Вязігін. Лише у 1912 році губернатор надав дозвіл відкрити Харківську єпархійну друкарню, при якій і продовжилось видання журналу «Вера и разум» [6, арк. 4]. Видання «Пастырь и паства» друкувалося вже в цій типографії.

Цікавим є питання про умови передплати та передплатників церковних православних видань Харківської єпархії. В другій половині XIX ст. всі періодичні видання поширювалися виключно за попередньою передплатою за півроку або за рік. Роздрібної продажі номерів не було. Продаж журналу «Духовный вестник» здійснювався тільки за передплатою [28, арк. 12], тому редакція журналу усіма способами намагалася збільшити кількість передплатників. Так, у 1861 році редактор видання надіслав листа архієпископу Київському та Галицькому з проханням сприяти поширенню журналу серед духовенства та духовно-учбових закладів Київської єпархії [33, арк. 1]. Показовим є той факт, що всі гроші за журнал направлялися до Харківського жіночого училища дівчед духовного звання [28, арк. 5]. Журнал «Духовный дневник» мав передплатуватися храмами та духовно-навчальними закладами Харківської єпархії.

Газета «Харьковские епархиальные ведомости» мала обов'язкових передплатників – всі храми Харківської єпархії, духовні училища, монастирські бібліотеки, товариства, а також низку губернських та, пізніше, земських установ [9, арк. 11]. Деякі дослідники пояснюють тривалість існування «Епархиальных ведомостей» саме існуванням такої системи передплатників [20, с. 144]. Гроші від приватних передплатників йшли на утримання Харківського жіночого училища [8, арк. 26].

Обов'язковою була передплата журналу «Вера и разум» для монастирів, парафіяльних храмів Харківської єпархії і середніх та вищих духовно-навчальних закладів Російської імперії [10, арк. 4]. Видавці журналу усіма засобами намагалися поширити своє видання серед освіченого середовища Харківської єпархії. Так, у 1887 році архіпастир Амвросій звернувся до духовенства Харківської єпархії з проханням «покорнейше прошу настоятельно рекомендовать журнал прихожанам и знакомым» [10, арк. 15]. Преосвященный Амвросій обіцяв найбільш активним «помічникам» записати до їх послужних списків, що вони сприяли успіху духовної просвіти. Тим священикам, які запросять 10 передплатників, редакція обіцяла направити 3-річний комплект журналу «Вера и разум» [10, арк. 15]. Втім, журнал «Пастырь и паства» лише з 1917 року став обов'язковим для всієї єпархії [22, с. 590].

Власники приватних церковних видань, окрім передплати, здійснювали також і роздрібний продаж. У зв'язку із цим для них важливою була реклама видання. Наприклад, редактор журналу «Благовест» звертався до читачів з проханням поширювати серед друзів та знайомих гарні відгуки про журнал [3, с. 1]. Редакція журналу «Храм и школа» надсилала безкоштовні примірники

першого номеру видання священникам для ознайомлення і прохала передавати видання «з рук в руки» [24, с. 15-16].

Важливим для характеристики видання є зовнішнє оформлення, формат та обсяг. Частіше за все формат вираховується у частках аркуша, наприклад, найпоширенішими були 8° (близько 22-29 см) та 4°(понад 30 см). Формат більшості церковних православних видань харківської єпархії складав 8°, і взагалі він був характерним для більшості церковних видань Російської імперії. В цьому форматі видавалися: «Духовный вестник», «Духовный дневник», «Харьковские епархиальные ведомости», «Вера и разум», «Ревнитель», «Пастырь и паства». В форматі 4° входили «Благовест», «Церковная газета» та «Храм и школа».

Обсяг церковних православних видань Харківської єпархії був різний. Звичайно, кількість аркушів переважала в серйозних богословських журналах. Так, наприклад, журнал «Духовный вестник» виходив книжками обсягом близько 10 аркушів, журнал «Духовный дневник» по 3 аркуші на основні відділи, богословсько-філософський журнал «Вера и разум» від 9 аркушів у книжці (відділі). Газета «Харьковские епархиальные ведомости» 4-4,5 друкованих аркушів у номері, з 1883 року газета стала щотижневою і обсяг видання складав 1,5-2,5 аркуші у номері. Приватні видання також не вирізнялися великим обсягом номерів, Так журнал «Благовест» мав обсяг одного номеру 1-2 друковані аркуші, номер приватної «Церковной газеты» був у 2-3 аркуші.

Церковні видання Харківської єпархії в другій половині XIX ст. не мали жодних ілюстрацій. Лише на початку XX ст. з'являється ілюстроване оформлення та фотокартки на шпальтах церковних видань, що було пов'язано зі зростанням технічних можливостей друкарень. Так, в кожному номері журналу «Пастырь та паства» титульний аркуш був прикрашений чорно-білим зображенням харківського пейзажу, інколи публікували фотокартки святих місць. В журналі «Ревнитель» друкували портрети та фотокартки відомих пастирів, проповідників та керівників Православної Церкви.

Цінною є інформація про розмір платні редакторам та співробітникам. Зі справи про видання «Харьковских епархиальных ведомостей» відомо, що редактор отримував 500 рублів на рік протягом 1867-1883 рр. [8, арк. 35]. Значимо, що, наприклад, редактор «Минских епархиальных ведомостей» у 1880 р. також отримував платню у 500 руб. [20, с. 147]. Можна припустити, що це було типовим жалуванням редакторів «Епархиальных ведомостей». У 1883 році редактор газети «Харьковские епархиальные ведомости» отримував платню 300 руб. [8, арк. 35]. Такій платні з середовища церковнослужителів міг позаздрити лише парафіяльний священник, який отримував у межах 144-240 руб. [18, с. 182]. Цензор отримував 50 руб. [8, арк. 8]. При цьому зазначимо, що члени редакцій світських видань часто отримували значно більші кошти. Наприклад, у 1905 році лише секретар редакції «Харьковского медицинского журнала» мав жалування 1200 руб. на рік [16, с. 105].

З архівних матеріалів відомо, що гонорар авторів в журналі «Вера и разум» при правлінні архієпископа Амвросія був досить великим, через що

часто виникали проблеми з фінансуванням видання [10, арк. 7]. Проте, в більшості випадків справа видання журналу була аматорською діяльністю, а не професією як для видавців, так і для авторів. Більшість редакторів не отримували жодної платні за свою працю, часто виручених коштів від переплати не вистачало навіть, щоб покрити друкарські борги.

Від кількості передплатників, періодичності, формату та обсягу номерів, якості друкарських послуг, платні редакційній та авторській команді залежала ціна на видання. Як вже зазначалося, більшість церковних видань Харківської єпархії передплачувалися на рік, тому і ціна встановлювалася за річну передплату. Річна ціна журналу «Духовный вестник» з пересилкою складала 7 рублів, «Духовного дневника» – 5 рублів. Ціна на газету «Харьковские епархиальные ведомости» за 1867-1883 рр. коливалася від 3-5 рублів. У 1883 річна ціна видання без пересилки складала 6 руб., а з пересилкою – 7 руб. В більшості випадків «Епархиальные ведомости» коштували 4-5 руб. Наприклад, «Московские церковные ведомости» коштували 4,5 руб., «Уфимские епархиальные ведомости» – 5,5 руб., «Кишневские епархиальные ведомости» – 6 руб. [30, арк. 10].

Як уже зазначалося, приватні церковні видання, не маючи великої кількості передплатників, вели роздрібний продаж. Наприклад, такі приватні церковні видання як «Благовест», «Церковная газета», «Ревнитель» хоча й мали передплатників, але і продавалися вроздріб. Ціна журналу «Благовест» за рік становила 5 руб., за півроку – 3 руб., та 20 коп. за окремий номер. Річна ціна «Церковной газеты» складала 4 руб., відповідно, за півроку – 2 руб., роздрібна ціна за номер була 10 коп. Роздрібна ціна журналу «Ревнитель» складала 7 коп. за номер, передплата на рік коштувала 84 коп. та на півроку – 42 коп. Ціна журналу «Пастырь и паства» складала 3 руб. за рік з пересилкою. Річний комплект журналу «Храм и школа» мав ціну 6 руб. на рік.

Найдорожчим виданням в Харківській єпархії був журнал «Вера и разум». Ціна річного комплекту становила 10 рублів на рік [10, арк. 4], при чому видання до 1917 року не змінювало свою вартість, при пересиланні за кордон передплата коштувала 12 рублів [2, с. 1]. Інколи журнал навіть критикували за його надмірну ціну [21, с. 13]. Втім, у порівнянні зі світськими виданнями, ціни на церковні журнали були не такими й значними. Наприклад, річна підписка на журнал «Рассвет» (СПб.) ще у 1862 році коштувала 10 руб., підписка на журнал «Женский вестник» (СПб.) у 1867 році коштувала 14 руб. [32, с. 315].

Отже, можна стверджувати, що до певної міри організаційні аспекти церковної православної періодики Харківської єпархії були типовими для всієї Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. Священний Синод дозволяв проходити цензуру у місцевого окремого духовного цензора лише виданням, редакторами яких були представники духовенства. Іншим доводилося вирішувати справу із цензурним комітетом. Такі характеристики видань як періодичність, тираж, формат, зовнішній вигляд, ціна, багато в чому залежали від видавців, місця видання та звичайно історичного періоду, у який вони виходили друком. Разом із тим, є підстави вважати, що за багатьма

ознаками церковна православна періодика Харківської єпархії виділялася на загальноросійському фоні як розмаїттям видань, так і їх змістовним наповненням, більш високим рівнем опублікованих матеріалів.

Примітки

1. *Багалей Д. И.* Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Т. 1: 1802 - 1815 г. / Д. И. Багалей – Харьков, 1893. – 1204 с.
2. *Вера и разум.* – 1904. – Т. I. – Ч. I. – С. 1.
3. *Год четвертый* о продолжении издания журнала-газеты «Благовест» в 1886 // Благовест. – 1885. – № 19. – С.1.
4. *Гребцова И. С.* Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (Вторая треть XIX в.) / И. С. Гребцова. – Одесса, 2002. – 480 с.
5. *Державний архів Харківської області* (далі – ДАХО). Ф. 3. О. 283. Спр. 707.
6. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 285. – Спр. 261.
7. ДАХО. – Ф. 40. – Оп. 48. – Спр. 76.
8. ДАХО. – Ф. 40. – Оп. 62. – Спр. 208
9. ДАХО. – Ф. 40. – Оп. 62. – Спр. 306.
10. ДАХО. – Ф. 40. – Оп. 62. – Спр. 579 б.
11. ДАХО. – Ф. 40. – Оп. 95. – Спр. 343.
12. *Духовный вестник.* – 1862. – Кн.1.
13. *Духовный дневник.* – 1865. – № 13.
14. *Законы о печати.* Настольная справочная книга/ сост. З. Мсерянц. – Москва, 1899. – 144 с.
15. *Знаменский П. В.* История Казанской духовной академии за первый (дореформенный) период ее существования (1842-1870) / П. В. Знаменский. – Казань, 1892. – Вып.2.
16. *Михайлин І. Л.* Нарис історії журналістики Харківської губернії.1812-1817 / І. Л. Михайлин. – Харків, 2007. – 366 с.
17. *Мохначева М. П.* Сельский мир сквозь призму “епархиальных ведомостей” / М. П. Мохначева. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.newlocalhistory.com/node/134>
18. *Нетужилов К. Е.* Епархиальная периодическая печать в дореволюционной России / К. Е. Нетужилов // Известия Российского государственного педагогического университета имени А. И. Герцена: Общественные и гуманитарные науки. – 2006. – № 7(21). – С. 174-182.
19. *Нетужилов К. Е.* Формирование системы церковной периодической печати в России XIX – начала XX веков: историко-типологический анализ: автореф. дис...д-ра. филол. наук / К. Е. Нетужилов. – Санкт-Петербург, 2010. – 48 с.
20. *Нетужилов К. Е.* Церковная периодическая печать в России XIX ст. / К. Е. Нетужилов. – СПб., 2008. – 266 с.
21. *О преобразовании журнала «Вера и Разум»* // Церковная газета. – 1906. - № 24-25. – С. 13.
22. *От редакции* // Пастырь и паства. – 1917. - № 31. – С. 590.
23. *От редакции* // Ревнитель. – 1911. - № 4. – С. 26.

24. *От редакции* // Храм и школа. – № 1. – С. 15-16.
25. *От редакции* // Церковная газета. – 1906. – №1 – С. 1-3.
26. *Російський державний історичний архів*, м. Санкт-Петербург (далі – РДІА). Ф. 776. Оп. 12. Спр. 11.
27. РДІА. – Ф. 776. – Оп. 12. – Спр. 12 а.
28. РДІА. – Ф. 796. – Оп. 142. – Спр. 968.
29. РДІА. – Ф. 796. – Оп. 147. – Спр. 1486.
30. РДІА. – Ф. 796. – Оп. 164. 1 і 2 столи. – Спр. 2348.
31. *Сборник действующих и руководственных церковных и церковно-гражданских постановлений по ведомству православного исповедания* / Сост. Т. Барсов. – Т. 1. – СПб., 1885. – 860 с.
32. *Філіпенко Л. В.* «Ідейні» жіночі журнали в Російській імперії початку ХХ ст.: становлення та еволюція: монографія / Л. В. Філіпенко. – Х., 2014. – 368 с.
33. *Центральний державний історичний архів*, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 127. Оп. 664. Спр. 676.
34. *ЦДІАК України*. Ф. 128. Оп. 1 друк. Спр. 785.

Бондаренко А. А. Организационные аспекты функционирования православной периодики Харьковской епархии (1862-1917 гг.)

В статье проанализированы организационные аспекты функционирования православных периодических изданий Харьковской епархии второй половины XIX – начала XX вв. Охарактеризованы периодичность, порядок цензурирования, тираж, цены, формат изданий и так далее. Сделан вывод о типичных и специфических чертах периодических изданий Харьковской епархии среди других церковных периодических изданий Российской империи.

Ключевые слова: церковная журналистика, периодические православные издания, Харьковская епархия.

Bondarenko A. Organizational aspects of Orthodox periodicals functioning of Kharkiv Eparchy (1862-1917).

The article analyzes the organizational aspects of the Orthodox periodicals in Kharkiv Eparchy in the late 19th - early 20th centuries. The periodicity, censorship order, circulation, prices, publications format are analyzed. It is concluded about typical and specific features of Kharkiv Eparchy periodicals among other church periodicals in the Russian Empire.

Key words: church periodicals, Orthodox periodicals, Kharkiv Eparchy.

**История средних веков в творчестве профессора Императорского харьковского университета
Ильи Фёдоровича Тимковского (1773–1853)**

Лиман С. И.

В статье рассматривается харьковский период научно-педагогической деятельности (1803–1811) известного правоведа, одного из создателей Харьковского университета, профессора И. Ф. Тимковского, его вклад в изучение некоторых проблем истории Средних веков. Подчеркивается, что в своих работах он не только изучал влияние византийского права на российское и западноевропейское законодательство, но и стал первым по времени учёным Харьковского университета и украинских земель Российской империи, который касался отдельных аспектов социально-экономического развития зарубежной Европы в Средние века.

Ключевые слова: И. Ф. Тимковский, история, Средние века, историография, Харьковский университет.

Имя Ильи Фёдоровича Тимковского, блестящего учёного-юриста и филолога, ближайшего соратника В. Н. Каразина в деле открытия Харьковского университета, широко известно как в Харькове, так и за его пределами. В многочисленных юбилейных, биографических, мемуарных изданиях в достаточной степени раскрыты этапы жизненного пути И. Ф. Тимковского, в том числе харьковский период его научно-педагогической деятельности [17, с. 2, 4, 8, 11], его вклад в изучение юридических наук [4, с. 191; 21, с. 56], русской словесности [25, с. 524–526], отечественного славяноведения [19, с. 330]. При этом особо подчёркивается высокий уровень профессиональной подготовки учёного, практические навыки, полученные им на государственной службе и с успехом применённые после переезда в Харьков из столицы [1, с. 15, 121, 126; 6, с. 245]. Однако в многогранной деятельности И. Ф. Тимковского есть аспект, ещё не получивший достаточно полного историографического осмысления – изучение учёным отдельных проблем истории зарубежного Средневековья.

Этот аспект проблемы контекстно рассматривался автором данной публикации в статьях, посвящённых анализу исследований в украинских землях Российской империи истории средневекового крестьянства и аграрных отношений [7, с. 4], изучения истории средних веков в Харьковском университете в первое тридцатилетие его существования [8, с. 173–174], в монографии «Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.)» [10, с. 234–235, 439]. В ряде статей о развитии дореволюционной отечественной

византистики, подготовленных совместно с С. Б. Сорочаном, было указано и на византиноведческий вектор научных интересов И. Ф. Тимковского [см. напр.: 9 с. 51–52]. В настоящее время ссылки на этот вектор можно найти и в новейшей учебной литературе по истории Византии [26, с. 620].

Комплексный анализ изучения всех научных обращений харьковского учёного к истории средневековья предпринимается впервые. В связи с этим цель статьи – на основе анализа сохранившихся публикаций И. Ф. Тимковского исследовать его вклад в зарождение медиевистики в императорском Харьковском университете.

Илья Фёдорович Тимковский родился 15 июля 1773 г. (по другим данным в 1772 г.) в Переяславле Полтавской губернии [10, с. 586; 19, с. 330]. Он происходил из семьи казачьего есаула [24, с. 1380] и получил блестящее для своего времени образование: в Переяславльской духовной семинарии (1781–1785), Киевской духовной академии (1785–1789), в Московском университете, юридический факультет которого окончил в 1797 г. [4 с. 185; 21, с. 56]. За время учёбы И. Ф. Тимковский зарекомендовал себя талантливым студентом. Его курсовые сочинения были отмечены золотой и серебряными медалями университета, а его стихотворения регулярно публиковались в периодической печати тех лет [25, с. 524].

После окончания университета И. Ф. Тимковский перебрался из Москвы в Петербург, где преподавал российское правоведение в Сенатском юнкерском институте (1797–1801). В 1801 г. он стал секретарём Сената и, находясь на этой должности, получил в 1802 г. бриллиантовый перстень за подготовленное им, первое в империи «Систематическое расположение законов российских». Тогда же, в 1802 г. И. Ф. Тимковский по просьбе министра юстиции Г. Р. Державина занял должность министерского юрисконсульта, а в начале 1803 г. он получил два предложения – от Дерптского университета и от попечителя Харьковского учебного округа графа С. О. Потоцкого. Оба предложения сулили И. Ф. Тимковскому профессорское звание, но свой выбор он сделал в пользу Харькова, в котором ещё только предстояло открыть университет [4, с. 186].

Для проведения подготовительных мероприятий с целью открытия этого университета И. Ф. Тимковский в июне 1803 г. прибыл в Харьков. В историографии традиционно высоко оценивается его личный вклад в создание Харьковского университета [1, с. 15, 98, 121, 126, 127; 4, с. 187]. Наряду с В. Н. Каразиным, он стоял у истоков создания университета и реально содействовал своей деятельностью его открытию. Сам В. Н. Каразин стремился привлечь в Харьков достойные кадры учёных. В своих письмах к И. Ф. Тимковскому он подробно описывал положение дел. «Энтузиазм здесь всеобщий!» – доказывал В. Н. Каразин [12, с. 638]. В то же время в этих письмах В. Н. Каразин не скрывал трудностей, связанных с открытием университета, надеясь, однако, совместными усилиями воплотить в жизнь их общие планы [13, с. 659].

И. Ф. Тимковский входил в «Комитет правления по делам университета» (1804) [14, л. 19] и, судя по его переписке с губернатором И. И. Бахтиным,

учёный умело преодолевал трудности, возникавшие в процессе сбора денежных пожертвований [15, л. 208]. Вместе с тем на него возложена была обязанность визитатора учебных заведений Харьковского округа. И в этом качестве, как и в качестве одного из организаторов университета, он проделал огромную работу по организации и улучшению состояния уездных училищ и гимназий (Харьковской, Воронежской, Одесской и др.) [6, с. 243, 245].

В Харьковском университете, открытом в 1805 г., И. Ф. Тимковский стал ординарным профессором российского законовещения [17, с. 4; 25, с. 525]. В 1804 г. его избрали почётным доктором Харьковского, а в 1805 г. – Московского университетов [21, с. 56]. В 1807, 1810 и 1811 гг. он был деканом этико-политического отделения (юридического факультета) [17, с. 11].

Как следует из «Извещения о публичных преподаваниях, имеющих быть в императорском Харьковском университете в течение 1805 г.», И. Ф. Тимковский читал «Политическое Право, науку о законодательстве и начальные понятия о Правах древних и новых народов, по извлечениям из разных авторов» [5, с. 4]. Часть этих лекций была посвящена эпохе Средневековья и предполагала изучение средневековых юридических памятников. В дальнейшем, помимо курсов гражданского и уголовного права, законов и формы судопроизводства российского, И. Ф. Тимковский преподавал также «всеобщую словесность на правилах эстетики и ученую историю». Таким образом, он читал лекции как студентам-юристам (этико-политическое отделение), так и студентам-филологам (словесное отделение).

И. Ф. Тимковский имел репутацию блестящего специалиста. Немецкий учёный К.-Д. Роммель, преподававший в Харьковском университете с января 1811 г. и заставший И. Ф. Тимковского в его последние месяцы службы, писал в своих воспоминаниях о харьковских университетских коллегах: «Между русскими не осталось ни одного замечательного дарования после Рижского и профессора Тимковского, когда-то пользовавшегося большим влиянием, а теперь жившего на пенсию...» [16, с. 60]. В то же время в историографии существует мнение о том, что лекции И. Ф. Тимковского были тяжелы для восприятия студентов из-за сложного, витиеватого языка [25, с. 525], а ему самому была присуща «некоторая доля сочувствия... дворянскому предубеждению» против совместного обучения представителей разных сословий [6, с. 244]. Есть и иное мнение – мнение о том, что он выступал за демократизацию образования [21, с. 56].

Научно-педагогическая деятельность И. Ф. Тимковского в Харьковском университете продолжалась до 1811 г. К этому времени состояние здоровья учёного ухудшилось настолько, что он подолгу пропускал как свои лекции, так и заседания университетского совета и в августе 1811 г. подал прошение об увольнении с сохранением жалованья сроком на один год. К занятиям в Харьковском университете И. Ф. Тимковский больше не вернулся и в сентябре 1813 г. стал получать годовую пенсию в размере 1 000 руб. В 1818–1821 гг. он служил уездным судьёй в Глухове, а в 1825–1838 – директором гимназии в Новгород-Северске. После окончательного выхода

в отставку И. Ф. Тимковский переехал в своё родовое имение Турановка на Черниговщине и прожил здесь до самой своей смерти в 1853 г. [10, с. 586; 25, с. 525-526]. Его племянником был известный учёный М. А. Максимович.

Харьковский период так и остался вершиной научно-педагогической деятельности И. Ф. Тимковского. Эта деятельность важна и с точки зрения изучения зарождения харьковской медиевистики, которая в этот период имела свои характерные черты. Как в преподавании, так и в научной работе строгой специализации ещё не существовало. Проблемы истории Средних веков рассматривались, как правило, контекстно, в рамках общеисторических проблем, главным образом в небольших по объёму актовых речах, количество которых было минимальным. Так, за первое тридцатилетие существования Харьковского университета отдельные аспекты истории Средневековья затрагивались на страницах немногим более чем двух десятков научных работ. При этом три из них принадлежали перу И. Ф. Тимковского.

Часть его научного наследия может представлять интерес с точки зрения изучения аналогий византийского и русского права. Этому была посвящена его работа «Сравнение Юстиниановых законов с российскими» (1808), которая, к сожалению, не сохранилась. Биограф И. Ф. Тимковского, Н.В. Шугуров, перечисляя его научные труды, написал по этому поводу следующее: «Кроме того, в бумагах Тимковского есть указание на написанное им в это же время (1808 г. – С.Л.) на латинском языке сочинение «Сравнение Юстиниановых законов с российскими», за которое Геттингенское учёное общество в 1809 г. избрало Тимковского в свои члены; когда и где было издано это сочинение – нам не известно» [28, №9, с. 406]. Подобная оценка работы харьковского профессора со стороны немецких учёных вполне позволяет говорить о её высоком научном уровне. Главные её выводы, скорее всего, легли в основу сохранившейся речи И.Ф. Тимковского «О применении знаний к состоянию и цели государства» (1808). «Если бы европейцы, – отмечал в ней харьковский учёный, – не ввели у себя римского права, Юстинианом уложенного, что были бы по сие время собственные их уставы, судопроизводство и зависящие от них дела правления?» [22, с. 23]. О значении «Кодекса Юстиниана» для римского права эпохи Средневековья задолго до И. Ф. Тимковского писал ещё Гуго Гроций [2, LIII., с. 58]. Отметим, что рассмотренная И.Ф. Тимковским тема влияния византийского права на отечественное законодательство во многом предопределила одно из направлений научных разработок таких известных учёных второй половины XIX в. как харьковский профессор Н.А. Лавровский и киевский профессор В. С. Иконников [см.: 10, с. 447-450; 500-504].

И. Ф. Тимковский был первым учёным Харьковского университета, который рассматривал социально-экономические аспекты Средневековья. И хотя его актовая речь «О поместьях» (1810; изд. 1811) базировалась в основном на отечественном материале, в ней содержался ряд экскурсов в историю аграрных отношений средневековой Западной Европы.

Сделаем отступление. В ряде энциклопедических и юбилейных изданий, как дореволюционных, так и современных приводится другое название дан-

ной речи – «О бывших в России поместьях и поместном праве» [4, с. 191; 21, с. 56; 25, с. 526]. Между тем приведённое нами реальное название речи («О поместьях») фигурирует не только в сборнике актовых речей, в котором она и опубликована [см.: 23, с. 1], но и в работе одного из первых историков Харьковского университета А. П. Рославского-Петровского [17, с. 28]. Он же верно приводит данное название и в «Указателе сочинений, напечатанных в типографии императорского Харьковского университета в 1805–1814 гг.» [18, с. 25]. На это обстоятельство необходимо обратить внимание всем исследователям творчества И. Ф. Тимковского.

Сами параграфы речи несколько не объясняют появившейся вольной трактовки её названия: «I. Начало поместного права в России» [23, с. 7]. «II. Положения в раздаче и владений поместий» [23, с. 28]. «III. Окончание раздачи поместий» [23, с. 53]. При этом экскурсы в историю западноевропейского Средневековья представлены в основном в 1-ом параграфе работы.

Эти экскурсы целиком объяснимы поиском автором исторических аналогий с событиями отечественной истории. Впоследствии данная тенденция была характерна для сложившегося во второй половине XIX в. социально-экономического направления общероссийской медиевистики [3, с. 273, 311–312]. Однако для работы, подготовленной И. Ф. Тимковским в начале XIX в. это был новаторский подход. Историки, преподававшие в других российских университетах, данных проблем не касались, а главным учебным пособием по зарубежной истории для российских студентов оставалась изданная ещё в 1769 г. Х. А. Чеботарёвым «Краткая всеобщая история» И. Фрейера.

И. Ф. Тимковский стремился раскрыть последовательность и особенности образования феодальной собственности и феодальной иерархии. С этой целью он обратился прежде всего к истории завоевания германскими племенами территории Западной Римской империи и показал, как именно в новых варварских королевствах происходил передел земель римской знати.

Рассматривая процесс передела земельной собственности в германских королевствах (готов, бургундов, франков, лангобардов) И. Ф. Тимковский указывал прежде всего на его масштабы. «Умножившееся обогащение, заставило лангобардов и иных цены взысканий возвысить, – подчёркивал автор. – В сии сделки входила и разность состояний» [23, с. 22]. Изучая шкалу вергельда в различных варварских законах, И. Ф. Тимковский убедительно показал не только рост влияния знати в германских королевствах, но и юридический статус покорённого населения. Учёный черпал свои доказательства в содержании исторических источников и на протяжении своей речи ссылался на «Салическую правду» (вместо оригинального названия «Lex Salica» он использовал термин *Leges Salicae*), «Рипуарскую правду», капитулярии Карла Великого. Присутствует в работе и сравнительный анализ автора, который, впрочем, отличался иногда излишней краткостью. Так, говоря о значении «Салической правды» как кодекса обычного права салических франков И. Ф. Тимковский указывал: «С ними (законами

салических франков. – С.Л.) сходятся во многом, но и разнятся также обычаи франков Рипуарских или береговых, почти тогда же изложенные» [23, с. 14]. Между тем на ряд конкретных отличий этих законов, прежде всего на степень влияния римского законодательства, выраженное в «Рипуарской правде», указывали харьковские историки права более позднего периода [см.: 20, с. 102–103].

Земельные владения в средневековой Западной Европе И. Ф. Тимковский классифицировал на две группы: «постоянные и свободные», «временные и зависимые». К первой И. Ф. Тимковский относил, в частности, вотчины и аллоды, ко второй – лены (феоды) [23, с. 12]. Несмотря на явную избирательность примеров при изображении передела земель в германских государствах, представленная им характеристика аллода и феода принята без особых изменений и в современной науке. В своей речи учёный кратко осветил положения крепостных и зависимых крестьян и показал суть феодальной иерархии, основанной на отношениях земельной собственности [23, с. 17–18]. Рост крупной земельной собственности и сам процесс феодализации И. Ф. Тимковский верно связывал и с земельными дарениями церкви [23, с. 17].

В связи с ростом крупного землевладения учёный считал закономерным борьбу феодальных вассалов против королевской власти: «Так поместные законы, возрастив господство вассалов, с одной стороны поставляли их в род необузданной аристократии, мятущейся между самовластием и безначалием, а с другой великих успехов орудием были. Так действовало феодальное оное право в Европе, шумное явление средних веков» [23, с. 19]. Разложение самой феодальной системы И. Ф. Тимковский относил к XVI в. [23, с. 21].

Однако в актовой речи И. Ф. Тимковского содержатся некоторые спорные и даже ошибочные утверждения. «Феод», как вид земельного держания он передаёт неточным правописанием «февд», хотя доказательно настаивает на германском происхождении этого названия и указывает на его латинскую форму написания – *feodum* [23, с. 12]. В целом верно рассуждая об усилении боеспособности и совершенствовании организации войск в Средние века в связи с появлением пороха и пушек [23, с. 55], учёный в то же время оставил без развёрнутого объяснения своё утверждение о том, что французский король Карл VII, «учредив первое в Европе известное, пехотное войско, приготовил важную перемену в делах и политике народов» [23, с. 55]. Карл VII действительно победоносно завершил Столетнюю войну, что привело к существенным геополитическим изменениям в Западной Европе, однако его военная реформа, приблизившая победу, не исчерпывалась созданием постоянной армии только лишь из легионов пехоты. В этой новой армии важнейшую роль играли конные эскадроны жандармов [см.: 27, с. 158, 165].

Совершенно ошибочной является и приводимая И. Ф. Тимковским трактовка этнонима «лангобарды». По его мнению, лангобарды – «народ так

называемый по длине великих копий...» [23, с. 14]. Филологическая подготовка вполне позволяла учёному сделать верный перевод («длиннобородые») и без привлечения содержания известной легенды в тексте «Истории лангобардов» Павла Диакона [см.: 11, 1.8].

В силу задач и тематики своих работ И. Ф. Тимковский не выдвинул да и не мог выдвинуть общей концепции истории Средневековья. Дефиниция «Средние века» встречается на страницах его актовой речи лишь один раз [см.: 23, с. 19]. И в своих речах, и в названиях читаемых курсов И. Ф. Тимковский обычно указывал: «древние и новые народы» [5, с. 4], «древние и некогда новейшие державы» [23, с. 54]. Совершенно очевидно, что, как и многие учёные первой половины XIX в. И. Ф. Тимковский делил всемирную историю на два больших периода – Древнюю и Новую. Как составную часть Новой истории Средние века рассматривали даже некоторые медиевисты второй половины XIX в., в том числе такие известные как М. Н. Петров и В. А. Бильбасов [подр. см.: 10, с. 175-176].

Подведём итоги. Харьковский период (1803–1811 гг.) можно с полным основанием считать вершиной научно-педагогической деятельности И. Ф. Тимковского. Ему, наряду с В. Н. Каразиным, принадлежит ключевая роль в открытии Харьковского университета. Осуществляя чтение разнообразных, главным образом правоведческих курсов, И. Ф. Тимковский искал аналогии в историческом развитии России и зарубежных стран. Данная тенденция нашла отражение и в его опубликованных трудах: «Сравнение Юстиниановых законов с российскими» (1808: не сохранилась). «О применении знаний к состоянию и цели государства (1808), «О поместьях» (1810; изд. 1811). Несмотря на ряд противоречивых трактовок, И. Ф. Тимковский наметил в них контуры двух проблем, которых будут исследовать впоследствии многие отечественные медиевисты: 1) влияние византийского права на отечественное и западноевропейское законодательство; 2) аграрные отношения в средние века. Таким образом, И. Ф. Тимковский был первым по времени учёным Харьковского университета, который рассматривал отдельные социально-экономические аспекты Средневековья. Эти попытки были осуществлены им задолго до появления в общероссийской медиевистике социально-экономического направления.

Анализ изучения И. Ф. Тимковским отдельных аспектов истории Средних веков осуществляется в рамках подготавливаемой автором статьи монографии «Медиевистика в императорском Харьковском университете».

Примечания

1. *Багалея Д. И.* Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам) / Д. И. Багалея. – Х., 1898. – Т. 1 (1802–1815 гг.). – II, 1204 с.
2. *Гроций Г.* О праве войны и мира: Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, и также принципы публичного права / Г. Гроций; [пер. с латин. А. Л. Саккетти]. – М., 1994. – 867 с.
3. *Гутнова Е. В.* Историография истории средних веков. – 2-е изд. / Е. В. Гутнова. – М., 1985. – 480 с.

4. *Е. И-въ.* Тимковский Илья Фёдорович / Е. И-въ. // Юридический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). – Х., 1908. – С. 185–191.
5. *Извещения* о публичных преподаваниях, имеющих быть в императорском Харьковском университете в течение 1805 г. – М., 1805. – 12 с.
6. *Лавровский Н. А.* Из первоначальной истории Харьковского университета / Н. А. Лавровский // ЖМНП. – 1869. – Октябрь. – С. 235–260.
7. *Лиман С. И.* История средневекового крестьянства и аграрных отношений в трудах медиевистов украинских земель Российской империи в 1805–1880-х гг. / С. И. Лиман // Россия и Украина: вместе или врозь?: Сб. науч. тр. – М., 2006. – С. 3–13.
8. *Лиман С. И.* История средних веков в трудах харьковских исследователей (1804–1835 гг.) / С. И. Лиман // Древности: Историко-археологический сборник. – 2006–2008. – Х., 2008. – С. 170–182.
9. *Лиман С. И.* Византийская империя в трудах историков Харьковского университета (1804–1917) / С. И. Лиман, С. Б. Сорочан // Дриновський збірник. – Харків-Софія, 2008. – С. 51–68.
10. *Лиман С. И.* Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.) / С. И. Лиман. – Х., 2009. – 688 с.
11. *Павел Диакон.* История лангобардов / Павел Диакон. – М., 2008. – 320 с.
12. [Письмо В. Н. Каразина] И. Ф. Тимковскому (24 марта 1803 г.) // Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и отредактированные проф. Д. И. Багалеем. – Х., 1910. – С. 638-639.
13. [Письмо В. Н. Каразина] И. Ф. Тимковскому (1 октября 1803 г.) // Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и отредактированные проф. Д. И. Багалеем. – Х., 1910. – С. 659.
14. *Письмо графа С. О. Потоцкого Слободско-Украинскому губернатору И. И. Бахтину* [Об учреждении Комитета правления по делам университета]. – ГАХО. – Ф. 3. – Оп. 10. – Ед. хр. 112. – Л. 19.
15. *Письмо И. Ф. Тимковского Слободско-Украинскому губернатору И. И. Бахтину* [О мерах против Изюмского предводителя дворянства Капустянского]. – ГАХО. – Ф. 3. – Оп. 10. – Ед. хр. 112. – Л. 208.
16. *Роммель [Х.В.]* Пять лет из истории Харьковского университета. [Мемуары] / Х. Ф. Роммель. – Х., 1868. – 111 с.
17. *Рославский-Петровский А.* Об ученой деятельности Харьковского университета в первое десятилетие его существования / А. Рославский-Петровский // ЖМНП. – 1855. – Ч. LXXXVII. – С. 1–36.
18. *Рославский-Петровский А.* Указатель сочинений, напечатанных в типографии Харьковского университета в 1805–1814 гг. / А. Рославский-Петровский. – Х., 1866. – 54 с.
19. *Славяноведение* в дореволюционной России: Библиографический словарь. – М., 1979. – 429 с.
20. *Стоянов А. Н.* История важнейших западных законодательств. Курс лекций 1883/84 уч. г. / А. Н. Стоянов. – Х., 1884. – 504 с.
21. *Сташис В. В.* Тимковский Илья Федорович / В. В. Сташис, М. П. Зяблюк // Юридична енциклопедія. – К., 2004. – Т. 4. – С. 56.

22. *Тимковський І.* О применении знаний к состоянию и цели государства / И. Тимковський // Речи, произнесённые в торжественном собрании императорского Харьковского университета, бывшем 17 января 1808 г. – Х., 1808. – С. 3–28.
23. *Тимковський І. Ф.* О поместьях / И. Ф. Тимковський // Речи, говоренные в торжественном собрании императорского Харьковского университета, бывшем 30 августа 1810 г. – Х, 1811. – С. 1–65.
24. [Тимковський І. Ф.] Записки Ильи Фёдоровича Тимковского. Моё определение в службу. Сказание в трёх частях // Русский архив. – 1874. – №6. – С. 1378–1466.
25. *Тимковський Ілья Фёдорович* // Русский биографический словарь. – СПб., 1912. – С. 523–526.
26. *Файда О.* Візантизнавство на українських теренах від XIX ст. до сучасності / О. Файда, А. Домановський // Історія Візантії. Вступ до візантиністики : [за ред. С. Б. Сорочана і Л. В. Войтовича]. – Львів, 2011. – С. 620–633.
27. *Хачатурян Н. А.* Сословная монархия во Франции XIII–XV вв. / Н. А. Хачатурян. – М., 1989. – 271 с.
28. *Шугуров Н.В.* Илья Фёдорович Тимковский, педагог нашего времени / Н. В. Шугуров // Киевская старина. – 1891. – №8. – С.212–236; №9. – С.375–406; №10. – С.82–97.

Лиман С. І. Історія середніх віків у творчості професора Імператорського харківського університету Іллі Федоровича Тимковського (1773–1853)

У статті розглядається харківський період науково-педагогічної діяльності (1803–1811) відомого правознавця, одного із засновників Харківського університету, професора І. Ф. Тимковського, його внесок у вивчення деяких проблем історії Середніх віків. Підкреслюється, що у своїх працях він не тільки вивчав вплив візантійського права на російське та західноєвропейське законодавство, але й став першим за часом ученим Харківського університету, який торкався окремих аспектів суспільно-економічного розвитку зарубіжної Європи у Середні віки.

Ключові слова: І. Ф. Тимковський, історія, Середні віки, історіографія, Харківський університет.

Liman S. I. Medieval history in creative works of Ilya Timkovskiy, professor of Emperor's Kharkov university (1773–1853).

The article dwells on Kharkov period in scientific and teaching activity (1803–1811) of a well-known law scholar, one of founders of Kharkov University, Professor Ilya Timkovskiy, his contribution into study of certain medieval history problems. It is emphasized that in his works he not only studied the influence of Byzantine law on Russian and West European legislation, he also became the first in time scholar of Kharkov University and Ukrainian lands of Russian Empire who touched particular aspects of social and economic development of foreign Europe in Middle Ages.

Key words: I. Timkovskiy, history, Middle Ages, historiography, Kharkov University.

**До питання критики нумізматичних джерел
(на прикладі вивчення знахідок античних монет
на території Східноєвропейського Барбарікуму)**

Мизгін К. В.

Стаття присвячена методичним аспектам роботи з інформацією про знахідки античних монет на території Східноєвропейського Барбарікуму. Пропонується використання чотирьох категорій достовірності інформації, кожна з яких пов'язана з певним рівнем освітлення або дослідженості конкретного джерела: достовірні, умовнодостовірні, малодостовірні та недостовірні знахідки. Поєднання перших трьох категорій у найбільшій мірі наближає дослідників до відображення реальної картини поширення античних монет у давнину.

Ключові слова: античні монети, нумізматичні джерела, критика джерела, достовірність інформації.

За останні два десятиліття накопичення археологічних джерел вступило в абсолютно нову фазу свого розвитку, що треба пов'язувати з двома головними факторами: по-перше, удосконаленням методики досліджень (як археологічних, так і нумізматичних, які все більше залежать від міждисциплінарних підходів), а по-друге, стрімкою еволюцією спеціальних технічних засобів пошуку. До останніх, зокрема, належить широке використання металодетекторів, що дозволяє під час археологічних досліджень отримувати на ділянці, що вивчається, практично всі металеві вироби. Однак, у цих процесів є і зворотна, негативна сторона, а саме – неймовірна активізація діяльності скарбошукачів (детектористів, аматорів), пов'язана із масштабним використанням металодетекторів у приватних цілях. Недарма, датська дослідниця Х. Хорснес сучасний період розвитку як офіційної археології, так і діяльності скарбошукачів, назвала «ерою металодетектора» в археології [18, р. 43].

Якщо під час наукових досліджень головною метою використання металодетектора є отримання всіх, без виключення, металевих предметів із шарів, із наступною їх детальною фіксацією та передачею на зберігання у відповідні музейні чи наукові установи, то головною метою аматорського, частіше за все – незаконного, пошуку є, перш за все, виявлення тільки цінних речей, з наступним їх потраплянням до приватних колекцій або на продаж. Серед таких речей найбільшу популярність традиційно складають монети: це досить масові, довговічні речі, які часто виготовлені із благородних металів

(срібла чи золота), або являють собою колекційну рідкість. Все це в повній мірі стосується і античних монет.

На території Східноєвропейського Барбарікуму знахідки античних монет – явище досить типове. Це стосується, перш за все, монет античних міст Північного Причорномор'я (у тому числі – Боспорського царства), та Римської імперії. Історія фіксації таких знахідок налічує щонайменше три століття, а історія їх наукового вивчення – не менше півтора [6, с. 4]. Проте, слід відмітити, що до появи сучасних засобів пошуку, античні монети досить рідко виявлялися під час археологічних досліджень з наступною їх детальною фіксацією. Набагато частіше їх знаходили випадково: серед відомих пунктів знахідок монет випадкові знахідки складають близько 85 % [6, с. 4] (для порівняння, на території Центральної Європи цей показник дорівнює близько 90 %) [13, р. 37]. Останнім же часом, у зв'язку з активним застосуванням металодетекторів, інформація про нові знахідки монет, виявлених як законним, так і незаконним шляхом, стала накопичуватися лавиноподібно. При цьому, у кожному конкретному випадку, ступінь достовірності інформації про такі знахідки вимагає підтвердження. Все це змушує звернути найпильнішу увагу на проблему критичного підходу до нумізматичних джерел, в нашому випадку – інформації про знахідки античних монет.

Підкреслимо, що у вітчизняній науці на сьогоднішній день так і не з'явилось жодного дослідження, присвяченого методиці критичного аналізу знахідок античних монет. Хоча окремі напрацювання в цьому напрямку все ж таки є. Вперше критичний підхід до оцінки відомостей про знахідки античних монет був застосований В. В. Кропоткіним. Він запропонував розмежувати скарби за ступенем достовірності інформації на достовірні, малодостовірні і недостовірні [4, с. 74]. До достовірних скарбів В. В. Кропоткін відніс ті, які після свого виявлення були доставлені в музеї чи інші наукові організації та цілком або в незначній частині вивчені фахівцями. Скарби, що надійшли не в повному обсязі і викликають в силу цього будь-які сумніви, дослідник назвав малодостовірними. Всі інші знахідки вчений відносив до недостовірних скарбів [4, с. 74-75]. Свого часу автор статті зробив спробу модернізації визначень В. В. Кропоткіна, вважаючи, що до скарбів з достовірною інформацією слід також віднести і ті, про які наявна будь-яка інформація (тобто також і з архівних джерел або публікацій), яка не викликає сумнівів, а про сам скарб відомо його точний або приблизний склад за металом, емітентами, з кількісним розподілом монет за останніми. Таким чином, база достовірних знахідок, яка може бути використана в подальших дослідженнях, значно розширилась [6, с. 9]. Подібний підхід надалі активно використовувався нами в ряді публікацій [1; 7; 9]. Однак у цілому, вітчизняним дослідженням знахідок античних монет не притаманна глибока джерелознавча критика, результатом чого є велика кількість помилок, неточностей, дублюючої інформації, невірному визначення монет або взагалі його відсутність в каталогах знахідок. Все це значно викривлює картину розповсюдження монет, і, в підсумку, змушує нас визнати,

що стан джерельної бази нумізматичних знахідок, сформованої на території Східної Європи, залишає бажати кращого.

Дещо іншим чином виглядає ситуація у дослідженнях вчених, перш за все, Західної та Центральної Європи. Тут процес роботи над джерелом припускає критику як вже наявних даних, так і тільки отриманої інформації. Ще в середині 1920-х рр. автор фундаментального каталогу знахідок римських монет на території *Germania Libera* шведський вчений С. Болін говорив про необхідність критичного підходу до опублікованих нумізматичних джерел (*Quellenforschung*). Зокрема, наявну в його розпорядженні інформацію він поділяв на отриману з музейних колекцій і опубліковану раніше, та отриману в процесі роботи з архівними матеріалами [12, S. 19-20]. Подібним критичним підходом до опублікованих відомостей, наприклад, відрізняється каталог польського археолога К. Годловського [16]. Однак, найбільш послідовно до питань критики нумізматичних джерел підійшов польський вчений А. Бурше. На його думку, будь-яка опублікована інформація про монету повинна проходити три рівня аналізу [13, р. 26]. Перший полягає в аналізі посилання на монетну знахідку: з'ясування умов виявлення і фіксації знахідки, первинність і відсутність дублюючої інформації [13, р. 26-27]. Так, поширеною помилкою є подвійна публікація однієї і тієї ж знахідки, але з різними географічними назвами. При цьому найбільша кількість помилок трапляється під час передачі інформації між моментом відкриття монети та її реєстрацією. Тут можуть виникати помилки в неправильному читанні легенди, невірної ідентифікації імператора і визначенні номіналу або металу знахідки. В цьому випадку важливим стає встановлення особистості людини, яка знайшла монету, інформатора або людини, яка справила запис, та визначення рівня його/їх підготовки (зовнішня критика джерела) [13, р. 28-29]. Наступний крок аналізу полягає в перевірці даних про саму знахідку (звірка правильності її визначення) і обставин відкриття. В останньому випадку, місце придбання або зберігання монети може бути помилково визначено як місце її відкриття [13, р. 30-31]. Останнім кроком процедури верифікації є встановлення достовірності первинності самого джерела, тобто відповідь на питання «Чи стародавнього воно походження?». Так, монета може викликати сумнів, якщо вона була знайдена в саду або парку (наприклад, чи не потрапила вона туди з більш пізніх зборів?), або взагалі є сучасною підрубкою [13, р. 32-34]. Саме тому архівний етап роботи над опублікованою інформацією є важливим для наступного її включення в науковий обіг (таку роботу польський вчений Й. Колендо називав «бібліотечною археологією» [20, s. 11]).

Донедавна методика критики інформації про нововиявлені знахідки монет ще не була розроблена. Це, в першу чергу, відноситься до знахідок монет, виявлених неархеологами (аматорами чи скарбошукачами): візуально або за допомогою металодетекторів (знахідки, зроблені археологами під час досліджень, спеціального критичного аналізу потребують дуже рідко, завдяки чітко зафіксованим обставинам їх відкриття). Цій проблемі присвячена монографія польського нумізмата А. Димовського [14] (до нього це питання

тільки частково піднімалося в працях зарубіжних дослідників [17; р. 136; 19, р. 32-34, 37-38; 11, S. 106-108]). А. Димовський поділяє подібні знахідки на три категорії: монети, виявлені за допомогою металодетектора; монети виявлені візуально, без застосування детектора; випадкові знахідки, виявлені під час будівельних або польових робіт [14, s. 30]. Дослідник вживає ту ж систему критичного аналізу, що і у випадку з опублікованими знахідками, з тією тільки різницею, що пріоритетним засобом визначення достовірності інформації є особистий контакт дослідника з людиною, що виявила монету [14, s. 33].

Таким чином, суть підходу зарубіжних дослідників до оцінки джерела інформації полягає у визначенні його достовірності або недостовірності. Проте, на наш погляд, така позиція виключає можливість звернення до інформації, перевірка якої, в силу обставин, неможлива або можлива частково. У цьому відношенні, нам бачиться найбільш об'єктивним підхід В. В. Кропоткіна, тобто значно ширше визначення категорій достовірності джерел.

Перш за все, необхідно підкреслити важливий методологічний момент: існуюча картина розповсюдження знахідок не є прямим відображенням реальності, а лише вказує на ступінь дослідженості конкретної території. Іншими словами, дослідник має певну вибірку матеріалу: знахідки, витягнуті з землі, тоді як інша – безсумнівно більша – частина матеріалу все ще перебуває недоступною вченому. У «триступеневій моделі культури» Г.-Ю. Еггерса, остання проходить у своєму розвитку три стадії: «живої культури» – «lebende Kultur» (існувала в давнину), «мертвої культури» – «tote Kultur» (як відображення розповсюдження речей в давнину) і «знов відкритої культури» – «wiederentdeckte Kultur» (елементи матеріальної культури, виявленої археологами) [15, S. 23-25]. Нумізматичні джерела, які ми маємо, є відображенням як раз останньої, «знов відкритої культури». При всьому цьому точність цієї картини збільшується з кількістю достовірної інформації.

Таким чином, робота з достовірною інформацією, особливо в останні роки, стає одним з найбільш актуальних завдань.

На сьогоднішній день інформація про знахідки античних монет доступна досліднику з кількох джерел: з архівних записів (наукового чи приватного походження), із зводів знахідок, з окремих наукових або науково-популярних статей або статей (репортажів) з періодичних видань, з наукових звітів про археологічні дослідження, з фондів записів музеїв чи фондосховищ спеціальних наукових установ, з веб-ресурсів, з власної інформації дослідника, яка надходить у вигляді особистих повідомлень від скарбощукачів (усним чи письмовим шляхом). Останнім часом все більш потужним джерелом походження інформації про найновіші знахідки є саме веб-ресурси, а точніше, Інтернет-форуми скарбощукачів. В Україні найбільшим Інтернет-формумом, де міститься колосальний обсяг інформації про нові знахідки монет, є форум «Віоліті» (forum.violity.kiev.ua). Проте повідомлення про знахідки містять на ньому здебільшого лише зображення монети, без точної локалізації. З'ясування останньої, як правило, можливо тільки за допомогою особистого листування із скарбощукачем.

На наш погляд, достовірність інформації про знахідки античних монет, яка міститься в перелічених вище джерелах, може бути представлена чотирма категоріями, в основі розподілу яких лежить принцип якості документування відомостей (табл. 1).

Достовірні знахідки. Безумовно, найвищим ступенем достовірності володіють знахідки, зроблені під час археологічних досліджень, тобто ті, що мають чіткий археологічний контекст. Такі знахідки ретельно задокументовані, відзначені на планах розкопів або комплексів (споруд або поховань). Задокументовані знахідки, виявлені під час візуального огляду поверхні поселення, або підготовки до геомагнітних досліджень, як правило, так само чітко посаджені на план пам'ятників і мають точну GPS-прив'язку. До достовірних знахідок ми також відносимо візуальні знахідки монет, зроблені як в наші дні, так і в попередні роки. Документація деяких таких знахідок містить інформацію про точну прив'язку до конкретного пам'ятника, вказівку на конкретне місце тощо.

Очевидно, що достовірні знахідки представлені дуже невеликою кількістю екземплярів. Наприклад, достовірні знахідки з розкопок на території Харківської області в останні роки пов'язані тільки з роботами Германно-Слов'янської археологічної експедиції Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна на археологічному комплексі пізноримського часу Війтенки (деякі їх них опубліковані [5; 8]). Однак, саме контекстні знахідки грають ключову роль при подальшому аналізі нумізматичного матеріалу (культурна приналежність матеріалу, хронологія комплексів, функції монет, і т.д.)

Умовнодостовірні знахідки. Така категорія нами виділена вперше. До неї належать ті знахідки монет, документування яких є точним, проте не повним. Інформація про такі монети може міститися, насамперед, у фондових інвентарних книгах музеїв або спеціальних наукових установ, а також у наукових звітах або публікаціях. У цьому випадку ми маємо дані про місце й обставини знахідки, але при цьому відсутня чітка вказівка на конкретне місцезнаходження монети на пам'ятнику, її реперна або GPS-прив'язка. До цієї категорії ми також зараховуємо монети, які, внаслідок різних обставин, можуть бути відсутні у фондах (наприклад, загублені під час Великої Вітчизняної Війни), однак або збереглися їх промальовки, протирки, злепкові копії, або просто існує запис про них в інвентарних книгах, але з обов'язковою відповідною інформацією про місце й обставини виявлення.

Малодостовірні знахідки. До цієї категорії достовірності монет нами включена інформація, яка обмежується, в основному, тільки найменуванням пункту знахідки. Одна група таких монет, як і у випадку з умовнодостовірними знахідками, міститься в фондах музеїв або фондосховищах спеціальних наукових закладів. Фондові інвентарні книги, найчастіше, містять інформацію про населений пункт або конкретне місце знахідки, але не мають інформації про умови виявлення або залягання монет. Такі екземпляри можуть походити як з розкопок (найчастіше – періоду до Великої Вітчизняної війни), так і бути дарунками конкретних людей або музейними закупівлями.

Якщо відсутність докладної інформації в матеріалах розкопок могла стати наслідком недосконаlosti методики фіксації (або недбалості!) дослідника, то в останньому випадку необхідна детальна верифікація отриманих даних. Так, якщо монета, що міститься в фондах, передана як дарунок або куплена, з поміткою місцевої знахідки, вкрай важливо перевірити особу дарувальника або продавця: чи не є він колекціонером, чи не міг він привезти ці монети із зарубіжних поїздок, чи можливі взагалі знахідки в цьому регіоні і т.д. Подібна верифікація необхідна і для монет, інформація про які походить зі слів скарбощукача. Особливої уваги вимагають знахідки монет, зроблені на території міських парків або дореволюційних садиб – цілком імовірно, що ці монети можуть походити з нумізматичної колекції, і в силу різних причин повторно потрапили в землю.

Інша група монет, інформацію про які ми вважаємо малодостовірною, відноситься до металодетекторських знахідок. Тут справа не стільки в науковій етиці (хоча і вона має місце бути), скільки в ступені довіри інформації аматора. Зокрема, це питання детально висвітлив А. Димовський [14, с. 39-40]. Так, нерідко шукачі скарбів дають завідомо неправдиву інформацію про монети, з метою підняти свій авторитет в очах вчених або просто похвалитися перед ними або колегами. Тут дослідник знаходиться в складній ситуації: або вірити «на слово» – у цьому випадку можна віднести цю знахідку до умовнодостовірних, або вважати таку інформацію малодостовірною. Ми не наполягаємо на віднесення всіх детекторських знахідок до малодостовірних – бувають випадки, коли шукачі скарбів навіть показують археологам конкретні місця знахідок (правда, таке можливо тільки при особистому контакті фахівця з шукачем скарбів). Однак, у першу чергу, до категорії малодостовірних знахідок ми віднесли ті, інформація про які черпається з Інтернету, внаслідок листування з аматором, тобто без безпосереднього контакту. На жаль, останнім часом, кількість подібних знахідок збільшилася до колосальних розмірів.

Недостовірні знахідки. До цієї категорії включено декілька груп монет, інформація про знахідку і археологічний контекст яких вкрай сумнівні, а частина знахідок монет взагалі має фантастичні обставини виявлення. Так, три римські монети були нібито виявлені «серед кісток у кургані» біля села Талалаївка [3, с. 92, № 1314]; у тій же Сумській області, в курганах або біля них, біля с. Кунашівка і Курилівка в різний час нібито виявляли горщики з грецькими, римськими монетами і золотими речами [3, с. 91, № 1293, 1294]. Подібні небиліці про скарби досі існують у багатьох селах і часто не мають під собою жодних підстав. Є й більш екзотичні місця знахідок: наприклад, антонініан Вікторина був виявлений у шлунку дрохви, убитої біля с. Глобино Полтавської області [2, с. 84-85]. Де і як він потрапив до шлунку птаха – точно не відомо¹.

¹ Хоча, з цього приводу ми консультувалися із орнітологом, кандидатом біологічних наук, співробітником біологічного факультету ХНУ імені Тараса Шевченка Л. Горобцем. За словами фахівця, дрохви мають досить потужні м'язи шлунку, які на протязі 2-3 годин подрібнюють

До недостовірної інформації також можна віднести знахідки римських монет, які містилися в скарбах пізніших, середньовічних, випусків. Наприклад, у с. Хрінники Рівненської області, при оранці поля було знайдено скарб, який складався із західноєвропейських, литовських і польських монет XVI ст., поряд з якими знаходився римський динарій Марка Аврелія [3, с. 74, № 866]; у с. Редь-Черешновець в Молдові в складі скарбу польських монет XVI–XVII вв. був виявлений римський денарій поганого стану збереження [3, с. 96, № 1359]; біля с. Дибинці Київської області в невеликій глиняній посудині було знайдено скарб, де разом зі шведськими, польськими, німецькими монетами та іншими речами були чотири римських денарія [3, с. 58, № 455]; біля с. Виграїв Черкаської області був виявлений скарб польських і шведських срібних монет XVII ст., у складі якого були два римських денарія: республіканський і монета Марка Аврелія [3, с. 86, № 1176], і т.д. Вочевидь, ці монети були або випадковими знахідками, або частинами приватних колекцій, сформованих в середньовіччі або новий час.

До недостовірних знахідок можна віднести також і депаспортизовані монети з музейних фондів (найчастіше, документація губилася в період воєн). Про місцеву природу таких монет побічно може свідчити їх стан (як правило, вони більш потерті, ніж колекційні екземпляри), однак використання їх в науковому обігу неприпустимо.

Нарешті, недостовірними знахідками ми називаємо фото монет з Інтернет-форумів скарбощукачів. Вони не мають інформації ані про місце, ані про обставини знахідки, тобто є втраченими для науки назавжди (хоча, іноді для найбільш важливих знахідок деякі дослідники пишуть назву країни, наприклад, «Україна. Без точного місця» або «Польща. Без точного місця», що, на наш погляд, не завжди виправдано).

Таким чином, безумовним пріоритетом у використанні інформації про знахідки користуються достовірні і умовнодостовірні знахідки. Інформація про малодостовірні знахідки при цьому виконує тільки допоміжну роль. Однак саме поєднання цих трьох взаємодоповнюючих категорій достовірності найбільш наближає нас до картини «мертвої культури» за Г.-Ю. Еггерсом, досить точно фіксуючи тенденції в поширенні матеріалу. Інше, що треба зазначити: безумовно, межі виокремлених нами категорій не є чіткими і можуть бути змінені. Саме тому кожна знахідка монети потребує детального критичного огляду, навіть, якщо історія її публікації та наукового обігу має десятки років. Наприклад, так сталося із знахідкою одного з римських денаріїв з Чугуїва, який помилково у всіх каталогах визначався як монета Августа, хоча насправді виявився монетою Веспасіана [10]. Тобто висказані нами думки щодо критики достовірності нумізматичних джерел, безперечно, потребують

або значно деформують всі тверді предмети, які до нього випадково потрапляють. Не виключенням стала б і римська монета, яка б значно деформувалася, якщо б потрапила до шлунку дрохви більше трьох годин тому. З цього виходить, що дрохва була вбита мисливцями незабаром після того, як вона проковтнула монету, що дозволяє більш точно локалізувати місце походження монети.

подальшого коригування. Однак, на наш погляд, вже зараз вони дозволяють більш гнучко підійти до обробки того величезного масиву інформації, з яким стикаються археологи в останні роки.

Примітки

1. *Бейдин Г. В.* Находки боспорских монет в ареале черняховской культуры / Г. В. Бейдин, К. В. Мызгин // *Germania-Sarmatia*. – Калининград-Курск, 2010. – II. – С. 135-146.
2. *Бочков Д. А.* Интересный случай находки древнеримской монеты / Д. А. Бочков // Краткие сообщения Института Археологии АН УССР. – Киев, 1955. – С. 84-85.
3. *Кропоткин В. В.* Клады римских монет на территории СССР / В. В. Кропоткин // Свод археологических источников. – 1961. – Вып. Г 4-4. – 135 с.
4. *Кропоткин В. В.* Новые находки римских монет в СССР (дополнение к «Своду археологических источников», вып. Г4-4) / В. В. Кропоткин // *Нумизматика и эпиграфика*. – 1966. – Т. VI. – С. 74-102.
5. *Мызгин К. В.* Кілька нових знахідок римських монет на території Харківської області / К. В. Мызгин // *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди*. – Харків, 2008. – Вип. 29-30. – С. 32-36.
6. *Мызгин К. В.* Античні монети на пам'ятках черняхівської культури. Автореф. дис. ... канд. іст. н. / К. В. Мызгин. – Київ, 2010. – 18 с.
7. *Мызгин К. В.* «Варварские» подражания римским монетам на территории черняховской культуры / К. В. Мызгин // *Древности*. – 2009. – Вып. 8. – С. 90-106.
8. *Мызгин К. В.* О новых находках римских монет на территории Харьковской области / К. В. Мызгин // *Ostrogothica*. Археология Центральной и Восточной Европы позднеримского времени и Эпохи Великого переселения народов. – Харьков, 2009. – С. 91-100.
9. *Мызгин К. В.* Монетно-вещевые клады на территории черняховской культуры / К. В. Мызгин // *Древности*. – 2011. – Вып. 10. – С. 130-138.
10. *Мызгин К. В.* Август или Веспасиан? Новые данные о старой находке римской монеты в Чугуеве / К. В. Мызгин, Г. Е. Свистун // *Древности*. – 2012. – Вып. 11. – С. 332-338.
11. *Berger F.* Die römischen Fundmünzen in Niedersachsen und Westfalen. Kontext und Funktionen / F. Berger // *Roman coins outside the Empire. Ways and Phases, Contexts and Functions*. – Wetteren, 2008. – P. 105-111
12. *Bolin S.* Fynden av romerska mynt i det fria Germanien / S. Bolin. – Lund, 1926. – 332 s.
13. *Bursche A.* Later Roman-Barbarian Contacts in Central Europe. Numismatic evidence / A. Bursche // *Studien zu Fundmünzen der Antike*. – Berlin, 1996. – 11. – 288 p.
14. *Dymowski A.* Znaleziska monet rzymskich z terenu Polski rejestrowane w pierwszych latach XXI w. Aspekty źródłoznawcze / A. Dymowski. – Zielona Góra, 2011. – 252 s.
15. *Eggers H.-J.* Der römische Import in freien Germanien / H.-J. Eggers. – Hamburg, 1951. – 212 S.

16. *Godlowski K.* Materiały do poznania kultury przeworskiej na Górnym Śląsku / K. Godlowski // *Materiały Starożytne I Wczesnosredniowieczne*. – 1973. – № 2. – S. 253-384.
17. *Horsnæs H.* Roman coins and their contexts in Denmark / H. Horsnæs // *Roman coins outside the Empire. Ways and Phases, Contexts and Functions*. – Wetteren, 2008. – P. 135-143.
18. *Horsnæs H.* Crossing boundaries. An analysis of Roman coins in Danish contexts. Vol. 1. Finds from Sealand, Funen and Jutland / H. Horsnæs. – Copenhagen, 2010. – 216 p.
19. *Horsnæs H.* Roman coins from Bornholm – a preliminary overview / H. Horsnæs // *Words Apart? Contacts across the Baltic Sea in the Iron Age. Network Denmark-Poland, 2005-2008*. – Kobenhavn-Warszawa, 2010. – P. 433-447.
20. *Kolendo J.* O publikacji importów rzymskich z ziem Polski / J. Kolendo // *Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum*. – 1998. – Supl. 1. – S. 9-11.

Мызгин К.В. К вопросу критики нумизматических источников (на примере изучения находок античных монет на территории Восточноевропейского Барбарикума)

Статья посвящена методическим аспектам работы с информацией о находках античных монет на территории Восточноевропейского Барбарикума. Предлагается использование четырех категорий достоверности информации, каждая из которых связана с определенным уровнем освещения или исследованности конкретного источника: достоверные, условнодостоверные, малодостоверные и недостоверные находки. Сочетание первых трех категорий в наибольшей степени приближает исследователей к отображению реальной картины распространения античных монет в древности.

Ключевые слова: античные монеты, нумизматические источники, критика источника, достоверность информации.

Myzgin K.V. On the question of criticism of numismatic sources (on example study of the finds of ancient coins in the territory of the Eastern European Barbaricum)

The article is devoted to the methodological aspects of working with information of the findings of ancient coins on the territory of Eastern European Barbaricum. The author proposes the use of four categories of reliability of the information, each of which is associated with a certain level of illumination or to research a particular source: reliable, sup positive reliable, small reliable and unreliable findings. The combination of the first three categories are most researchers closer to the display of the real picture of distribution of ancient coins in antiquity.

Key words: ancient coins, numismatic sources, source criticism, reliability of the information.

Таблиця 1. Співвідношення категорій достовірності інформації про знахідки античних монет

Достовірні	Умовнодостовірні	Малодостовірні	Недостовірні
Знахідка у складі археологічного комплексу з описом умов залягання, кресленнями та фотографіями комплексу	Будь-яка монета, яка знаходиться на зберіганні в музеї, фондах наукових закладів, приватних колекціях, яка містить інформацію про обставини та місце знахідки	Будь-яка монета, яка була знайдена внаслідок ненаукового пошуку за допомогою металодетектору або інших технічних засобів, яка не містить жодної інформації про обставини та місце знахідки	Будь-яка монета, яка була знайдена внаслідок цілеспрямованого ненаукового пошуку за допомогою металодетектору або інших технічних засобів, яка не містить жодної інформації про обставини та місце знахідки
Знахідка на поверхні, в перевідкладеному або культурному шарі археологічного пам'ятника під час проведення археологічних досліджень	Промальовка, протирка, злепкова копія монет, що мають інформацію про обставини і місце знахідки	Будь-яка монета, що знаходиться на зберіганні в музеї, фондах наукових установ, приватній колекції, паспорт якої не містить інформації про обставини, але має інформацію про місце знахідки	Умови та / або обставини знахідки монет сумнівні або нереальні
Випадкова візуальна знахідка з докладним описом місця та обставин знахідки	Випадкова візуальна знахідка, з відомим місцем, але невідомими обставинами знахідки	Усне повідомлення про знахідку монети з інформацією про місце і, можливо, обставини знахідки	Депаспортизовані монети музейних і приватних колекцій, аукціонних торгів. Загублені депаспортизовані монети, про які є які-небудь малоінформативні записи або усні дані
	Загублені монети, але з наявним музейним паспортом або публікацією з інформацією про обставини і місце знахідки.	Монети, виявлені на території парків, музейних комплексів, пам'ятників історії і т.п.	Знахідка монети в складі скарбу пізніших монет або в невідомих приватних колекціях монет

Історія стародавнього світу та середніх віків

Погребения женщин в курганах скифского времени северскодонецкой Лесостепи: палеосоциологический анализ

Буйнов Ю.В., Гречко Д. С.

На основании исследования 36 захоронений женщин скифского времени в курганах лесостепной части бассейна Северского Донца авторы статьи делают попытку определить их прижизненный статус. С помощью кластерного анализа установлено, что все местные женщины эпохи раннего железного века были выходцами из социальных слоев высшей аристократии, воинов-всадников и свободных рядовых общинников. Выделяются социально зависимые служанки и домашние рабы. Фактов приниженного положение свободных женщин в обществе не зафиксировано. Приведенная социальная структура соответствует ступени разложения родоплеменного общества и формирования раннеклассового.

Ключевые слова: скифы, северскодонецкая Лесостепь, социальный статус, женские захоронения, кластерный анализ.

В скифское время лесостепная часть бассейна Северского Донца была густо заселена. Данное население оставило многочисленные городища, поселения и курганные могильники, объединенные исследователями в северскодонецкую группу памятников [12], которую многие скифологи небезосновательно связывают с меланхленами, упомянутыми Геродотом. Большинство местного населения в скифское время относилось к хозяйственно-культурному типу пашенных земледельцев и оседлых скотоводов лесостепного пояса, при этом лидирующие позиции в обществе занимали ираноязычные кочевники, которые проникали в регион, начиная с раннескифского времени [12, с. 34; 13, с. 8; 19, с. 268-287]. Анализ социального состава и структуры общественных отношений северскодонецкого социального образования дают возможность говорить о том, что оно стояло на уровне разложения родоплеменного строя и формирования раннеклассового общества [9, с. 123-136].

Вместе с тем отметим, что, несмотря на определенные успехи скифологов в изучении лесостепного населения раннего железного века, многие вопросы все еще являются актуальными и дискуссионными. В первую очередь это касается проблемы реконструкции общественного строя у местных племен и, в частности, определения места и роли в нем женской части населения. Ранее большинство археологов палеосоциологический анализ строили на основе более многочисленных мужских погребений. Именно это обстоятельство во многом осложняет проведение реконструкции семейных и социальных отношений у населения Лесостепи скифского времени по

© Буйнов Ю. В., Гречко Д. С., 2015

данным погребального обряда. Значительные затруднения возникают в связи с определенными сложностями, касающимися анализа конкретных комплексов, проявляющихся в каждом отдельно взятом погребальном памятнике [25]. К этим замечаниям необходимо добавить малочисленность письменных источников и их информативную скудость. Наконец, отметим, что данный вопрос целенаправленно ставился и решался только в отношении общества степных скифов.

Наиболее детальный анализ роли женщины у кочевников степей Северного Причерноморья был проведен в работе А. М. Хазанова [24]. Исследователь на основании изучения письменных источников (Геродот, Лукиан, Псевдо-Гиппократ) и данных археологии указывает на наличие у скифов полигинии, которой соответствует неравноправное положение жен и наложниц. Предполагается, что последними могли становиться рабыни-служанки. Согласно Геродоту, вместе с царем хоронили именно наложницу [Herod. IV, 71], поэтому в разновременных богатых захоронениях в одном кургане, по всей видимости, хоронили жен. Индикаторами равноправия погребенных считается равнозначный сопутствующий инвентарь, поза, местоположение в могиле. Синхронные захоронения, в которых погребенная (или одна из них) выделяется бедностью или отсутствием вещей, положением у входа или в дромосе, предлагается считать принадлежавшими зависимым наложницам. Здесь разница между любимой наложницей и нелюбимой женой археологически неуловима, поэтому нельзя полностью исключать умерщвления (насильственного или добровольного) жен [24, с. 78-79]. А.М. Хазанов отмечает безусловно патриархальные основы скифского общества и, создающееся из анализа источников, впечатление о несколько приниженном положении женщин. При этом указывается на то, что женщины могли занимать и высокое социальное положение [24, с. 83-84].

В отношении последнего замечания А.М. Хазанов не одинок. В частности, Б.Н. Мозолевский при анализе материалов Толстой Могилы также отмечает, что знатные женщины основных погребений могли играть довольно значительную роль в жизни скифского общества или имели более широкий социальный статус и признавал существование под курганами высшей знати семейных усыпальниц [17, с. 163]. Более того, он высказал мысль о наличии у знати минората.

Е.П. Бунятян анализируя половозрастную характеристику погребенных в рядовых могильниках степи, пришла к выводу, что надежных аргументов о приниженной роли женщины в скифском обществе нет. Исследовательница особо акцентирует внимание на важности изучения коллективных погребений, в которых признаки равенства между мужчинами и женщинами проявляются в одинаковой ориентировке и положении останков умерших. К тому же, хорошо известны основные женские погребения и захоронения “амазонок” [10, с. 69-71]. Вопрос о том, в каком родстве находились погребенные в одной могиле разнополые люди, исследовательница оставила открытым [10, с. 113-114].

Ю.Н. Бойко в своей кандидатской диссертации сделал вывод, что население Ворсклинского локального варианта своих умерших мужчин и женщин равного сословно-группового статуса хоронили всегда индивидуально. По его же мнению, в местной воинской среде наибольшее распространение получила полигиния, когда “младшие жены из более низких сословий свободных могли сопровождать погребения мужчин более высокого социального ранга” [6, с. 17-18].

С последним утверждением трудно согласиться. Как справедливо заметил Б.А. Шрамко в рецензии на монографию “Толстая Могила” Б.Н. Мозолевого, “нет никаких данных о том, что в семье данного представителя скифской знати было несколько жен” [25 с. 275]. Нет таких свидетельств и у Ю.Н. Бойко.

Особый интерес вызывает работа В.Д. Березуцкого [4], поскольку посвящена социальной характеристике среднедонского населения скифского времени, близкого северскодонецкому по многим показателям. Исследователь разделяет женские погребения на одиночные (пять из них под индивидуальной насыпью), парные и коллективные. Для части последних не исключается разновременность захоронений в одной семейной усыпальнице, хотя археологических следов подзахоронений не отмечается. Поэтому предлагается считать разновременные захоронения, как могилы супругов умерших своей смертью, а одновременные – места упокоения бессрочно умерших наложниц и других зависимых лиц [4, с. 15-16, 18-23]. При этом, наложница богатого и знатного воина по своему имущественному положению и образу жизни могла приближаться к законным женам.

В подобном случае А.М. Хазанов, ссылаясь на сообщение Псевдо-Гиппократ, полагал, что наложницами, вероятно, становились некоторые служившие хозяйну рабыни [24, с. 78]. Сам же В.Д. Березуцкий отмечает, что археологически фиксируемых фактов подзахоронений как в парных, так и в коллективных захоронениях на Среднем Дону нет, однако однозначно решить вопрос о социальном статусе захороненных с мужчинами женщин на уровне современных знаний пока невозможно [4, с. 21].

Впервые тему о социальном положении женщин у северскодонецкого населения скифского времени поднял Л.И. Бабенко. Анализируя материалы погребений Песочинского могильника, он выделили четыре социальные группы [1, с. 172-183]. Первая группа представлена погребениями высшей аристократии и всадничества. Для женских погребений данной группы обычны разнообразные украшения и детали одежды из драгоценных металлов, импортная посуда. Вторая группа погребений соответствует уровню рядовых воинов (не всадников). В захоронениях женщин дорогостоящие изделия редки и не отличаются разнообразием. В нескольких случаях зафиксированы сопровождающие захоронения детей и подростков. Среди могил беднейшей части населения, оставившего Песочинский могильник, женские погребения неизвестны. Это может быть обусловлено отсутствием данных антропологии и безынвентарностью комплексов.

Один из авторов настоящей статьи, в контексте рассматриваемой темы, на примере парного разнополого захоронения кургана № 16 у

с. Черемушное на Харьковщине, поставил вопрос о характере семейных отношений и местных племен скифского времени [8, с. 279-280]. По данным антропологических исследований в деревянном склепе были погребены женщина 35-37 лет и мужчина 38-40 лет. Установлено, что черепа индивидов относятся к различным морфотипам. С учетом существования у местного рядового населения малой нуклеарной семьи, состоящей из родителей и их детей, нами был сделан вывод о том, что в этой могиле были погребены останки ее старших представителей. Эти данные могут служить достаточно выразительным примером существования у местных племен скифского времени экзогамного рода.

Для более глубокого исследования вопроса о социальном положении женщин и семейно-брачных отношениях в северскодонецком обществе нами собраны сведения о 36 погребениях, раскопанных в 34 курганах V-IV вв. до н.э. При разделении захоронений по полу учитывались антропологические данные и “чистые” признаки (пряслице, зеркало, набор бус, детали головных уборов).

Исследователи уже давно обратили внимание на малочисленность подкурганых захоронений, и женских захоронений, в частности, которые не соответствуют демографическим показателям хорошо развитой поселенческой структуры. Возможно, существовали и иные формы погребального обряда, которые плохо фиксируются данными археологии. Редкость женских захоронений может говорить и о разных представлениях о путешествии в потусторонний мир для женщин и мужчин.

После составления матрицы исходных данных выяснилось, что в нашу выборку вошли 15 одиночных, 13 парных и 8 коллективных женских захоронения. В последних из них останки умерших принадлежали как однополым, так и разнополым лицам. В Гришковском могильнике имеют место случаи не только одновременного, но и асинхронного захоронения мужчин и женщин в отдельных могилах под одной насыпью, что не является исключением для соседних регионов юга Восточной Европы в скифское время [13, с. 58-59, 62-65].

Для палеосоциологической реконструкции был сформирован перечень признаков, состоящий из 20 наименований. Первые четыре из них (1 – высота насыпи до 1 м; 2 – высота насыпи более 1 м; 3 – объем погребальной камеры менее 11 м³; 4 – объем погребальной камеры более 11 м³) связаны с трудовыми затратами на создание погребального сооружения. Интервалы всех этих показателей определены с помощью построения графика корреляционной взаимосвязи между высотой насыпи и объемом погребальной камеры. К данной категории признаков следует отнести и тип погребального сооружения (5 – яма; 6 – деревянный склеп/сруб). По данным В.Д. Березуцкого одиночные (7), парные (8) и коллективные (9) захоронения по совокупности признаков могут указывать на прижизненную принадлежность умерших к той или иной общественной иерархической ступени [4, с. 24-25, 63-64]. При этом исследователь утверждает, что парные

и коллективные погребения, сами по себе, не являются самостоятельными социальными признаками. Как будет показано ниже, данное утверждение справедливо только к захоронениям представителей высшей знати.

Остальные признаки объединяют качество и функциональное назначение предметов погребального инвентаря, которые отражают такой социальный и имущественный показатель, как “овеществленный труд”. К нему относятся: золотые украшения головного убора и верхней одежды (10); золотые украшения (11); серебряные украшения (12); бронзовое зеркало (13); античная посуда (14); бусы из не драгоценных металлов (15); бронзовые и железные украшения (16); наконечники стрел (17); лепная посуда (18); орудия труда (19); напутственная пища (20).

Выделенные нами признаки по форме своего выражения являются атрибутивными, которые показывают лишь наличие в них определенных свойств и их сравнительную интенсивность. Поэтому, для построения иерархической классификации с помощью кластерного анализа, была применена простейшая номинальная шкала измерений, включающая наличие или отсутствие у объектов (погребений) того или иного качества (признака). В данном случае, выбор количественных единиц измерения атрибутивных признаков сводится к записи в матрице исходных данных таких цифровых обозначений, как “1” – присутствие и “0” – отсутствие таковых по отношению к конкретному объекту [16, с. 204].

Результаты компьютерной обработки собранных материалов приведены в дендрограмме. В целом, она достаточно хорошо расшифровывается. В ней можно выделить два суперкластера, которые распадаются еще на два микрокластера соответственно.

Первый кластер состоит из 10 комплексов (от к. 2/1949 у с. Б. Гомольша до к. 3 Нижней Гиевки включительно). Погребения одиночные в простых грунтовых ямах, созданных, как и насыпи, с малыми трудовыми затратами. Инвентарь довольно бедный (стеклянные бусы, ножи, бронзовые и железные браслеты, серьги). В двух погребениях найдены наконечники стрел. Подобные захоронения женщин-воительниц справедливо связывают с “амазонками” [14; 22; 23]. Считается, что подобные захоронения – явление общескифское. На территории Степи и Лесостепи Восточной Европы их насчитывается более 120. По подсчетам Е.П. Бунятян, в Степи доля таких захоронений среди рядового населения составляет 25% [10, с. 184]. В.И. Гуляев предполагает наличие какой-то воинской повинности для определенных возрастных групп женщин, как рядовых, так и с более высоким статусом [14, с. 132]. Однако, называть их “молодыми наездницами” нам не позволяет характер инвентаря, среди предметов которого полностью отсутствуют детали узды. При этом нельзя исключать, что это было не положено для представительниц слабого пола, для которых путешествие в мир иной было отличным от мужчин. Погребение “амазонки” из Старого Мерчика Е.Е. Фиалко интерпретирует в качестве вооруженного охранника – свободного дружинника по отношению к основному женскому захоронению [23, с. 312].

Второй кластер иерархии с малыми трудовыми затратами включает пять погребений (от к. 2 Верхней Гиевки до к. 23 Песочинского могильника). К инновациям в погребальном инвентаре добавляется лепная миска в погребении “амазонками” из к. 25/2 Гришковского могильника и напутственная мясная пища с железным ножом в двух других комплексах.

В четырех курганах первой и второй групп зафиксированы парные захоронения – женщина с подростком; одновременное захоронение мужчины и женщины; три комплекса с синхронными или разновременными захоронениями под одной насыпью, но в разных могилах. В.Г. Петренко небезосновательно считала, что последние курганы позднескифского периода являлись семейными усыпальницами [21, с. 65]. Исследователи скифских степных захоронений имеют весомые основания предполагать, что к образованию подобных комплексов приводила одновременная гибель родственников [15, с. 160]. Антропологическое исследование костяков из курганов № 25, 26, 47 подтверждают одновременную насильственную гибель супругов (?). Обратим внимание, что мужчины из данных курганов были пешими воинами, вооруженные луком, стрелами и дротиками.

Как нам представляется женщины данной социальной группы (первый суперкластер) представляли свободное рядовое население, которое можно сопоставить с представительницами свободных общинников (модель 1-2 по Е.П. Бунятян) степных скифов [10, с. 94].

В социальном и имущественном отношении совершенно иной прижизненный статус имела 21 женщина (от к. 10 до к. 9 Старого Мерчика), чьи погребения вошли в третий кластер. Высота курганов колеблется от 1 до 6,2 м, а объем погребальных ям/склепов – от 15 до 27 м³. Четыре из них были основными в деревянных склепах, пять – парными разнополами в склепах, три - парными в грунтовых ям (женщина с подростком или ребенком), два - парными однополами в грунтовых ямах, семь – коллективными (пять мужчина с женщиной и служанкой, рабыней? и два – женщины со служанками) в деревянных склепах.

Из числа одиночных погребений выделяются захоронения “амазонок” (к. 32 Песочинского могильника и к. 6 у с. Старый Мерчик), в которых, кроме престижного погребального инвентаря, были колчаны со стрелами.

Во всех погребениях, за исключением одного, были найдены золотые детали одежды и украшения, античная посуда. Отметим, что все золотые изделия являются аналогичными изделиям найденным в Степи. Вполне вероятно, что погребенные третьей группы, как и часть представителей первых двух групп, в этническом отношении были близки или тождественны скифам Северного Причерноморья [20, с. 86-87]. В связи с этим вспомним высказывание Э.А. Грантовского, что “по индоиранским и, шире индоевропейскими представлениями, золото и его цвет “принадлежали” общественной группе воинов, аристократии и царям” [11, с. 16].

На прижизненный социальный статус женщин из третьей группы погребений и их семейное положение лучшим образом указывают парные

и коллективные разнополюе захоронения в одной могиле. С учетом того, что ни в одном случае не зафиксирован факт подзахоронения женщин в могилу с мужчиной, скелеты которых лежали параллельно друг другу головой на юг, можно утверждать, что в данном случае в них покоились останки жен, а не наложниц. Для такого вывода имеются и другие аргументы. Во-первых, обряд погребения и сопровождающий инвентарь в одиночных захоронениях богатых молодых (незамужних?) свободных женщин практически не отличается от женщин, похороненных в одной могиле с мужчинами-воинами и представителями местной знати. Во-вторых, в семи женских погребениях с богатым и разнообразным набором украшений встречены бронзовые зеркала. Считается, что в скифское время они были не просто принадлежностью женского туалета, но и выполняли определенную культовую функцию. Как известно, у сарматов зеркала зачастую помещали в могилы жриц. По мнению многих исследователей, помещение зеркала в могилу скифянки символизировало причастность погребенной к культу высшего божества скифского пантеона – Табити (Гести) [21, с. 34]. Более того, она могла быть и жрицей этой богини. Об исполнении знатными женщинами определенных жреческих функций указывает захоронение девушки в роскошном головном уборе в кургане № 8 Песочинского могильника с зеркалом и пружинными железными щипцами [1, с. 174-175], а также находка в кургане № 11 Старого Мерчика золотых нашивных бляшек с изображением Владычицы зверей с пантерами, погребенной рядом с представителем местной высшей элиты – владельцем плети-нагайки, парадного меча чертомлыкского типа, серебряных двуручной чаши и кубка [2, с. 99-100].

Все эти примеры совершенно не применимы к образу наложниц, которые по А.М. Хазанову, избирались из царских служанок. Жреческие функции могли исполнять только свободные женщины – жены и дочери представителей высшей аристократии. Нечто подобное отмечено в скифских “царских” курганах – Чертомлыке, Толстой и Гаймановой Могилах.

О социальном статусе женщин из парных и коллективных погребений можно судить по принадлежности к тому или иному сословию их мужей. Если сопоставить данные о женских погребениях с нашей предыдущей палеосоциологической реконструкцией [9], то они были женами представителей всадничества и высшей аристократии. Подтверждением этому выводу может служить курган № 3 Старого Мерчика-IV, в котором основным было погребение мужчины-воина высокого социального ранга с плетью-нагайкой и впускное- знатной женщины, чья одежда была украшена золотыми нашивными бляшками [18, с. 296].

В коллективных погребениях встречены захоронения женщин иного, самого низкого социального положения. Одно из них было безынвентарным (к. 2 Старого Мерчика), а второе сопровождалось лепными сосудами и шилом (к. 10 Песочина), скелеты в них лежали параллельно знатым женщинам с одинаковой ориентировкой. В курганах № 8, 18, 23, 25 Песочинского могильника и курганах № 10, 12 у Старого Мерчика находились захоронения

женщин с иной ориентировкой в ногах знатных особ. Они были либо безынвентарны, либо покоились рядом с хозяйственным набором инвентаря.

Вопрос о социальном статусе подобных женских захоронений обычно решается с позиции отнесения их в состав служанок, набираемых из числа свободных общинников, или рабынь. К первым из них можно отнести женщин погребенных в курганах № 2 Старого Мерчика и № 10 Песочина, а остальные – к домашним рабыням иноэтнического (?) происхождения.

Таким образом, результаты нашего исследования указывают на то, что в северскодонецких подкурганых женских погребениях скифского времени покоился прах жен и дочерей представителей высшей аристократии, воинов-всадников, рядовых общинников, служанок и домашних рабынь (?). Обработанные нами материалы не дают каких-либо оснований для утверждения о приниженном положении женщин в местном социуме скифского времени.

Примечания

1. *Бабенко Л.И.* Песочинский курганный могильник скифского времени / Л.И. Бабенко. – Харьков, 2005. – 284 с.
2. *Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В.* Курганы скифского времени (северскодонецкий вариант) / А.В. Бандуровский, Ю.В. Буйнов. – К., 2000. – 236 с.
3. *Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В., Дегтярь А.К.* Новые исследования курганов скифского времени в окрестностях г. Люботина / А.В. Бандуровский, Ю.В. Буйнов, А.К. Дегтярь // Люботинское городище. – Харьков, 1998. – С. 143-182.
4. *Березуцкий В.Д.* Курганы скифского времени лесостепного Дона (к реконструкции социальных отношений) // В.Д. Березуцкий. – Воронеж, 1995. – 73 с.
5. *Бидзиля В.И., Полин С.В.* Скифский царский курган Гайманова Могила / В.И. Бидзиля, С.В. Полин. – К., 2012. – 752 с.
6. *Бойко Ю.Н.* Социальный состав населения бассейна р. Ворскла в скифское время (VII-IV вв. до н.э.) / Ю.Н. Бойко. – Автореф. дис. канд. ист. наук. – М., 1986. – 19 с.
7. *Бойко Ю.Н., Берестнев С.И.* Погребения VII-IV вв. до н.э. курганного могильника у с. Купьеваха (Ворсклинский регион скифского времени) / Ю.Н. Бойко, С.И. Берестнев. – Харьков, 2001. – 142 с.
8. *Бондаренко В.Л., Буйнов Ю.В.* Антропологические материалы из курганов скифского периода у с. Черемушное на Харьковщине / В.Л. Бондаренко, Ю.В. Буйнов // Вісник ХНУ. – 2007. – Вип. 39. – С. 274-285.
9. *Буйнов Ю.В., Окатенко В.Н.* К вопросу о социальной структуре населения северскодонецкой Лесостепи V-IV вв. до н.э. / Ю.В. Буйнов, В.Н. Окатенко // Древности 2013. – Харьков, 2014. – С. 123-136.

10. Бунятян Е.П. Методика социальных реконструкций в археологии. На материалах скифских могильников IV-III вв. до н.э. / Е.П. Бунятян. – К., 1985. – 130 с.
11. Грантовский Э.А. Индо-иранские касты у скифов/ Э. А. Грантовский// XXV Международная конференция востоковедов. Доклады делегации СССР. – М., 1960. – 22 с.
12. Гречко Д.С. Населення скіфського часу на Сіверському Дінці/ Д.С. Гречко. – К., 2010.- 286 с.
13. Гречко Д.С., Шелехань А.В. Гришковский могильник скифов на Харьковщине/ Д.С. Гречко, А.В. Шелехань. – К., 2012. – 198 с.
14. Гуляев В.И. "Амазонки" на Среднем Дону/ В.И. Гуляев// Археологические памятники Восточной Европы. – Воронеж, 2002. – С. 125-134.
15. Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII-IV вв. до н.э./ В.А. Ильинская, А.И. Тереножкин. – К., 1983.- 379 с.
16. Количественные методы в исторических исследованиях. – М., 1984. – 384 с.
17. Мозолевський Б.М. Товста Могила / Б.М. Мозолевський. – К., 1979. – 248 с.
18. Мозолевський Б.Н., Полин С.В. Курганы скифского Герроса IV в. до н.э. (Бабина, Водяна, Соболева Могилы)/ Б.Н. Мозолевский, С.В. Полин.- К., 2005.- 599 с.
19. Окатенко В.Н. Погребения кочевнического типа скифского времени вдоль лесостепного отрезка Муравского Шляха/ В.Н. Окатенко// Вісник ХНУ. – 2006.– Вип. 38. – С. 282-289.
20. Окатенко В.Н., Буйнов Ю.В. Курган з похованням скіфського типу біля Старого Мерчика/ В.М. Окатенко, Ю.В. Буйнов// Археологія. – 2010. - № 1. – С. 78-90.
21. Петренко В.Г. Правобережжя Среднего Приднепровья в V-III вв. до н.э./ В.Г. Петренко// САИ. – 1967. – Вып. Д1-4.- 187 с.
22. Фиалко Е.Е. Погребения женщин с оружием у скифов/ Е.Е. Фиалко// Курганы Степной Скифии. – К., 1991.- С. 4-18.
23. Фиалко Е.Е. Два погребения амазонок из Северскодонецкой Лесостепи/ Е.Е. Фиалко// Древности Восточной Европы. – Харьков, 2011. – С. 304-315.
24. Хазанов А.М. Социальная история скифов / А.М. Хазанов. – М., 1975. – 343 с.
25. Шрамко Б.А. Рецензия: Мозолевський Б.М. Товста Могила. – К., 1979/ Б.А. Шрамко// СА.- 1984. - № 1. – С. 277-280.

Буйнов Ю.В., Гречко Д.С. Поховання жінок у курганах скіфського часу сіверськодонецького Лісостепу: палеосоціологічний аналіз.

На підставі дослідження 36 поховань жінок скіфського часу в курганах лісостепової частини басейну Сіверського Дінця автори статті роблять спробу визначити їх прижиттєвий статус. За допомогою кластерного аналізу встановлено, що всі місцеві жінки доби раннього залізного віку були вихідцями з соціальних верств вищої аристократії, воїнів вершників та вільних рядових общинників. Виділяються соціально залежні служниці та домашні рабині. Фактів приниженого положення вільних жінок у суспільстві не зафіксовано. Наведена соціальна структура відповідає рівню розкладу родоплемінного суспільства та формування ранньокласового.

Ключові слова: скіфи, сіверськодонецький Лісостеп, соціальний статус, жіночі поховання, кластерний аналіз.

Bujnov Ju.V., Grechko D.S. Female funerals in Scythian time barrows of the North Donetsk forest-steppe area: paleo-sociological analysis.

Authors of the article attempt to determine the lifetime status of persons from the female funerals of the Scythian time barrows of the forest-steppe area of the Northern Donets river. This attempt is based on the materials of excavations of 36 female funerals. Using the cluster analysis it was determined that all early Iron age local women belonged to the highest aristocracy social strata, warrior-horsewomen and free ordinary community people. There are socially dependent servants and home slaves were marked out. There are no facts of the humble status of free women were fixed. This mentioned social structure corresponds to the stage of the decay of primitive communal society and forming of early classes.

Key words: Scythians, North Donetsk forest-steppe area, social status, female funerals, cluster analysis.

Нові принципи міжнародних відносин у дипломатичній грі ренесансного правителя Франциска I Валуа

Ващук Л. В.

В статті на основі текстологічного аналізу міжнародних договорів, листування та свідчень сучасників досліджено нові підходи та вектори зовнішньої політики Франциска I, що стали наслідком зміни світоглядної парадигми монарха.

Ключові слова: Франциск I, міжнародні відносини, Карл V, Османська імперія, Шмалькальденський союз.

З кінця XV – XVI ст. у Франції, так як і в інших країнах ранньомодерної Європи, відбулися значні зміни у суспільно-політичному устрої, що проявилось у зміцненні королівської влади та інтенсифікації процесу формування національної держави. Поряд із державотворчими процесами, та як їх органічна складова, активізувалися міжнародні відносини і дипломатія, що потягло за собою встановлення нових принципів міждержавних відносин. Від спорадичних та несистемних місій європейські країни розпочали поступовий перехід до постійних дипломатичних представництв. Український вчений В.Г. Ціватий визначив це як «інституалізацію» дипломатичних служб та дипломатії загалом [5, с. 187].

Трансформація різних сфер життя соціуму ранньомодерної Європи, в тому числі і в становленні нового формату (нових норм) міжнародних відносин, сталися під впливом гуманістичних ідей Ренесансу і Реформації, що дали могутній імпульс для розвитку всіх вимірів суспільного буття – культурного, політичного та економічного. Головним «актором» на сцені перетворень стає індивід. Тому нами зроблена спроба дослідити не стільки міжнародні відносини Франції раннього нового часу, скільки підходи, принципи її правителя, Франциска I Валуа (1515 – 1547), який своїми переконаннями, рішеннями та діями визначав поступ французької дипломатії XVI ст.

Питання неоднозначності та багатовекторності зовнішньополітичного курсу, обраного Франциском I, висвітлювалося у загальних працях французьких дослідників – Е. Ле Руа Ладюрі, А. Лемоннь'єра, Л. Буркена, А. Жуанні [3; 11; 6; 8], а також сучасного британського історика Р. Кнехта [10]. Заслугує на увагу спеціальне дослідження Ж. Де Ламара, присвячене ролі османів у французькій дипломатії XVI ст. [7]. Співпраця Франциска I з Сулейманом Пишним також досліджувалася у контексті боротьби Валуа та Габсбургів за домінування на європейському континенті російськими вченими

Ю.Є. Івоніним і В.В. Суховерховим [1; 4]. В сучасній українській історичній науці над проблемами розвитку міжнародних відносин Франції працював В.Г. Ціватий [5].

Незважаючи на значну кількість праць, присвячених даній проблематиці, залишається багато спірних питань щодо зовнішньополітичного курсу Франциска I. Адже в документальних свідченнях присутній чіткий слід від резонансності дій короля та критики його політичних противників, що породжує неоднозначні суперечливі висновки дослідників. Найбільше це стосується оцінок значення союзу Франції з мусульманською Портою: чи були дії французького короля сумісними із усталеною моделлю християнських стосунків щодо мусульманського світу, чи не були зрадницькими по відношенню до християнської Європи. Не менш важливим у цьому контексті є і питання – наскільки цей союз був необхідним для підтримання авторитету Франції та монаршої влади.

Майже весь період правління Франциска I супроводжувався гострим протистоянням з імператором Священної Римської імперії Карлом V. Там, де зіткнулися зовнішньополітичні інтереси двох амбітних правителів, французький король намагався використати як традиційні засоби – залучитися підтримкою впливових правителів (наприклад, англійського монарха Генріха VIII та пап Римських), так і приклав зусиль для встановлення контактів з некатолицькими володарями (османами, протестантськими князями Шмалькальденського союзу).

Особливим стратегічним напрямком французької дипломатії стала співпраця з Сулейманом Пишним, правителем Османської імперії. Дослідник Ж. Де Ламар вдало підмітив, що король першим відмовитися від традиційного ставлення християнського світу до турків і зробив їх активним партнером у зовнішній політиці Франції [7, с. 451]. Вибір союзником ісламської держави був досить сміливим рішенням Франциска I в умовах гострого антагонізму між європейським християнським та мусульманським світами. Зауважимо, що король неодноразово в своїх ордоннансах та листах називає себе «*Christianissimus Rex*» – «найхристиянніший король». Часте вживання цього титулу Франциском свідчить про свідому демонстрацію королем його релігійності та відданості вірі. Тим не менше, король, не злякавшись осуду і звинувачень у зраді по відношенню до католицької Європи, все ж таки, вдався до спроби секуляризації зовнішньої політики, що стало яскравим проявом ментальних зрушень у його свідомості.

Безпосередньо на встановлення взаємовідносин між країнами вплинув полон Франциска I після поразки французької армії в битві при Павії 24 лютого 1525 р. [6, с. 203]. Мати Франциска Луїза Савойська, регент Франції під час полону короля, в 1525 р з його ініціативи направила до Порти посольство, яке, однак, так і не досягло Константинополя. Король, що перебував у Мадриді, також відрядив до султана свого агента Ж. Франкіпані з листом та усним повідомленням, які мали чіткі пропозиції – почати похід на володіння імператора, а Франція, в свою чергу, зобов'язувалась продовжувати військові

дії проти Карла V. Власне, це був прецедент, що порушував середньовічну світоглядну парадигму, коли змістилися акценти уважень щодо визначення «ворога». Франциск в інтересах своєї держави та зміцнення авторитету «короля-рицаря», запросив одвічних ворогів християнського світу мусульман для боротьби з особистим противником, католицьким володарем.

В контексті вищевикладених подій дуже цікавим є лист-відповідь султана, написаний на початку 1526 р. до Франциска I, який свідчить не тільки про те, що французький король звертався до Константинополя з проханням допомогти звільнитися з полону, але й, попри завуальований дипломатичний стиль, дозволяє зробити припущення в зацікавленості самої Порту в подібному союзі. Так, султан пише: «Ви Франциск, король країни Франції, через вашого вірного агента Франкіпані, звернулися з листом в мою Порту, притулок правителів; також ви передали через нього деякі усні доручення, поінформували нас, що ворог заволодів вашою країною, і що ви самі в даний момент знаходитеся в полоні, і ви звернулися сюди за допомогою та засобами для вашого звільнення» [12, с. 117].

На перший погляд незрозуміло, чому султан називає Карла V ворогом, який «заволодів вашою країною». Адже відомо, що суттєвих територіальних втрат, окрім герцогства Бургундії, Франція на той момент не понесла. Але саме це і був прозорий натяк/посил Карлу V і, одночасно, політичне виправдання майбутньої турецької агресії. Адже хоча документ не містить відомостей про конкретну допомогу, Сулейман I у дипломатичній формі дав зрозуміти свою безпосередню зацікавленість у військовій підтримці Франції: «Наші славні предки і наші відомі попередники (нехай Господь освятить їхні могили) ніколи не переставали воювати, для того щоб відбити ворога і підкорити нові території. Ми також йдемо їхніми слідами. Ми постійно завойовували провінції і сильні неприступні фортеці. І вдень, і вночі наші коні осідлані, наші шаблі напоготові» [12, с. 117-118].

Дійсно, обіцянка, як показали наступні події, наповнилася грізним змістом. У 1526 р. султан почав похід на Угорщину, розбив при Мохачі чесько-угорські війська, а в 1529 р. навіть погрожував Відню, оплоту династії Габсбургів [8, с. 183]. Не залишався у боргу і Франциск I, який запустив на зимівлю мусульманських піратів у гавань Тулон, що дозволило їм грабувати іспанські судна – католицький флот [2, с. 176].

Подальший розвиток французько-османських відносин викликає певні розбіжності у думках дослідників. Так, вчений Ж. Де Ламар доводить, що у 1528 чи 1529 рр. Франциск I направив до Сулеймана свого основного агента Східної Європи Антоніо Рінкона, який, досягнувши дипломатичного успіху, повернувся до Франції в 1530 р. Дослідник називає місію Рінкона успішною, адже її наслідком стали турецькі облоги Відня [7, с. 453-454]. Натомість британський історик Р. Кнехт вважає, що візит королівського посланця до Османської імперії відбувся у липні 1530 р., тобто після штурму Відня [10, с. 224]. Проте обидва історики погоджуються, що ця дипломатична місія у Константинополі значно зміцнила даний союз.

Новим поштовхом до поглиблення співробітництва Франції з Портою було чергове загострення відносин з імперією Карла V в 30-х рр. Зовнішня політика французького короля цього періоду мала яскраво виражений світський характер. Зрілий монарх і політик, Франциск I, в протистоянні з Карлом V вкотре відсунув на другий план релігійний фактор та вступив у переговори з ворогами імператора протестантськими князями. Франциск I вів дуже майстерну гру з опозиційними до Карла V князями, які в грудні 1530 р. в гессенському містечку Шмалькальден створили оборонний релігійно-політичний союз проти імператора [1, с. 58]. Задля досягнення успіху у протистоянні з Карлом V французький король уклав у 1534 р., безвідповідальний, з католицької точки зору, альянс з князями Шмалькальденського союзу, що передбачав військову взаємодопомогу [4, с. 118].

Одночасно Франциск I вів переговори з англійським королем Генріхом VIII. Не виключено, що Франциск з метою налагодження стосунків з Англією використав момент, коли Генріх розірвав відносини з Ватиканом та оголосив себе главою англіканської церкви. Саме восени 1532 р. між Францією та Англією був укладений Лондонський договір, згідно з яким монархи зобов'язувалися надавати один одному допомогу в разі війни однієї зі сторін з імператором [14, с. 258-259]. Також у жовтні цього ж року в Булоні пройшла зустріч правителів, ключовою темою якої були вже не відносини з Карлом V, а питання турецької загрози та спільне протистояння їй [11, с. 86]. Необхідно відзначити, що Франциск не планував починати військові дії проти Сулеймана, проте це не завадило йому залучитися підтримкою Англії. До того ж, відзначимо, що Франциск у виборі англійського короля союзником зовсім не керувався релігійною приналежністю.

Іншим напрямком дипломатичної роботи Франциска I були стосунки з папством. У 1533 р Катерина Медічі вийшла заміж за молодшого сина Франциска, майбутнього Генріха II. Цей шлюб сина короля Франції з племінницею Юлія Медічі, відомого з 1523 р. як папа Климент VII, дав поштовх зближенню між двором Фонтенбло і Ватиканом [3, с. 146]. Тонка дипломатична гра короля та Папи в ході протистояння з імператором знайшла своє відображення у вірші «Пасквіно», написаного придворним поетом Франциска I М. де Сан-Желе. Назва вірша доволі символічна. Римський чоботар на ім'я Пасквіно, що проживав у місті на початку XVI ст., писав сатиричні антипапські памфлети та приклеював їх вночі до напівзруйнованої давньогрецької статуї. З часом статую, що стала символом свободи слова, назвали Пасквіно. Очевидно, М. де Сан-Желе продумано обирає таку назву для свого твору, наперед готуючи читача до сатиричної оповіді. Троє гравців Король (Франциск I), «романський пастор» або ж «святий отець» (Климент VII) та «Государ германський» (Карл V) змагаються між собою. Описуючи їх дії поет вживає терміни, що використовувалися у грі в карти, прирівнюючи політику та дипломатію до картярства, де кожен робить свою ставку «змагаючись за Італію» та очікує ходу суперника [13, с. 251]. В той час як Папу Римського поет зображує більш розважливим і не піддає різкій

критиці, імператора він саркастично називає «Цезарем», який «очікує з блідим обличчям» і, дивлячись на свою карту, «боїться» ходу противника [13, с. 252].

Після смерті папи, в 1534 р., Франциск почав розглядати нові комбінації політичних союзів, які б могли зміцнити його становище. Не дивно, що погляд монарха впав на Османську імперію, яка вже не один раз проявляла бажання співпрацювати з Францією. Маючи намір отримати підтримку найнебезпечнішого ворога імператора, в 1535 р. король відправив до султана свого посла Ж. де Ля Фореса (Jean de La Forêt, de la Forest) [11, с. 90]. Французький посол, відвідавши Туніс, у травні 1535 р. прибув у супроводі Шарля де Маріяка, який служив при ньому секретарем, та Гюйома Постеля до Константинополя. Принагідно відзначимо, що де Ля Форес став першим постійним послом Франції при дворі султана, а після смерті в 1537 р. його місце зайняв А. Рінкон [7, с. 455-457].

В посланні, врученому де Ля Форесом султану, Франциск І знову підтвердив своє бажання встановити мир, однак, тут же, поскаржився на те, що його намірам перешкоджають дії Карла V. І тому король просив у Сулеймана надати Франції субсидії на 1 млн. золотих еку і допомоги турецького флоту. При цьому наголошувалося, що спільні дії проти імператора краще вести в Італії, де він найбільш вразливий [3, с. 90]. Вибір Франциска І цілком логічний, адже саме Італія стала каменем спотикання між французькою та імператорською коронами та ареною бойових дій протягом не одного десятку років.

Переговори, в яких брав активну участь особистий радник Сулеймана, перший візир Ібрагім-паша, тривали більше півроку. Наслідком став перший офіційний договір між християнською Францією та мусульманською Портою. Слід звернути увагу, що в самому тексті документа вказана дата 1535 р. Проте згодом французьким дослідником М. де Аммером було уточнено, що договір підписано трохи пізніше – в лютому 1536 р. [12, с. 283-285].

Зміст та умови договору, на перший погляд, не були націлені проти третіх держав. Згадуючи попередні усні домовленості, що виникли в 1526 р, сторони відзначили давність їх співпраці. Хоча в документі обумовлюється політична і військова взаємодопомога, але ніде не вказано, що союз спрямований проти Карла V. Тобто основні домовленості, про які свідчать дії учасників переговорів залишилися усними. І хоч основним офіційним досягненням для Франції були вигідні умови торгівлі з Османською імперією (торговим і економічним відносинам у документі приділяється найбільша увага), але, все ж, не це питання було метою укладення договору. Як показали подальші події, в ході чергової війни Франциска з імператором, Порто активно підтримувала Францію в морських кампаніях.

Отже, можемо говорити, що французька зовнішня політика керувалася наслідками світоглядної трансформації. Але в цьому зв'язку необхідно з'ясувати ще одне питання: як став можливим процес секуляризації свідомості самого Франциска І. Для кращого розуміння заявленої проблеми необхідно здійснити аналіз свідчення сучасників короля в соціолінгвістичних категоріях. Про дипломатичну місію де Ля Фореса згадує у своїх мемуарах невідомий

парижанин, що жив у часи правління Франциска І [9]. Автор не був наближеним до двору короля, про що свідчить саме джерело, проте він уважно слідкував за політичним життям країни і старанно описав все, що бачив на власні очі або ж чув від таких самих простих людей. Згадка в щоденнику про стосунки короля з османами, в першу чергу, вказує на те, що ці відносини набрали широкого розголосу серед французів, а отже не приховувалися королем.

Сучасник Франциска І повідомляє, що в кінці грудня 1534 р. до Франції прибуло турецьке посольство та поїхало в Шательро, де на той час перебували король і королева. Згодом разом з королем вони приїхали до Парижу. Зрозуміло, що проста і мало поінформована людина, не надто розуміючись у тонкощах дипломатичної гри, сприйняла цю подію в міру свого світосприйняття. Парижанин інформує: «Галас був, коли вони прибули від Турка для того, щоб укласти союз із Королем через шлюб, і щоб охрестити себе та свого сина, на що Король відправив до Туреччини месье де Ля Фореса з вищеназваним послом, всього їх було близько дванадцяти чоловік» [9, с. 440]. Хоча автор відмічає, що ця подія викликала значний резонанс у суспільстві, проте він відтворює звичну середньовічну модель міжнародних відносин: союзи між державами зміцнюються династичними шлюбами; співпраця з мусульманським володарем можлива лише у разі прийняття ним християнства, а хрещення його сина мало стати запорукою «чистого» потомства від майбутнього шлюбу. В такому трактуванні Франциск, направляючи до Константинополя посольство, виступає ще й християнським місіонером.

Таким чином, парижанин або навіть не уявляв якоїсь іншої форми співпраці з мусульманським правителем, або ж прикривав дії монарха, розуміючи, що відправка посольства до Порти з метою укладення союзу, певною мірою дискредитує Франциска як «найхристияннішого короля». Невідомий автор визнав, що такий формат співпраці є не прийнятним ні для християнської Європи, ні для пересічного паризького обивателя. Незважаючи на те, яке із цих двох припущень більш вірогідне, явною є різниця між світоглядними парадигмами пересічного містянина, такого як цей невідомий парижанин, та ренесансного правителя Франциска І, відкритого до всього нового, нехай неприйнятної для більшості.

Співпраця Франциска І, короля великої християнської держави, з мусульманською Портою не залишилася непоміченою і в європейському суспільстві. 17 квітня 1536 р. Карл V виступив у Ватикані перед новим Папою Римським Павлом III (1534 – 1549) та колегією кардиналів з доповіддю, яка була спрямована проти Франциска І [4, с. 118] і яка є яскравою ілюстрацією сприйняття подібної політики елітарною частиною суспільства. Імператор, як лідер християнсько-католицького світу, викрив «зрадницькі» відносини французького короля з Османською імперією. Даний «союз лілії і півмісяця» викликав негативний резонанс у суспільстві, але ніхто з впливових суб'єктів міжнародних відносин XVI ст. не приймав ніяких санкцій щодо Франції. Цілком очевидно, що співпраця Франції з османами була прямим наслідком боротьби

двох могутніх європейських династій, Габсбургів і Валуа, за гегемонію в Європі, в ході якої Франциск I керувався не стільки традиційними підходами, скільки діяв з розрахунку на користь французькому королівству.

Отже, Франциск I Валуа вступає у дипломатичну, військово-політичну та економічну взаємодію з правителями різного віросповідання. Король ставить державні справи на перше місце, посуваючи на другорядні позиції релігійний фактор. У зовнішній політиці монарха чітко відчуються віяння нового часу, відхід від середньовічних норм взаємодії суб'єктів міжнародних відносин. Ігноруючи антагонізм між християнським заходом і мусульманським сходом, Франциск I демонструє власну зовнішньополітичну позицію, очищену від релігійних середньовічних переконань.

Примітки

1. *Ивонин Ю.Е.* Карл V Габсбург / Ю.Е. Ивонин // Вопросы истории. – М., 2007. – № 10 – С. 46 – 65.
2. *История Франции*: в 3 т. / Отв. ред. А.З. Манфред. – М.: Наука, 1972. – Т. 1. – 359 с.
3. *Ле Руа Ладюри Э.* История Франции. Королевская Франция. От Людовика XI до Генриха IV. 1460 – 1610 / Э. Ле Руа Ладюри; пер. с фр. Е.Н. Корендясова, В.А. Павлова. – М.: Междунар. отношения, 2004. – 416 с.
4. *Суховерхов В.В.* Карл V и Франциск I. Итальянские войны / В.В. Суховерхов // Вопросы истории. – 2011. – № 4. – С. 111 – 121.
5. *Ціватий В.Г.* Теорія і практика дипломатії європейських держав раннього нового часу (XVI – XVIII ст.) / В.Г. Ціватий // Наукові записки історичного факультету Запорізького національного університету. – 2012. – Вип. XXXIII. – С. 187 – 192.
6. *Bourquin L.* La France au XVI siècle 1483 – 1594 / L. Bourquin. – Paris: Belin, 1996. – 226 p.
7. *De Lamar J.* The ottoman Turks in sixteenth century French diplomacy / J. De Lamar // The Sixteenth Century Journal. – 1985. – Vol. XVI – № 4. – P. 451 – 470.
8. *Jouanna A.* La France du XVI siècle. 1483 – 1598 / A. Jouanna. – Paris: PUF, 2006. – 691 p.
9. *Journal d'un bourgeois de Paris sous le règne de François premier (1515 – 1536)* / Publ. par Ludovic Lalanne. – Paris, 1854. – 494 p.
10. *Knecht R.J.* Francis I / R.J. Knecht. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – 485 p.
11. *Lemonnier H.* Henri II, la lute contre la Maison d'Autriche 1519 – 1559 / H. Lemonnier. – Paris: Tallandier, 1983. – 401 p.
12. *Négociations de la France dans le Levant. Correspondances, mémoires et actes diplomatiques* / Par Ernest Charrière. – Paris: Imprimerie nationale, 1848. – Т. I. – 664 p.
13. *Oeuvres complètes de Melin de Saint-Gelays* / Publ. par Prosper Blanchemain; avec un commentaire inédit de B. de la Monnoye. – Paris: Bibliothèque elzévirienne, 1873. – Tome premier. – 320 s.

14. *Ordonnances des rois de France. Règne de François Ier.* – Paris: La librairie Lucien Dorbon, 1937 – 1940. – Т. VI (1530 – 1532). – P. 257 – 266.

Ващук Л.В. Новые принципы международных отношений в дипломатической игре ренессансного правителя Франциска I Валуа

В статье на основе текстологического анализа международных договоров, переписки и свидетельств современников исследованы новые подходы и векторы внешней политики Франциска I, ставшие следствием изменения мировоззренческой парадигмы монарха.

Ключевые слова: Франциск I, международные отношения, Карл V, Османская империя, Шмалькальденський союз.

Vashchuk L.V. New principles of foreign relations in the diplomatic game of Renaissance ruler Francis I Valois

The article is based on textual analysis of international agreements, correspondence and evidences of contemporaries, there are explored new approaches and vectors of Francis I's foreign policy, which were the consequence of changes in his ideological paradigm.

Key words: Francis I, foreign relations, Charles V, Ottoman Empire, Schmalkaldic League.

**Арабо-візантійське протистояння як чинник
становлення Вірменської держави за правління
Феодора Рштуні (639-658)**

Димидюк Д. А.

У статті розглядається історія Вірменської держави у VII столітті, а саме передумови та причини створення незалежної Вірменії на уламках держави Сасанідів та Візантії, в середині VII століття та її становище в часи правління першого ішхана Феодора Рштуні (639-658). Визначається місце Вірменської держави у арабо-візантійській боротьбі за вплив над Кавказьким регіоном. Аналізується вірмено-арабські та візантійсько-вірменські відносини в часи правління Феодора Рштуні та дається спроба визначити чинники, котрі згодом призвели до падіння Вірменської держави на початку VIII століття.

Ключові слова: ішхан Феодор Рштуні, Вірменія у VII столітті, нахарари, арабо-візантійська боротьба, Двін, монофізитство, діофізитство, католикос Нарсес III.

Арабська експансія в 30-х роках VII ст. кардинально змінила геополітичне становище на Близькому Сході та призвела до занепаду Візантії та Сасанідського Ірану. На початку 40-х років VII ст. Візантія вже більше не контролювала територію Близького Сходу, а Іран втратив Межиріччя. Такі значні військові втрати обох імперій дозволили вірменському народу відновити свою державу – Вірменію, котру ще у IV ст. н.е. було завойовано і поділено між Візантією та Іраном на західну та східну Вірменію, з широкими автономними повноваженнями. Вірменія, що її розглядаємо, у VII ст. займала територію на сході від прикордонного міста Феодосіополя (суч. Ерзурум) до р. Аракс і на півночі від о. Севан до верхньої Месопотамії [1, с. 3-11].

Слід зазначити, що обрана тема зовсім не вивчена в українській історіографії та ще досі не має спеціальної історіографічної роботи з історії ранньосередньовічної Вірменії. Серед основних наукових робіт з цього питання слід перш за все згадати працю вірменського історика Арама Тер-Гевондяна, котрий у своїй монографії доволі детально, на основі різних джерел, зміг описати історію Вірменії VII-IX ст. [22]. Особливу увагу він приділяв стосункам вірменського народу з іншими народами Кавказу. Можемо говорити, що ця праця на сьогодні є класичною з історії Вірменії ранньосередньовічного періоду. Якщо звернутися до питання арабських завоювань та арабських впливів на терени Кавказу, то цим питанням займався німецький історик XIX ст. Август Мюллер [18]. Саме він був першим, хто видав узагальнюючу працю з історії Арабського халіфату і його робота досі не втратила свого

значення. З сучасних дослідників питання арабо-вірменських стосунків розглядає російський орієнталіст Олег Большаков. У своїй багатотомній праці автор розглядає військово-політичний аспект арабо-вірменських стосунків та обґрунтовує тезу про те, що завдяки військовій перевазі араби змогли підкорити Вірменію [5].

Що ж відносно джерел, то найважливішими для нас є вірменські джерела VII-XIII ст. Одними з найцінніших джерел до історії Вірменії є праці вірменських істориків Себеоса (VII ст.) [12] та Гевонда (VIII ст.) [14], котрі писали свої твори, будучи свідками тих подій, які вони описували. На даний момент постає питання щодо публікації комплексного збірника джерел з історії Вірменії, котрий вміщатиме не лише вірменські джерела, але і іншомовні джерела, що охоплюють історію цього періоду.

Сасанідський Іран, котрий програв битву при Кадисії у 637 р. не міг більше контролювати територію Межиріччя, яку до 640 р. захопили араби, тим самим відірвавши Перську Вірменію від решти держави Сасанідів. У той час, в 639 р. новообраним ішханом [15] та водночас спарпетом [21] східної Вірменії стає Феодор Рштуні. Користуючись моментом, коли перси фактично зовсім не контролювали цей регіон, він почав проводити свою, незалежну від персів політику, фактично оголосивши про незалежність краю [22, с. 23].

У той час візантійську Вірменію поглинули різного роду політичні суперечки. Вірменські нахарари [19] навіть не могли собі обрати ішхана для управління країною, тим самим ще більше посилювали анархію в державі. Для прикладу, вірменський історик Себеос, будучи сучасником цих подій говорить, що: «... нахарарські роди не змогли об'єднатися і згубили Вірменську землю [...] Вірменські князі не дійшли згоди і розійшлися» [12, с.115].

Ситуація різко змінилася, коли до кордонів східної Вірменії у 640 р. почали просуватися перші арабські війська. Ішхан не зміг зорганізувати відсіч арабам, адже нахарари не хотіли мобілізувати свої військові сили на війну. Ішхан не мав на них жодних важелів впливу, що й спричинило нечисленність ішханового війська, котре налічувало близько 8 тис. осіб, тоді як військо арабів налічувало 16 тис [22, с. 24].

Розуміючи, що потрібно шукати союзників у боротьбі проти арабів і водночас посилювати свою владу над нахарарами, Феодор Рштуні звертає свій погляд на Візантію. Ішхан завдяки посередництву вірменського католикоса Нарсеса III (641-661) зміг у 641 р. домовитися з ромейським імператором Константом II (641-668) про входження східної Вірменії до складу Візантії [12, с.121], але за умови об'єднання обох частин Вірменії під началом Феодора Рштуні, котрий мав стати ішханом та спарпетом для обох Вірменій. Констант також зобов'язувався надавати при потребі Вірменії військову допомогу проти арабів та інших ворогів. Василевс згодився на такі умови, і фактично було об'єднано дві частини Вірменії, під формальною протекцією ромейського василевса [22, с.26].

Феодор Рштуні зміг повернути такий хитрий політичний хід лише завдяки тому, що Візантія тоді перебувала у гострій політичній кризі, і на той час

вона втратила повністю весь Близький Схід і частину Єгипту, тому їй була вигідна будь – яка підтримка зі сторони і водночас Вірменія прикривала Візантії її східні тили [11, с.37]. Феодору цей союз був вигідний тим, що він зміг фактично об'єднати всю Вірменію, і перебував під формальною протекцією християнського володаря, а не зороастризького шахиншаха, чи мусульманського халіфа, котрі не були культурно близькими до Вірменії. Візантійський вплив тут був мінімізований, адже імператор лише затверджував нового ішхана і спарапета, котрих мали обирати на з'їздах нахарарів. Отже, ми можемо говорити про те, що з 641 р. утворилася об'єднана Вірменська держава, котра де-факто була незалежною [17, с.92].

Але не все так було добре, як здається. Візантія не могла захистити Вірменію від арабських нападів, адже сама була ослаблена і вела війни на кількох фронтах. Для прикладу слід згадати мусульманський похід 642-643 рр. [9, с.15] (існує версія про те, що він відбувся у 644-647 рр.), [16, с.68-69] коли араби змогли безперешкодно дійти до столиці Вірменії – Двіна. Перед арабами місто фактично було беззахисним. Гевонд, вірменський історик VIII ст. так описує облогу Двіна: «...так як місто [Двін] було покинуто чоловіками, здатними носити зброю, бо всі пішли з князем Феодором, то вони знайшли там тільки дружин, дітей і простий народ, не здатний до війни. Внаслідок чого вони напали на місто, миттєво заволоділи фортецею, чоловіків, що були в ній, перерізали, а дружин і дітей в числі 30 000 відвели в полон ... і повернулись назад» [9, с.16-17]. Приблизно такий самий опис подіє дає інший вірменський історик – Себеос, тільки у нього цей похід відбувся у 641 р. [12, с.119-120].

Вірменія фактично була беззахисна, адже Візантія не тільки не захищала державу від арабів, але й розпалювала релігійні суперечки, постійно намагаючись вмовити вірмен прийняти діофізитське віровчення [10], на що вірмени відповіли відмовою, адже вони не хотіли: «проміювати вчення св. Григорія на послання Льва» [12, с.133].

У новоутвореній державі також точилися різного роду політичні суперечки. Перш за все, слід згадати, що впливові нахарарські роди не хотіли посилення центральної влади ішхана, котра прямо загрожувала їхньому самоуправлінню на місцях. Сучасник російський орієнталіст О. Большаков говорить, що в цей час: «...два десятки нахарарських князівств прагнули до цілковитої незалежності від будь-якої центральної влади, постійно утворювались і розпадались різні коаліції. Візантія, а за нею і Халіфат використовували цю ситуацію для посилення свого впливу або захоплення території Вірменії...» [4, с.173]. Слід згадати, що Феодор Рштуні хотів укріпити владу ішхана, щоб мати змогу управляти державою і утворити обороздатне військо. Але його наміри прямо суперечили бажанням нахарарів, котрі не хотіли підкорятися ішхану, і втрачати свої князівства задля централізації Вірменії. Сильна нахарарська опозиція була проти того, щоб Феодор став ішханом всієї Вірменії, але як пише Себеос: «...хотіли того нахарари вірменські чи ні, но він [Феодор Рштуні] був затверджений на цій [ішхана] владі імператором ромеїв» [12, с.129].

Феодор Рштуні старався будь-якими методами захищати свою країну від арабських нападів і навіть робив вилазки на територію халіфату. Себеос, будучи симпатиком Феодора Рштуні говорив, що: «...тільки один боголюбивий Феодорос, князь Рштунійський, постійно організовував війська своєї країни, і за своєю великою мудрістю, пильнував їх і вдень і вночі, і тому не мало шкоди завдав супротивникам» [12, с.115]. Але ішхан бачив, що ситуація є критичною, адже Вірменія була виснажена від постійних арабських набігів, котрі щоразу ставали сильнішими, а Візантія вже неспроможна була захистити Вірменію від них.

У такій ситуації, у 653 р. Феодор Рштуні приймає доленосне для Вірменії рішення – прийняти підданство Арабського халіфа. Феодор Рштуні розірвав зв'язки з Візантією і на з'їзді нахарарів він визнав над Вірменією верховну владу халіфа Османа (644-656). Між Феодором і Муавією був укладений договір за яким: «... три роки я [Муавія] з вас [Вірменії] не візьму данини, а після цього терміну платити скільки забажаєте. У цьому я вам клянусь. Тримайте у вашій землі кінноту в 15000 чоловік, і їх утримуйте, і це я зарахую в рахунок данини. Кінноту вашу я не викличу до Сирії, але в інші місця, куди б я не зажадав – вона повинна бути готова до виступу. Я не пришлю у ваші фортеці емірів [комендантів], ні арабського війська, навіть жодного вершника. Ніякий ворог не вступить до Вірменії, якщо ж ромеї нападуть на вас, то я пришлю на допомогу військо, скільки ви побажаєте. Клянусь всемогутнім богом, що не обману вас» [12, с.152]. Себеос, будучи кліриком писав, що Феодор уклав: «союз зі смертю і договір з пеклом, відкинувши союз божественний [з Візантією]» [12, с.152-153]. Така характеристика є цілком зрозумілою, адже Себеос був кліриком і не визнавав союз із чужовірцями (мусульманами). О. Большаков зауважує той факт, що арабські джерела не зберегли навіть натяку про цю важливу політичну подію [4, с.175].

Фактично, опісля 653 р. Вірменія вступила в період громадянських воєн і протистояння Візантії і Халіфату за територію Кавказу. Ромейський василевс Констант II (641-668), дізнавшись про союз вірменів і арабів, швидко організував військових похід у Вірменію і в 654 р. вже був на її території. Частина нахарарів із західних провінцій Вірменії, котрі культурно більше тяжіли до Візантії, перейшли на бік імператора, а також і весь клір на чолі з католикосом Нарсесом III. Вони осудили Феодора Рштуні за союз із арабами, позбавили його титула ішхана і обрали нового ішхана та спарапета [12, с.153-155].

Водночас, Констант II зумів переконати католикоса у потребі об'єднання церков, котре і відбулося у кафедральному соборі у Двіні, де спільно причастилися на знак єднання імператор, католикос і присутні вірменські єпископи [7, с.87-88]. Об'єднання церков, хоч і формальне, осудили більшість членів кліру та нахарарів, адже вбачали у цьому вчинку крок до втрати незалежності Вірменії. Фактично саме з цього моменту можемо говорити про початок громадянської війни у Вірменії, між проарабськими силами, які очолив Феодор Рштуні, та провізантійськими силами, які очолив новопризначений

імператором спарапет Мушел Мамиконян та грецький полководець Мавріан [4, с.178].

Головною перевагою арабів, щодо боротьби проти ромеїв у Вірменії було те, що вони мали професійну та маневрену кінноту та проводили виважену політику по відношенню до підкореного населення, а саме вони укладали з ним договори, де регламентувалися взаємовідносини між мусульманським та немусульманським населенням цього міста [6, с.72-73]. Для прикладу, візьмемо цитату з договору, котрий уклали араби з жителями міста Двіна: «Це грамота християнам міста Двіна і їх магам і іудеям, тим, хто присутній, і тим, хто відсутній... даю вам [жителям міста] гарантію недоторканності вас самих, і вашого майна, і ваших церков, і ваших храмів, і стін вашого міста. Ви в безпеці, а ми зобов'язані дотримуватися цього договору, поки ви дотримуетесь його і платите джизію і харадж. Свідок - Аплах, і достатньо його у свідки» [4, с.177]. В той час, ромеї проводили невдалу релігійну політику, а саме пробували насаджувати діофізиство. Також, з 80-х років VII ст. на політичну арену виходить новий союзник Візантії, а саме – Хозарський каганат, війська якого часто грабували вірменські землі, чим викликали ще більшу ненависть місцевого населення до ромеїв, як їх союзників [2, с.181-183].

У 656 р. помер халіф Осман I і в Халіфаті тривала громадянська війна між двома претендентами на трон халіфа: Алі (656-661) та Муавією (661-680). Скориставшись цим, вірменські нахарари повстали проти халіфа і перейшли на бік Візантії. Сам Феодор Рштуні в цей час був уже хворим і перебував у Дамаску, де і помер у 658 р. так і не побачивши плодів своїх старань [20, с.177].

Ситуація змінилася у 661 р. коли до влади у Халіфаті прийшов Муавія (661-680). Халіф почав швидко збирати війська і оголосив війну Візантії. Водночас, у 662 р. Муавія написав листа вірменським нахарарам: «Якщо ви [вірмени] не будете платити мені данину і не будете служити мені, я всіх вас приречу мечу» [9, с.15]. Спроби дати відсіч арабам разом із ромеями зазнали невдач, тому, скликавши собор, нахарари разом із католикосом Нарсесом, вирішили піти у підданство до арабів. У домовленості між арабами та вірменами говорилось наступне: «...платити данину тирану мусульман, які вимагали у них заручників. Двоє з нахарарів наших, Григорій з дому Маміконян і Смбаг з роду Багратуні, були відведені заручниками до повелителя арабів Муавії, який наклав на Вірменію податок розміром 500 динарів. Цей податок вірмени мали платити щорічно і залишатися без побоювання в оселях своїх...» [9, с.15-16].

На думку більшості дослідників, зокрема А. Тер-Гевондяна [22, с.48] та М. Кривова [17, с.109] данина у розмірі 500 динарів була символічною, адже це дуже мала сума. Цю данину ніяк не можна вважати важкою, навіть якщо вона стосувалася лише частини Вірменії, що в свою чергу створювало можливості для економічного та культурного піднесення Вірменії у мирний період (60-70-ті роки VII ст.) Іншої думки притримується О. Большаков, котрий говорить, що у Асохика, вірменського історика XI ст. йдеться про 500 “дахеканів” [8, с.91], а не

про динари, як вважають дослідники. Можливо, у початковому тексті малось на увазі 500 літрів (фунтів), тобто 36000 динарів, що є доволі обтяжливою даниною [5, с.134].

Слід зазначити, що період з 661-680 рр. для Вірменії характеризується відносним спокоєм і миром під протекцією Халіфату. Опісля ж смерті халіфа Муавії (680 р.) розпочався час постійних воєн та боротьби між Візантією і її союзниками хозарами проти Арабського Халіфату за територію Кавказу, котрий тривав для Вірменії до 705 р. коли араби змогли повністю підкорити Вірменію.

На нашу думку, союз ішхана з Халіфатом є показником настроїв частини суспільства і прагненням зберегти свою державу, будучи під протекцією сильнішого володаря. Було зрозуміло, що Халіфат має експансіоністські наміри щодо території Кавказу, тому частина нахарарів на чолі з ішханом вирішили першими склонитися перед Халіфатом, щоб отримати більші вигоди та привілеї для себе і держави. Але боротьба двох імперій за територію Вірменії спричинила розкол у вірменському суспільстві, частина котрого підтримувала арабів (на чолі з Феодором Рштуні), хоча більшість опиралися на Візантію, як культурно споріднену державу. Сама ж Візантія дивилася на Вірменію, як на територію, котра зможе стримати арабські війська, щоб вони не пройшли далі до Малої Азії. Ця конфронтація посилювалася через постійні візантійсько-арабські війни, котрі тривали протягом всього VII ст. і закінчилися приєднанням Вірменії до Халіфату на поч. VII ст. Саме небажання нахарарів консолідуватися задля збереження держави й призвело до її втрати у 705 р.

Примітки

1. *Адонц Н.* Армения в эпоху Юстиниана / Николай Адонц. – Ереван, 1971. — 526 с.
2. *Артамонов М.* История хазар / Михаил Артамонов. – Ленинград, 1962. – 517 с.
3. *Ахмед ибн-Яхья Белазури.* Книга завоевания стран [XI ст.] // Большаков О. История Халифата: в 3т. / Олег Большаков. – Москва, 1993. – Т.2. – С. 177.
4. *Большаков О.* История Халифата: в 3т. / Олег Большаков. – Москва, 1993. – Т.2. – 229 с.
5. *Большаков О.* История Халифата: в 3т. / Олег Большаков. – Москва, 1998. – Т.3. – 266 с.
6. *Бубенок О.* Евреи и арабы Палестины и Сирии в конце VI – начале VII в. // Східний світ. — № 1 — 1999. — С. 56-77.
7. *Всеобщая история Вардана Великого* [XIII ст.] / [пер. Н. Эмина]. – Москва, 1861. – С. 87-88 [Електронний ресурс] / <http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Vardan/frametext2.htm>
8. *Всеобщая история Степаноса Таронского Асохика* по прозванию [XI ст.] / [пер. с арм. Н. Эмина]. – Москва, 1864. – С. 91 [Електронний ресурс] / <http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Asohik/frametext2.htm>
9. *Гевонд.* История Халифов // Хрестоматия по истории СССР. Т.1. / Сост. В. Сыроечковский, В. Лебедев, М. Тихомиров. – Москва, 1949. – С. 15-17.

10. *Діофізитство* – релігійне вчення, за яким Ісус Христос мав дві подоби: божественну і людську, які гармонійно між собою взаємодіяли. Це віровчення сповідував офіційний Константинополь, котрий хотів, щоб Вірменська церква зреклася монофізитського вчення (віра в одну божественну природу Ісуса Христа), і прийняла діофізитство.
11. *История Востока*: В 6 т. / [отв. ред. Л.Б. Алаев, К.З. Ашрафян]. – Т. 2. Восток в средние века – Москва, 2002. – 716 с.
12. *История императора Ираклия*. Сочинение епископа Себеоса [VII ст.] / [под ред. К. Патканьяна.] – Москва, 1862. – С. 115, 119-120, 121, 129, 133, 152-155. [Електронний ресурс] / <http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Sebeos/frametext3.htm>
13. *История Ирана* с древнейших времен до конца XVIII века / [под ред. В. Струве]. – Ленинград, 1958. – 392 с.
14. *История халифов вардапета Гевонда* [VIII ст.] / [пер. с арм. К. Патканьяна]. – Санкт-Петербург, 1862. [Електронний ресурс] / <http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Gewond/frametext2.htm>
15. *Ишхан* – намісник, цар Вірменії. Займався адміністративними та соціально-економічними справами. Обирали ішхана та спарапета нахарары і вони були повністю підконтрольні візантійському василевсу або шахиншаху відповідно (до сер. VII ст.)
16. *Киракос Гандзакецци*. История Армении [XIII ст.] / [пер. Л. Ханларян]. – Москва, 1976. – С. 68-69 [Електронний ресурс] / <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Gandzakeci/frametext1.htm>
17. *Кривов М.* Византия и арабы в раннем средневековье / Михаил Кривов. – Санкт-Петербург, 2002. – 189 с.
18. *Мюллер А.* История ислама: От доисламской истории арабов до падения династии Аббасидов / Август Мюллер. [пер. с нем]. – Москва, 2004. – 911 с.
19. *Нахарары* – місцева вірменська знать. У VII ст. Вірменія фактично була поділена на “удільні князівства”, якими керував певний нахарарський рід. Ці “князівства” де-факто були незалежними одне від одного і від влади ішхана.
20. *Новосельцев А.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа / Анатолий Новосельцев. – Москва, 1990. – 206 с.
21. *Спарапет* – головнокомандувач вірменських військ. Друга людина в державі після ішхана.
22. *Тер-Гевондян А.* Армения и Арабский халифат / Арам Тер-Гевондян. – Ереван, 1977. – 319 с.

Димидюк Д. А. Арабо-византийское противостояние как фактор к становлению Армянского государства при правлении Феодора Рштуни (639-658).

В статье рассматривается история Армянского государства в VII веке, а именно предпосылки и причины создания независимой Армении на обломках государства Сасанидов и Византии, в середине VII века и положение государства во времена правления первого Ишхана Феодора Рштуни (639-658). Определяется место Армянского государства в арабо-византийской борьбе за влияние над Кавказским регионом. Анализируются армяно-арабские и византийско-армянские отношения во времена правления Феодора Рштуни и делается попытка определить факторы, которые впоследствии привели к падению Армянского государства в начале VIII века.

Ключевые слова: Ишхан Феодор Рштуни, Армения в VII веке, нахарары, арабо-византийская борьба, Двин, монофизитство, диофизитство, католикос Нарсес III.

Dymydyuk D. A. Arab-Bizantine struggle as a factor that influenced the establishment of Armenia in the reign of Theodore Rshtuni (639-658).

The aim of the given article is to examine the history of Armenia in the 7th century, particularly prerequisites and reasons of independent Armenia's establishment on the ruins of the Sassanid and the Bizantine states in the mid 7th century and analyze it's status in the time of ishkhhan Theodore Rshtuni's reign (639-658). It also defines the role of Armenia in Arab-Bizantine war for the dominance over Kavkaz region. The article deals with the analysis of Armenian-Arabic and Bizantine-Armenian relations during the period of Theodores Rshtuniyskyi's reign and tries to figure out factors that later led to the downfall of Armenia in the early 8th century.

Key words: Ishkhan Theodore Rshtuni, Armenia in VII., nakharars, Arab-Byzantine struggle, Dvin, monofysitism, dyophysitism, Catholicos Narses III.

Кредитні документи банкірів античного Риму (розписки, іпотечні угоди, договори товариства)

Сайко М. М.

У статті розглянуто основні види кредитних документів, які використовувалися в античному Римі: боргові розписки, іпотечні угоди, а також договір утворення банківсько-кредитного товариства (*societas danistriae*). Наведені згадки про використання цих документів, які зустрічаються в давньоримській літературі, а також проаналізовані їх тексти, знайдені в «Дигестах» і «Корпусі латинських написів». Визначений зовнішній вигляд означених документів і правила їх укладання.

Ключові слова: Давній Рим, боргові розписки, іпотечні угоди, кредитне товариство.

У своїй роботі римські банкіри використовували досить різноманітний інструментарій, який включав банківські книги та інші документи. Відомі чотири основних банківських книги: щоденник (*adversaria*), головна (контокорентна) книга (*rationes*), прибутково-видаткова книга (*codex asserti et expensi*), а також книга обліку позикового і наданого в позичку капіталу (*kalendarium*). Аналізу цих книг присвячена наша стаття «Банківські книги давньоримських банкірів» [4]. Однак, крім книг римські банкіри використовували й інші кредитні документи, серед яких відзначимо розписки, договори товариства та іпотечні угоди. Аналіз цього інструментарію і здійснений у даній статті.

Дослідженню кредитних інструментів банкірів античного Риму присвячено немало оглядових робіт, монографій і окремих статей. У першу чергу відзначимо глави в працях К. Смірнова, Ж. Андре, Г. Білетера, І. Марквардта та П. Нічипорука [6; 9; 13; 22; 23]. Вивченню кредитних документів присвятили свої монографії І. Бабяк, Р. Бейгель і Р. Тіло [11; 12; 25]. В монографіях Ж. Андре і Е. Ермана розглянуті розписки, знайдені у Помпеях в архіві банкіра Луція Цецилія Юкунда [10; 18]. Цінні відомості, щодо іпотечних договорів імператорського аліментарного фонду містяться в монографіях Р. Дункан-Джона, П. Гернсі та Ж. Мак-Канн [19; 20; 21]. І, нарешті, в книгах В. Боруховича, І. Фіхмана і О. Федорової описаний зовнішній вигляд кредитних документів і проаналізований характер записів в них [1; 7; 8].

Аналіз історіографії диктує основне завдання нашого дослідження: проаналізувати економіко-правову сутність і основні функції кредитних документів банкірів античного Риму, розглянувши їх юридичні, економічні, історичні і навіть естетичні характеристики.

Дослідження проводилось на основі вивчення давньоримських джерел, серед яких відзначимо переписку і судові промови Цицерона, історичні дослідження Тита Лівія, твори Горація, Марціала, Ювенала та Сенеки, а також

юридичні документи: «Дигести», «Інституції» Гая і «Сентенції» Юлія Павла. Тексти кредитно-банківських документів можна знайти в «Корпусі латинських написів» [14; 15; 16; 17], а також у статті Ю. Заблоцької [2]. Дві важливі збірки іпотечних договорів імператорського аліментарного фонду перекладені нами на російську (*Tabula Veleia*) [24] і українську (*Tabula Vaebianorum*) [5] мови і опубліковані в доступних для вітчизняних дослідників виданнях.

Римські громадяни уклали письмові договори позики за допомогою записів у прибутково-видаткових книгах [25, с. 267]. Але між перегрінами договір позики оформлявся допомогою розписок «сінграфа» (*syngraphae*) і «хірографа» (*chirographum*) [11, с. 55]. Цю норму привів у своїх «Інституціях» Гай: «письмове зобов'язання виникає внаслідок укладання сінграфи чи хірографи» (*praeterea litterarum obligatio fieri videtur chirografis et syngrafis*), причому такий вид письмового зобов'язання застосовувався у відносинах між перегрінами (*quod genus obligationis proprium peregrinorum est*) (Gai. III. 134). Однак, як повідомляв Р. Бейгель, з плином часу розписки стали вживатися і в угодах між *cives Romani* [12, с. 258].

Сінграфа – це документ, що свідчить про зобов'язання від імені обох сторін і скріплений підписами і печатками як кредитора, так і боржника. Вона виконувалася у двох примірниках, викладалася в третій особі (такий-то взяв у такого-то, таку-то суму) і складалася в присутності свідків, які підписували документ слідом за кредитором і боржником і також скріплювали його своїми печатками [12, с. 258].

Так, за допомогою сінграфи був оформлений контракт між Марком Юнієм Брутом і жителями міста Саламін на Кіпрі (Cic. ad Att. V. 21. 12; VI. 2. 7), Публієм Сіттієм і Птоломеем Авлетом (Cic. ad fam. VII. 17. 1; VIII. 4. 5). Згадки про сінграфу можна зустріти у Сенеки (Sen. de benef. VII. 10. 3), Плутарха (Plutarch. Moralia. IV. 20) та інших авторів, а також у написах. Приводимо текст сінграфи, складеної в Дакії у 167 р.: «В третє консульство Вера і Квадрата за 4 дні до червневих календ Люпус Карент проголосив (стипулював – авт.) що отримав і прийняв на збереження від Юлія Олександра 550 денаріїв...» (Vero III Quadrato cons. IIII Kal. Iunias (denarius) quinquaginta L commendatos Lupus Carentis dixit se assersisse a Iulio Alexandro) (CIL. III. I. 949. № 12). Тим же 167 р. датована інша сінграфа, щодо відсоткової позики, яку надав, згаданий вже в попередньому документі, Юлій Олександр. Це розписка такого собі Олександра, сина Карікка про отримання кредиту в 70 денаріїв, який надав вказаний Юлій Олександр під 12% річних (*in dies XXX centesimas*), тобто один відсоток кожних 30 днів (CIL. III. I. 934. № V). Оскільки текст досить великий, повністю ми його зміст не наводимо.

Хірографа – це документ, написаний від імені боржника і який свідчить про його борг [11, с. 55; 12, с. 258–259]. Хірографи викладалися в першій особі («я, такий-то, повинен такому-стільки-то») і підписувалися боржником (Liv. XXXV. 7; Sen. de benef. II. 23. 2). Юлій Павел привів декілька зразків хірографів, які були поміщені в «Дигестах». У XII томі приведена розписка, написана від імені такого собі Луція Тіція (умовного персонажа, ім'я якого використовувалося юристами

в навчальних цілях). «Я, Люцій Тіцій, написав цю розписку у тому, що я отримав від Публія Мевія 15, які відлічені ним вдома; Публій Мевій стипулював, а я, Люцій Тіцій, обіцяв акуратно повернути ці 15 в наступні календи...» (lucius titius scripsi me accepisse a publico maevio quindecim mutua numerata mihi de domo et haec quindecim proba recte dari kalendis futuris stipulatus est publicus maevius, spondi ego lucius titius...) (Dig. XII. I. 40). Інша хірограф, приведена Павлом, була написана рабом-управляючим («servus actor») від імені свого господаря: «Я, Хризогон, раб і управляючий Флавія Кандіда, написав в присутності мого господаря, за його підписом і печаткою, що він отримав від Юлія Зоси, довіреного відсутнього тут Юлія Квінтіліана, 1000 денаріїв в борг» (chrysogonus flavii candidi servus actor scripsit, coram subscribente et adsignante domino meo, accepisse eum a iulio zosa, rem agente iulii quintilliani absentis, mutua denaria mille) (Dig. XLV. I. 126. § 2). Про хірографу згадали також Муцій Сцевола (Dig. II. XIV. 47. § 1) і Доміцій Ульпіан (Dig. XLVII. II. 27. § 1). При погашенні боргу кредитор давав позичальнику розписку про те, що борг виплачений, і в нього немає претензій до нього (satis dare amplius abs te non peti). Цей текст привів Цицерон у листі Аттіку, датованому лютим 67 р. до н. е. (Cic. ad Att. I. 8. 1).

Цілий архів хірограф був знайдений в будинку банкіра Луція Цецилія Юкунда, розкопаного в Помпеях у 1875 р. [10, с. 13; 18, с. 174]. Усього знайшли 153 таблички, складені у спеціальній скрині [9, с. 35; 18, с. 172]. 137 з них – це розписки в отриманні грошей за товар, проданий на аукціонах, які були надані Юкунду, що проводив ці аукціони [10, с. 17]. Розписки датовані періодом з 27 по 63 рр. [10, с. 136; 23, с. 61]. Наведемо текст хірографи, датованої 12 грудня 56 р. Розписка виконана у вигляді триптиху, який складався з шести попарно зв'язаних дощочок. Перша табличка триптиху воском не покрита і текст відсутній. На другій сторінці поміщений текст початку розписки: HS (II) ∞ XXXVIII; quae pecunia in stipulatum L. Caecili lucundi venit ob auctionem Umbriciae Ianuariae... (11039 сестерцій; ці гроші відповідно до стипуляції Луція Цецилія Юкунда за аукціоном Умбріції Януарії...). На третій – продовження розписки: ...mercede minus persoluta habere se dixit Umbricia Ianuaria ab L. Caecilio lucundo. Actum Pompeis pridie idus Decembres L. Duvio P. Clodio cos. (...за вирахуванням комісійних, отримання від Луція Цецилія Юкунда підтверджує Умбріція Януарія. Складено у Помпеях за день до грудневих ід, в консульство Луція Дувія і Публія Клодія). Четверта табличка не покрита воском, проте на зовнішньому боці дощечки в правій її частині, в колонку чорнилами (atramento inscr.) написані імена свідків, числом дев'ять і поставлені дві печатки. Генріх Эрман, правда, стверджував, що на такого роду документах печатки звичайно ставили всі свідки [2, с. 189], але очевидно, що відсутність необхідної кількості печаток можна списати на невмолимий час. П'ята сторінка залита воском і на ній поміщений текст, написаний від імені писаря (який, очевидно виконував обов'язки нотаріуса) Децима Вольція Таллуса: L. Duvio Avito P. Clodio Thrasea cos. pridie idus Decembr. D. Volcius Thallus scripsi rogatu Umbriciae Ianuariae eam accepisse ab L. Caecilio lucundo XI XXXIX ex auctione eius mercede minus ex interrogatione facta tabellarum... (В консульство Луція Дувія Авита і Публія Клодія

Фразеї за день до грудневих ід, Децим Вольцій Таллус написав на прохання Умбріції Януарії, що вона отримала від Луція Цецилія Юкунда 11039 сестерцій за свій аукціон за вирахуванням комісійних, і це свідоцтво зафіксоване на табулі...). На цій сторінці стоять печатки означеної Умбріції Януарії і згаданого писаря Децима Таллуса (CIL. IV. 3340. XXV).

Ще одним важливим кредитним документом були іпотечні договори, які укладалися між кредиторами і позичальниками про отримання кредиту під заставу нерухомості. Зазвичай, відсоток за позику, гарантованому нерухомістю, не перевищував законно встановленого максимуму в 12% річних (centesimae – «сота», тобто 1% на місяць). Так, у договорі 157 р., складеному в єгипетській Арсиної, такий собі Луцій Лонгін Гемел позичив 900 денаріїв під заставу 4 аруп землі (арупа - 2735,29 м²) під 12% річних [13, с. 199]. А ось в іпотечному договорі, укладеному також у II ст. в Ефесі, капітал позики складав 20000 денаріїв, а річний відсоток – 1800 ден., тобто, 9% [13, с. 103–104]. В іпотечі, складеній у карійському місті Афродізії, банкір Аттал Андраст надав дві позики по 10000 денаріїв такому собі Діодору і дві позики в 4500 і 1500 денаріїв – Публію Альбію. Усі позики були надані на 49 місяців під іпотеку з розрахунку 6% річних [2, с. 19–20]. У цих іпотеках зазначені: імена боржників і їх поручителів; суми позик, отриманих під заставу земельних ділянок; суми відсотків, які належало виплатити; розміри земельних ділянок, які вказувалися у мірах зерна, необхідного для посіву [2, с. 18].

Відзначимо також іпотеки, так званого, аліментарного фонду (alimenta) – спеціального грошового фонду для допомоги сиротам і вільнонародженим дітям незаможних батьків, до досягнення ними повноліття. Цей фонд був заснований за імператора Нерви у 98 р. і продовжував існувати у II ст. Аліментарний фонд діяв як іпотечний банк і надавав позики під іпотеку під невеликий відсоток. Збереглося дві бронзові дошки з текстами іпотечних договорів, які отримали назву: «Tabula Veleia» і «Tabula Vaebianorum».

У Велейській табулі поміщений текст іпотечних договорів, укладених між управлінням аліментарного фонду в Циспаданській Галлії і Лігурії і землевласниками округів Велейя, Плаценція, Лука, Парма і Лібарна про надання позики під заставу земельних володінь. Усі іпотеки складені за єдиним зразком. Спочатку йде ім'я власника, чи власників, які особисто, чи через своїх довірених осіб зареєстрували земельне володіння. Далі перераховуються окремі володіння, що належали означеному власнику, вказується, в якому пазі вони розташовані і з якими володіннями вони межують. Нарешті, вказується вартість даного маєтку і сума позики, отриманої під його заставу. Приведемо текст однієї з іпотек: Публій Аттілій Сатурнін через Кастріція Секунда зареєстрував маєток Фонтейанум, що знаходиться у Велейському пазі Юнонію, що межує з (володіннями) Атлія Адулескента, Мелія Севера і громадськими землями, вартістю у 50 тисяч сестерцій, повинен отримати 4025 сестерцій, заставивши вказаний маєток (P. Atilius Saturninus per Castricius Secundum professus est fund. Fonteianum qui est in Veleiate pag. Iunonio adf. Atilio Adulescente et Moelio Severo et pop. HS L accipere debet HS III XXV n. et obligare fund. s. s.)

(CIL. XI. I. 1147. п. 8) [24, с. 27]. Розмір процентних виплат вказаний у вступі до всього документу. Він складає 5% річних [24, с. 26].

В Бебіанській табулі поміщений текст іпотечних договорів, укладених між управлінням аліментарного фонду в Лації, Кампанії і Самнії і землевласниками округу *Ligures Vaebiani* про надання позики під заставу земельної власності. Як і у попередньому документі, усі іпотеки складені за єдиним зразком. Спочатку йде ім'я власника заставленої нерухомості. Далі перераховуються окремі володіння, що належали означеному власнику, вказується, в якому пазі вони розташовані і з якими володіннями вони межують, вартість маєтку, сума позики, отриманої від фонду і, нарешті, сума грошей, які повинен був сплачувати власник маєтку кожних півроку у якості процентних виплат. Приводимо текст однієї з іпотек: «Требонія Пріма маєтки Апулеані, Кассіані та Ареліані в пазі Мефано, що межують з (володіннями) Марція Руфіна оцінені в 10000 сестерцій, (надано в борг) 9000 сестерцій. (Повинен сплатити) 225 сестерцій» (*Trebonio Primo fund. Apuleani et Cassiani et Arelliani pag. Mefano adf. Marcio Rufino aest. HS C in HS VI III. HS CCXXV*) (CIL. IX. 1455) [5, с. 272]. Як і у попередньому випадку, процентна ставка складає 5% річних (225 сест. з 9000 сест. за півроку). Це, так званий, сирітський відсоток (*puillares usurae*). На думку Ульпіана це така форма відсотку, коли хто-небудь використовує у своїх цілях гроші (підлічного), з яких він сплачує законний відсоток (*esse formam usurarum, ut eius quidem pecuniae, quam quis in usus suos convertit, legitimam usuram praestet*). Далі Ульпіан зазначив, що законний відсоток для опікуна за використання сирітських грошей складав 4-5% (*usuras aut quincunces aut trientes*) (Dig. XXVI. VII. 7. § 10).

І, нарешті, слід згадати про ще один тип банківських документів – договір утворення банківсько-кредитного товариства (*societas danistriae*). До нашого часу дійшов лиш один зразок такого контракту – так званий «семигородський триптих». Це угода створення товариства для надання позики, складений в містечку Деузара в Дакії в 167 р. між вищезгаданим банкіром Юлієм Олександром і якимось Касієм Фронтиним. Його зміст такий: «Між Касієм Фронтиним і Юлієм Олександром створене товариство для надання грошей у лихву від найближчого дня за 10 днів до січневих календ, що були в часи консульства Пудента і Поліона, до найближчого передодня квітневих ід, які повинні наступити, при такій умові, що все, що в цьому товаристві в подальшому станеться – прибуток або збитки, вони повинні брати на себе у рівних долях... В це товариство Юлій Олександр вніс готівкою або грішми, що перебувають в обігу 500 денаріїв, і Секунд, раб-управляючий Касія Палумба вніс 267 денаріїв за Фронтин... Так дати, зробити, надати зобов'язався Касій Фронтин, гарантував Юлій Олександр... Складено у Деузари за п'ять днів до квітневих календ в третє консульство Вера і Квадрата» (*Inter Cassium Frontinum et Iulium Alexandrum societas danistriae ex X kal. Ianuarius quae proximae fuerunt Pudente et Polione cos. in pridie idus Apriles proximas venturas ita converentit, ut quidquid in ea societati ab re natum fuerit lucrum damnumve acciderit, aequis portionibus suscipere debebunt. In qua societate intulit Iulius Alexander nummerratos sive in fructo quingentos, et Secundus Cassi Palumbi servus actor intulit – ducentos*

sexaginta septem pro Frontino... Id dari fiery praestarique stipulatus est Cassius Frontinus spondit Iul. Alexander... Actum Deusare V kal. April. Vero III et Quadrato cos.) (CIL. III. I. 950. № XIII).

Як видно з документу, угода була укладена між двома кредиторами для надання позики, що складалася із внесків кожного з членів товариства. Термін договору незначний – з 23 грудня 166 р. по 12 квітня 167 р. Фігуранти даної угоди оперували досить невеликими сумами. Третя особа, згадане в документі – Касій Палумб, раб-керуючий якого, Секунд вніс частку за Фронтин, ймовірно був боржником Фронтин і таким чином розрахувався з боргом.

Пай Юлія Олександра – 500 денаріїв внесений готівкою лише частково, частково ж – грішми, що перебували в обігу, тобто борговими розписками за ті суми, які раніше вже були розміщені під процент ще до виникнення товариства. Касій Фронтин усі гроші вніс готівкою. Очевидно, ініціатором цього товариства був Юлій Олександр, у якого втім, не вистачало вільних грошей. Щоб не втрачати клієнта, він і залучив до товариства Касія Фронтин. Про те, що Юлій Олександр потребував грошей, можна зробити висновок з того, що він погодився ділити прибуток навпіл, незважаючи на те, що вніс у товариство майже вдвічі більше, ніж Касій Фронтин. З двох членів товариства, професійним банкіром був, поза всяким сумнівом, згаданий Юлій Олександр. Вище ми згадували дві сінграфи, отримані цим банкіром від своїх позичальників. Вони також були складені в 167 р. в Дакії (CIL. III. I. 934. № V; 949. № XII).

Кредитні документи, у більшості випадків, виконувалися на дерев'яних табличках (*pugillares*) (Plin. Epist. I. 6) [8, с. 20; 11, с. 42]. Вони виготовлялися з дерева твердих порід (бука, дуба, кипариса), часто з лимонного дерева (*pugillares citrei*) (Martial. XIV. 3), або зі слонов'ячої кістки (*pugillares eborei*) (Martial. XIV. 3) [1, с. 24]. Одна сторона була, зазвичай, гладкою, а зворотна мала невелике рівне заглиблення, в яке наливався тонкий шар воску (*tabulis cerae*) (Liv. I. 24. 7) (*ceram et tabellas*) (Plaut. Vascch. 715) звичайно, чорного кольору [8, с. 20].

Процес підготовки табличок до записів описав Авл Гелій, розповідаючи про військові хитрощі карфагенян. Він зауважив, що Газдрубал, намагаючись утаємничити свої послання «брав нові таблички, ще не покриті воском» (*pugillaria nova, nondum etiam cera inlita, accepisse*), «вирівав на дереві букви» (*litteras in lignum incidisse*) «а потім, як це звичайно роблять, заливав їх воском» (*postea tabulas, uti solitum est, cera conlevisse*) і відсилав таблички адресату, який, знявши воск, міг прочитати таємне послання (Gellius. XVII. 9. 17).

Окремі таблички об'єднувалися по дві (диптих – *duplices*), три (триптих – *triplices*) або декількох (поліптих – *multiplies*) табличок [6, с. 11; 11, с. 11; 22, с. 803; 25, с. 42]. Найбільш поширеною формою був триптих, про який Марціал згадав в одній зі своїх епіграм (Martial. XIV. 6). Светоній в біографії Нерона описав устрій таких табличок: в них просвердлювали отвори, тричі пропускали через них нитку, з'єднували таблички в диптих або триптих і після цього вони запечатувалися (*ne tabulae nisi pertusae ac ter lino per foramina traiecto obsignarentur*) (Suet. Nero. 17). Ще один опис дав Юлій Павел, який привів постанову сенату, відповідно до якого ті таблички, які містили текст публічних

і приватних контрактів, при залученні свідків підписувалися так, щоб, будучи з верхнього краю до середини тричі просвердлені, вони були зв'язані шнурком і щоб на накладеному поверх шнурка воску відтискувалася печатка, а внутрішній текст підтверджував вірність зовнішнього (... eas tabulas, quae publici vel privati contractus scripturam continent, adhibitis testibus ita signari, ut in summa marginis ad mediam partem perforatae triplici lino constringantur atque impositae supra linum cerae signa imprimantur, ut exteriori scripturae fidem interior servet). Павел також згадав, що таблички, оформлення інакше, не мали законної сили (aliter tabulae prolatae nihil momenti habent) (Paulus. Sent. V. 25. 6).

По дощечці писали стилем (металевим стрижнем з загостреним кінцем) (stilum) (Plaut. Bacch. 715), (stilus et pugillares) (Plin. Epist. I. 6). Протилежний кінець стилю мав форму лопаточки, за допомогою якої загладжували написаний текст [1, с. 19]. Овідій зазначав, що дощечку, зазвичай, тримали в лівій руці, а стиль у правій (dextra tenet ferrum, vacuam tenet altera ceram) (Ovid. Met. IX. 522). Загальновідома порада Горація поетам-початківцям частіше обертати стиль, щоб написати щось гідне уваги читача (saepe stilum vertas, iterum quae digna legi sint scripturus) (Hor. Sat. I. 10. 72).

Для виготовлення документів використовувався також папірус (chartae) (Martial. XIV. 10) і пергамент (membrane) (Hor. Sat. II. 3) [7, с. 39]. Причому пергамент використовувався як для довготривалих записів, так і для чернеток, точно так само, як і воскові дощечки: написаний на шматочку пергаменту (pugillares membrane) текст багаторазово стирився і переписувався (esse puta ceras, licet haec membrana vocetur: delebis, quotiens scripta novare voles) (Martial. XIV. 7). Писали перами (calamis) (Martial. XIV. 20), які поміщали у пенал (graphiarium) (Hor. Epist. I. 1. 56; Martial. XIV. 21). Документи могли поміщатися в спеціальному футлярі (manuale) (Martial. XIV. 84) і зберігатися в особливих скринях (scrinium) (Martial. XIV. 37).

Архіви воскових табличок, папірусних сувоїв і пергаментних кодексів зберігалися в будинках знатних римлян в спеціальному приміщенні, що називався «таблінум» [3, с. 211]. Це був архівний кабінет господаря, який перебував посередині будинку, між атриєм і перистилем. Про безліч подібного роду табличок, що зберігаються в будинках знатних римлян, писав Пліній у своїй «Натуральній історії» (tabulina codicibus implebantur et monumentis rerum in magistratu gestarum) (Plin. Nat. Hist. XXXV. II. 7). Роль меблів в цій кімнаті відігравала велика скриня (scrinium), металева або дерев'яна, оббита металевими пластинками і великими цвяхами; вона стояла завжди біля стіни або пілястра і була міцно замкнена і запечатана (Martial. XIV. 37).

Отже, римські банкіри в своїй роботі використовували різні банківські документи, серед яких відзначимо розписки: синграфи і хірографи, а також різного роду письмові контракти: іпотечні договори та угоди створення банківського товариства. Цим списком, зрозуміло не вичерпується весь банківський інструментарій, однак, охарактеризувати всі документи не дозволяє обсяг нашої статті, тим більше, що перераховані вище документи були найбільш необхідними для роботи банкіра. Самі документи могли виконуватися на навоцених дощечках, папірусі та пергаменті, іноді, на бронзових дошках.

За допомогою описаного інструментарію банкіри могли виконувати основні банківські операції.

Вивчення кредитних документів римських банкірів і аналіз основних операцій, що здійснювалися за їх допомогою, дає хорошу основу для розуміння реальних умов кредиту в античному Римі та сприятиме подальшим дослідженням історії Стародавнього Риму.

Примітки

1. *Борухович В. Г.* В мире античных свитков / В. Г. Борухович. – Саратов : изд.-во Саратовского университета, 1976. – 222 с.
2. *Заблоцка Ю.* К вопросу о земельных отношениях в малоазийских городах I-III вв. н. э. (Надпись Аттала Андраста из Афродизии) / Ю. Заблоцка // ВДИ. – 1971. – № 1. – С. 17–28.
3. *Муромцев С.* Гражданское право древнего Рима / С. Муромцев. – Москва : Типография А. И. Мамонтова и К., 1883. – 697 с.
4. *Сайко М. Н.* Банковские книги древнеримских банкиров / М. Н. Сайко // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия История. Политология. Экономика. Информатика. – 2014. – № 1 (172). – Выпуск 29. – С. 20–27.
5. *Сайко М. М.* Кредитні документи імператорського благодійного фонду в Давньому Римі («Tabula Vaebianorum») / М. М. Сайко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – Вип. XXXVIII. – С. 270–275.
6. *Смирнов К. М.* Банки и банкирский депозит в Риме / К. М. Смирнов – Одесса : «Экон. тип.», 1909. – 198 с.
7. *Федорова Е. В.* Введение в латинскую эпиграфику / Е. В. Федорова. – Москва : Издательство Московского университета, 1982. – 256 с.
8. *Фихман И. Ф.* Введение в документальную папирологию / И. Ф. Фихман. – Москва : Наука, 1987. – 520 с.
9. *Andre J.* Banking and business in the Roman World / J. Andre. – Cambridge : University Press, 1999. – 176 p.
10. *Andreau J.* Les affaires de Monsieur Jucundus / J. Andre. – Rome : École Française de Rome, 1974. – 389 p.
11. *Babják I.* Die Wirkung der Buchhaltung, besonders der Bankbuchführung auf das Vertragssystem im klassischen Römischen Recht / I. Babják // Publ. Univ. Misk. Sectio Juridica et Politica. – 2001 – Tomus XIX. – P. 39–58.
12. *Beigel R.* Rechnungswesen und Buchführung der Römer / R. Beigel. – Karlsruhe : Druck und Verlag der G. Braunschen Hofbuchdruckerei, 1904. – 266 s.
13. *Billeter G.* Geschichte des Zinsfusses im griechisch-romischen Altertum bis auf Justinian / G. Billeter. – Leipzig : Druck und Verlag von B. G. Teubner, 1898. – 381 s.
14. *Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL).* – Vol. III. Pars I: Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae. Berolini : apud G. Reimerum, 1873. – 586 p.
15. *CIL.* Vol. IV: Inscriptiones parietariae Pompeianae, Herculanaenses, Stabianae. Supplementi pars I Tabulae ceratae Pompeis repertae. – Berolini : apud G. Reimerum, 1898. – P. 273–454.

16. *CIL*. Vol. IX: Inscriptiones Calabriae, Apuliae, Samnii, Sabinorum, Piceni latinae. – Berolini : apud G. Reimerum, 1883. – 973 p.
17. *CIL*. Vol. XI. Pars I: Inscriptiones Aemiliae, Etruriae, Umbriae, Latinae. – Berolini: apud G. Reimerum, 1888. – 594 p.
18. *Erman H.* Die pompejanischen Wachstafeln / H. Erman // ZSSR / RA. – Bd. 20 (33). – 1899. – S. 172–210.
19. *Duncan–Jones R.* The Purpose and Organisation of the Alimenta / R. Duncan–Jones // Papers of the British School at Rome. – 1964. – Vol. 32. – P. 123–146.
20. *Garnsey P.* Trajan's Alimenta: Some Problems / P. Garnsey // Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte. – 1968. – Bd. 17. – H. 3. – P. 367–381.
21. *McCann G. I.* Private philanthropy and the alimenta programs in imperial Rome / G. I. McCann. – Washington, D.C. : Georgetown University, 2012. – 81 p.
22. *Marquardt J.* Das Privatleben der Römer. Zweiter Theil: Erwerb und Unterhaltung / J. Marquardt. – Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1886. – XII, 887 s.
23. *Niczyporuk P.* Bankierzy i operacje bankierskie w starożytnym Rzymie / P. Niczyporuk. – Białystok : Temida 2, 2013. – 292 s.
24. *Saiko M. N.* Loan documentation of the Ancient Rome imperial alimentary fund (Tabula «Veleia») / M. N. Saiko // История и историки в контексте времени. – 2014. – № 1 (12). – С. 24–36.
25. *Thilo R. M.* Der Codex accepti et expensi im römischen Recht: ein Beitrag zur Lehre von der Litteralobligation / R. M. Thilo. – Göttingen : Muster-Schmidt, 1980. – 346 s.

Сайко М. Н. Кредитные документы банкиров античного Рима (расписки, ипотечные сделки, договоры товарищества).

В статье рассмотрены основные виды кредитных документов, которые использовались в античном Риме: долговые расписки, ипотечные сделки, а также договор образования банковско-кредитного товарищества (societas danistriae). Приведены упоминания об использовании этих документов, которые встречаются в древнеримской литературе, а также проанализированы их тексты, найденные в «Дигестах» и «Корпусе латинских надписей». Определен внешний вид указанных документов и правила их составления.

Ключевые слова: Древний Рим, долговые расписки, ипотечные сделки, кредитное товарищество.

Saiko M.M. Credit Documents of bankers in ancient Rome (receipts, mortgage agreements, contracts of the company).

The article deals with the main types of credit instruments that were used in ancient Rome: promissory notes, mortgage agreements and contract formation of banking and credit society (societas danistriae). These references of using the documents, which are mentioned and analyzed in the ancient literature, were found in «Digesta» and «Corps of Latin inscriptions». The type of documents and the rules of their drafting is determined.

Key words: Ancient Rome, promissory notes, mortgage agreements, credit company.

УДК 904:726 (477.75)

О культе местнотимых святых в ранневизантийском Херсоне

Фомин М. В.

Памятники херсонесского некрополя содержат информацию о возникновении христианской общины города. Среди таких памятников мавзоль св. Василия, мемориальная церковь на «святых могилах», расписные раннехристианские склепы, памятник «св. мученицы Анастасии». Дополненные агиографическими источниками эти памятники свидетельствуют о сложностях распространения христианства. Системное исследование херсонесских кладбищ позволяет расширить наши знания о христианизации города.

Ключевые слова: мавзоль, склеп, христианство, культ святых, некрополь.

Процесс превращения античного города в раннесредневековый традиционно привлекает к себе значительное внимание со стороны исследователей [2, с. 571]. Одним из ключевых этапов такой трансформации принято считать становление христианской Церкви. Несмотря на обилие письменных источников как христианского так и не христианского происхождения вопрос остается до конца не решенным. Чрезмерно критический или наоборот излишне доверительный подход к прочтению текстов не позволяет восстановить реальную картину. Во многом компенсировать это может привлечение памятников материальной культуры. Но здесь возникают свои трудности. Слабая исследованность раннехристианских центров не позволяет широко использовать археологический материал, что в свою очередь так же отмечалось специалистами [16, с. 15]. В этой связи Херсонес является уникальным памятником: он расположен вне современной городской застройки, на его территории продолжают более ста лет системные археологические раскопки, накопленный материал позволяет проследить многие процессы, происходившие в этом позднеантичном-ранневизантийском центре на окраине Империи. Одним из интереснейших остается вопрос формирования раннехристианского мировоззрения среди жителей города. Одним из ключевых моментов этого процесса стало зарождение культа местнотимых святых как отражение Церковной истории города.

Вопрос происхождения, распространения и утверждения христианства в Херсонесе-Херсоне, несмотря на более чем столетнее изучение, остается спорным. Большинство специалистов остаются сторонниками версии о поздней дате христианизации города и определяют ее концом IV-V вв. [13; 14; 9, с. 34; 8, с. 15-21; 7, с. 410-411; 28, с. 545- 561]. Однако существует и

иная точка зрения, датирующая этот процесс концом III-IV вв. [17; 1, с 3-4, 5, с. 127-151, 27].

Жития святых епископов херсонских сохранили рассказ о сложном и длительном, а порой и трагичном процессе становления Церкви в городе [15]. Источник повествует о гонениях на последователей учения Христа. Благодаря открытиям археологии существует возможность дополнить текст источника материальными свидетельствами, среди которых необходимо особо выделить памятники херсонесского позднеантичного некрополя.

Так, житие святых епископов херсонских повествует о проповеди и мученической кончине св. епископа Василея [15]. Согласно тексту на месте его гибели была установлена памятная стела с крестом. С именем св. епископа Василея связывают склеп за античной Западной крепостной стеной, позднее оказавшийся на территории комплекса Западной базилики [19, с 827-851]. Склеп имел несколько нетрадиционную архитектуру и, вероятно, претерпел перестройку во время возведения над ним мемориального храма «Г» [23, с. 132-152].

Арочный свод вел через дромос (1,8x0,85 м) в погребальную камеру (2,25x2,25x 1,7м) [19, с. 843]. В отличие от большинства Херсонесских склепов, потолок был выложен полуцилиндрическим сводом из плинфы на розоватом цемянковом растворе. В погребальной камере напротив входа находится лежанка необычно крупных размеров - 1,25 м. Во время исследований, кроме человеческих костей и «костяной точеной застежки», в склепе ничего обнаружено не было [10, л. 10].

Над самим склепом был возведен храм «Г», который первоначально представлял собой часовню, к которой позднее была пристроена небольшая апсида. Таким образом, она трансформировалась в мемориальную церковь. Во время раскопок храма была открыта *in situ* алтарная преграда и мраморный порог. Пол в алтарной части был выложен из каменных плит. Остальная его часть оказалась украшена мозаикой «очень красивого и... древнейшего рисунка» [10, л 10-13]. Техника и орнамент мозаики был схож с мозаикой Уваровской базилики, традиционно датируемой VI-VII вв. [19, с. 844], однако возведение сооружения определено может быть отнесено к более раннему времени. Мемориальная часовня, вероятно, была возведена в конце IV - начале V вв. и позднее перестроена в церковь [19, с. 827-851; 23, с. 132-152]. Не исключено, что такая перестройка могла быть связана с формированием комплекса Западной базилики.

Особую роль в группе памятников, связанных со становлением христианской общины, занимают так называемые «Святые могилы» - раннехристианское кладбище в Карантинной балке. Это место традиционно ассоциируется с захоронениями первых христиан [21, с. 40; 27, с. 393-420].

Своеобразным центром кладбища является церковь Богородицы Влахернской, известная по мученичеству св. папы Мартина Исповедника, скончавшегося в 50-е годы VII в. в Херсоне и погребенного при этом храме [19, с. 787-790].

Комплекс был открыт в начале XX в. [11]. Раскопки под руководством К. К. Косцюшко-Валюжинича ясно продемонстрировали особую роль этой церкви в жизни христианской общины. Пол крестообразной церкви был украшен мозаикой, стены сохранили следы фресковой росписи. Церковь была центром монастыря [25].

О. И. Домбровский предпринял исследование памятника. Под мозаичным полом величественной крестообразной церкви были открыты остатки более раннего храма [Домбровский 1993: 289-319]. Небольшая однонефная церквушка датируется временем не ранее середины V в. Многочисленные фрагменты штукатурки с росписью, вымощенный мрамором пол свидетельствуют о богатом убранстве и значении в религиозной жизни города [6]. Храм, вероятно, связан с почитанием мучеников, пострадавших за веру, а возможно, и трех из семи епископов херсонских (свв. епп. Евгения Агафодора и Елпидия).

Спустя некоторое время, ранняя церковь в Карантинной балке была разобрана, а на ее месте построен более обширный крестообразный храм. Все остатки раннего сооружения сосредоточены были в центральной части нового. Службы в нем носили специфический характер, совершались в центре. Позднее алтарь был перенесен в восточную ветвь креста, однако центральная часть пола оставалась закрытой для прихожан. Согласно мнению исследователя мозаики О.И. Домбровского, об этом красноречиво свидетельствуют камешки, из которых собрана мозаика: в центре они не имели характерных потертостей и повреждений, возникающих от хождения по полу [6].

Под храмом находится «катакомба», состоящая из ряда соединенных между собой склепов: №№ 1409, 1410, 1411, 1452, 1431. Косвенным свидетельством в пользу гипотезы о захоронении на этом месте первых христиан выступает тот факт, что над катакомбой была возведена церковь. Быть может, именно здесь и находились те самые святые могилы, о которых упоминает мученик св. папы Мартина [19, с. 1302-1306]. Стена склепа 1431 сохранила надписи - по мнению А.Ю. Виноградова, эпитафии семи женщин, возможно, также погребенных здесь. Согласно анализу шрифта, исследователь датирует текст IV-V вв. [4, с. 227-229; 3, с. 123-124]

Необходимо выделить также еще одну группу памятников - это склепы с христианскими росписями, сегодня известно 12 таких сооружений. Наиболее полное описание восьми из них вошло в фундаментальный труд М. И. Ростовцева [17, 18]. Материал о двух склепах (№№ 1 и 2), открытых в 1998-1999 гг., был опубликован в приложении к работе В. М. Зубаря и А. И. Хворостяного [9, с. 144-154]. В 2002 г. был обнаружен еще один склеп. В 2006 г. он был исследован Е. Я. Туровским и А. А. Филиппенко [22]. Помимо расписных памятников с использованием полихромной техники, здесь же был открыт уникальный склеп с граффити, нанесенными по штукатурке [22].

Особо стоит остановиться на склепе № 2114/1904 (известен также как склеп 1853 г. или «Уваровский»). По своей конструкции он являлся типичным

для херсонесского некрополя: четыре ниши в левой и задней стене, расположенные одна над другой, и одна в правой стене. Фактически весь склеп был переориентирован под погребение именно в этой локуле. Она была углублена по типу саркофага, а захоронение в ней закрыто плитами. Стены склепа были отштукатурены и расписаны. На задней стенке ниши изображен лавровый венок с вплетением цветов. Вся роспись обращена не к зрителю, а, скорее, к покойному. Изображение венка могло символизировать «венiec мученика». На плитах, закрывавших нишу, были изображены деревья с плодами, которые в христианской символике обычно говорили о райских садах [17, с. 452-457].

Склеп был приспособлен под усыпальницу почитаемого человека и мог служить мартирием. По мнению К. К. Косцюшко-Валюжинича и М. И. Ростовцева, исследовавших памятник, здесь был погребен человек, особо чтимый в среде христианской общины Херсонеса. Склеп мог стать местом поклонения [17, с. 452-457]. Вполне вероятно, погребенный был местночтимым святым или одним из первых херсонесских епископов.

Также значительный интерес представляет склеп «на земле Н.И. Тура». Он был открыт в 1894 г., но раскопан лишь в 1912 г. [17, с. 470]. В плане изначально являлся типичным для подобных сооружений, но позднее был перестроен. Ложанка, расположенная напротив входа, была углублена до уровня пола, а образованное таким образом пространство было соединено проходом, прорубленным в перемычке. Сам памятник, а так же его уникальные росписи неоднократно были объектом обсуждения [26]

Учитывая особое отношение херсонитов к склепу, перестройку его в подземную церковь, имевшую, вероятно, мемориальные функции, более вероятно связать с житийным чудом воскрешения мальчика по молитве св. Василия [20].

Среди памятников, открытых на некрополе, необходимо упомянуть раннехристианское надгробие, выполненное в форме креста с надписью «памятник св. мученицы Анастасии» [12, с. 46-49]. В данном случае возможно упоминание одной из почитаемых церковью святых - Анастасии Узорешительницы (Херсонес был местом ссылки и заключения) - такой точки зрения придерживался В.В. Латышев. Однако существует и другая точка зрения. Она, как гипотеза, уже фигурировала в исследованиях В.В. Латышева: «Православная церковь чтит нескольких св. мучениц, носивших имя Анастасии. Так, 15 апреля совершается память св. мученицы Василисы и Анастасии пострадавших в Риме при Нероне; 29 октября - преподобномученицы Анастасии Римлянки, пострадавшей при Валериане и нередко смешиваемой с св. Анастасией узорешительницей, память которой совершается 22 декабря; кроме того 30 октября читается память св. мученицы Анастасии Солунской, пострадавшей при Валериане и признаваемой, судя по сказанию об ее страданиях, за одно лицо с Римлянкою. Есть еще несколько святых жен с этим именем, но они жили много позже. Ни одна из этих жен не подвизалась в Херсонесе. Поэтому можно было бы предположить,

что памятник ... сохранил имя местной мученицы, неизвестной из других источников. Она могла пострадать при одном из преследований христиан, которые неоднократно бывали в Херсонесе». Он упоминает версию, что надгробие могло принадлежать местночтимой св. Анастасии, но сам был склонен приписывать его св. Анастасии Узорешительнице [16, с. 46-49].

На сегодняшний день ряд авторов достаточно убедительно аргументировали тот факт, что речь идет именно о памятнике местночтимой св. Анастасии, пострадавшей в период гонений на христиан в городе в начале IV в. [3, с. 129-130; 24, с. 74]. Памятник мог быть установлен на месте ее погребения.

Таким образом, даже при поверхностном обзоре херсонесский некрополь может существенно дополнить наши знания о столь сложной и трагичной части истории Херсонеса-Херсона, как период возникновения и становления христианской общины в городе. Дальнейшее системное изучение памятников христианских кладбищ может расширить наши представления об истории становления христианской Церкви.

Примечания

1. *Беляев С. А.* Христианская топография Херсонеса. Постановка вопроса, история изучения и современное положение / С. А. Беляев // Рождественские чтения. Церковные древности. Сборник докладов. – Москва, 1999. – С 3-49.
2. *Введение* в историю Церкви. Часть 1: Обзор источников по общей истории Церкви: Учебное пособие / Под ред. В. В. Симонова. – М., 2012. – 752 с.
3. *Виноградов А. Ю.* «Миновала уже зима языческого безумия...» Церковь и церкви Херсона в IV веке по данным литературных источников и эпиграфики / А. Ю. Виноградов – Москва, 2010. – 224 с.
4. *Виноградов А. Ю.* Загородный крестообразный храм в Херсонесе и его надписи / А. Ю. Виноградов // Вопросы эпиграфики – Москва, 2009. – Вып. 3. – С. 226-249.
5. *Диатроптов П. Д.* Распространение христианства в Херсонесе Таврическом в IV - VI вв. / П. Д. Диатроптов // Античная гражданская община. Межвузовский сборник научных трудов. – Москва, 1986. – С. 127-151.
6. *Домбровский О. И.* Архитектурно-археологические исследования Загородного крестообразного храма Херсонеса / О. И. Домбровский // МАИЭТ. – Вып. 3. – Симферополь, 1997. – С. 289-319.
7. *Завадская И. А.* Христианизация ранневизантийского Херсонеса (IV-VI вв.) / И. А. Завадская // МАИЭТ. – Вып. 10. – Симферополь, 2004. – 402-428.
8. *Золотарев М. И., Хапаев В. В.* Херсонесские святые / М. И. Золотарев, В. В. Хапаев. – Севастополь, 2002. – 232 с.
9. *Зубарь В. М., Хворостяный А. И.* От язычества к христианству. Начальный этап проникновения и утверждения христианства на юге Украины (вторая половина III - первая половина VI вв.) / В. М. Зубарь, А. И. Хворостяный – Киев, 2000. – 248 с.
10. *Косцюшко-Валюжинич К. К.* Отчет о раскопках в Херсонесе в 1901 г. / К. К. Косцюшко-Валюжинич // НА НЗХТ. – Д. № 10. – 230 л.

11. Косцюшко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе в 1902 г. / К. К. Косцюшко-Валюжинич // НА НЗХТ. – Д. № 11. – 248 л.
12. Латышев В. В. Греческие и латинские надписи, найденные в южной России в 1895-1898 гг. / В. В. Латышев // МАР. – Вып. 23. – СПб, 1899. – С. 103-108.
13. Мещеряков В. Ф. О времени появления христианства в Херсонесе Таврическом / В. Ф. Мещеряков // Актуальные проблемы изучения истории религии и атеизма. – Л., 1978. – С. 121-144.
14. Мещеряков В. Ф. Проникнення християнства в Херсонес Тавричеський / В. Ф. Мещеряков // Вісник ХДУ. – Вип. 118 (Історія. Вип. 9). – Харків, 1975. – С. 100-108.
15. Могаричев Ю. М., Сазанов А. В., Саргсян Т. Э., Сорочан С. Б., Шапошников А. К. Жития епископов Херсонских в контексте истории Херсонеса Таврического / Ю. М. Могаричев, А. В. Сазанов, Т. Э. Саргсян, С. Б. Сорочан, А. К. Шапошников // Нартекс. Byzantina Ukrainensis – Харьков, 2012. – Т. 1. – 416 с.
16. Романчук А. И. Исследования Херсонеса – Херсона: Раскопки. Гипотезы. Проблемы: [в 2 ч.]. Ч. 2. Византийский город. / А. И. Романчук. – Екатеринбург, 2007. – 360 с.
17. Ростовцев М.И. Античная декоративная живопись на юге России / М. И. Ростовцев – Пг., 1914. – 586 с.
18. Ростовцев М.И. Античная декоративная живопись на юге России. Атлас / М. И. Ростовцев – СПб., 1913. – 480 с.
19. Сорочан С. Б. Византийский Херсон (вторая половина VI - первая половина X вв.). Очерки истории и культуры. Ч. 1-2. / С. Б. Сорочан – Харьков, 2005. – 1286 с.
20. Сорочан С. Б. Мартирий Воскрешения, или еще раз о херсонесском склепе на земле Н.И. Тура / С. Б. Сорочан // АДСВ. – Вып 37. – Екатеринбург, 2006. – С. 141-154.
21. Туровский Е. Я. Участок херсонесского некрополя у загородного храма Богородицы Влахернской: некрополь святых? / Е. Я. Туровский // Херсонес - город святого Климента. Тезисы и сообщения VI Международной конференции по Церковной археологии – Севастополь, 2011. – С. 40.
22. Туровский Е. Я., Филипенко А. А. Отчет об археологических исследованиях участка некрополя Херсонеса у загородного храма в 2006 г. / Е. Я. Туровский, А. А. Филипенко // НА НЗХТ. – Дело № 3856. – 2006. – 56 л.
23. Фомин М. В. О мартирии при Западной базилике Херсонеса / М. В. Фомин // Боспорские исследования. – Вып. 10. – Симферополь, 2006. – С. 132-152.
24. Фомин М. В. Погребальная традиция и обряд в византийском Херсоне (IV - X вв.) / М. В. Фомин – Харьков, 2011. – 386 с.
25. Фомин М. В. О раннехристианском некрополе и монастыре Богородицы Влахернской в окрестностях Херсонеса / М. В. Фомин // Проблемы истории археологии Украины. Материалы V международной конференции, посвященной 350-летию г. Харькова и 200-летию Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина. – Харьков, 2004. – С. 74-75.
26. Фомин М. В. Херсонесские раннехристианские катакомбы. К итогу изучения / М. В. Фомин // Нартекс Byzantina Ukrainensis. – Т.2. – Харьков, 2013. – С. 358-368.

27. Хрушкова Л. Г. О начале христианского Херсонеса Таврического: крестообразная церковь на главном кладбище / Л. Г. Хрушкова // Сугдейский сборник. – Вып. 2. – Киев-Судак, 2005. – С. 393-420.
28. Цукерман К. Епископы и гарнизон Херсона в IV веке / К. Цукерман // МАИЭТ. – Вып. 4. – Симферополь, 1994. – С. 545-561.

Фомін М. В. Про культ місцевошанованих святих у ранньовізантійського Херсоні.

Пам'ятки херсонеського некрополя містять інформацію про виникнення християнської громади міста. Серед таких пам'яток - мартирій св. Васілея, меморіальна церква на «святих могилах», розписні ранньохристиянські склепи, надгробок «св. мучениці Анастасії». Доповнюючі агіографічні джерела, ці пам'ятки свідчать про труднощі, котрі супроводжували поширення християнства. Системне дослідження херсонеських кладовищ дозволяє розширити наші знання про християнізацію міста.

Ключові слова: *мартирій, склеп, християнство, культ святих, некрополь.*

Fomin M.V. about the cult of locally venerated saints in the early Byzantine Kherson.

The monuments of the necropolis of Chersonesos contain information about rising of the Christian community in the city. Among such monuments, the most remarkable are the martyrrium St. Basil, the memorial church on «the holy tombs», the Christian painted crypts, and a monument of «St. Martyr Anastasia». These monuments, together with the hagiographical sources, give evidence about the difficulties of the spreading of Christianity. Systematic research of the cemeteries of Chersonesos allows to expand our knowledge about the Christianization of the cities.

Key words: *Martyrios, crypt, Christianity, the cult of saints, the necropolis.*

До інтерпретації етрусського напису з Риму

(REE 47/29)

Янко А. Л.

У статті здійснена спроба тлумачення етрусського напису, знайденого у Римі у районі церкви Сант Омобоні під час розкопок храму Фортуни і Матер Матути другої чверті VI ст. до н. е. Критичний аналіз результатів передуючих досліджень змушує відкинути інтерпретації попередників. Автор доходить висновку, що пластинка у формі лева з написом (REE 47/29) була посвятою до храму від нащадка сирійських різьбярів по слонової кістці, що асимілювалися у Римі за правління царів етрусського походження.

Ключові слова: етруски, етрусська мова, Стародавній Рим

Проблеми етрусської присутності, правління «етрусської династії» у Римі царського періоду та дешифровки етрусської писемності завжди були актуальними і тому знахідка недалеко від Бичачого ринку (район церкви Сант Омобоні) етрусського напису на фігурці у вигляді лева (REE 47/29), що датується другою чвертю VI ст. до н. е., спонукала дослідників до його прискіпливого витлумачення.

Видавець напису М. Паллоттіно визначив призначення предмету – тессера і пояснив напис як ономастичну формулу, запропонувавши таку розбивку на слова: «*agaz silqetenas spurianas*» (SE, 1979, № 47, р. 320). Він порівняв перше ім'я з жіночим *agaziia* з етрусського, але також римського, напису цього ж періоду (TLE, № 24), а третє – з відомим з напису VI ст. до н. е. з гробниці Биків (Тарквінії) родовим ім'ям *spurianas* (CIE, № 5327= TLE, № 78) [28, р. 294-295]. Етрусолог припустив, що автор напису був з оточення Тарквінія Пріска і походив із міста Тарквінії (друга чверть VI ст. до н. е. – правління Сервія Туллія 578-535 рр. до н. е. – А. Я.). Друге слово напису, згідно М. Паллоттіно, номен *silqetenas*. Такого гентильного імені в етрусській ономастиці не було знайдено. Але історик вказував як формаційну паралель близьке за зовнішнім виглядом ім'я *tarcvetenas* (CIE, № 4922) (SE, 1979, № 47, р. 323). Варто зазначити, що дослідники ономастики не підтримують такого раннього терміну для появи когномена ні в римлян, ні в етрусків [15, р. 52; 25, р. 2; 34, с. 276]. Тим більше, неприродним виглядає його розташування на другому, а не на третьому місці після особистого імені.

О. Й. Немировський намагався зблизити компонент *silq* із відомими термінами, що позначали етрусських вищих посадових осіб *zilc* (TLE, № 137, 165, 170) та *zilc* (TLE, № 126, 175) [5, с. 47]. Відмінності у написанні він пояснював двомовністю в латино-етрусському місті. Родове ім'я *spurianas*

дослідник пов'язував не лише з етрусською родиною Спурінна з Тарквінії, але й із легендарним префектом Риму за Тарквінія Суперба Сп. Лукрецієм Триципітіном (Liv., I, 59, 11; Tac., An., VI, 11) [5, с. 49]. Підставою слугувало те, що *Spurius* будімо пов'язане не з латинським «позашлюбний син», а з етрусською основою «*spug*» (місто). За семантикою *spurianas*, на думку ученого, є ідентичним латинському *Publius*. Тессера використовувалася як жетон для голосування під час виборів префекта міста.

О. Й. Немировський не пояснив, як номен перетворився на преномен, чи можливі вибори за царської влади, чому республіка в етрусків запанувала раніше від римлян (хоча в реальності все було навпаки (Liv., I, 60, 3: 509 р. до н. е. – Рим; V, 1, 3: 403 р. до н. е. – Етрурія, крім Вейів)), як головна посада в етрусському місті *zilc* перетворилася у Римі на незначну (до того ж, неможлива така її рання поява), як це пов'язати з повідомленням, що вибори «*custodis urbis*» (стража міста) стали можливими у Римі лише в 487 р. до н. е. (Lyd., De mag., I, 38) (до цього префекта призначав цар). Слід додати, що тессери-перепустки для участі у виборах з'явилися у Римі з появою самих виборів у період ранньої Республіки, а тессери з іменами кандидатів – лише після того, як вибори стали закритими і письмовими (lex *Gabinia* 139 р. до н. е.) [2, с. 81-82].

Дж. Колонна справедливо зазначав, що напис із Риму (його дослідник вважав присвятою у храмі) децю старший від напису з Тарквінії (відповідно: 575-550 та 530 рр. до н. е.) і цей останній створений особою «*Agaq* (його історик називає також на латинський штиб Аррунтом) *Spurianas*», господарем престижної ізольованої гробниці з трьох приміщень [17, р. 568, 570-571].

Було звернуто увагу на подібність означеного предмету тессері (*tessera hospitalis* згідно А. Моранді [27, р. 94]) у вигляді дикою кабана, також виготовленої зі слонової кістки, із Карфагену, що має етрусський напис і датується початком VI ст. до н. е. (NRIE, № 1042=CIE, № 5552=TLE, № 724).

А. Момільяно вважав пластинку пожертвуванням для храму [26, р. 78]. Ф. Кольб вказував, що ця *tessera hospitalis* була серед вотивних жертв нового храму 530 р. до н. е. чи залишків старої культової споруди (середина VI ст. до н. е.), а напис містить ім'я одного чи двох осіб, можливо, пов'язаних з Тарквініями, звідки до Риму потрапила царська династія [24, S. 88]. Ф. Прайон вважав, що предмет є приношенням невідомому божеству від етрусського вельможі, пов'язаного з сім'єю Спурінна з Тарквінії [29, S. 52]. Р. Росс Холлоуей пропонував читати напис як «*Араз Сілкетена Спуріани*», а пластинку вважав залишком кістяної фурнітури чи об'єкту декору вотиву, що був принесений у храм [32, р. 71].

Дж. і Л. Бонфанте вважали, що аристократ із Тарквінії, наблизений до царів етрусської династії, контролював будівництво і опорядження храму Юпітера на Капітолійському пагорбі, приносив дари в храм разом із тими, на чю честь було названо римський квартал «*Tusculus vicus*» (Етрусська вулиця) [14, р. 31]. Дослідники самі датують напис 580-560 рр. до н. е., тож він давніше згаданого вже напису з Гробниці биків (530 р. до н. е.), тому стверджувати щось напевно про «тарквінійський слід» не можна.

Г. Форсайт пов'язував обставини створення храму на Бичачому форумі (де був і ринок) у Римі VI ст. до н. е. недалеко від берегу Тибру з аналогічними обставинами побудови культових споруд в етрусських торговельних портах Гравіани і Пірґи [20, р. 90]. Г. Беккер інтерпретувала пластинку з Риму як половинку *tesserae hospitalis* 540-530 р. до н. е., де вказано або два родових імені однієї особи на ім'я *Araz*, або номен Спурінна належить дарувальнику бляшки, що демонструє узи гостинності між римськими і тарквінійськими знатними родинами [13, р. 111]. Зміну в датуванні бляшки вона не пояснила.

С. О. Яцемирський і Ж.-П. Тюїє здійснили спробу кожного по-своєму витлумачити друге слово напису. Перший співвідніс основу імені «*silqetenas*» з неіндоєвропейською «сільською» лексикою: *silicia*, *siligo*, *siliqua*; *Silakhno...* (Strab., XVI, 1, 18, С. 745), *Seligius* [11, с. 152]. Відзначимо, що перші три слова належать до словника латинської мови і позначають бобові та пшеницю вищого ґатунку, четверте – месопотамський етнонім, останнє ж, вочевидь, пов'язане з латинським дієсловом «*seligo*» (вибираю, обираю) і не пов'язано з попередніми.

Звернувши увагу, що третє ім'я *sruianas* подібне етрусському терміну «*sruiana*» (міський) та пізнішому етрусському номену *sruina*, лінгвіст порівняв це з оформленням гентильного імені у римлян під час усиновлення за допомогою елементу *-an-* (наприклад, *Caius Octavius* став *Caius Iulius Caesar Octavianus*) [11, с. 242]. Тому даний напис він вважав можливим представити у вигляді **Arruns Seligius Popilianus*. Як уже зазначалося, існування у такий ранній період когноменів у епіграфіці не зафіксовано. До того ж, латинським аналогом етрусського *sru* повинно бути *urbs*, а не *populus* (*publicum*) (етрусською відповідно «*rasna*» (народ) і «*tuqi*» (грумада) [14, р. 218-219]). Тим більше, що етруски вже мали родові ім'я *ruiliana* (TLE, № 763).

Зазначимо, що не всі неіндоєвропейські слова обов'язково повинні бути етрусськими (згадані Страбонам сілакени були вавилонським племенем). Крім того, аналіз навіть незначної кількості написів (ThLE, р. 324) дозволяє припустити, що номен *sruiana* був лише перехідною ланкою від архаїчного *sru(i)aza* (VII ст. до н. е.) до новоетрусського *sruina* (IV-III ст. до н. е.).

Ж.-П. Тюїє був упевнений, що *silqetenas* було ім'ям, пов'язаним з географічною назвою – містом Сульчі на Сардинії [9, с. 169]. У античний період це була фінікійська колонія *Sulh* (топонім передавався грецькою *SŌlkoī* (Paus., X, 17, 9; Ptol., Geog., III, 3) і латиною *Sulci* (Pompon., II, 124). Очевидно, для дослідника привабливим виявився етнонім, утворений від цієї назви: латиною *Sulcitani* (Plin., N. H., III, 85) і грецькою *Solkitano* (Ptol., Geog., III, 6). Як бачимо, етрусське *-etenas* (як і у згаданому вище *tarcvetenas*, а також у *vipitenes* (CIE, № 5662) і *vipiqenes* (TLE, № 286)) відповідає латинському *-itani* та грецькому *-itano*. Існували й інші подібні утворення *Caralitani*, *Neapolitani* (Plin., N. H., III, 85).

Залишається виявити, чи відповідає етрусське *silq* грецькому *SŌlk-* і латинському *Sulc-*. Найпевніше пунійську основу передає латинське запозичення, воно ж є найдавнішим із нам відомих. Латинське *-u-* етруски

подекуди передавали на письмі як *-i-*, але не завжди. Достатньо поглянути на латино-етрусське білінгви. Наприклад, на урні з Кьянчіано латинське ім'я *Quintus* передавалося *cuinte* (TLE, № 523), а от «свій» номен *velimna* у Перузії транскрибували латиною *Volumnius* (TLE, № 605). Однак в Арреції *cassius* був *canzi* (CIE, № 378), тобто *-i-* не змінювалося. Навіть без білінгви зрозуміло, що *ruipi* у написах із Клузія (CIE, № 2550-2551) відповідає лат. *Publius*.

Можливість етрусської транскрипції фінікійського топоніма за посередництва грецької треба відкинути. Нам відомо, як етруски передавали грецькі імена. Наприклад, «*DionŪsioj*» (Діонісій) транскрибувалося як *tinusi* (CIE, № 2066, 2067, 2835, 2836). Як і в попередніх більшості випадків *-i-* та *-u-* стоять на своїх місцях.

Отже, дослідники напису не прийшли до якогось певного результату. Мета нашого дослідження – спробувати розкрити призначення тессери, витлумачити напис та визначити його історичний контекст.

Спершу треба прояснити походження неодноразово згаданої пластинки у вигляді вепра з етрусським написом, знайденої у Карфагені. Г. Беккер підкреслює зв'язок зображень дикого кабана на фресках з гробниці Жонглерів (IV-II ст. до н. е.) і монетах із міста Тарквінії [13, р. 143; 286, fig. 66].

Вона вважає, що господар поховання *Vel Pinies* був водночас і чиновником Тарквінії, що відповідав за карбування монети [13, р. 144-145]. Для нас важливо, що двома емблемами, спільними для приватної гробниці та монет міста є літера «А» (мабуть, грецька *α* – числівник) і вепр. Можна припустити, що останній символізував Тарквінії так само, як вовчиця була символом Риму. Із цього випливає, що лев (наша фігурка утворює силует лева) не міг бути символом Тарквінії, отже, Спуріана з римського напису міг і не бути тарквінійцем. Що ж символізував лев?

Тут варто згадати серію етрусських зображень левиці, що годує груддю одного чи двох хлопчиків (стела з Фельзіни 400 р. до н. е., цисту з Пренесте цього ж часу, бронзове люстро з Вольсінї третьої чверті IV ст. до н. е.) [20, р. 95]. Відомий також «римський фрагмент» Лікофронової «Александри», де говориться, що Еней залишить нащадків «*diploaj skŪmnouj lšontaj*» (пару дитинчат левів) (Lycophr. Alex., 1232-1233). Незвичний, але прозорий натяк на Ромула і Рема, а етрусських героїв Тархона і Тірсена поет називав вовками (Lycophr. Alex., 1243-1244).

У схолиях до «Епод» Горація вказано, що на межі Форуму і Коміцію, позаду Ростр, існувала могила Ромула (яку ще вважали похованням або Фаустула, або Госта Гостілія (Paul. Fest., р. 177 M)), біля якої стояло дві статуї левів (Porph. Hor. Epod., XVI, 13). Діонісій Галікарнаський, описуючи це ж місце, говорить про одного кам'яного лева (Dion. Hal. Ant. Rom., I, 87, 2). Пізніше тут було відкрито споруду, що отримала назву *Lapis niger*. Серед приношень біля нього знайдено уламок посудини з головою лева [4, с. 89].

«Лев'яча» символіка використовувалася у декорі храму Фортуни і Матері Матути, біля якого була знайдена наша фігурка, в Етрурії фігурами левів прикрашалися гробниці Пантер, Червоних левів, Квітки лотоса з Тарквінії,

що відносяться до періоду між кінцем VII та серединою VI ст. до н. е. [6, с. 316]. Гробниці Тарквінії узагалі багаті на фрески з левами: гробниця Жонглерів 510 р. до н. е. на центральній стіні має два лева; гробниця Левиць 520 р. до н. е. підтверджує свою назву зображенням двох левів; гробниця Покарань (Вакхантів) 490 р. до н. е. – битва лева і оленя [8]. Широко відома золота фібула VII ст. до н. е. з гробниці Реголіні-Галассі (Цере) з рельєфним зображенням п'яти левів [10, с. 53; 16, р. 66].

Серед декількох пластинок зі слонової кістки, що знайдені на Поджо Чивітате у Північній Етрурії, привернула увагу пластинка у формі лев'ячої голови з написом «*mi avil...*» (я належу) Авлові [36, р. 69, fig. 3-4]. Складається враження, що лев був мало не тотемною твариною етрусів, а за правління етрусських царів у Римі левиця заміняла Капітолійську вовчицю.

Однак не все так просто. Під час розкопок першої грецької колонії на Заході (о. Пітекусса, нині Іск'я) було знайдено печатку-скарабея із зображенням лева і птаха групи майстрів «Лірник» другої половини VIII ст. до н. е., що походить з Північної Сирії або Кілікії [1, с. 123, рис. 17; 22, р. 100, fig. 17]. Поряд було знайдено імпасто з Південної Етрурії.

Евбейські колоністи заснували поселення на цьому острові, а також місто Куми на материк і встановили тісні контакти з кампанськими етрусками з Капуї ще з останньої третини VIII ст. до н. е. [1, с. 122-126; 22, р. 101-103]. Етруска аристократія сприйняла поховальні ритуали у евбейської військової еліти (*tombi principesci* етрусів та «княжі поховання» греків) [19, р. 3-20].

Скарабеї групи «Лірник» із зображеннями лева були знайдені й у самій Етрурії, а також у Південній Італії, на місці грецької колонії Сибаріс, останній із арамейським написом [21, р. 84, fig. 2; 23; 31, р. 136; 33, р. 281, 287, fig. 3-4]. Очевидно, перед нами приклад запозичення етрусською знаттю не лише поховальних звичаїв, а й деяких символів зі Східного Середземномор'я за посередництва грецьких колоністів.

Ономастична формула напису варта окремого розгляду. Період VII-VI ст. до н. е. в Етрурії характеризувався формуванням міського населення на основі різних етнічних компонентів, що відображено і в епіграфіці. Наприклад, «*asapri rutili hipocrates*» (TLE, № 155, Тарквінії, VII ст. до н. е.), де друге слово – відоме латинське родове ім'я *Rutilius* (Рутілій), а останнє – переключене грецьке ім'я «*Ἰπποκράτης*» (Гіппократ). Явище, коли персональне ім'я стає на друге місце відносно гентильного імені патрона, Дж. Колонна порівняв із появою подвійного гентильного імені у громадян етрусських міст, італіків за походженням, періоду III-II ст. до н. е. (складалося з особистого імені їхнього італійського пращура та родового імені їхнього етрусського патрона, наприклад: «*au. tite. marsna. veluś*» (Авл Тіте Маркна, (син) Вела) (CIE, № 3916, Перузія) [18, р. 647-649, пор.: 34, s. 278].

Очевидно, у нашому написі маємо подібне явище, де *silqetas*, що пов'язане з неіндоєвропейським *silīqa* (бобові прянощі азійського походження) [35, S. 537], є першою частиною гентильного імені, а *srūqīanas* є його другою частиною. На нашу думку, перед нами ім'я, своєрідне клеймо

майстра, нащадка сирійських різьбярів зі слонової кістки. Вони були втікачами від ассирійської навали, що принесли на початку VII ст. до н. е. своє ремесло разом із матеріалом до Етрурії і Лація [7, с. 789; 12, р. 451-452; 30, р. 663]. Чужоземці опинилися тут під покровительством етрусських аристократичних родин.

Символом етрусського Риму тоді була левиця. У центрі фрески з Гробниці біків 530 р. до н. е. з Тарквінії, де похований Арат Спуріана (є спокуса ототожнити його з героєм напису з Риму, що закінчив там свої роки), де зображено Ахілла, який влаштовує засідку Троїлу, сину Пріама, бачимо фонтан, прикрашений статуями двох левів, що «присіли» так само, як і лев на бляшці з Риму [3, с. 32, ил. 14]. Не виключено, що це натяк художніми засобами на боротьбу міста Тарквінії за відновлення царської влади у Римі (Liv., II, 6, 1-2, 4-5; Dion. Hal. Ant. Rom., V, 14, 1), адже троянці вважалися предками римлян.

Таким чином, пластинка зі слонової кістки була частиною декору вотивного приношення з написом-клеймом ремісника до храму богині Фортуни у Римі періоду правління там царя Сервія Туллія, чужоземця і обранця Фортуни, теж від іноземця, нащадка сирійських ремісників і (або) торгівців, що асимілювалися у Римі за правління царів етрусського походження.

Примітки

1. *Грэхем А.-Дж.* Колониальная экспансия Греции / А.-Дж. Грэхем // КИДМ. – М., 2007. – Т. 3. Ч. 3. – С. 103-195.
2. *Дементьева В. В.* Государственно-правовое устройство античного Рима: ранняя монархия и республика / В. В. Дементьева. – Ярославль, 2004. – 248 с.
3. *Лосева Н. М.* Искусство Этрурии и Древней Италии / Н. М. Лосева, Н. А. Сидорова. – М., 1988. – 303 с.
4. *Модестов В. И.* Памятники царского периода и древнейшая латинская надпись на римском Форуме / В. И. Модестов // ЖМНП. – 1900. – № 3. – С. 81-127.
5. *Немировский А. И.* Новая этруская надпись из Рима / А. И. Немировский // Текст: семантика и структура. – М., 1983. – С. 46-51.
6. *Немировский А. И.* Нить Ариадны. В лабиринтах археологии / А. И. Немировский. – М., 2007. – 432 с.
7. *Риджуэй Д.* Этруски / Д. Риджуэй // КИДМ. – М., 2011. – Т. 4. – С. 754-803.
8. *Тарквиния* (Tarquinia): город этрусков [Электронный ресурс] // Сайт о путешествиях. – Режим доступа: <http://www.biancoloto.com/tarquinia/tarquinia.html>. Доступ: 25.10.2014.
9. *Тюйе Ж.-П.* Цивилизация этрусков / Ж.-П. Тюйе. – Екатеринбург; М., 2011. – 254 с.
10. *Этруски: Итальянское жизнелюбие* / [пер. с англ. О. Соколовой]. – М., 1998. – 168 с.
11. *Яцемирский С. А.* Опыт сравнительного описания минойского, этрусского и родственных им языков / С. А. Яцемирский. – М., 2011. – 312 с.

12. *Balty J. Ch. [Rev.] / J. Ch. Balty // Revue belge de philologie et d'histoire.* – 1962. – Vol. 40. – № 2. – P. 450 – 455. – Rev.: Brown (W. Llewellyn). *The Etruscan Lion.* – Oxf., 1960. – 290 p.
13. *Becker H. W. Production, Consumption and Society in North Etruria during the archaic and classical periods: The World of Lars Porsenna / H. W. Becker.* – Chapel Hill, 2006. – 342 p.
14. *Bonfante G. Etruscan language. An introduction / G. Bonfante, L. Bonfante.* – Manchester, 2002. – 253 p.
15. *Cagnat R. Cours d'épigraphie latine / R. Cagnat.* – P., 1914. – 504 p.
16. *Collis J. The European Iron Age / J. Collis.* – L.; N. Y., 2003. – 192 p.
17. *Colonna G. Apollon, les Étrusques et Lipara / G. Colonna // MEFRA.* – 1984. – T. 96. – № 2. – P. 557-578.
18. *Colonna G. Una nuova iscrizione etrusca del VII secolo e appunti sull'epigrafia ceretana dell'epoca / G. Colonna // MAH.* – 1970. – Vol. 82. – № 2.
19. *D'Agostino B. Grecs et «indigènes» sur la côte tyrrhénienne au VIIe siècle : la transmission des idéologies entre élites sociales / B. D'Agostino // Annales. Économies, Sociétés, Civilisations.* – 1977. – Vol. 32. – № 1. – P. 3-20.
20. *Forsythe G. A. Critical history of Early Rome. From prehistory to the First Punic War / G. A. Forsythe.* – Berkeley; Los Angeles; L., 2005. – 401 p.
21. *Giovanelli E. Un inedito del Lyre Player Group da Tarquinia. Alcune considerazioni / E. Giovanelli // Aristonotos.* – 2008. – № 3. – P. 73-86.
22. *Graham A. J. The colonial expansion of Greece / A. J. Graham // CAH².* – Cambr., 1982. – Vol. 3. P. 3. – P. 83-162.
23. *II.A.1.3. Scarab with an engraved lion and Aramaic inscription [Електронний ресурс] // Virtual Archaeological Museum Francavilla.* – 2010. – Режим доступу: <http://www.museumfrancavilla.com/index.php>. Доступ: 07.10.2014.
24. *Kolb F. Rom: die Geschichte der Stadt in der Antike / F. Kolb.* – München, 1995. – 783 S.
25. *Marchesini S. New studies on etruscan personal names: gentium mobilitas [Електронний ресурс] / S. Marchesini // Etruscan News Online.* – 2007. – № 6. – p. 1-4. – Режим доступу: <http://www.umass.edu/etruscannews/announcements.html>. Доступ: 07.10.2014.
26. *Momigliano A. The origins of Rome / A. Momigliano // CAH².* – Cambr., 1989. – Vol. 7. Pt. 2. – 1989 – P. 52-112.
27. *Morandi A. Note di epigrafia etrusca arcaica / A. Morandi // Revue belge de philologie et d'histoire. Antiquité.* – Oudheid. – 1988. – T. 66, fasc. 1. – P. 86-100.
28. *Poucet J. La Rome archaïque. Quelques nouveautés archéologiques: S. Omobono le Comitium la Regia / J. Poucet // L'antiquité classique.* – 1980. – T. 49. – p. 286-315.
29. *Prayon F. Die Etrusker: Geschichte, Religion, Kunst / F. Prayon.* – München, 1996. – 128 S.
30. *Ridgway D. The Etruscans / D. Ridgway // CAH².* – Cambr., 1988. – Vol. 4. – P. 634-675.

31. *Ridgway D. The first Western Greeks / D. Ridgway.* – Cambr., 1992. – 181 p.
32. *Ross Holloway R. The archaeology of Early Rome and Latium / R. Ross Holloway.* – L., 1996. – 203 p.
33. *Serrano L. Scaraboid seal of the "Lyre-Player Group" at the Huelva Museum / L. Serrano, F. Gonzalez de Canales, J. Llomart, A. Montano // Actas do V Encontro de Arqueologia do Sudoeste Peninsular (Almodôvar, Portugal, 18-20 November 2010).* – Almodôvar, 2012. – P. 279-288.
34. *Slunečko V. Etruský onomastický systém / V. Slunečko // Listy filol.* – 1990. – Roc. 113. – № 4. – S. 272-292.
35. *Walde A. Lateinisches etymologisches Wörterbuch : in 2 Bde. / A. Walde.* – [3 Aufl.]. – Heidelberg, 1954. – Bd. 2: M-Z. – 851 S.
36. *Wallace R. E. Etruscan Inscriptions on Ivory Objects Recovered from the Orientalizing Period Residence at Poggio Civitate (Murlo) / R. E. Wallace // Etruscan Studies.* – 2008. – Vol. 11. – P. 67-80

Янко А. Л. К интерпретации этрусской надписи из Рима (REE 47/29)

В статье предпринята попытка толкования этрусской надписи, обнаруженной в Риме в районе церкви Сант Омобоно при раскопках храма Фортуны и Матер Матуты второй четверти VI в. до н. э. Критический анализ результатов предыдущих исследований заставляет отбросить интерпретации предшественников. Автор приходит к выводу, что пластинка в форме льва с надписью (REE 47/29) была посвящением в храм от потомка сирийских резчиков по слоновой кости, ассимилировавшихся в Риме при правлении царей этрусского происхождения.

Ключевые слова: этруски, этрусский язык, Древний Рим

Yanko A. L. A New Interpretation of an Etruscan Inscription from Rome (REE 47/29)

It is a new attempt to interpret an Etruscan inscription, found in Rome near the Saint Omobono Church, during excavations of the temples of Fortuna and Mater Matuta, dated back to the second quarter of the sixth century BCE. Critical analysis of the previous studies makes to reject the interpretations of forerunners. The author comes to conclusion that the plate in form of a lion with inscription (REE 47/29) was a dedication for the temple from a descendant of Syrian ivory cutters who had assimilated in Rome under the reign of kings of Etruscan origin.

Key words: Etruscan, Etruscan language, Ancient Rome

Партизанское движение в Беларуси в документах
коллаборационной администрации

Гребень Е. А.

В статье рассматривается партизанское движение в Беларуси на основании административной переписки подразделений коллаборационной администрации. Отмечается, что документы коллаборационной администрации позволяют увидеть оценку масштабов партизанской борьбы глазами противника. Использование этих документов наряду с документами органов Сопротивления и документами немецких оккупационных структур позволяет реконструировать объемную картину партизанского движения.

Ключевые слова: нацистская оккупация, Беларусь, партизаны, коллаборационная администрация.

НОВА ТА НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

Традиционно источниковой базой для изучения партизанского движения в Беларуси в годы Великой Отечественной войны являлись документы Центрального и Белорусского штабов партизанского движения, воспоминания участников партизанского движения, а также отчеты немецких вооруженных формирований о карательных операциях. В то же время в государственных областных архивах имеется значительный массив документов коллаборационной администрации (донесения волостных бургомистров и сельских старост начальникам районных управ, рапорты командиров постов полиции начальникам районной полиции и рапорты последних немецким комендатурам, заявления граждан в органы коллаборационной администрации), содержащий информацию о партизанах.

Осуществляемый коллаборационной администрацией перманентный мониторинг количества населения иллюстрировал постоянный приток граждан в ряды партизан. Волостные управы передавали в районную управу ежемесячные отчеты по форме: количество человек, убитых партизанами, уведенных насильно и ушедших в партизаны добровольно. Бургомистр Озерецкой волости Толочинского района в списке ушедших в 1942 г. в партизаны 29-ти жителей волости указывал, что они ушли добровольно [1, л. 378–378 об.]. В списке ушедших в партизаны и сочувствующих им по Евлаховской волости Толочинского района от 23.05.1944 г. значились имена 56 чел. из 8 общин. Напротив 26-ти фамилий содержались пометки «ушел с женой», «ушла вся семья»; содержалась графы «родственные отношения», «в том числе детей», «количество нетрудоспособных взрослых» [2, л. 136]. В августе

1943 г. в Застодольской, Макшанской, Будской и Ключковской волостях Богушевского района был убит 1 полицейский и 5 крестьян, уведено насильно 42 крестьянина, 1 медицинский работник и 1 учитель; добровольно перешло к партизанам 2 полицейских, 12 крестьян и 1 военнопленный [3, л. 47–49, 52]. В сведениях об изменении количества населения Москаленятской волости Городокского района по состоянию на 1.03.1943 г. сообщалось, что за связь с партизанами арестовано 2 мужчины и 5 женщин [4, л. 14]. Уход граждан в партизаны фиксировался в сводках волостных управ и в 1944 г. Чашникская городская управа в начале 1944 г. констатировала уход в партизаны 57 чел. [5, л. 8–8 об.].

Оккупационные власти отдавали отчет в том, что партизаны скрываются среди гражданского населения, продолжительное время проживают в деревнях. Особенно эта тенденция проявлялась зимой 1941–1942 гг., когда партизанское движение только набирало силу, и многие группы бойцов сопротивления вынуждены были зимовать в деревнях. В связи с этим Толочинское районное управление в декабре 1941 г. поручило волостным бургомистрам провести проверку документов у всех жителей на предмет выявления партизан, проживавших в деревнях по поддельным документам. Бургомистрам предлагалось сравнить документы с регистрационными списками населения, в которых указывались номера удостоверений личности. Начальник района допускал также, что и председатели колхозов могут быть связаны с партизанами, давая им приют в колхозе до весны. Тогда же Толочинское районное управление довело до сведения районных бургомистров и населения, что граждане, которые дадут приют красноармейцам и членам движения сопротивления, будут расстреляны. От бургомистров требовалось составить отдельные списки на проживавших на территории волости красноармейцев, которым предписывалось еженедельно являться на проверку [6, л. 13, 16, 17].

На учет брались бывшие красноармейцы, воспринимавшиеся властями как потенциально опасные элементы, которые могли пополнять ряды партизан, что было не обосновательным. В отчетах волостных управ указывалось общее количество проживавших на территории волости красноармейцев, а иногда отдельно указывалось, сколько из них не являются местными уроженцами, поскольку бывшие военнопленные, не имевшие в регионе семей и хозяйства, быстрее могли стать партизанами, нежели местные уроженцы [6, л. 30–31 об.]. Опасения по поводу отпущенных военнопленных были небезосновательными, и коллаборационная администрация периодически сообщала об убытии красноармейцев с места жительства без разрешения [3, л. 58]. Сенненская районная полиция докладывала коменданту, что 13.06.1942 г. ушли три приписника-красноармейца (работали завхозом больницы, конюхом кирпичного завода и сельским рабочим), а в ночь с 14 на 15 июня партизанами был уведен еще один приписник [3, л. 95].

Главы сельской администрации могли оказывать партизанам косвенную поддержку, поскольку были хорошо осведомлены о том, кто из односельчан

связан с партизанами. Вопреки обязанности регулярно докладывать в районную управу об ушедших в партизаны односельчанах, делалось это не всегда, или же старосты указывали в отчетах, что граждане мобилизованы партизанами принудительно, что страховало их семьи от репрессий. В отчете старосты общины Алексеенки Городокского района указывалось, что из 21 чел. ушедших в партизаны односельчан все ушедшие «захвачены коммунистами». Подобная формулировка страховала родственников партизан от репрессий со стороны немцев [7, л. 68]. Староста общины Бобр подозревался Москаленятской волостной управой Городокского района в том, что лично отвел мужчин в партизаны [8 л. 4, 4 об.]. Глубокский гебитскомиссар в начале 1942 г. констатировал в отдельных волостях Браславского района факты партизанских налетов и распространение листовок. Информация поступала от немецких военных, и гебитскомиссар критиковал волостных старшин и деревенских старост за «легкомысленное» отношение к партизанской угрозе, поскольку ни один из них не удосужился сообщить о действиях партизан [9, л. 38].

В ряде случаев представители низового звена администрации добросовестно сообщали немцам о действиях партизан и сочувствующих им лицах. Бургомистр Замочьянской волости Чашникского района сообщал коменданту местечка Череев, что с 20 марта по 10 апреля (год не указан—Е.Г.) вся волость была занята партизанами, в дер. Слободка партизаны проживали две недели, устраивая вечеринки и свадьбы. Бургомистр доносил, что две девушки вышли замуж за партизан, после ухода последних, возвратились к своим родителям, вместе с партизанами ушло 13 человек со своим оружием. К донесению прилагался список ушедших в партизаны и предлагалось принять к их родителям самые строгие меры [10, л. 542–542 об.].

Родственники ушедших в партизаны подвергались репрессиям. Как мера наказания партизанских семей практиковалась отправка в трудовой лагерь, причем полиция могла не утруждать себя разбирательствами. Житель г. Городка в заявлении на имя начальника районной полиции просил отпустить из трудового лагеря тещу, отправленную туда полицией, указывая, что из ее семьи никого нет в партизанах, зато есть добровольно уехавший на работу в Германию [11, л. 54]. Бургомистр Евлаховской волости в отчете Толочинскому районному управлению от 24.04.1944 г. сообщал, что многие деревни «терпят неприятности» со стороны немецких воинских частей из-за партизан [12, л. 16].

Документы коллаборационной администрации содержат сведения о реквизициях продуктов питания и скота, проводимых, и ущербе, нанесенном коллаборационным структурам [13, л. 26]. Староста одной из общин Толочинского района докладывал 12.01.1944 г. районному земельному управлению, что партизаны забрали двух лошадей, предназначенных для вывоза леса, и порвали книгу учета сдачи военного сбора [13, л. 29]. Бургомистр Коковчинской волости докладывал Богушевскому районному управлению, что 12.10.1943 г. в дер. Беленево партизаны забрали 42 коровы,

9 телят, 5 овец и 3 козы, привели в негодность дорогу и мосты, и просил выслать отряд полиции, жалуясь, что не может больше работать [3, л. 35]. В ходе операций уничтожались волостные управы, как, например, сожженная в августе 1943 г. волостная управа в Дрисвятах [14, л. 16]. Уже к концу 1942 г. волостные старшины Браславского района в своих телефонограммах регулярно сообщали о партизанских акциях [15, л. 74]. Вот как описывает визит партизан солтыс (староста) Гритунской общины 8.09.1943 г.: «... сегодня в 6 часов утра пришли ко мне бандиты в количестве 8 человек, 4 с оружием, 4 без оружия, по внешнему виду евреи и цыгане, один русский. Меня не было дома. Испугали жену и детей, забрали кожух, ботинки, френч и седло и сожгли все бумаги, списки подушного налога и списки страховщиков коней» [16, л. 86]. Обращает на себя внимание использование старостой традиционного приема в описании партизан для придания рассказу большей убедительности: евреи и цыгане, поскольку немецкая пропаганда отождествляла понятия «партизан», «еврей», коммунист», и это укоренялось в лексике сотрудников коллаборационной администрации.

Активность партизан сказывалась на хозяйственной деятельности коллаборационной администрации. Полоцкая районная управа предписывала гражданам пасти скот только в местах, безопасных от партизан, угоняя его на ночь в безопасное место [17, л. 30]. После репрессий против семей партизан и карательных операций оставались бесхозные посева, которые районное земельное управление могло передавать другим гражданам, которым разрешалось снять урожай [4, л. 55]. От диверсий партизан на коммуникациях периодически страдали мирные жители. В рапорте начальника Сенненской районной полиции коменданту Сенно сообщалось, что 27.06.1943 г. на дороге Сенно–Богушевск подорвались на mine три жительницы Застодольской волости Богушевского района (одна женщина погибла, две получили тяжелые ранения); в тот же день в районе кирпичного завода подорвались на mine два крестьянина, везшие зерно на мельницу [18, л. 98].

Главы сельской администрации подавали прошения об освобождении их от должности, мотивируя тем, что исполнение служебных обязанностей угрожает их жизни [13, л. 30]. В апреле 1943 г. Городокская районная управа предписывала волостным бургомистрам незамедлительно выбрать старост в тех общинах, в которых их нет, а если не найдется добровольцев исполнять эти обязанности, то назначить на должность жителя другой общины, дав ему землю, жилье и денежное вознаграждение. Районная администрация заранее признавала возможность отсутствия желающих исполнять обязанности старост. Старосты продолжительное время отсутствовали в регионах, подконтрольных партизанам, и после проведения очередной карательной операции районной управе вновь приходилось воссоздавать низовое звено администрации [4, л. 34].

Поскольку исполнение обязанностей волостных бургомистров и старост было связано с риском для жизни, в отдельных случаях, вопреки позиции немцев, не считавших необходимым вооружать чиновников

местной администрации, такое практиковалось. В памятке начальника Городокского района отправлявшимся на работу в волости бургомистрам, их заместителям и секретарям предписывалось явиться к начальнику полиции за получением оружия; прибыв на место, необходимо было договориться с начальником отряда полиции о совместной работе. В качестве подъемных у сельскохозяйственного коменданта они могли получить лошадь, корову, овцу и свинью. Волостным бургомистрам предписывалось взять на учет жителей общины, общественные постройки и имущество, оставшееся от ушедших в партизаны, и не допускать его разграбления [19, л. 7].

В ответ на репрессии против мирного населения со стороны немецкой армии и полиции партизаны совершали акты возмездия против сотрудников коллаборационной администрации. Волостные бургомистры ежемесячно подавали начальнику района сводки о таких фактах. По данным на 13.03.1942 г в четырех волостях (Свядская, Волосовичская, Замошская и Ляховская) Лепельского района от партизан пострадало 25 чел., из них 19 было убито, 6 ранено [20, л. 59]. С 20.12.1942 г. по 12.01.1943 г. по району от партизан пострадало 15 чел., из них 2 старосты, двое родственников полицейских [21, л. 1]. С 20.02 по 20.03 и с 20.06 по 20.07. по району пострадавших от партизан не было, с 20.05 по 20.06 пострадало 6 чел. [22, л. 4, 12, 28, 29]. Застодольское волостное управление сообщало Богушевской районной управе, что в августе 1943 г. партизанами был убит 1 полицейский и 2 крестьянина; 2 полицейских и 9 крестьян ушли в партизаны добровольно. С начала года и до 1 августа в волости было убито 5 полицейских и 1 крестьянин, а 11 человек ушли в партизаны. В Мошканской волости за август 1943 г. было убито трое крестьян, 37 человек значились как уведённые партизанами насильно, 1 ушел добровольно. В Будской волости уведёнными насильно значились 5 крестьян, медработник и учитель и 1 крестьянин ушел добровольно. Каковчинское волостное управление представило список ушедших в партизаны жителей дер. Качановка, из которых 24 значились как добровольно ушедшие (2 учительницы и 22 крестьянина) и 1 крестьянин забран принудительно. Из Ледневичской волости за то же время добровольно ушел в партизаны 21 крестьянин и 1 медработник. Богушевское волостное управление сообщило об отсутствии убитых партизанами и ушедших в партизаны в августе месяце [3, л. 47–49, 51, 54, 56, 57].

Родственники коллаборационистов, пострадавшие от рук партизан, апеллировали к местной администрации с просьбами о помощи. За период с 29.07.1942 г. и, по меньшей мере, до 3.07.1943 г. в Толочинском районе минимум 11 раз заседала специальная комиссия по оказанию помощи пострадавшим. Были рассмотрены заявления 73 граждан и коллективное заявление 14-ти полицейских, пострадавших от партизан на территории Сенненского района, но проживавших на момент подачи заявления в Богушевском районе. Просителями являлись вдовы погибших сотрудников администрации (сельские старосты, счетовод) и полиции, сами чиновники, полицейские и крестьяне, у которых партизаны реквизируют

скот и продукты. В зависимости от размера реквизиций и, очевидно, от социального статуса просителя, комиссия присуждала единовременное пособие в размере от 300 до 1100 руб. (исключение составило пособие бургомистру Застодольской волости, получившего 5000 руб.). Комиссия могла ходатайствовать перед городской управой о выделении бесплатной квартиры, перед комендатурой – о выделении скота, о направлении детей в детдом. Вдовам погибших, в зависимости от количества иждивенцев, присуждалось ежемесячное пособие до 300 руб. Просители проживали на территории Богушевской, Ледневичской, Ключковской, Застодольской, Будской, Коковчинской, Макшанской, Старобобельской, Стайковской, Остапенской и Замосточьской волостей Богушевского района, что наглядно иллюстрирует активность партизан, повсеместно совершавших акты возмездия полицейским и коллаборационным чиновникам [23, л. 14–18 об., 20–23; 3, л. 114].

В докладе о политическом и хозяйственном положении Лепельского района сообщалось, что семьям, пострадавшим от партизан, после утверждения ортскомендатурой, выплачивается пособие до 5000 руб., и к концу 1942 г. было выплачено пособие 23 семьям на сумму 61900 руб. [24, л. 146]. Во «Временном постановлении» Гомельского областного управления от 23.11.1942 г. об оказании помощи нуждающимся подчеркивалось, что в первую очередь необходимо обеспечивать лиц, понесших ущерб в борьбе с партизанами, и лишь потом оказывать помощь старикам, нетрудоспособным, инвалидам и другим нуждающимся гражданам. Помощь предполагалось оказывать деньгами из местного бюджета или натурой (при наличии фондов) после рассмотрения ходатайства комиссией в составе сотрудников отдела обеспечения, контрольного отдела и полиции [25, л. 3]. Размер выделяемой помощи мог быть крайне незначительным и не покрывать понесенный ущерб. В заявлении гражданина на имя старшины Коссовской волостной управы 1.03.1943 г. отмечалось, что два его сына служат в полиции, сам он пострадал от партизан (сожжены дом, хозяйственные постройки, скот, хлеб). Просителю было выделено 70 марок, что не компенсировало убытков [26, л. 28].

Таким образом, документы коллаборационной администрации являются исключительно ценным источником по изучению партизанского движения, позволяют увидеть оценку масштабов партизанской борьбы глазами противника. Служебная переписка сельских старост, волостных и районных управ иллюстрирует страх коллаборационных чиновников перед партизанами. Использование административной переписки подразделений коллаборационной администрации наряду с документами органов Сопротивления и документами немецких оккупационных структур позволяет реконструировать объективную картину партизанского движения.

Примечания

1. *Государственный архив Витебской области* (ГАВт.). – Ф. 2134. – Оп. – 1. – Д. 18. Переписка с бургомистром районной управы, приказы о сдаче военного сбора и по дорожному строительству и др.

2. *ГАВт.* – Ф. 2134. – Оп. 1. – Д. 10. Приказы, постановления и отношения бургомистров районной управы, сведения о трудоспособности населения и лошадей волости.
3. *ГАВт.* – Ф. 2087. – Оп. 2. – Д. 10. Списки, ведомости на выплату зарплаты сотрудникам учреждений Богушевского района, сведения о действиях партизан.
4. *ГАВт.* – Ф. 2086. – Оп. 1. – Д. 9. Отношения начальника районного управления бургомистру волости и списки граждан волости.
5. *ГАВт.* – Ф. 2109. – Оп. 3. – Д. 4. Ведомости на выплату работникам районной полиции, волостным служащим и техническим работникам школ.
6. *ГАВт.* – Ф. 2134. – Оп. 1. – Д. 5. Сведения переписи населения по волости и переписка с районной управой.
7. *ГАВт.* – Ф. 2086. – Оп. 1. – Д. 8. Заявления от граждан о переселении их из города на район, сведения о количестве скота.
8. *ГАВт.* – Ф. 2086. – Оп. 1. – Д. 1. Списки населения Москаленятской волости.
9. *ГАВт.* – Ф. 2848. – Оп. 1. – Д. 15. Приказы, распоряжения гебитскомиссара г. Глубокое.
10. *ГАВт.* – Ф. 2109. – Оп. 3. – Д. 1. Ведомости на выдачу заработной платы учителям, служащим, полицейским Чашникского района, заявления граждан.
11. *ГАВт.* – Ф. 2084. – Оп. 1. – Д. 1. Постановления, рапорты, протоколы обыска.
12. *ГАВт.* – Ф. 2127. – Оп. 2. – Д. 4. Приходные ордера подушного налога и списки беженцев, проживающих в земском хозяйстве «Новинка» Евлаховской волости.
13. *ГАВт.* – Ф. 2127. – Оп. 4. – Д. 1. Списки населения на получение продовольствия, заявления от граждан.
14. *ГАВт.* – Ф. 2848. – Оп. 1. – Д. 14. Переписка с Глубокским окружным комиссариатом о состоянии православной церкви в м. Ерцовка Едской волости, работе радиовещательной установки, организации борьбы со спекуляцией и др.
15. *ГАВт.* – Ф. 2848. – Оп. 1. – Д. 62. Телефонограммы волостным управам о сборе вещей на нужды немецкой армии, уничтожении советских объявлений, предоставлении списков безработных специалистов за 1942 г.
16. *ГАВт.* – Ф. 2848. – Оп. 1. – Д. 19. Переписка с волуправами и учреждениями и предприятиями района о выполнении трудовой повинности, правилах составления отчетности, добровольной сдаче оружия и др.
17. *ГАВт.* – Ф. 2823. – Оп. 1. – Д. 3. Распоряжения и указания Полоцкой райуправы.
18. *ГАВт.* – Ф. 2150. – Оп. 1. – Д. 6. Списки полицейских и рапорта командиров службы порядка Сенненского района за 1943 г.
19. *ГАВт.* – Ф. 2086. – Оп. 1. – Д. 5. Приказы районного земельного управления.
20. *ГАВт.* – Ф. 2088. – Оп. 1. – Д. 39. Сметы расходов районной администрации и подведомственных учреждений и организаций на 1942–март 1943 г., донесения волостных бургомистров и др.
21. *ГАВт.* – Ф. 2088. – Оп. 1. – Д. 76. Переписка с полевой и местной комендатурой.
22. *ГАВт.* – Ф. 2088. – Оп. 1. – Д. 53. Сведения и списки убитых, раненных и пострадавших от партизан граждан Лепельского района за 1943 г.

23. ГАВт. – Ф. 2087. – Оп. 1. – Д. 17. Списки уехавших в Германию, членов семей и родственников, которые находились на службе у немцев, протоколы заседаний комиссии по оказанию помощи пострадавшим от партизан.
24. ГАВт. – Ф. 2088. – Оп. 2. – Д. 2. Приказы начальника Лепельского района по основной деятельности и личному составу, ведомости на выплату заработной платы и списки работников районной управы и подведомственных учреждений за февраль–апрель, июнь–сентябрь 1942 г., денежного пособия семьям, члены которых уехали на работу в Германию, за январь–март 1943 г.
25. Государственный архив Гомельской области. – Ф. 1336. – Оп.1. – Д. 2. Переписка старосты с районом.
26. Государственный архив Брестской области. – Ф. 198. – Оп. 1. – Д. 13. Ведомости на зарплату служащим Коссовской волости, старостам и возчикам дров, заявления отдельных лиц о получении пособий, справки их имущественного положения.

Гребень Є. О. Партизанський рух в Білорусі в документах колабораційної адміністрації

У статті розглядається партизанський рух в Білорусі на підставі адміністративного листування підрозділів колабораційної адміністрації. Відзначається, що документи колабораційної адміністрації дозволяють зробити оцінку масштабів партизанської боротьби очима противника. Використання цих джерел поряд з документами органів Опору і документами німецьких окупаційних структур дозволяє відтворити об'єктивну картину партизанського руху.

Ключові слова: нацистська окупація, Білорусь, партизани, колабораційна адміністрація.

Hreben Ya. A. Partisan movement in Belarus in the documents of collaborative administration

Partisan movement in Belarus is regarded in the article on the basis of administrative correspondence of the divisions of collaborative administration. It is noted that the documents of collaborative administration let the researcher assess the extent of guerrilla warfare through the enemy's eyes. Applying these documents alongside with the documents of the Resistance authorities and the documents of the German occupational authorities allow to reconstruct an objective picture of the guerrilla movement.

Key words: Nazi occupation, Belarus, partisans, collaborative administration.

УДК 78.347.63

Залізничне будівництво як фактор активізації трудової мобільності у британських африканських колоніях (кінець XIX – початок XX ст.)

Долід В. В.

Предметом аналізу обрано будівництво імперських залізниць і його вплив на трудову мобільність в африканських колоніях Великої Британії на межі XIX–XX ст. Досліджується територіальна, міжгалузева та статусна мобільність. Тема розкривається на прикладі Нігерії, Уганди та Республіки Наталь.

Ключові слова: колоніалізм, залізничний імперіалізм, примусова праця, трудова мобільність, міграція.

Постановка проблеми та її значення. На межі XIX–XX ст. британська колоніальна імперія, над якою ніколи не заходило Сонце, перебувала в zenіті своєї могутності. Безумовно, це була найбільша з будь-коли існуючих світових наддержав, інтереси якої охоплювали весь світ. Проте інші провідні європейські держави, а також нові члени імперської ліги (Сполучені Штати Америки, Японська імперія) мали власні колоніальні амбіції.

У боротьбі за переділ світу, встановлення політичного й економічного панування, підкорення інших народів, а також захист своїх колоніальних інтересів життєво необхідним було будівництво портів, залізниць, доріг, телеграфів, гідротехнічних і фортифікаційних споруд, казарм, урядових установ, тобто всього того, що завдяки американському історичу Деніелу Хедріку отримало влучну назву «інструментарій імперії» [4].

В умовах нестримного потягу до нових територіальних завоювань особливого значення набували залізниці. Підкреслюючи їхню значущість, кореспондент «Engineering Magazine» у 1899 р. писав, що у процесі європейської колонізації африканського континенту від інженерних робіт залежало значно більше, ніж від військової сили. «Залізниці, канали та порти, – підсумовував він, – є справжньою зброєю у завоюванні колонії». Позицію ж правлячих кіл висловив губернатор Кенії сер Едвард Гріг, який зазначав, що «Кенія була завойована не силою зброї. Це було завоювання при допомозі однієї з найбільших сил нашої сучасної цивілізації. Вона була завойована залізницею» [7].

Розвиток залізничної інфраструктури не лише підвищував ефективність управління та експлуатації колоній, але й посилював британські позиції в економічному та колоніальному протистоянні з іншими імперіалістичними

державами. Варто наголосити, що будівництво надзвичайно важливої з економічної точки зору залізничної мережі в колоніях було все ж значною мірою обумовлене міркуваннями політико-стратегічного характеру. Британський уряд прагнув якомога сильніше прив'язати до імперії підкорені заокеанські території. Одним із засобів вирішення поставленого завдання було будівництво залізничних ліній, які дозволяли в найкоротші терміни, незалежно від сезону та погоди, перекинути на небезпечні ділянки військові підкріплення, зброю, боєприпаси й усе найнеобхідніше.

Економічне значення залізниць важко переоцінити. На межі XIX–XX ст. вони почали виходити на міжконтинентальний рівень, хоча й зупинялися на межі океанів. Формуючи альянси з судноплавними компаніями, вони були і лишаються донині найважливішим компонентом глобальної транспортної системи. Активне застосування парового двигуна на залізницях у поєднанні з відкриттям Суецького та Панамського каналів, розвитком електричного телеграфу, динамічним будівництвом портів задовольняло зростаючі потреби в швидкості, надійності, вантажності й ефективності перевезень. Від роботи залізничного транспорту, своєчасності доставки людей і вантажів до місця призначення багато в чому залежала ритмічність функціонування всієї економіки, сталість темпів її зростання, рівень збалансованості виробничого процесу. Таким чином, розвиток залізничної інфраструктури сприяв не лише становленню і збереженню імперії, але й значно ширшим процесам глобалізації.

Будівництво та функціонування залізниць, зокрема, істотно вплинуло на один із основних компонентів розвитку економіки – процес трудової мобільності. Прокладання залізничних магістралей вимагало суттєвих трудових ресурсів, що призводило до територіальних і міжгалузевих переміщень робітників. Завершені проекти сприяли появі нових галузей і професій, зміщували акценти у виробництві, змінювали напрями трудових потоків. Ефективний залізничний транспорт підвищував мобільність робочої сили, розширював її резерв і покращував економічний розвиток регіонів, віддалених від міських центрів.

Пропонована розвідка є результатом дослідження впливу будівництва колоніальних залізниць (залізничного імперіалізму) на мобільність робочої сили в британських африканських колоніях на межі XIX–XX ст. Акцент на трудовій мобільності здійснено не випадково. Порушена проблема посідає вагоме місце в історії Британської імперії і, одночасно, лишається однією з найменш досліджених у вітчизняній історіографії.

Аналіз попередніх досліджень. Спеціальні узагальнювальні роботи з порушеної проблематики у світовій африканистиці відсутні. Проте існує значна кількість робіт, у яких висвітлюються різноманітні її аспекти (див., наприклад: [2; 3; 6; 7; 9; 11; 12]).

Виклад основного матеріалу. У міру завоювання нових територій і розширення Британської імперії брак трудових ресурсів почав набувати особливої гостроти. Колоністів було надзвичайно мало. Вони страждали

від тропічних хвороб. Тому до спорудження рейкових шляхів намагалися максимально залучити представників корінних народів колоній. Утім, це не завжди легко було зробити. У зв'язку з цим британський інтелектуал Гілберт Мюррей в одному зі своїх есе під назвою «Експлуатація нижчого рас в стародавні та новітні часи: історичні паралелі імперського трудового питання» писав, що протягом усієї історії існування Британської імперії в основі проблеми трудової зайнятості лежало лише одне завдання – знайти спосіб, за допомогою якого можна було б змусити туземців працювати з якомога вищою продуктивністю. Вирішення цієї проблеми автор вбачав у гармонійному поєднанні трьох основних умов. Якщо коротко резюмувати їхній зміст, то вийде така формула: 1) високорозвинена (економічно, промислово) Британія, яка взаємодіє з 2) численними народами імперії враховуючи їхні культурні особливості у процесі 3) динамічного розвитку транспортної інфраструктури, що дозволить досягти високих показників на ринку праці і в економіці. «Суспільство використовуватиме працю негрів, китайців або індусів там, де це економічно вигідніше, ніж праця британців, так само, як воно використовує американську пшеницю або німецькі грифельні олівці» [11, р. 119–121]. Не важко помітити, що взаємозв'язок між наявним працездатним населенням і мірою його участі в суспільному виробництві вбачався саме у транспортній модернізації імперії.

Потреба в робочих руках, особливо в сфері низькооплачуваної праці, призвела до значного підвищення мобільності робочої сили. Нижче ми розглянемо декілька її видів: територіальну мобільність, пов'язану з міграційним рухом населення; міжгалузеву мобільність, пов'язану з горизонтальним соціальним рухом населення в межах одного й того ж страта; статусну мобільність, пов'язану з переміщенням із однієї соціальної верстви (класу, групи) в іншу.

Стала трудова мобільність призводила до помітних структурних зрушень в економіці індустріально розвинених країн, істотно змінювала сегментування ринку праці. Вона поступово ставала невід'ємною частиною економічного устрою Британської імперії. У своїй всесвітньовідомій праці «Капітал» Карл Маркс розглядає міграцію робітників як симптом влади капіталу: «Це – легка піхота капіталу, яку він кидає у відповідності зі своїми потребами то туди то сюди. Коли вони не на марші, вони «розбивають табір». Бродячих робітників використовують для різних будівельних робіт, для дренажування, для виготовлення цегли, випалювання вапна, для залізничних робіт тощо. Як мандруюче джерело інфекції, ці робітники переносять віспу, тиф, холеру, скарлатину та інші хвороби в усі місця, по сусідству з якими вони стають табором» [1, с. 677–678]. Основу ж мігруючих робітників, за оцінками американського історика Шелтона Стромкуїста, складали залізничники [12, р. 633].

Згідно зі спостереженнями американського дослідника Лізи Ліндсі, «управління залізницями було найбільшим роботодавцем у Нігерії протягом усього колоніального періоду» [8, р. 440]. Ця тенденція була актуальною і

для багатьох інших британських заокеанських володінь. Кількісні показники загальної зайнятості на будівництві залізничних колій в окремих британських африканських колоніях в кінці XIX – початку XX ст. подані в таблиці 1. Показники середньодобові. Щоденний максимум зазвичай був значно вищим. До того ж в офіційних даних не враховувалась інтенсивність обороту робочої сили (хвороби і смерть були основними причинами). Зважаючи на цю обставину, можна сміливо коректувати показники зайнятості в бік їхнього збільшення.

Таблиця 1.

Трудова зайнятість на будівництві залізниць у британських африканських колоніях кінця XIX – початку XX ст. [7]

Дата	Місцезнаходження	Кількість
1890	Республіка Наталь	3000
1899, серпень	Сьєрра-Леоне	1063
1899, серпень	Лагос (південь Нігерії)	10426
1899, серпень	Британський Золотий Берег	2714
1901, березень	Кенія (угандійська залізниця)	19742
1902, червень	Британський Золотий Берег	16000
1908, січень	Північна Нігерія	2426
1908, листопад	Північна Нігерія	5146
1911, березень-травень	Північна Нігерія	13000

На жаль, порівняно невелика за розмірами вибірка дозволяє лише приблизно оцінити масштаби трудової зайнятості на спорудженні рейкових шляхів. Проте і цього достатньо, щоб побачити, наскільки вона була вражаючою. Нам не вдалося знайти повних даних щодо загальної зайнятості протягом десятиліть будівництва залізниць в Африці. Це питання ще потребує подальших наукових студій. Однак, згідно з однією з оцінок трудової зайнятості на будівництві залізниць в Індії, протягом 1850–1900 рр. там були задіяні близько десяти мільйонів робітників [6, р. 200]. Можна лише припустити, що в Африці цей показник був не менший, якщо не більший.

Яка ж політика максимально сприяла такій суттєвій трудовій зайнятості? Частково відповідь на це запитання ми знаходимо у засновника світ-системного аналізу Іммануїла Валлерстайна. «Одна з основних проблем колоній, – зазначав американський соціолог, – полягала в тому, що робітники з потрібними навичками часто були недоступні в потрібному місці. Трудова міграція виявилася значно раціональнішим процесом, ніж вважалося на її ранніх етапах. Із метою мобілізації необхідної кількості робітників як у колонії, так і за її межами, колонізатори комплексно поєднували військову силу, податковий тиск та дипломатію» [14, р. 3].

Справді, використовуючи різноманітні методи введення людини в залежність із її подальшою експлуатацією, англійська колоніальна влада проявила виняткову, навіть віртуозну винахідливість. Назагал відзначимо два, на наш погляд, красномовні приклади. Перший з них – експлуатація мобілізованих на

військову службу. Так, у серпні 1897 р. з метою захисту від французів британських колоніальних володінь у Нігерії під керівництвом Фредеріка Лугарда з місцевих жителів було сформовано Королівські західноафриканські прикордонні сили. Після врегулювання конфлікту з Францією працю мобілізованих на військову службу африканців почали активно застосовувати на будівництві нігерійської залізниці. Сам Ф. Лугард, який на той час уже був призначений на посаду верховного комісара протекторату Північна Нігерія, охарактеризував це явище як «примусовий податок із носіїв багнетів» [3, р. 76].

Другим показовим прикладом примусу до праці були податки. Оподаткування – це не просто стаття доходу в колоніальний бюджет, воно також мало на меті викликати у селянина потребу в грошах і тим самим змусити його шукати заробітку в європейців. Розміри оподаткування були різними, але одночасно настільки високими, що не відповідали прибуткам селянина. Найбільш рельєфно наслідки від такої форми примусу можна простежити на прикладі сільського господарства, де через нестачу кваліфікованої робочої сили значно погіршилися основні показники розвитку галузі. Наприклад, тільки через рік після важкої посухи і голоду 1913 р. усі чоловіки працездатного віку приблизно з 14% домогосподарств емірату Баучі були змушені провести розпал сезону інтенсивних польових робіт у Букуру, на будівництві вузькоколійки (Bauchi Light Railway), яка мала вирішити актуальну проблему транспортування олова з Джос до основної залізничної магістралі в Заріа. Більшість цих домогосподарств після цього так і не відновилися [3, р. 77]. Навіть такий короткий історичний екскурс показує, наскільки різноманітними були прояви примусових трудових практик під час будівництва залізниць у нігерійських володіннях Великої Британії, а також їхні наслідки для суспільства і регіону, в якому відбувалося будівництво.

Цікаво відмітити, що порушення трудових прав і надмірна експлуатація були розповсюджені настільки широко, що практично не сприймалися як щось незаконне. Серед європейців навіть виробилася певна філософія, покликана виправдати широке застосування в колоніях примусової праці африканців. Зокрема, її використання на будівництві залізниць високо оцінювали представники гірничодобувних фірм: «Система, за якої уряд під час будівництва залізниць покладається на туземну робочу силу, має потужний позитивний вплив на їхню економічно відсталу батьківщину» [3, р. 76].

За всієї своєї показовості наведені вище приклади застосування примусової праці носили локальний характер. Навіть у загальнонігерійському випадку, тим більше, якщо ми включимо в аналіз інші британські західноафриканські колонії (Британський Золотий Берег, Гамбія, Сьєрра-Леоне), картина не буде настільки однозначною, як може видатися на перший погляд. Використанню примусової праці під час будівництва залізниць в північному протектораті можна протиставити «вільну працю» (праця вільних людей, не рабів, робітників), яка широко практикувалася в протектораті Південна Нігерія.

У зв'язку з початком Першої світової війни та ростом міжнародної напруги в 1914 р. британські володіння на території Нігерії були об'єднані в

єдину колонію. Північнонігерійські колоніальні чиновники не лише енергійно влилися в ряди політичного керівництва нової країни, але й у певному сенсі задали тон її внутрішній політиці: саме завдяки їхнім зусиллям народи півдня країни почали активно використовуватися на спорудженні рейкових шляхів як у внутрішніх районах басейну Нігеру, так і на північ від Лагоса.

Заради справедливості зазначимо, що південні нігерійці не мобілізувалися на військову службу з метою примусу до праці в стилі Півночі. Трудова політика регіону залишалася значно ліберальнішою. Робітники, яких не влаштовувала оплата праці на батьківщині, мали змогу залишити її і шукати роботу в інших частинах імперії. Так, приміром, у період з червня 1900 р. по січень 1902 р. була зафіксована масова добровільна міграція некваліфікованих робітників з району Лагосу для прокладання рейкових колій у Секонді (Британський Золотий Берег), де розмір оплати праці був значно вищий [5, р. 148]. Проте саме обмеження свободи та примус, а не «вільна» праця вважалися нормою.

Тим часом, у Східній Африці в стадії реалізації був масштабний інфраструктурний проект, зумовлений необхідністю захисту британських імперських інтересів у районі верхнього Нілу. У 1896 р. за повного фінансового сприяння з боку британського уряду розпочалося будівництво угандійської залізниці, яка була здана в експлуатацію на всій своїй протяжності в 1902 р. Лише в березні 1901 р. на будівництві працювало майже 20 тис. робітників (табл. 1) і більше 30 тис. знаходилися в реєстрі зайнятості [2, р. 10–13]. Наявність такого вражаючого резерву пояснюється тим, що надмірна тривалість робочого часу, підвищена інтенсивність праці, погані умови роботи (холод, бруд і т.п.) сприяли високому рівню захворюваності та смертності серед залізничників і, як наслідок, вимагали їх постійної заміни.

Перманентний попит на некваліфіковану та низькооплачувану працю, що існував на той час в Африці, породжував відповідну пропозицію в інших регіонах імперії, розкручуючи тим самим маятник міграції. У цей період Індія перетворюється на одного з найбільших експортерів робочої сили. Ковалі, каменярі, клерки, теслярі та велика кількість некваліфікованих робітників, значна частина яких мала досвід залізничних робіт в Індії, з січня 1896 р. почали поетапно прибувати у Момбасу. Формувався достатньо потужний трансокеанський дрейф. Ці робітники складали незначний відсоток від сотень тисяч індійців, які ширилися світом протягом 1830–1920-х рр., забезпечуючи «виконавськими руками і спинами процвітання Британської імперії» [10, р. 136–137].

Переважає більшість індусів, найнятих на будівництво угандійської залізниці, працювала на умовах контракту. Після закінчення терміну контракту, зазвичай трирічного, вони мали можливість або залишитися у Східній Африці, або повернутися до Індії. Проте правом вибору скористалися далеко не всі. Так, із 31983 індійців, задіяних на будівництві, 2493 загинули, 6454 повернулися на батьківщину інвалідами ще до закінчення контракту, і лише 6724 особи закріпилися, інтегрувалися в угандійське суспільство та залишилися там на постійне проживання, утворюючи значний демографічний,

трудоий і навіть інтелектуальний потенціал. Ці люди вкорінювалися у глибоко ієрархічне колоніальне суспільство Східної Африки. Його еліту складали білі адміністратори, військові, плантатори та бізнесмени. До них приєднувалися низи білого населення. Індуси ж займали проміжну ланку між ними та корінним населенням [9, р. 39].

Таким чином, масова міграція індійців у Африку була спричинена будівництвом колоніальних залізниць. У майбутньому вона не лише дала потужний імпульс, але й вказала напрям значно більшій хвилі переселення. З початку ХХ ст. можна говорити про період інтенсивної міграції індійців із яскраво вираженою її позитивною динамікою (перевагою виїздів над поверненням). Трудовою міграцією, або переселенням біженців, це складне явище вже назвати не можна, хоча і те й інше мало місце. Мова йшла про комплексне явище, яке стало можливим лише завдяки колоніальним зв'язкам, існуванню ніш в економічній системі Англії та її колоній і було спричинено розширенням імперії і внутрішньоімперським розподілом праці. Інтенсивні міграційні переміщення ставали визначальною рисою економіки імперії.

Загострення трудової проблеми в британських африканських колоніях не могло оминути Південну Африку. Один із епізодів цієї проблеми був пов'язаний із розпочатим у листопаді 1905 р. будівництвом вузькоколіїної лінії Стюартстаун, що в Республіці Наталь. Британці намагалися повністю використати природні людські ресурси своїх володінь для отримання максимального прибутку від колоній. Зулуси, басуто, гріква, пондо й індійці виконували практично всю найтяжчу роботу, яка вимагала використання некваліфікованої робочої сили. Найтяжчими були земельні роботи. Всі операції виконувалися вручну. Головними знаряддями праці були лопата, ноші й тачка якою перевозили ґрунт на насип.

У Південній Африці індійці з'явилися в 60-х рр. ХІХ ст. Спочатку їх ввозили в Наталь для роботи на цукрових плантаціях. У наступні десятиліття розпочалась добровільна міграція індійців у Капську колонію та Трансвааль. Вони були покликані заповнити існуючі ніші в колоніальній структурі в ролі санітарів, дрібних чиновників, будівельників, кваліфікованих робітників тощо. Оплата їхньої праці була в десятки разів меншою, ніж у англійців, які працювали в колонії, однак значно перевищувала доходи місцевих робітників і селян, змушених урядом працювати за наймом. Проте і їх катастрофічно не вистачало [13, р. 345–352].

Після англо-бурської війни дефіцит трудових ресурсів у залізничній галузі почав доходити до критичної межі. Річ у тім, що збільшення видобутку золота на родовищах Вітватерсранду відтягнуло основну частину робочих рук. Стимулюючи туземців вийти на ринок праці, британська колоніальна влада у січні 1906 р. ввела подушний податок на все доросле чоловіче населення колонії. Введення нового податку, як і варто було очікувати, викликало гостре невдоволення серед зулуських племен – найчисельніший і найбільш войовничий народ Південної Африки – і стало причиною повстання. Не вдаючись у подробиці зазначимо, що повстання було жорстоко придушене,

а праця полонених дала можливість принаймні частково компенсувати брак робочої сили на будівництві залізниць. Наприклад, на вже згаданому спорудженні лінії Стюартстаун основний підрядник британської колоніальної влади фірма «Полінг і Ко» активно використовував працю полонених під час повстання зулусів. Спочатку вони виконали увесь комплекс найтяжчих робіт зі спорудження земельного полотна, а пізніше були переведені на роботи з підготовки баластного шару в кар'єрах, де простіше було контролювати їхнє місцезнаходження.

На загальному фоні трудової мобільності некваліфікованих робітників високою міграційною активністю відзначалися їхні безпосередні роботодавці. Залізничні компанії активно залучали іноземний персонал із найбільш дефіцитних напрямів – кваліфіковані робітники, вищі управлінці та висококваліфіковані кадри. Інтелектуальна міграція була представлена переважно європейцями. Це були люди з високим рівнем освіти та достатнім досвідом роботи, які легко могли перекваліфікуватися для роботи в іншій країні. Значну частину становили співробітники великих залізничних компаній, які переїжджали з одного філіалу в інший. В основному це були кваліфіковані співробітники та менеджери. У цю категорію також можна включити малоосвічених наглядачів або дрібних підрядників, які циркулювали в імперській системі залізничного будівництва. Слід зазначити, що європейці ніколи не становили значної частини робочої сили, залученої до спорудження колоніальних залізниць. Їхня присутність на будь-якому проекті здебільшого не перевищувала 5% від загальної кількості робітників. Проте вони відігравали одну з найважливіших ролей.

Наведені вище приклади стосуються передусім територіальної та міжгалузевої мобільності, які значною мірою визначалися міграцією населення. Проте серед указаних прикладів можна знайти й інший вид мобільності, який також є надзвичайно важливим для нашої роботи, зокрема статусну мобільність (зміни соціального статусу або соціальної ролі). Незважаючи на смертельно небезпечні, складні та низькооплачувані умови праці на більшості залізничних проектів, відкритість верхніх ешелонів соціальної піраміди все ж надавала можливість для соціального просування. Амбітні представники нижчих верств мали можливість спрямувати свої зусилля на сходження по соціальній драбині, замість того щоб накопичувати енергію протесту з ризиком розвалити всю піраміду. Саме масове залізничне будівництво створило необхідні умови для формування значного прошарку дрібної буржуазії Африки.

Підводячи підсумки викладеного, виділимо головні положення і висновки цієї статті. По-перше, залізничне будівництво посідало центральне місце в інфраструктурному розвитку британських колоній, забезпечуючи захист політико-стратегічних та економічних інтересів імперії. По-друге, однією з найактуальніших проблем, які постали як перед адміністраціями колоній, так і колоніальними компаніями був хронічний дефіцит трудових ресурсів. По-третє, розширення рейкової мережі підвищувало міжгалузеву мобільність

робочої сили, тим самим здійснюючи великий вплив на розвиток колоній, на життя мільйонів людей. По-четверте, у процесі будівництва залізничних колій доволі помітну роль відіграла міграція робочої сили, тобто трудова міграція, обсяги якої постійно зростали. По-п'яте, серед трудових мігрантів переважали некваліфіковані робітники, висококваліфікований компонент становив незначний відсоток від загальної кількості приїжджаних залізничників. По-шосте, спорудження рейкових шляхів відкривало професійні перспективи та створювало умови для соціальної, вертикальної мобільності.

Примітки

1. *Маркс К.* Капитал. Критика политической экономии / К. Маркс. – М., 1988. – Т. 1., Кн. 1.
2. *Clayton A., Savage D.C.* Government and Labour in Kenya 1895–1963 / A. Clayton, D.C. Savage. – London, 1974.
3. *Freund W.M.* Labour Migration to the Northern Nigerian Tin Mines, 1903–1945 / W.M. Freund // Journal of African History. – 1981. – Vol. 22. – №1.
4. *Headrick D.R.* The Tools of Empire: Technology and European Imperialism in the Nineteenth Century / D.R. Headrick. – New York, 1981.
5. *Hopkins A.G.* The Lagos Strike of 1897: An Exploration in Nigerian Labour History / A.G. Hopkins // Past and Present. – 1966. – №35.
6. *Kerr I.J.* Building the Railways of the Raj 1850–1900 / I.J. Kerr. – Delhi, 1995.
7. *Kerr I.J.* Multiple mobilities of labour and some immobilizations: some consequences of railway construction and railway operation within Britain's African and Asian colonies / I.J. Kerr [On-line resource]. – Access Mode: http://t2m.org/wp-content/uploads/2011/09/Kerr_Ian_Paper.pdf
8. *Lindsay L.A.* No Need To Think Of Home? Masculinity and Domestic Life On The Nigerian Railway / L.A. Lindsay // Journal of African History. – 1998. – Vol. 39.
9. *Mangat J.S.* A History of the Asians in East Africa, c. 1886 to 1945 / J.S. Mangat. – Oxford, 1969.
10. *Metcalf T.R.* Imperial Connections: India in the Indian Ocean Arena, 1860–1920 / T.R. Metcalf. – Berkeley, 2007.
11. *Murray G.* The Exploitation of Inferior Races in Ancient and Modern Times: An Imperial Labour Question With A Historical Parallel / G. Murray // Liberalism and the Empire. Three Essays by F.W. Hirst, G. Murray, and J.L. Hammond. – London, 1900.
12. *Stromquist S.H.* Railroad Labor and the Global Economy: Historical Patterns / S.H. Stromquist // Global Labour History. A State of the Art. – Bern, 2008.
13. *Sweetman W.* Stuartstown Narrow-Gauge Railway, Natal / W. Sweetman // Minutes of the Proceedings. – 1909. – Vol. 178.
14. *Wallerstein I.* Social Change: The Colonial Situation / I. Wallerstein. – New York, 1966.

Долід В.В. Железнодорожное строительство как фактор активизации трудовой мобильности в британских африканских колониях (конец XIX – начало XX вв.)

Предметом анализа является строительство имперских железных дорог и его влияние на трудовую мобильность в африканских колониях Великой Британии на рубеже XIX–XX вв. Исследуется территориальная, межотраслевая и статусная мобильность. Тема раскрыта на примере Нигерии, Уганды и Республики Наталь.

Ключевые слова: колониализм, железнодорожный империализм, принудительный труд, трудовая мобильность, миграция.

Dolid V.V. Railway construction as a factor activation of labour mobility in the British African colonies (late XIX – earl XX century)

The subject of analysis is the imperial railway construction and its impact on labour mobility in the African colonies of Great Britain on the border of the XIX–XX century. This article investigates territorial, interdisciplinary and status mobility. The theme is disclosed on the example of Nigeria, Uganda, and the Republic of Natal.

Key words: colonialism, railway imperialism, forced labour, labour mobility, migration.

«Місця відпочинку»: популярна культура в уявленнях і практиках міської еліти в Нідерландах другої половини XVI ст.

Ковбасюк С. А.

У статті аналізується взаємодія між популярною та елітарною культурами, зокрема ролі народного в уявленнях та практиках нідерландської еліти XVI ст. Встановлені випадки участі міських патрициїв в творенні популярного та їх спроби відтворити елементи народної культури в своєму побуті. Визначено значення популярної культури як «місця відпочинку» в уявленнях еліти.

Ключові слова: популярна культура, культура еліт, Нідерланди, кermеса.

Останніми роками все більше вчених звертається до питання взаємодії та взаємопроникнення між елітарною і популярною культурами, цілком справедливо вважаючи, що подібні дослідження будуть більш плідними, ніж осягнення цих двох культурних полюсів у відриві один від одного [8, р. 81]. Серед подібних робіт слід відзначити, в першу чергу праці П. Берка [1, 8], а також В.С. Гібсона [11, 12, 13]. В контексті питання про участь і уявлення еліти про народну культуру не можна не згадати про суперечку між С. Альперс та Г. Мідема, яка розпочалася ще в 70-х роках XX ст. [4, 5, 6, 22, 23], і триває в історіографії до сьогодні, але вже не тільки між двома вченими, але і між їх послідовниками [25, 28, 30]. Ми приєднуємося до позиції А. Стюарт, яка в своїй праці «До Брейгеля», присвяченій «селянським» гравюрам Себальда Бехама, вбачає в народних святкових образах «місце зустрічі вчених і народних інтересів, елітарних і популярних проблем» [29, р. 8], підкреслюючи в такий спосіб множинність закладених в подібні зображення смислів.

А. Стюарт, як і П. Берк, говорить про деякі «місця зустрічі» елітарної та популярної культури, з тією різницею, що англійський культуролог мав на увазі реальні практики, а А. Стюарт – область уявлень. Подібна двоїстість, яка не раз виявлялася в історіографії, визначила структуру даної статті: її першу частину ми присвятимо реальним «місцям відпочинку» та реальній участі міської еліти у народних святкуваннях; у другій же частині ми розглянемо область уявлень про народну культуру і спроби відтворення цих «місць відпочинку», «місць зустрічей» в повсякденному житті міських патрициїв.

Для початку звернемося до реальних «місць зустрічей» двох культур – «високої» міської культури та культури народної, тобто до тих можливостей бюргерів взяти участь або ж просто поспостерігати за популярними практиками. Видається можливим виділити дві основні «точки» дотику: по-перше, за часів свят (зокрема кermес і селянських весіль), які городяни

відвідували досить регулярно; по-друге, в той час, коли багаті бюргери жили в своїх замських маєтках. Розглянемо обидва випадки по черзі.

Є численні свідоцтва, що відносяться до другої половини XVI ст., того, що городянам були до смаку народні свята. Лодовіко Гвіччардіні, італійський дипломат і торгівець, який прожив в Антверпені не менше 20 років, в «Описі всіх Нідерландів» (1567) зазначав: «Настільки цей народ віддається святам та приємному проведенню часу, що готові іноді проїхати 30, 35 і 40 миль, щоб потрапити на чергове свято; так трапляється влітку в часи урочистих процесій, які вони іменують кermесами» [16, р. 44]. Kermесою (від нід. Kerk masse) називали свято, що влаштовується на річницю освячення церкви [26, р. 170ff].

На підтвердження слів Гвіччардіні наведемо декілька візуальних свідчень участі міського патриціату в народних урочистостях. Так, на картині П. Бальтенса, яка зображує селянську кermесу («Клухт про фальшиву воду», 1560-ті), ми бачимо по-святковому одягнений натовп, який віддається різним, властивим кermесам, розвагам – пияцтву, танцям, обжерливості. В центрі – спектакль – «Клухт про фальшиву воду», який розігрується однією з камер риторів: за ним спостерігає група глядачів. Серед селянської юрби складно не помітити пару городян: вони зодягнені в чорне, що контрастує із різнобарвним одягом селян; містяни спокійно, навіть дещо відсторонено спостерігають за святкуванням, відвернувшись від самого спектаклю.

З таким же відстороненням оглядає дійство інша група міських патриціїв, яку художник помістив у правому нижньому куті картини; ті, як би виконують пораду антверпенського гуманіста Томаса ван дер Нота про те, що городяни можуть відвідувати кermеси, лише поки вони в змозі вести себе розсудливо [31, р. 28], тобто не впадаючи в святкові надмірності.

Так само стримано поводитись себе стосовно народного свята і городяни на картині І. Бейкелара (1530 – 1574): вони чинно прогулюються в своєму темному одязі далеко від площі, де відбувалися основні гуляння.

Виходячи з таких свідоцтв важко не припустити, що бюргери відчували певну відраду до такого роду розваг і стає не зовсім ясно, навіщо тоді вони долали довгий шлях до місця святкування кermеси. Втім, швидше за все, в картинах образ городян був дещо ідеалізованим, так як вони були створені на замовлення бюргерів міськими же художниками, що зображували, вочевидь, не стільки дійсне, скільки бажане. Сам Вільгельм Оранський писав 1563 року в одному зі своїх листів: «Ми відсвяткували день св. Мартіна дуже весело тому, що були в хорошій компанії. Один день ми навіть вважали, що пан Бредероде помре, але тепер йому вже краще» [27, р. 121]. Так принц Оранський не тільки не відмовився від народних традицій відзначення свята молодого вина – дня Св. Мартіна, але й із задоволенням віддався зловживанню вином так, що один з членів його компанії мало не помер.

Більш стриману, однак, досить активну, участь беруть в сільській кermесі міські патриції з картини «Селянський ярмарок» (1577) Лукаса ван Фалькенборха (1535-1597). Хоча стоять вони у певному віддаленні від

основного святкування, один з них спілкується із селянином, інший береться грати на традиційному для подібних гулянь інструменті – волинці, який зазвичай у бюргерів викликав лише глузування [18, р. 269-270]; праворуч від цієї групи містянку за руку веде селянин. Деякі вчені вважають, що один з городян – А. Ортелій, друг П. Брейгеля, філософ і картограф, а городянин – «волинщик» – сам Фалькенборх [13, р. 95-96]. Так, нідерландські патриції й, більш того, гуманісти, дійсно проявляли інтерес до народних свят, відвідували їх, і навіть деякою мірою брали в них участь.

В такому контексті не видається неймовірним анекдот про Брейгеля, викладений Карелом ван Мандером в «Книзі про художників», як митець разом зі своїм другом – купцем Гансом Франкертом «часто ходив селами, коли там відбувалися ярмарки або весілля» [2, с. 221]. Вони переодягалися селянами і, видаючи себе «за родичів або нареченого, або нареченої» [2, с. 222], спостерігали за тим, як селяни їли, веселилися, танцювали та «впадали коло жінок» [2, с. 222].

У самому перевдяганні селянами не було нічого нового – городяни часто вдавалися до цього і для того, щоб злитися з натовпом селян, що святкують, і для того, щоб мати можливість себе вести так, як захочеться, не будучи більш пов'язаними моральними нормами, чинними для городян [25, р. 118-119]. Ще в 1469 р міська рада Нюрнберга забороняла на час свят городянам перевдягатися селянами [20, р. 3], що, як підтверджує Ганс Фольц в своїй карнавальній п'єсі [19, р. 381], вони робили нерідко. Вочевидь, подібна практика зберігалася, і тому не дивно, що до неї вдався і Брейгель, як з необхідності робити замальовки з натури для своїх жанрових і сатиричних сценок, так, що не виключено, і просто для розваги.

Можливістю безпосередньо спостерігати за життям селян, їх побутом та святами володіли і ті городяни, які купували замські маєтки. Причому, число їх в XVI в. стрімко зростало. Так, за підрахунками Р. Бетенса і Б. Блонде між 1540 і 1600 налічувалося близько 370 вілл тільки біля Антверпена [7, р. 69]. Серед власників таких вілл були і вже згаданий Л. Гвіччардіні, і один з патронів Брейгеля Н. Йонгелінк, і багато інших міських патриціїв [13, р. 75-76].

В джерелах вілли фігурують переважно як «hoven van plaisancien» [24, р. 190] («будинок для задоволень») speelhuys («будинок для ігор») [13, р. 80], що підкреслювало призначення маєтків такого роду – бути місцем відпочинку і розваг для своїх господарів, втомлених від міського життя. Так, один із маєтків Л. Гвіччардіні знаходився біля села Хобокен, відомого своїми кermесами – на рік їх проходило три (у дні після Трійці, на Свято Народження Діви Марії (8 вересня) і на День Воздвиження Чесного Хреста 14 вересня). Ймовірно, Гвіччардіні, кажучи про готовність городян проїхати 30-40 миль заради народних свят, мав на увазі відвідування бюргерами своїх замських маєтків у дні кermес.

Мода на покупку замських вілл в якості місця відпочинку і розваг принесла успіх книзі Ноеля дю Фай «Селянські бесіди» (1547), в яких автор від свого імені в якості землевласника розмовляє з селянами, котрі живуть в межах

його володінь. Цей дотик до народного знову-таки зводиться до святкового хронотопу – автор обговорює з ними найбільш значні кермеси, весілля та традиції, з ними пов'язані [10].

Таким чином, міський патриціат в середині XVI століття виявляв чималий інтерес до народної культури, відвідуючи популярні святкування і по-своєму в них беручи участь, купуючи заміські вілли та навіть спілкуючись з селянами, які проживали поблизу. Специфіка контакту двох культур, елітарної та низової, можливого, в основному, в святковий час – під час кермесу і весілля – зумовила ту особливість сприйняття народної культури як місця відпочинку, зокрема відпочинку від міського життя та його норм.

Середина XVI століття стала піком популярності «селянської теми» в гравюрах, живописі, літературі. В центрі як візуальних, так і нарративних джерел – ті ж кермеси, весілля та інші народні гуляння. В чому полягала причина такого сплеску популярності подібних тем? Чому городяни хотіли бачити у себе вдома репрезентації свят, які самі відвідували хоч і охоче, але з відомою обережністю?

Для відповіді на поставлені питання звернемося до локалізації зображення народних свят в просторі міського будинку, що може допомогти прояснити і цілі створення та купівлі подібних картин. Хоча свідоцтв такого роду збереглося мало, наведемо одне з найбільш яскравих.

В описі майна Яна Нуаро, збанкрутілого Майстра Монетного двору і, за сумісництвом, одного з патронів Пітера Брейгеля Старшого, згадується про чотири картини Брейгеля, що висять «в задній маленькій їдальні» [15, р. 37]: сільську кермесу, два весільні танці та зимову сцену. Слід зазначити, що в цілому Нуаро володів п'ятьма картинами Брейгеля – на той час це було найбільше зібрання цього художника, що саме був в моді серед міських патриціїв [13, р. 68-69]. Крім святкових образів кисті Брейгеля в тій же їдальні висіли портрети членів родини і, крім того, зберігалася колекція кришталевого посуду та інших предметів розкоші. Як справедливо зауважує американська дослідниця побуту Антверпена раннього Нового часу К. Гольдштейн, таке зібрання дорогих і модних речей свідчить про надзвичайну важливість «задньої маленької їдальні» в домашньому просторі [15, р. 36].

Саме ця їдальня було місцем для convivium, трапез в гуманістичному дусі, успадкованих ще з Античності (Платон «Бенкет», Цицерон і т.д.), і популярних в середині XVI в. серед представників міського патриціату. Про правила проведення подібних трапез в декількох діалогах каже Еразм Роттердамський: «Благочестиве застілля», «Балакуче застілля» і «Строкате застілля» [3, с. 75-116, 442-448]. Відзначимо лише кілька найбільш важливих правил вдалого convivium'a, згідно Еразма: помірне частування, інтелектуальна рівність співрозмовників і цікава, благочестива бесіда (саме вона і була найбільш важливим елементом гарного застілля), яка включала тлумачення Писання, питань історії, філології, етики [3, с. 75-116].

Вже 1582 р гуманістом Й. Г. Стукіусом в книзі «Antiquitatum convivialium libri tres» були систематично викладені античні норми конвівіума, що зробило

його роботу настільною книгою для всіх, бажаючих в гуманістичному дусі наслідувати практику античних трапез. Стукіус зауважує, що бесіда повинна поєднувати серйозне – роздуми на філософські та релігійні теми, з легковажним – жартами і загадками.

Я. Нуаро, будучи Майстром монетного двору, входив також і в гуманістичний гурток Антверпена, як про те свідчить його запис у «Альбомі друзів» А. Ортелія [15, р. 3]; до гуртка входили також Й. Йонгелінка, К. Плантена, П. Брейгеля, Ф. Марнікс ван Альдегонде, Й. Веселара. Таким чином, застілля в будинку Нуаро, що проводилися в згаданій їдальні, цілком могли, так чи інакше, наслідувати гуманістичній традиції convivium. І, як здається, картини, розміщені в їдальні, повинні були не тільки свідчити про заможність господаря, а й бути джерелом тем для бесід.

Хоча в колекції Нуаро були і твори авторства не менше іменитого художника того часу Ф. Флоріса, він вибрав саме селянські весілля та «Кермесу» П. Брейгеля. Чим пояснюється такий вибір? Чи причина полягала лише в дидактико-моралізаторському ефекті картин на «селянські» теми, як вважає Г. Мідема?

Однак така відповідь не пояснює інші феномени в елітарній міській культурі цього ж часу. Так, в середині XVI в. зростає число і накладки збірників прислів'їв, вже не на латині, як це було з «Адагіями» Еразма, але на народних мовах – таким білінгвальним, франко-фламандським був збірник Ф. Гудталя, виданий друкарнею К. Плантена в 1568 році [14]. Той же А. Ортелій, гуманіст і картограф, просив надіслати йому цей збірник, як тільки він вийде [12, р. 12]. Збірники прислів'їв часто використовували саме під час застілля, щоб оживити бесіду. І знову вибір падає на народні мови, а не на латину – мову, традиційну в гуманістичному колі для спілкування з друзями.

Говорячи про нематеріальну культуру convivium, слід згадати і про те, що більша частина tafelspelen – коротких спектаклів, що розігрувалися редерейкерами на запрошення міських патриціїв між стравами під час застілля, – присвячена знову-таки «селянським» темам – їх весіллям, сваркам, відносинам у шлюбі, гулянням тощо (зокрема такі вистави як «Een tafelspeelken van twee personagien, eenen man ende een wijf, ghecleet up zij boerssche» («Вистава для двох осіб, чоловіка та жінки, перевдягнутої селянкою», XV ст.) «Een boer met eijeren» («Селянин з яйцями», друг. пол. XVI ст.) та ін.) [21, р. 186-197; 17, р. 68-75, 103-105].

Матеріальні предмети, що супроводжували convivium, хоча й збереглися гірше нарративних свідчень, але не менш інформативні. Згадаємо лише деякі приклади. Такими є глечики-рарени: свою назву вони отримали на честь міста Рарен, де їх виробляли. Подібні глечики, як свідчать розкопки ренесансного Антверпена [15, р. 89-90], були невід'ємною частиною столового начиння. На багатьох із збережених раренів присутні зображення селянських танців – такі глечики були атрибутом виключно будинків міського патриціату; в будинках простих городян рарени були без візерунків. Самі селянські танці були скопійовані майстрами міста Рарен з гравюр Себальда Бехам (наприклад, на

рарені (1576), що зберігається нині у Британському музеї, та на двох раренах (1591 та 1598) з Брюссельського музею мистецтв).

Як бачимо, мода на народну, зокрема, на селянську культуру, і, причому, тільки на святково-сміхову її сторону, була справжнім феноменом елітарної міської культури Нідерландів другої половини XVI ст., періоду найвищого економічного розквіту міст Південних Нідерландів.

На наш погляд, подібні уявлення та практики міської еліти слід тлумачити в контексті реальної участі бюргерів в народній культурі. Як відзначалося, патриції проявляли неабиякий інтерес до кermес та селянських весіль: деякі з них навіть не обмежувалися спостереженням з боку, але переодягалися в селян, щоб по-справжньому взяти участь у святах.

Цілком можливо, що це сприйняття народних гулянь як «місця відпочинку» вони прагнули потім відтворити у своїх міських будинках. Візуальну складову реальних святкувань замінювали картини кermес та весіль, а також різне хатнє начиння (наприклад, рарени); tafelspelen редерейкерів повторювали спектаклі, що розігрувалися тими ж риториками на сільських та міських площах під час кermес; збірники прислів'їв на народних мовах нагадували про почуту на популярних святах живу мову і своєрідні вирази, а також мовні звороти, які вживались людьми різних станів, в тому числі і нижчого – селян. Всі ці елементи, вочевидь, були покликані відтворити ту ж атмосферу свободи і гулянь, яка була для городян «місцем відпочинку».

Примітки

1. Берк П. Популярна культура в ранньомодерній Європі / П. Берк. – К.: УЦКД, 2001. – 376 с.
2. Мандер К. ван. Книга о художниках / К. ван Мандер. – СПб: Азбука-классика, 2007. – 608 с.
3. Роттердамский Э. Разговоры запросто / Э. Роттердамский. – М.: Художественная литература, 1969. – 709 с.
4. Alpers S. Bruegel's Festive Peasants / S. Alpers // Simiolus: Netherlands Quarterly for the History of Art. – 1972-1973. – Vol. 6. – №3/4. – P. 163 – 176.
5. Alpers S. Realism as a Comic Mode: Low-Life Painting Seen through Bredero's Eyes / S. Alpers // Simiolus: Netherlands Quarterly for the History of Art. – 1975-1976. – Vol. 8 – №3. – P. 115 – 144.
6. Alpers S. Taking Pictures Seriously: A Reply to Hessel Miedema / S. Alpers // Simiolus: Netherlands Quarterly for the History of Art. – 1978-1979. – Vol. 10 – №1. – P. 46 – 50.
7. Baetens R., Blondé B. Habiter la ville: la culture de l'habitat urbain / R. Baetens, B. Blondé // La ville en Flandre : culture et société (1477-1787) – Bruxelles: Crédit communal, 1991. – P. 59 – 70.
8. Burke P. Learned Culture and Popular Culture in Renaissance Italy / P. Burke // The Renaissance in Europe. A reader / ed. by K. Whitlock. – New Haven-London: Yale University Press, 2006. – P. 73 – 87.
9. Carroll M. Peasant Festivity and Political Identity in the Sixteenth century / M. Carroll // Art History. – Vol. 10. – Issue 3. – P. 289 – 314.

10. Du Fail N. Propos rustiques, Baliverneries, Contes et discours d'Eutrapel / N. du Fail. – Paris: Librairie de Charles Gosselin, 1842. – 413 p.
11. Gibson W.S. Feastive Peasants before Bruegel: Three Case Studies and their Implications / W.S. Gibson // Simiolus: Netherlands Quarterly for the History of Art. – 2004-2005. – Vol. 31. – №4. – P. 292 – 309.
12. Gibson W.S. Figures of speech. Picturing proverbs in Renaissance Netherlands / W.S. Gibson. – Berkeley-Los Angeles-London, 2010. – 236 p.
13. Gibson W.S. Pieter Bruegel and the Art of Laughter / W.S. Gibson. – Berkeley-Los Angeles-London, 2006. – 266 p.
14. Goedthals F. Les proverbes anciens flamengs et français / F. Goedthals. – Antwerp: Christophe Plantin, 1568. – 144 p.
15. Goldstein C. Pieter Bruegel and the Culture of the Early Modern Dinner Party / C. Goldstein. – Ashgate Publishing Ltd, 2013. – 173 p.
16. Guicciardini L. Description de tous les Pays-Bas / L. Guicciardini. – Amsterdam: Arnoud Benier, 1641. – 645 p.
17. Hüsken W.N.M., Ramakers B.A.M., Schaars F.A.M. Trou met blijken. Bronnenuitgave van de boeken der Haarlemse redereijkskamer «de Pellekanisten» / W.N.M. Hüsken, B.A.M. Ramakers, F.A.M. Schaars. – Assen: Quarto, 1998. – D. 8. – 831 p.
18. Jones M. The Secret Middle Ages / M. Jones. – Phoenix Mill, 2002. – 400 p.
19. Keller A. von. Fastnachtspiele aus des fünfzehnten Jahrhundert / A. von Keller. – Stuttgart: Litterarischer Verein, 1853. – Vol. I. – 577 p.
20. Kinser S. Presentation and Representation: Carnival at Nuremberg, 1450-1550 / S. Kinser // Representations. – 1986. – №13. – P. 1 – 41.
21. Leendertz P. Middelnederlandsche dramatische poëzie / P. Leendertz. – Leiden: Sijthoff, 1907. – 696 p.
22. Miedema H. Feestende boeren – lachende dorpers. Bij twee recente aanwinsten van het Rijksprentenkabinet / H. Miedema // Bulletin van het Rijksmuseum. – 1981. – Vol. 29. – №4. – P. 191 – 213.
23. Miedema H. Realism and Comic Mode: The Peasant / H. Miedema // Simiolus: Netherlands Quarterly for the History of Art. – 1977. – Vol. 9. – №4. – P. 205-219.
24. Monballieu A. Nog eens Hoboken bij Bruegel en tijdgenoten / A. Monballieu // Jaarboek Antwerpen. – 1987. – P. 183 – 226 p.
25. Moxey K.P.F. Sebald Beham's church anniversary holidays: festive peasants as instruments of repressive humor / K.P.F. Moxey // Simiolus: Netherlands Quarterly for the History of Art. – 1981-1982. – Vol. 12. – № 2/3. – P. 107-130.
26. Muchembled R. Culture populaire et culture des elites dans la France moderne (XVe – XVIIIe siècle) / R. Muchembled. – Paris: Flammarion, 2011. – 398 p.
27. Prinsterer Groen G. van. Archives ou correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau / G. Goren van Prinsterer. – Leiden, 1835. – Vol. 1. – 520 p.
28. Raupp H.-J. Bauernsatiren: Entstehung und Entwicklung des bäuerlichen Genres in der deutschen und niederländischen Kunst ca. 1470-1570 / H.-J. Raupp. – Niederzier: Lukassen, 1986. – 343 p.
29. Stewart A. Before Bruegel. Sebald Beham and the Origins of Peasant Festival Imagery / A. Stewart. – Ashgate, 2008. – 358 p.
30. Sullivan M.A. Bruegel's peasants: art and audience in the Northern Renaissance / M.A. Sullivan. – New York, 1994. – 198 p.

31. Verdam J. Die Spiegel Der Sonden, Vanwege de Maatschappij Der Nederlandsche Letterkunde / J. Verdam. – Leiden: Brill Archive, 1962. – Vol. 2. – 220 p.

Ковбасюк С.А. «Места отдыха»: популярная культура в представлениях и практиках городской элиты в Нидерландах второй половины XVI в.

В статье анализируется взаимодействие между популярной и элитарной культурами, в частности роли народного в представлениях и практиках нидерландской элиты XVI в. Установлены случаи участия городских патрициев в создании популярного, а также их попытки воссоздать элементы народной культуры в своём быте. Определено значение популярной культуры как «места отдыха» в представлениях элиты.

Ключевые слова: популярная культура, культура элит, Нидерланды, кермесса.

Kovbasiuk S.A. «Places of relaxation»: popular culture in beliefs and practices of urban elite in the sixteenth century Netherlands

In paper interactions between popular and learned culture are analyzed, in particular the role of popular in beliefs and practices of the sixteenth century netherlandish elite. The cases of participating urban patricians in creating of popular were found out, as well as their attempts to recreate some elements of popular culture in their everyday life. Popular culture was defined as a «place of relaxation» in the beliefs of elite.

Key words: popular culture, elite culture, the Netherlands, kermis.

УДК 94(477.54/.62)«17»:37.017

Эволюция стратегий воспитания детей козацкой старшины Гетьманщины та Слобідської України в XVIII ст.

Посохова Л. Ю.

В статті відтворюються ідеали та «програми» виховання синів полкової та сотенної козацкої старшини в XVIII ст., зокрема, з'ясується інституційний аспект і розуміння цілей виховання. Робиться висновок, що стратегії виховання, розповсюджені в середовищі козацкої старшини, не залишалися незмінними протягом XVIII ст. Цінності «латинської освіти» і виховання переглядалися і доповнювалися під впливом нових ідеалів, а також у зв'язку із входженням до кола соціальної еліти Російської імперії.

Ключові слова: виховання, козацька старшина, Гетманщина, Слобідська Україна.

Добре відомо, що внаслідок подій Хмельниччини на території Гетьманщини та Слобідської України розпочався процес формування нової соціальної еліти з представників козацкої старшини та частково із старої шляхти, і вже наприкінці XVII – на початку XVIII ст. спостерігається оформлення її основних ознак. У XVIII ст. козацька старшина проходила процес нобілітації в Російській імперії, в результаті чого її права стали тотожні правам російського дворянства. Цей процес вплинув на норми та ідеали, які вже утвердилися в козацькому середовищі, позначився і на уявленнях про виховання дітей.

Питання про ідеали, «стратегії» та «програми» виховання синів досить численної полкової та сотенної козацкої старшини, на сьогодні залишається відкритим. Дослідники, як правило, зверталися до прикладів виховання дітей генеральної старшини (Ханенка, Марковича), тобто вищого прошарку козацкої еліти. Отже, аналізувався подекуди унікальний досвід, який навряд чи доречно екстраполювати на представників полкової, а тим більше сотенної старшини.

У XVIII ст. в середовищі козацкої верхівки відбувається пошук нової ідентичності. Зенон Когут відзначив, що в середині століття козацька старшина вже трансформувалася в українську шляхту, яка ототожнювала себе зі знаттю польського часу [9, с. 50-51]. Водночас у сучасній науковій літературі поширеною є думка про те, що в останні десятиліття XVIII ст. козацька старшина почала активно наслідувати російське дворянство в підходах до виховання дітей (що проявилось в моді на французьких вчителів, манери, етикет) [4, с.149-150].

На наш погляд, щоби глибше осмислити зазначений процес, слід врахувати той факт, що українські землі в складі Речі Посполитої тривалий час були частиною «латино-християнської цивілізації», а прояви «вестернізації», в тому

числі в сфері освіти та виховання, спостерігалися і раніше. Такий культурний вплив активно відбувався в тому числі і через навчальні заклади. Добре відомо, що в XVI–XVII ст. на цих землях успішно діяли єзуїтські колеґіуми та протестантські гімназії. На початку XVII ст. київський митрополит Петро Могила створив Київський колеґіум (який отримав статус академії), а згодом були засновані і інші православні колеґіуми – Чернігівський, Харківський і Переяславський. Модель цих закладів сформувалася в ході трансферу та адаптації європейських освітніх форм, а в основу навчання було покладено традиції гуманістичних шкіл Європи (насамперед єзуїтських колеґіумів) [докладніше див: 15].

Оскільки представники полкової та сотенної козацької старшини не залишили розгорнутих педагогічних текстів, для реконструкції основних векторів «стратегій» і реперних точок виховних «програм», необхідно консолідувати розрізнені міркування авторів спогадів, фрагменти епістолярій та інші еґо-документи. Завдяки цьому можливо відтворити певний «план» виховання дітей, якого свідомио намагалися дотримуватися в старшинських сім'ях, що включав інституційний аспект і формулювання цілей виховання. Важливу роль для розуміння цих процесів мають також ідеї, висловлені інтелектуалами, включеними до козацько-старшинського середовища.

Перший «етап програми» виховання дітей козацької старшини – це домашнє навчання. Відсутність інтересу дослідників XIX–XX ст. до домашньої освіти та сімейного виховання пояснюється акцентованою увагою до суспільних форм освіти. Крім того, стримуючим фактором реконструкції початкового, домашнього рівня засвоєння культурних навиків та знань, навіть стосовно родин аристократії, залишається брак джерел.

І все ж таки джерела особового походження надають можливість відзначити деякі тенденції. Так, характерною рисою домашнього виховання були заняття самих батьків з дітьми грамотою на початковому етапі. За спогадами Іллі Тимковського, згодом професора Харківського університету, основам церковно-слов'янської грамоти його вчила мати, дружина підсудка повітового суду [17, с. 4]. Згодом, до дітей в якості домашніх вчителів запрошували студентів православних колеґіумів або Києво-Могилянської академії. З ними укладався договір (так звані «кондиції»), який визначав умови і термін роботи студента в родині. На землях Гетьманщини та Слобідської України наявність академії та колеґіумів обумовила той факт, що кондиції стали вельми поширеним, звичним явищем в середовищі козацтва. В самих же колеґіумських містах до домашнього навчання дітей залучали не тільки спудеїв, а й викладачів колеґіумів. Так, учитель Харківського колеґіуму Яків Толмачов (майбутній професор Петербурзького університету) залишив спогади про роки вчителювання в сім'ях харківських поміщиків [18, с. 706].

Освітній рівень студентів, яких запрошували в якості наставників, був досить високий. Образ такого вчителя увійшов в українську художню літературу з визначеннями «вчений богослов» і «філософ», оскільки в більшості випадків вони навчалися у вищих класах колеґіумів (філософському і богословському). Збереглося чимало контрактів, які свідчать, що вчителі займалися з дітьми не тільки церковнослов'янською, а й латинською, німецькою, французькою мовами,

арифметикою, геометрією, іноді пітикою. У договорах зафіксовано і високе становище вчителя в родині. Нерідко прописувалися і обов'язки з морального виховання учнів [19, арк. 1]. У цих випадках очевидно бажання батьків тримати біля своєї дитини не тільки вчителя, а й гувернера. Розуміння відповідальності виховних задач, наявність високих моральних якостей у самих наставників як умова запрошення учителя обумовили поширення практики звернення козацької старшини до керівництва колеґіумів за рекомендаціями у пошуках гідних кандидатів. Розповсюдження кондицій фактично означало зародження та формування інституту гувернерів на українських землях, хоча в історико-педагогічній літературі його виникнення зазвичай відносять до більш пізнього часу, пов'язують з найзаможнішими родинами, роблять акцент на особах іноземців та впливах моди середовища російського дворянства.

З'ясовуючи безпосередні практики виховання в родині, важливо відзначити, що батьки (представники сотенної та полкової козацької старшини), які самі здобули «латинську» освіту, охоче починали «своїми силами» навчати своїх дітей латини. Про це йдеться в спогадах Іллі Тимковського [17, с. 9–10], сенатора Федора Лубяновського (який писав про батька, що той був «великий латиніст» [10, с. 100]). З мемуарів стає зрозуміло, що в родинях козацької старшини латина звучала часто та звично, але лунала не тільки ця мова. Існує чимало свідчень про те, що батьки роз'яснювали синам необхідність вивчення німецької мови (мотивували, як правило, можливостями продовження навчання в німецьких університетах) [20, с. 496]. У XVIII ст. французька мова стає невід'ємною рисою стилю життя еліти, ознакою приналежності до дворянського стану. Особові джерела свідчать, що представники полкової та сотенної козацької старшини були повною мірою охоплені цим процесом. Нами знайдений дуже примітний каталог особистої бібліотеки судді Погарського земського повіту Степана Лашкевича, який нараховує більше трьохсот томів, в якому значаться більше семи десятків різних книг французькою мовою (навчальні посібники, романи) [6, арк. 5–6].

Ще однією цікавою традицією, що висвітлює підходи до виховання дітей, можна назвати своєрідні показові іспити, що влаштовували в старшинських родинях на святкові дні. Це явище потрапило на сторінки багатьох творів художньої літератури того часу (наприклад, роман Григорія Квітки-Основ'яненка «Пан Халявський» [7, с. 88]). Козацька старшина прагнула продемонструвати родичам і сусідам досягнення у вихованні своїх чад. Такі «презентації», які згадані в мемуарній та художній літературі, дають можливість стверджувати, що виховні ідеали цих людей були пов'язані з цінностями новогуманістичної освіти, класичною традицією, яка передбачала оволодіння риторичною культурою. Втіленням їх були панегірики та декламації віршів з прославленням господаря [8, с. 304]. Антична література, її образи та герої ставали невід'ємною складовою не тільки домашньої освіти та виховання дітей, але й дозвілля родин козацької старшини. Щоправда, іноді у цих панегіричних творах замість Плутона випадково з'являвся «дядя Платон» [17, с. 15]. Втім такі «помилки» показують як відбувалися адаптаційні процеси, привнесення до виховних практик рис народної культури, місцевих традицій.

У XVIII ст. помітним явищем в старшинських родинах стають книги для дитячого читання. Згадуючи про дитинство, автори мемуарів називають і ці книги (першість належить «Пригодам Телемака», «Робінзону Крузо»). В реєстрах особистих бібліотек представників козацької старшини також фіксується чимало книг, присвячених вихованню дітей. Аналіз згаданого каталогу особистої бібліотеки судді Погарського земського повіту Степана Лашкевича вельми показовий, оскільки надає можливість встановити коло дитячих книг, праць педагогічного спрямування для батьків, які збрала ця людина. С. Лашкевич мав чимало книг для дітей. Це передовсім казки (французької письменниці та педагога Лепренс де Бомон, арабські) [6, арк. 1, 3], а також розважальні та повчальні книги для дітей. Серед книг педагогічної спрямованості звертає на себе увагу знакова праця Джона Локка «Про виховання дітей», книги, які присвячені вихованню дворянина та окремо вихованню дівчаток, посібники з малювання [6, арк. 2, 4 зв., 5]. Все це свідчить, що в деяких сім'ях старшини цікавилися проблемами виховання, досягненнями європейської педагогічної думки Раннього Нового часу.

Взагалі ж покупка козацькою старшиною дитячих книг ставала дедалі все більш звичним явищем. Інформація про такі купівлі зустрічається часто, наприклад, в 1750-ті дитячі книги купував лубенський полковник Петро Кулябка [14, с. 237].

Згодом дітей козацької старшини віддавали на навчання до одного з православних колегіумів або Київської академії [22, с. 195-207]. Характерною рисою цих навчальних закладів було переплетення освітніх завдань з релігійно-моральним вихованням, до того ж з досвіду єзуїтської педагогіки запозичили продуману і розгалужену систему заохочень і покарань учнів [15, с. 170-194]. На відміну від духовних семінарій Російської імперії в колегіумах в XVIII в. навчалось чимало дітей козацької старшини. Існує чимало доказів того, що в колегіумах уважно ставилися до потреб виховання старшинських дітей. Стосовно кінця XVIII в. можна говорити про сформовані козацько-старшинські династії, що вчилися в колегіумах та академії. Це пояснює численні ремарки в спогадах, що таке колективне виховання в цьому середовищі вважалося доцільнішим за приватні пансіони, які в цей час виникають на українських землях [1, с. 14].

Водночас з другої половини XVIII ст. бачимо напружені пошуки козацькою старшиною оптимальної програми освіти та виховання своїх дітей. Для багатьох представників козацької старшини ця тема стає предметом спеціальної уваги, домовленостей з покровителями, обговорень з людьми, що вчилися в європейських університетах [16, с. 367]. Відомо, що чимало вихідців з українських земель в XVII-XVIII ст. навчалось в єзуїтських колегіях та академіях Речі Посполитої, європейських університетах, передусім німецьких. Характерний зміст листів поміщика Переяславського полку Яким Сулими, який, маючи намір відправити синів до Німеччини, розпитував про подробиці освіти та виховання свого земляка, Опанаса Шафонського, сина небогатого Сосницького сотника, який навчався в Галле, Лейдені та Страсбурзі, де й отримав ступінь доктора медицини [21].

Особові джерела дозволяють побачити, що козацька старшина, дотримуючись традиційної «програми» навчання і виховання, в середині XVIII ст.

починає висловлювати незадоволення «латинською» освітою, ставлячи питання про її «користь» для подальшої службової кар'єри синів [1, с. 13-15; 17, с. 30]. Починає проявлятися просвітницька критика «старої» освіти.

З середини XVIII в. фіксується і початок інституційної кризи в православних колегіумах. При цьому у зв'язку з новими запитами старшини, в академії і колегіумах велися пошуки шляхів модернізації в напрямку створення шляхетських колегіумів (Collegium Nobilium). Це було обумовлено як новими уявленнями про «гідність» і «знатність», так і ідейними впливами, пов'язаними з епохою Просвітництва. Спроби відповідати викликам часу найнаочніше проявилися в створенні при Харківському колегіумі в 1768 р. так званих «додаткових класів» саме для дворянських дітей [11].

Тісний зв'язок освіти з процесом нобілітації демонструє і такий епізод. У 1767 р. малоросійський генерал-губернатор П. О. Румянцев отримав указ про відправку до Кадетського корпусу юнаків з кращих дворянських «малоросійських сімей». Це рішення стало результатом зусиль «української партії» при дворі, адже за шість років до цього Сенат заборонив приймати цих дітей, мотивуючи тим, що в «Малоросії дворян немає» [12, с. 26]. Безумовно, після зняття заборони чимало дітей старшини навчалось в Кадетському, Шляхетському корпусах, інших навчальних закладах для дворян.

У 60-70-ті рр. XVIII в. в освітні стратегії козацької старшини включається і Московський університет. Нескладно відшукати приклади, коли батько вчився в Київській академії, а всіх своїх синів направив до Московського університету. Це можна сказати про підсудка повітового суду Федора Тимковського, земського суддю Степана Лашкевича та ін.

Вкорінення нових уявлень про завдання освіти і виховання дворян знайшло прояв у наказах шляхетства Малоросійської і Слобідсько-Української губерній в Комісію для складання Нового Уложення в 1767 р. У них містилися прохання про заснування університетів (у Києві, Чернігові, Переяславі, Харкові) [2, с. 257; 3, с. 130, 193]. Йшлося також про необхідність «должного воспитания» дворян, створення «порядочных училищ и воспитательных домов», та заснуванні, окрім університету, дворянського корпусу [3, с. 137, 151, 236-237]. Сумські дворяни просили заснувати училища за прикладом Московського університету окремо для «благородного дворянства» і різночинських дітей (включаючи і дітей духовенства) [2, с. 276]. Дворянство писало про готовність взяти на себе всі матеріальні витрати.

До речі, чернігівські дворяни, після появи в 1786 р. указу про заснування університетів в Чернігові, Пскові й Пензі, з ентузіазмом взялися за підготовку до його відкриття [13, с. 84]. Оскільки проект не був реалізований, в 1801 р вони звернулися до Олександра I, підтверджуючи бажання мати університет і нести всі витрати [5, с. 315-316]. Як відомо, створення Харківського університету в 1804 р. було також пов'язане з ініціативою місцевого дворянства і його пожертвами.

Отже, стратегії виховання, розповсюджені в середовищі козацької еліти в XVIII ст., не залишалися незмінними. Це був перехідний етап, коли можна спостерігати і «старі», і «нові» риси. Цінності «латинської» освіти і виховання, глибоко вкорінені в середовищі козацької старшини, співзвучні з цінностями

центрально-європейського дворянства, в середині XVIII ст. переглядалися і доповнювалися під впливом розповсюдження нових ідеалів, входженням до кола соціальної еліти Російської імперії. Можна говорити про те, що зміна стратегій виховання стала складовою процесу конструювання ідентичності, який відбувався в середовищі козацької старшини у зазначений час.

Примітки

1. *Винский Г. С.* Мое время. Записки / Г. С. Винский. – СПб., 1914. – 159 с.
2. *Депутатские указы и всеподданнейшие челобитья от дворян Слободской Украинской губернии* // Сборник Русского исторического общества. – СПб., 1889. – Т. 68. – С. 249-324.
3. *Депутатские указы и всеподданнейшие челобитья от шляхетства Малороссийской губернии* // Сборник Русского исторического общества. – СПб., 1889. – Т. 68. – С. 127-248.
4. *Дзюба О. М.* Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини) / О. М. Дзюба. – К., 2012. – 347 с.
5. *Записка 1801 г. о нуждах малороссийского дворянства* // Киевская старина. – 1890. – № 8. – С. 310-316.
6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – Ф. II. – Спр. 6781. – 6 арк.
7. *Квітка-Основ'яненко Г. Ф.* Пан Халявський / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко // Зібрання творів : у 7 т. / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. – К., 1979. – Т. 4 : Прозові твори. – С. 7-197.
8. *Квітка-Основ'яненко Г. Ф.* Панна сотникова / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко // Зібрання творів : у 7 т. / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. – К., 1979. – Т. 4 : Прозові твори. – С. 291-320.
9. *Когут З.* Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної і модерної історії України / З. Когут. – К., 2004. – 352 с.
10. *Лубяновский Ф. П.* Воспоминания / Ф. П. Лубяновский // Русский архив. – 1872. – Вып. 1. – С. 98-185.
11. *Маслійчук В.* «Новоприбавочные классы»: спроба світського навчального закладу у Харкові 1765-1775 років / В. Маслійчук // Київська Академія. – 2013. – Вип. 11. – С. 137-153.
12. *Миллер Д.* Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии // Киевская старина. – 1897. – № 1. – С. 1-31.
13. *Миловидов Л.* Проекти вищої школи на Чернігівщині (1760–1803 рр.) / Л. Миловидов // Записки Чернігівського наукового товариства. – Чернігів, 1931. – Т. 1 : Праці історико-краєзнавчої секції. – С. 65-89.
14. *Модзалевський В.* З історії книги на Україні / В. Модзалевський // Книгарь. – 1918. – Січень. – Ч. 5. – С. 235-238.
15. *Посохова Л. Ю.* На перехресті культур, традицій, епох: православні колегії України наприкінці XVII – на початку XIX ст. / Л. Ю. Посохова. – Харків, 2011. – 400 с.
16. *Тимковский Е. Ф.* Воспоминания о моей жизни / Е. Ф. Тимковский // Киевская старина. – 1894. – № 3. – С. 364-381.

17. *Тимковский И. Ф.* Мое определение в службу / И. Ф. Тимковский // Москвитянин. – 1852. – № 17. – С. 1-26 ; № 18. – С. 27-48.
18. *Толмачев Я. В.* Автобиографическая записка / Я. В. Толмачев // Русская старина. – 1892. – Т. 75. – С. 699-724.
19. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 1973. – Оп. 1. – Спр. 1243. – 1 арк.
20. *Частная переписка Григория Андреевича Полетики (1750–1784 г.)* // Киевская старина. – 1893. – № 6. – С. 491-506.
21. *Шафонский А. Ф.* Четыре письма А. Ф. Шафонского к А. С. Сулиме о порядке обучения в Галльской «педагогии» (1794–1797 гг.) / [А. Ф. Шафонский] // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1900. – Кн. 14, вып. 2. – С. 71- 83.
22. Яременко М. «Академіки» та Академія. Соціальна історія освіти й освіченості в Україні XVIII ст. / М. Яременко. – Харків, 2014. – 534 с.

Посохова Л. Ю. Еволюція стратегій виховання дітей козацької старшини Гетманщини і Слободської України в XVIII в.

В статті реконструюються ідеали і «програми» виховання синовей полкової і сотенної старшини в XVIII в., в частині, виявляється інституціональний аспект і розуміння цілей виховання. Делается вывод о том, что стратегии воспитания, распространенные в среде казацкой старшины, не оставались неизменными на протяжении XVIII в. Ценности «латинского» образования и воспитания пересматривались и дополнялись под влиянием новых идеалов, а также в связи с вхождением в круг социальной элиты Российской империи.

Ключевые слова: воспитание, казацкая старшина, дворянство, Гетманщина, Слободская Украина.

Posokhova L. Yu. The evolution of children education strategies of Cossack sergeant in Hetmanate and Sloboda Ukraine in the 18th century.

The article reconstructs the ideals and education "programs" of regimental and company sergeant sons in the XVIII century. In particular, it turns out the institutional dimension and understanding of the goals of education. It is concluded that education strategies, common among Cossack, did not remain constant throughout the 18th century. The value of "Latin" education and training were revised and supplemented by new ideals, as well as in connection with entering into the circle of the Russian Empire' social elite.

Key words: education, Cossack sergeant, nobility, Cossack Hetmanate, Sloboda Ukraine.

Stefan Stambolov and «stambolovists» in the opposition to the Government of Konstantin Stoilov (1894–1895)

Mykolenko D. V.

The article investigates the activities of the famous Bulgarian statesman S. Stambolov and People's Liberal Party in the early years of «narodniak» government headed by K. Stoilov. The crisis of «stambolovists» organization during this period was caused by the lack of finances, the death of the leader in July 1895 and the fact that a lot of its members had left. They adjusted their position in accordance to the actual state's problems and a number of other circumstances.

Key words: *Stambolov, the People's Liberal Party, Bulgaria, «stambolovists», Stoilov.*

The last third of the nineteenth century is regarded as a state building period in Bulgaria. A rather prominent political figure of this period – Stefan Stambolov – had a significant role in this process. He was actively involved in the national liberation struggle against the Turkish government during 1870-1878. After the creation of the independent Bulgarian principality he was repeatedly elected as a deputy of the National Assembly, was a member of the Liberal Party and during 1884-1886 occupied the position of the Chairman of Ordinary People's Assembly (hereinafter – OPA).

As a politician Stambolov appeared in 1886. That was the time of coup d'etat in the country organized by pro-Russian officers of the Bulgarian Army, aimed to establish the relations with St. Petersburg. This intention would be realized if the Prince Alexander I, who was in opposition to the Russian Emperor, was removed from the power. Stambolov didn't support the conspirators and headed the counter-revolution to restore the legitimately elected monarch. After he had won this confrontation, he headed the Regency council during 1886–1887 – a body formed after the abdication of Battenberg. In this position Stambolov lobbied the occupation of the Bulgarian throne by German Prince Ferdinand of Saxe-Coburg and Gotha, facilitated to limit the influence of Russia on Bulgarian internal affairs. The latter caused the breakdown of the bilateral diplomatic relations with St. Petersburg in 1886.

Stefan Stambolov headed the government in 1887. Occupying this position, he contributed to the establishment of the relations between Sophia, Britain and Austria-Hungary, got considerable concessions from the Ottoman Empire to resolve the Macedonian question in a favor of Sofia. The internal politics of Prime Minister was targeted at strengthening the monarchy, developing the industrial production, building the urban infrastructure, extending the ways of communication, and increasing the combat capability of the army and effectiveness of the bureaucracy.

Implementing the program the statesman used the authoritarian methods. Opposition almost suspended its operations under the pressure of the government. The parliamentary majority was created in an undemocratic ways: voters had been forced to cast their ballots for candidates from the People's Liberal «stambolovists» Party (PLP) under the influence of the police and administrative apparatus.

The confrontation between the prince, who had significantly strengthened its position, and the Prime Minister in Bulgaria was actualized in 1893. The outcome was predetermined by the crucial fact that the majority of the army officers had supported the monarch. This support finally facilitated Ferdinand to take advantage of his constitutional rights and force Stambolov to resign the position of Chairman of the Council of Ministers. The former prime minister and regent went over to the opposition to the new government.

The first «stambolovist» government operation (1887–1894) is quite extensively represented in historiography. Bulgarian scientists have studied various aspects of the government [8; 10; 13]. There are also many works devoted to the policies of S. Stambolov followers – representatives of the PLP, which were governing the country as a part of the one-party cabinet during the period 1903-1908 and as a part of the ruling coalition in 1899 and 1913-1918 [14; 19]. Scientists have been also interested in «stambolovist» in an opposition during 1908-1913 and 1918-1920 periods [20; 21]. But the activity of the PLP during the reign of the People's Party headed by Konstantin Stoilov is still insufficiently investigated.

The purpose of this article is to highlight the political practices of the opposition People's Liberal Party in 1894–1895. During this time Stefan Stambolov was still the leader of «stambolovists». He served the functions of the chief until his tragic death on the 18th of July, 1895.

After the «stambolovists» government had been resigned Ferdinand decided to accord the prime minister's responsibilities to Grekov – the head of the Ministry of Foreign Affairs and Religions in the cabinet of S. Stambolov. According to the prince guidance the new Council of Ministers had to include representatives of the united opposition. However, «radoslavovists», «zyednists» and the former conservatives banned the appointment of Grekov as the representative of the previous government. Member of the National Liberal Party also refused to support his candidacy, considering that only the leader of their political party was worth to lead the executive branch. This situation facilitated Ferdinand to entrust the formation of the government to the oppositionist K. Stoilov on the 31 of May 1894.

Russophile groups, even those who had not considered getting the ministerial portfolios, enthusiastically met this decision. D. Tsankov had great expectations about changes that had taken place in Bulgaria. On the 11th of August he published the appeal to the Cabinet of S. Stoilov in the Journal «Петербургские ведомости» encouraging to restore constitutional rights and freedoms, regenerate the relations with Russia, limit defence budget and support local artisans and manufacturers [4, л. 22].

The new government was a coalition. It consisted of representatives of various political groups. K. Stoilov (Prime Minister, Minister of the Interior) and G. Nachovich (Minister of Foreign Affairs and Religion, public works, roads and transport) were

the former conservatives, V. Radoslavov (Minister of Education and Justice) and D. Tonchev (Minister of Trade and Agriculture) represented the Liberal Party – the most powerful pro-government force at that time, I. Heshov (Minister of Finance) was the south Bulgarian «zyednist» and Petrov (War Minister) was unaffiliated. It resulted in serious contradictions between the authorities regarding the basic principles of internal and foreign policy. This was especially true for relationship between K. Stoilov and V. Radoslavov.

On the 15th of August, 1894 Ferdinand issued a decree dissolving the parliament and appointed re-elections of the VIII OPA. The action was caused by practical necessity. The current government didn't have the majority in the legislature, where «stambolovists» remained the largest faction and made it impossible to implement by the new cabinet its own policies.

Thus, during the premiership of K. Stoilov the tradition of political practice established by S. Stambolov in his time was remained. The Cabinet of Ministers was not formed with parliamentary factions that had been elected according to the elections, but on the contrary, the government were doing everything to ensure a parliamentary majority, previously dissolving the National Assembly.

On the eve of the campaign the authorities in their communications with the citizens stressed that K. Stoilov as the Minister of the Interior «introduced a full unrestricted freedom of the people to choose everyone who deserves » [3, л. 2, 4-5]. In practice, however, everything was different. Despite the fact that the most powerful opposition force – PLP decided to ignore elections, as noted above, the process of voting held on the 22nd of September, 1894 was organized under the supervision of Interior ministry. The well-known Bulgarian writer, lawyer and social activist A. Konstantinov described it eloquently in his article «On «elections» in Svishtov» [12]. The use of administrative resources and bribery of voters was the usual set of techniques used by loyal groups to government that was resulted in getting the majority in the OPA.

First of all, the newly formed Council of Ministers resorted to measures that were directed at localization of social and political activities of S. Stambolov and his closest associates. The former Prime was actually under house arrest. Some of the «stambolovists» officials were removed from their responsibilities as a result of denunciations, that is confirmed by correspondence between government officials and local authorities [2, л. 5-6]; some of them lost the job after the investigation of the specially formed parliamentary commission and their charges of abuse of power, corruption and abuse of official position for personal gain [7, c. 22]. There were other facts. For example, the letter sent by «radoslavovist» K. Dobrev to his party chief, proved the dismissal of school teachers who had signed the appeal to the prince asking him not to dissolve the S. Stambolov government [1, c. 9-10].

There was also a tendency of voluntary abandon of the PLP by officials, officers, employees of law enforcement agencies, who tried to change their party affiliation. But the most significant losses of the politics were connected with its sponsors – the main suppliers of funding. For example, D. Papazov and D. Stoyanov joined the «radoslavovist» [18, c. 71]. However, the core of the party remained unchanged. Nevertheless its ideas were supported by wealthy businessmen, such as traders:

S. Kyuvliyev, A. Boyadzhyyev, P. Popovich from Sliven and H. Nikiforov from Lovech; industrialists: V. Karahozov, G. Popov, P. Semov, A. Momerin, S. Momerin from Gabrovo; bankers: Ivanitsa brothers and Stefan Simeonov from Ruse and G. Prodanov and R. Mutafov from Dobrich, other associates [18, c. 72].

Despite harassments and artificially created interference by the current government, People's Liberal Party continued to fight for the return to power. In the spring of 1895 its first statute was developed and adopted with the participation of S. Stambolov, and by the middle of the year together with associates he managed to reorganize and resume the work of local cells in Pleven, Chirpani, Lyaskovets, Balls, Burgas, Varna, Kyustendil that actually stopped their functioning from the summer 1894 [18, c. 74]. Constantly feeling the supervision of the authorities he could find the opportunity to communicate with peers, plan joint activities, and give guidance and advice.

Being in opposition, «stambolovists» had limited financial resources for full political activities – campaigning, advocacy and more. This is proved by the appeal of edition «Свобода» to the members and associates of PLP requesting material support for publishing newspapers [15, c. 12], which was deprived of state funding. Voluntary receipts helped to overcome these difficulties and enable to publish three times a week the edition of «Свобода», severely criticizing the internal and foreign policy of K. Stoilov cabinet.

On the 24th of October, 1894 in the speech to Bulgarian parliament deputies Prime Minister made it clear that the government would make everything to restore the diplomatic relations with Russia. «Stambolovists» sceptically faced such intentions, believing that K. Stoilov and Minister of Foreign Affairs and religions G. Nachovich who had never enjoyed the confidence of St. Petersburg, couldn't not afford to implement the plans [22, 16 ноември]. «Liberator will not deal with Sophia until the Prince Ferdinand remains the Bulgarian throne» [22, 9 ноември] – PLP newspaper summarized. At the same time, «Свобода» tried to refute the widespread pro-government press statement that the dismissal of S. Stambolov was the main requirement that Saint Petersburg had advocated to Bulgaria [22, 15 ноември].

The position of the People's Liberal Party supporters on the issue of restoring relations with Russia depended on short-term considerations of its leadership. The efforts of S. Stambolov during his premiership to make debugging relationships with St. Petersburg as well as full international recognition of Prince Ferdinand were unsuccessful. So the successful resolution of these issues by the new government could strengthen its reputation and affect the popularity of PLP among citizens. In addition, the Russian government really considered S. Stambolov as one of the main obstacles to establishing the diplomatic relationships between the states. Denying this truth by «stambolovist» was nothing more than a refusal to put up with actual facts that discredited them in the public opinion.

Discussing the mentioned topic on the pages of newspaper «Свобода» S. Stambolov and associates pointed out the threat that loomed over Bulgaria after pro-Russian forces had arrived: «The change of government in the Principality will be accepted by St. Petersburg as a call to action that in turn can have fatal

consequences for Sofia. Bulgarians once again find themselves in danger to be enslaved by the Empire as a repetition of other nations fate» [22, 9 ноември]. Journalists reported that representatives of Russophile flow lacked the foresight believing in the idol of the country who didn't not want anything else other than suppression of sovereign states freedom [22, 30 септември]. Constantly putting these arguments, PLP expected to unite patriotic citizens – those who had supported counter coup in 1886 and opposed the obsessive care of Russia.

Another reason for opposition criticism of the government appeared in the late 1894, when the Cabinet of Ministers passed the law requiring the amnesty of emigrants including politicians and former military personnel, capable, according to the official ruling majority of Bulgaria, to facilitate the dialogue between Sophia and St. Petersburg [4, л. 5]. «Свобода» in response published an array of articles which condemned such actions because the participants of Russophile coup in 1886 and several rebellions against legitimate Bulgarian authorities with their campaigns had already put the homeland into the danger of destruction, associating themselves with state criminals. Therefore, the return of immigrants, according to proponents of previous prime minister could provoke new internal cataclysms in Bulgaria [22, 2 декември].

Concentrating their efforts on the restoration of diplomatic relations with Russia, Bulgarian authorities paid less attention to other issues of foreign policy that resulted in other batch of opposition criticism. According to the «stambolovist» opinion the government of K. Stoilov ought to actualise the campaigns of national ideas and try to negotiate with the Porte concerning self-empowerment of Orthodox Slavic population of European Turkish wilayahs. «During the first months of his reign – reported «Свобода» – Stoilov and Nachovich were awarded with orders from Constantinople. So they are constrained by these honours and cannot prevent the transformation of Skopje into the centre of Serbian propaganda» [22, 22 ноември]. The fact that Turkey had turned away from Sofia and started openly to support the Serbs and Greeks in Macedonia and Thrace according to «stambolovists» was a consequence of the pro-Russian policy of the council of ministers [22, 20 декември].

The deterioration of relations with the Ottoman Empire were likely caused by another reason and PLP members tried to attract the attention of masses using the same «Свобода»: «Currently Porta refuses to comply with promise, that was given to Stambolov, to expand the network of Bulgarian speaking schools in Macedonia because Constantinople doesn't believe Stoilov as strong personality, which is no doubt the previous prime minister» [22, 22 ноември]. «Because of that, – the publications pointed – education institutions subordinated Exarchate stop working in villages around Skopje, and instead Serbian speaking schools open. This practice is contrary to the agreements between Abdul-Hamid II and S. Stambolov. There is an evidence of national interests betrayal by the current Bulgarian government, which remains indifferent and inert» [22, 21 декември].

The position of government of K. Stoilov concerning national liberation movement in Macedonia and Thrace suffered from the criticism of «stambolovist» too. It is known, that the Council of Ministers, headed by S. Stambolov, prohibited any revolutionary committees activities on the territory of the Principality,

established by settlers from abroad, preferring peaceful regulation of the issue through negotiations with Porte. The appearance of K. Stoilov changed the situation. It triggered the process of forming in Bulgaria the radical opposed to the Ottoman Empire cells of emigrants from Macedonia and Thrace, whose purpose was to obtain using a revolutionary way the autonomy for their territories within Turkey with the assistance of Sophia and St. Petersburg. Each issue of «Свобода» contained articles with very negative context regarded both the existence of these organizations and their methods of struggle and the connivance of the government: «So far they have been raising money and seeking to draw public attention of Europe to the fate of Christian population; but of course Constantinople is aware of that and has increasingly frustrated, refusing to fulfil the demands of Sofia. The government policy that allows activities of such committees is unpromising affair. It results in appearance of empty declarations again» [23, 19 януари]. Further, the authors of publications emphasized that these centres couldn't be characterised as cohesive, they did not have capable leaders, that's why according to the forecasts of different correspondents this movement wouldn't be widespread and wouldn't have reached its objectives [23, 29 март].

The attitude of «stambolovist» regarding the expectations of the government of K. Stoilov and representatives of immigrant communities for liberation of Macedonia and Thrace with the assistance of Russia was sceptical. The proofs of groundlessness of these expectations were the historical unforgotten facts which showed unwillingness of St. Petersburg to violate the Berlin status quo: «The liberator rather negatively perceived the union of Principality and Eastern Rumelia; it had never supported the appointment of Bulgarian bishops in European wilayahs of the Ottoman Empire. So, it is enough to wait for its assistance in resolving Macedonian and Thracian questions in a favour of Sofia and, especially, from local Christian population» [23, 19 януари].

The opposition offered its own proven strategy of the problem's solution – to demonstrate the loyalty to Turkey, and transform the process of Macedonia and Thrace liberation into the diplomatic negotiations between states [23, 19 януари]. «During the reign of Stambolov Porta was sure that the Principality under no circumstances would threaten its security. The current government facilitate the formation of revolutionary committees on Bulgarian territory, thus irritates the Turkish government. So it appears unlikely that Constantinople will incorporate the interests of Sophia and its fellows living in Macedonia and Thrace» [23, 27 февруари] – noted in the article of the newspaper «Свобода».

The period, when the proponents of S. Stambolov were in opposition, coincided with the aggravation of the so-called «Armenian question». Massacres of civilians that resulted in about 3 thousand of victims were reaction of Ports on protests of local Armenians against paying excessive taxes. These events attracted the attention of the European community. Putting the pressure on the Ottoman Empire, the great powers forced it to begin the investigation of the offense in consideration to complete this plan and promote the project of reforms for further implementation. In the early 1895 the discussion began in the Turkish city of Mush in the presence of European observers and lasted until May. During this period PLP leaders urged the

Bulgarian authorities to take advantage of the situation and achieve the inclusion of the Macedonian and Thracian questions in the agenda to the Commission: «If Turkey due to the insistence of Europe compromise in Armenia there is no obstacle to fulfill changes in Macedonia and Thrace, because they are provided by Treaty of Berlin. Ignoring this situation by the government is a crime that sooner or later will result in a pay» [22, 29 декември].

Except the criticism of the foreign policy, realised by the cabinet of K. Stoilov, NLP demonstrated its opposition to the government internal policy. The newspaper «Свобода» published series of articles revealing the intention of K. Stoilov and Prince Ferdinand to limit the constitutional rights. It was the attempt to discredit the Council of Ministers among the civilian population. In the «stambolovists'» opinion the increasing authoritarian tendencies had to be held with the support of the Minister of War Col. R. Petrov, who was called by the opposition «obedient toy in the hands of the monarch» [22, 23 ноември]. The task of the army was to neutralize possible protests against the government. The journalists of the edition also expressed the confidence that the current government couldn't not effectively manage the state so S. Stambolov would replace the Prime Minister K. Stoilov [22, 15 ноември].

PLP members reacted negatively to dissolve of the VII OPA that consisted primarily of their representatives. S. Stambolov characterised the action as illegal and pointed that was a direct violation of the Constitution [23, c. 485]. «Stambolovists» in protest ignored the next parliamentary elections on the 11th of September, 1894. It gave «radoslavovist» and south-bell «zyednist» the possibility to form the pro-government parliamentary majority with no significant barriers.

During the second half of 1894 the discussion between proponents and opposition of the government on the economic policy started. On the 2nd of July the Minister of Finance I. Heshov prepared a report on the situation in the public sector to the Premiere Minister. It contained both the required information and proposals to reduce public expenditures, amending the Law of Patents, reforming tax system and increasing excise tax on alcohol. Most of the problems in the economy I. Heshov addressed to failures of the previous government. The response from the opposition to the statement of the Minister of Finance was quite natural – PLP, in turn, accused the government of incompetence and demanded its immediate resignation.

Thus, during the second half of 1894 – early 1895 «stambolovists» represented the most powerful opposition force in the country that actively used to counter their own views to opponents, acted contrary to their opinion, put forward alternative solutions of certain problems, constantly and strongly criticized the government for its foreign and internal policy. PLP was provided by immeasurable support of the newspaper «Freedom» that was doing advocacy work for a long time. German journalist R. Mach characterized publications, aimed at discrediting the government of K. Stoilov: «...often justified, but formally went beyond acceptable» [17, c. 347].

S. Stambolov had never lost the hope to regain the public office. He had time to reflect on the experience, analyze their activities and recharge with new ideas. In the spring of 1895 instead of D. Petkov the party fellows elected him to the

Chairman of the Central Office of the People's Liberal Party [25, c. 30]. It means that he had never left the intention to move away from politics, but rather prepared to continue the struggle. However, the plans did not come true and the obstacle was the attempted murder, committed on the 15th of July, which resulted in incompatible with a life injuries. The organizer of the crime was the well-known terrorist and the arms dealer N. Tyufekchiyev and the direct executors were such revolutionaries: M. Atsov, B. Georgiev, M. Stavryev, A. Tsvyetanov. The last two mentioned murders fled the crime scene and even left the country, others, including N. Tyufekchiyev were arrested. Seriously injured S. Stambolov died three days later – on the 18th of July, 1895 [11, c. 75].

Immediately after the tragedy the Prince Ferdinand and the Prime Minister K. Stoilov declared an unpolitical nature of the murder, saying that the motive of terrible atrocities was the revenge for the death of Major K. Panitsi, executed during the premiership of S. Stambolov. Members of the PLP had the opposite view. They repeatedly appealed to Western journalists to publish in the European press the facts that eloquently proved the involvement in the crime of opponents of the former Chairman of the Council of Ministers [15, c. 146]. German newspaper correspondents of «Kölnische Zeitung» and «Frankfurter Zeitung» and the English «Times» were interested in the information provided.

In the autumn of 1894 the Cabinet of K. Stoilov authorized the return of N. Tyufekchiyev terrorists group to Sofia involved in the assassination of S. Stambolov. The Ottoman Empire was rejected in extradition of its organizer by Ministry of Foreign Affairs and Religions, who was condemned to fifteen years in prison by the Turkish authorities for preparation and murder of diplomatic envoy G. Vylkovich in 1892 and was wanted in this regard. In addition, before the fatal event S. Stambolov had tried to execute documents for travel to Austria-Hungary to treat the diabetes, but the migration service made everything to inhibit the exit. The correspondence between him and German newspaper journalist «Kolnische Zeitung» R. Mach, who informed the new elected leader of PLP Grekov about it on the 19th of October, 1895, shows that S. Stambolov had been aware of the crime preparation, and the direct executors [5, л. 1-2], so he hurried as soon as possible to leave the country. Direct evidences of any involvement of government officials in the bloody crime have not been found till our days. The saved letter of prisoner N. Tyufekchiyev to Minister of Foreign Affairs and Religions G. Nachovich proves that he urged with his dismissal, appealing to a well done job [9, c. 178]. There is another letter to Prime Minister K. Stoilov in early 1896 that proves the request of N. Tyufekchiyev to send him money – 10 thousand Lions [27, л. 1-3]. So it is concluded that some people in their activities didn't neglect even terrorist's services to save high positions.

All above mentioned prove – the authorities were aware of the organization of assassination, furthermore some of the representatives of the current government and personally Prince Ferdinand could be customers of murder. The same version was supported by the vast majority of the PLP [6, c. 19]. In this case the motive was a desire of the monarch to eliminate the most influential Bulgarian politician that could hinder his political ambitions, and the desire of some senior officials to

deal with Saxe-Coburg and neutralize the opposition leader on the eve of important political act – on the 16th of July, 1895 after Ferdinand and the Bulgarian delegation had finally got the consent of the Russian Emperor (Nicholas II) to have the audience; he had to go to St. Petersburg to contribute a long-awaited recognition during these visit.

The trial for murder of S. Stambolov headed by G. Pasarov started in December 1896. According to the judgment of the 13th of February, 1897 N. Tyufekchiyev and M. Atsov were sentenced to three years in prison and B. Georgiev was acquitted [15, с. 439-462]. M. Stavryev and A. Tsvetanov were not sentenced at all, because according to the verdict of the lawyers they were wanted at the time of the investigation [25, с. 13]. On the 24th of March, 1898 Sofia Court of Appeals acquitted and released from custody the organizer of the crime N. Tyufekchiyev.

S. Stambolov in opposition to the government of K. Stoilov tried to be consistent in his attitude to the Bulgarian foreign policy. As well as during his premiership he believed that the orientation to Western European countries (Great Britain and Austria-Hungary) was the most viable option for Sofia and criticized the current government intentions to start rapprochement with Russia. S. Stambolov perceived sceptically the potential contribution of St. Petersburg to the resolution of Macedonian and Thracian problems. However Russophobic position of the People's Liberal Party should not have been considered as the only principal settings and was chosen by S. Stambolov partially for temporary reasons. This is proved by his attempts to start a dialogue with St. Petersburg regarding the possibility of resumption of diplomatic relations in 1893–1894. Opposition charges of the government's efforts to establish dictatorship in the country were cynical, because the former Prime Minister as well employed the authoritarian methods to pursue the opposition, violating the Constitution.

Twenty-five years of revolutionary and political activity of S. Stambolov resulted in the evolution of his views concerning the key problems of Bulgaria, such as external orientation of Sofia, public administrative methods, the means of achieving the goals and objectives. The transformation occurred under the influence of various factors. First of all that's a personal experience of politics that gained from the practice. It is the fact that the older S. Stambolov got the more conservative, moderate and prudent he became. After he had got the political Olympus top, the former romantic revolutionary showed unwillingness to selflessness and sacrifice. However, at the time of his participation in the liberation struggle of the Bulgarian people against the Ottoman captivity, and during the period of regency, premiership and in opposition to the cabinet of «narodnyaks» S. Stambolov remained a patriot, always trying to protect the public interests. The evaluation of its initiatives should be made considering the context of the era the politician lived. The second half of the nineteenth century – is the era of nation and nationalism, independent development of South-Eastern Europe, international recognition of them, development of market economy, innovation and new technologies in production. And S. Stambolov as the leader of the country met the requirements and challenges. It is possible to describe the successes and failures of this individual more grounded only considering the consequences of its activities on further political, social and economic development of Bulgaria.

Notes

1. *Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий»*. – Ф. 263 «В. Радославов». – Оп. 1. – А. е. 6.
2. *Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий»*. – Ф. 263 «В. Радославов». – Оп. 1. – А. е. 15.
3. *Български исторически архив при Национална библиотека «Кирил и Методий»*. – Ф. № 263 «Васил Радославов». – Оп. 1. – А. е. 16.
4. *Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий»*. – Ф. 11 «Д. Цанков». – Оп. 1. – А. е. 24.
5. *Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий»*. – Ф. 290. – «Д. Греков». – Оп. 1. – А. е. 84.
6. *Генадиев Н.* Реч по одобряване Указа за закриването на Университета и уволняването на преподавателския персонал / Н. Генадиев. – София, 1907. – 50 с.
7. *Ератов П.* Преди и сега / П. Ератов // Стефан Стамболов като революционер, общественик и държавник : Сборник от статии. – София, 1921. – 116 с.
8. *Иванов Д.* Стефан Стамболов – българската енергия / Д. Иванов. – София, 1993. – 224 с.
9. *Иванов Д.* Стефан Стамболов – от перото до ятагана / Д. Иванов. – София, 2005. – 192 с.
10. *Коев А.* Стефан Стамболов и българската просвета и култура / А. Коев // Известия на Регионален исторически музей. – Велико Търново, 2004. – № 19. – С. 191-197.
11. *Кой уби Стамболов: Документални, вестникарски материали и спомени за последната година от живота и убийството на Стефан Стамболов / Съст. : Д. Давчева, Г. Чоланов, С. Овчаров, С. Тонев.* – София, 1991. – 79 с.
12. *Константинов А.* По «изборите» в Свищов [Електронен ресурс] / А. Константинов. Режим на доступ: <http://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=169&WorkID=9816&Level=1>. Доступ – 10. 09. 2014.
13. *Косев К.* Стефан Стамболов – бележит революционер и държавник / К. Косев // Епохи. – 1994. – № 1. – С. 7-16.
14. *Кьосев Х.* Второто Стамболовистко правителство и икономическото съперничество между Германия и Австро-Унгария за българския пазар (1903–1908 г.) / Х. Кьосев // Българско-германски отношения и връзки. – София, 1972. – Т. 1. – С. 141-165.
15. *Личен архив на Стефан Стамболов : Писма, телеграми, рапорти, записки и дневници / Съст. : М. Куманов и др.* – София, 2002. – Т. 8. – 848 с.
16. *Личен архив на Стефан Стамболов : Писма, телеграми, рапорти, записки и дневници / Съст. : М. Куманов и др.* – София, 2002. – Т. 9. – 723 с.
17. *Мах Р.* Спомени / Р. Мах // Стефан Стамболов в спомени на съвременници. – София, 2003. – 117 с.
18. *Николова В.* Към характеристиката на Народнолибералната партия (1894–1903) / В. Николова // Исторически преглед. – 1976. – № 2. – С. 69-81.
19. *Попов Ж.* Народнолибералната (стамболовистка) партия в България, 1903–1920 / Ж. Попов. – София, 1986. – 200 с.
20. *Попов Р.* Монархическият институт, буржоазните партии и проблема за конституционното управление в България в началото на ХХ в. / Р. Попов // Първи международен конгрес по българистика, 1981. – София, 1982. – Т. 1. – С. 463-476.

21. Саздов Д. Многопартийната политическа система и монархическият институт в България (1879–1918) / Д. Саздов. – София, 1993. – 355 с.
22. Свобода. – 1894.
23. Свобода. – 1895.
24. Стефан Стамболов : Свобода или смърт / Съст М. Куманов, Д. Иванов. – София, 2003. – 112 с.
25. Танкова В. Проблеми на организационното устройство и развитие на Народнолибералната партия (1886–1894) / В. Танкова // Векове. – 1988. – № 5. – С. 21-30.
26. Убийството на Стефан Стамболов: наказателно дело № 1103 : протокол и присъда / Ред. Н. Игов. – София, 1995. – 288 с.
27. Централният държавен архив на Република България. – Ф. 600 к «К. Стоилов». – Оп. 3. – А. е. 132.

Миколенко Д. В. Стефан Стамболов і «стамболовісти» в опозиції до уряду Константина Стоилова (1894–1895 рр.).

Стаття присвячена дослідженню діяльності відомого болгарського державника С. Стамболова і Народно-ліберальної партії у перші два роки правління уряду «народняків» на чолі з К. Стоїловим. Протягом цього часу «стамболовісти» переживали кризу, пов'язану з обмеженням фінансування організації, виходом із її складу значної кількості членів і загибеллю у липні 1895 р. лідера. Під впливом низки обставин вони скорегували свою позицію щодо актуальних для країни проблем.

Ключові слова: Стамболов, Народно-ліберальна партія, Болгарія, «стамболовісти», Стоїлов.

Миколенко Д. В. Стефан стамболов и «стамболовисты» в оппозиции к правительству Константина Стоилова (1894–1895 гг.).

Статья посвящена исследованию деятельности известного болгарского государственного деятеля С. Стамболова и Народно-либеральной партии в первые годы правления правительства «народняков» во главе с К. Стоиловым. На протяжении этого времени «стамболовисты» переживали кризис, связанный с ограничением финансовых возможностей организации, выходом из её состава значительного количества членов и гибелью лидера в июле 1895 г.. Под влиянием ряда обстоятельств они скорректировали свою позицию относительно актуальных для страны проблем.

Ключевые слова: Стамболов, Народно-либеральная партия, Болгария, «стамболовисты», Стоилов.

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

Нова книга в факультетській серії меморіальних видань

(Георгій Николаевич Попов — професор Харківського університета : Биобиблиография. Воспоминания / сост. М. Г. Станчев, Ю. Ю. Полякова ; науч. ред. С. Ю. Страшнюк ; библиогр. ред. С. Б. Глибицкая. — Х. : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2015. — 64 с.)

Серед великого розмаїття біографічної літератури дедалі більшого значення набувають видання синтетичного характеру, які містять не лише біографічні нариси, а й бібліографію, спогади, документи. В Харківському університеті вийшла ціла низка такого роду видань, які присвячені видатним науковцям та педагогам. Особливо в цьому плані відзначився історичний факультет, де видано вже більше десяти таких книг. Зокрема, вийшли друком видання про В.І. Астахова, Ю.О. Голубкіна, Б.П. Зайцева, Ю.Й. Журавського, А.І. Епштейна, В.І. Кадєєва, В.О. Латишеву, В.Ф. Мещерякова, Б.К. Мигалю, І.Л. Шермана. Такі видання виконують не тільки меморіальну, а й історіографічну та дидактичну функції. Вони дозволяють краще зрозуміти внутрішній світ того чи іншого історика, відкривають нам їх творчі лабораторії, дозволяють зрозуміти історичні умови, у яких їм довелося жити і працювати. Саме таким чином, через дослідження біографій конкретних людей, відбувається вивчення історії факультету, осмислюються його традиції. Вихід друком кожної книги зазначеної серії стає подією на факультеті, бо дозволяє поміркувати про фах історика, про самих себе, відчути зв'язок поколінь.

Професор Г.Н. Попов, безсумнівно, належить до кола тих осіб, які заслуговують на спеціальне видання біографічного характеру. Книга, про яку йдеться, має особливе значення також із огляду на те, що традиції наукової болгаристики в нашому університеті плідно розвиваються, а Г.Н. Попов був одним із тих, хто закладав її підвалини. Видання дозволяє краще зрозуміти історію нашого університету й факультету, адже серед відомостей суто біографічного характеру, в ній міститься чимало інформації про діяльність наукових, навчальних установ та підрозділів, з якими учений був тісно пов'язаний. Сторінки спогадів учнів та колег Георгія Миколайовича переконливо свідчать про те, що зв'язок учителя та учня лежить в основі так званого «університетського духа». Сподіваємося, що зазначена серія видань буде продовжена, адже історія факультету насичена іменами багатьох, без перебільшення, видатних учених та педагогів.

С.І. Посохов

Рецензія

(на монографію В.В. Калініченко На зламі епох: земельна громада в Наддніпрянській Україні (1917–1930 рр.) : Монографія / В. В. Калініченко. — Х.: ХДАК, Видавець Савчук О.О., 2013. — 635 с.)

В умовах ринкової економіки, в сучасному українському селі, відбуваються деструктивні процеси, селянство розшаровується й є загроза його остаточного знищення. Трудове селянське господарство може зберегтися й бути конкурентоспроможним, об'єднавшись у кооперативи вертикального типу. Як доводить В.В. Калініченко земельна громада Наддніпрянської України наближається до організаційно-виробничої форми вертикального кооперативу. На жаль в 1920-х роках потенційні можливості у кооперуванні селянських господарств не були реалізовані. Під час суцільної колективізації селянських господарств, земельні громади були знищені. Соціальне значення дослідження земельної громади цілком очевидне. І під таким кутом зору дослідження В.В. Калініченка актуальне.

Автор монографії дослідив стан вивчення теми в історіографії. Доказує, що тема земельної громади в Наддніпрянській Україні в доколгоспний період її існування (1917–1930 рр.) не знайшла достатнього висвітлення в історіографії. Дослідження В.В. Калініченка заповнює цю прогалину. Здійснено аналіз джерел з обраної теми.

Досліджена аграрна політика більшовиків та її вплив на трансформацію сільської громади в земельну; проаналізовано організацію земельної громади, її будову, органи управління, функції, розміри та чисельність. Вивчена діяльність громади, зокрема проаналізовані її матеріальні та фінансові можливості, роль громади у селянському землекористуванні та виробництві, місце громади в повсякденному житті села, її кооперативні можливості; розкрити динаміку взаємовідносин громади і радянської влади. Визначено місце громади в системі радянських органів влади на селі, її стосунки із сільською радою. Показано вплив інституту земельної громади на повсякденне життя українського доколгоспного села.

Автор монографії показав своє вміння систематизувати знання, оволодів сучасним інструментарієм історичних досліджень. Новаторські думки про земельну громаду Наддніпрянщини в 1917–1930 рр. дозволять збагатити історичне знання новими ідеями

Побажання до тексту монографії мають частковий характер. Зокрема, на нашу думку, бажано було б більш чіткіше показати різницю між земельною громадою Наддніпрянської України й поземельною общиною в Росії, переконливіше показати значення земельної громади в справі кооперування селянських господарств.

Д. М. Чорний

Історіографічні образи В. Н. Каразіна

(Рец. на кн.: В. Н. Каразін. Діалоги у часі й просторі: дослідження і матеріали / уклад. О. І. Вовк, С. М. Куделко; наук. ред. проф. С. І. Посохов. –Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – 272 с.)

У 2015 році в серії публікацій, присвячених 210-річчю з дня відкриття університету, вийшла друком книга, що збрала під своєю обкладинкою найбільш помітні, етапні праці, присвячені засновнику Харківського класичного університету – В. Н. Каразіну (1773–1842). Про В. Н. Каразіна за більш, ніж півтора століття написано десятки книг, сотні статей, захищені дисертації. Однак суперечки навколо особистості засновника університету не вщухають до нашого часу.

Укладачі ретельно відібрали ті дослідження, в яких найбільш чітко сформульовані оцінки і характеристики, зроблені фундаментальні висновки, що вплинули на подальшу історіографію. Ці думки часом діаметрально протилежні. Хто були предки В. Н. Каразіна: болгари, греки або серби? Ким був за своєю суспільно-політичною позицією, як висловився Д. І. Багалій: «головний винуватець» створення університету: демократ, консерватор або ліберал? Інші питання, які і сьогодні стоять на порядку денному.

Погляди істориків, письменників, учених-природознавців не тільки розходяться в просторі і в часі, але й у судженнях. Читати книгу вельми цікаво, оскільки з її сторінок В. Н. Каразін на власні очі постає фігурою аж ніяк не провінційного значення. У книзі містяться необхідні коментарі, а завершальна стаття проф. С. І. Посохова «“Непонятный” versus “непонятый” В. Н. Каразин: комментарии, ремарки, апология» підсумовує більш, ніж 150-річні дискусії.

Книга вийшла. Вона – не калейдоскоп оцінок, а вмістилище історіографічних образів, які були створені поколіннями наших попередників і сучасників від О. І. Герцена і М. О. Лавровського, до Д. І. Багалія і А. Г. Слюсарського, І. П. Лисяка-Рудницького і А. Г. Болебруха. Втім, науковий пошук продовжується, а рецензована книга, безсумнівно, стане поштовхом для нових досліджень.

І. Ю. Робак

**ЗВІТ ПРО НАУКОВОВУ РОБОТУ
ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ ЗА 2014 р.**

Звіт про наукову роботу історичного факультету за 2014 р.

Миколенко Д. В., Любавський Р. Г.

2014 р., як і попередні роки, був досить результативним для історичного факультету. Про це свідчить рейтинг кафедр університету. Факультет і його підрозділи минулого року посіли високу місця серед кафедр гуманітарного профілю (усього 52 кафедри): кафедра історіографії, джерелознавства і археології посіла перше місце, кафедра історії стародавнього світу та середніх віків – друге, кафедра нової та новітньої історії – четверте, кафедра історії України – п'яте, кафедра історії Росії – шосте.

Такі результати пояснюються якісним кадровим складом факультету. Останнім часом відбулися подальші позитивні зміни. Так, 2013 р. частка науково-педагогічних працівників, що мали наукові ступені складала 96 %, у 2014 р. – 97,3 %, на сьогодні вже 100 %. Для порівняння у цілому по університеті 64 % науково-педагогічних працівників мають наукові ступені. Чотири співробітники факультету минулого року захистили кандидатські дисертації – це викладач кафедри історіографії, джерелознавства і археології Ю. А. Кисельова, завідувач навчальної лабораторія історичної інформатики, викладач кафедр історії України Р. Г. Любавський, науковий співробітник Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна С. А. Задніков і зовсім нещодавно викладач кафедри історії Росії П. В. Єремєєв.

Частка докторів наук серед викладачів за останній рік також збільшилася. Після того як 13 березня 2014 р. у спеціалізованій вченій раді Інституту археології НАН України докторську дисертацію захистив М. В. Любичев, вона склала 38,8 %. Станом на кінець 2014 року це найкращий показник в університеті.

Вже традиційний рейтинг науково-педагогічних працівників відображає результати роботи окремих співробітників факультету. П'ятірка кращих минулого року виглядала наступним чином: з першого по п'яте місце відповідно – проф. Каплін О. Д., проф. Сорочан С. Б., проф. Станчев М. Г., проф. Чувпило О. О., проф. Посохов С. І.

У 2014 р. продовжувала роботу Спеціалізована рада по захисту дисертацій. Протягом року на її засіданнях відбувся захист 6 кандидатських дисертацій – 4 зі спеціальності «Історія України» і 2 – «Всесвітня історія». Жодної дисертації відхилено ДАКом не було.

Всі випускники денного відділення аспірантури 2014 року успішно завершили навчання. Двоє із них вже захистили дисертації – це Ольга Євгенівна Філатова і вже згадуваний Павло Вікторович Єремєєв.

2014 року вийшли чергові випуски факультетських періодичних видань: «Старожитності» (вип. 12), «Харківський історіографічний збірник» (вип. 13), «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (вип. 17), «Вісник ХНУ. Серія «Історія»» (вип. 48 та вип. 49). За традицією непарний випуск «Вісника

ХНУ. Серія «Історія»» є спеціалізованим. Цього разу він був присвячений бізнес-історії. Всі п'ять періодичних видання факультету є фаховими, тобто вони внесені до затвердженого Департаментом атестації кадрів МОН України переліку видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних досліджень на здобуття наукових ступенів. Якщо цей перелік буде збережено міністерством, то наступного року чотирьом із них належить пройти перереєстрацію. На сьогодні чотири збірника – «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії», «Старожитності», «Історіографічний збірник» та «Дриновський збірник» входять до наукометричної бази «РІНЦ», два – «Старожитності» та «Історіографічний збірник» вже мають імпаکت-фактор.

Задля включення наших періодичних видань до провідних міжнародних наукометричних баз, таких як «Scopus» та «Web of Science», а також успішної перереєстрації у Департаменті атестації кадрів необхідно продовжувати збільшувати частку статей, написаних англійською мовою і цьому напрямку діяльності у нас є конкретні результати – співробітники факультету опублікували дванадцять статей англійською. Для порівняння 2013 р. таких публікацій було лише дві. Позитивний приклад тут демонструють проф. Посохов С. І. і доц. Куліков В. О.

Окрім фахових видань, 2014 року було опубліковано ще кілька збірників наукових праць: «Луньовські читання». Матеріали науково-практичних семінарів (2010–2014 рр.), тези доповідей студентів та аспірантів «Каразінські читання (історичні науки)», третій том «Нартекс».

У 2014 році співробітниками факультету було опубліковано 13 монографій. За цим показником попереду кафедра історіографії, джерелознавства та археології – 10 робіт. До її ювілею, який святкувався 19 вересня, вийшла так звана «срібна серія», яка включає 5 книг: С. І. Посохова С. А. Чухлій, Ю. А. Кисельової, Л. В. Філіпенко, а також спогади Р. М. Цебрикова, укладачем яких виступила В. Ю. Іващенко. Необхідно також відзначити серію монографій О. Д. Капліна, збірку «Афанасій Федорович Луньов у образотворчому мистецтві» – укладач О. Г. Павлова, дослідження «Підприємці і приватне підприємництво в радянській державі в добу НЕПу (на матеріалах України) Ю. П. Волосника, колективні монографії «Жизненный путь Христиана Раковского. Европеизм и большевизм: неоконченная дуэль» (її співавтором виступив М. Г. Станчев), а також «Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура», у роботі над якою брала участь проф. Л. Ю. Посохова.

Також факультет продовжив серію наукових робіт, присвячених нашим вчителям. Було опубліковано збірку спогадів і статей про Владимира Івановича Кадеєва, а також книгу «Историк по призванию: Исай Львович Шерман (очерки и воспоминания)», укладачем якої виступив проф. С. М. Куделко.

Навчально-методичні видання цього року представлені працею М. З. Бердути і В. С. Майстренка «Символіка Харківщини» і навчально-методичним посібником для студентів 1 курсу історичного факультету для

практичних занять з курсу «Основи археології», підготовленим співробітниками Навчально-дослідницької лабораторії Германно-слов'янської археологічної експедиції М. В. Любічевим, К. В. Мизгіним і К. Г. Варачовою. Викладачами факультету розміщено 24 основні і спеціальні курси, що прирівнюються до повноцінної навчально-методичної публікації.

Кількість статей, опублікованих співробітниками факультету у 2014 р. більша, аніж у попередні роки: загалом видано 215 робіт, 88 із них у зарубіжних виданнях (2013 р. відповідно 154 і 43, а 2012 р. 164 і 50). 17 статей було опубліковано у виданнях з імпаکت-фактором. У тому числі у таких престижних іноземних журналах гуманітарного профілю як «Journal of Ancient History and Archaeology» (проф. М. В. Любічев, доц. К. В. Мизгін), «Res Historica. Czasopismo Instytutu Historii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej» (проф. Л. Ю. Посохова), «Известия на института за исторически изследвания Българскаакадемия на науките» (доц. Д. В. Миколенко).

Загалом минулого року співробітники історичного факультету опублікували науково-методичної продукції загальним обсягом 387,73 умов. друк. арк. Це ненабагато більше, аніж у 2012 р. (383) і 2013 р. (314). Частка колективну кафедри історіографії, джерелознавства і археології у загальному обсязі опублікованої продукції становить приблизно 45,6 % (176,83 ум. д. а.). Співробітники кафедри нової та новітньої історії опублікували у 2014 р. продукції обсягом – 53,8 ум. д. а.; кафедри історії України – 52,9; кафедри історії Росії – 52; стародавнього світу та середніх віків 47,4; музею археології – 3,9; Музею Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна – 0,83.

У 2014 р. співробітники факультету традиційно виступали титульними рецензентами, опонентами при захистах кандидатських і докторських дисертацій, брали активну участь у редагуванні різних видань.

Протягом минулого року на історичному факультеті ХНУ імені В. Н. Каразіна було проведено 14 наукових конференцій, круглих столів та семінарів, 7 із яких мали міжнародний статус. Серед них «V Луцьковські читання. «На шляху до музею майбутнього: інформаційні технології та технічні засоби у музейній роботі». (До 95-річчя від дня народження А. Ф. Луцьова)» (січень 2014 р.). Міжнародний науковий симпозіум, організований Центром болгаристики і балканських досліджень ім. М. Дринова «Османський чинник в історії Східної та Південно-Східної Європи Нового часу» (лютий 2014 р.). Найбільшим за кількістю учасників заходом, що проходив на історичному факультеті минулого року була Міжнародна конференція «67-мі Каразінські читання» (квітень 2014 р.). Вона зібрала близько 150 студентів, аспірантів і молодих учених з вищих навчальних закладів України, Росії, Білорусії, Польщі та Китаю. Представницьким був і інших захід – «Міжнародна конференція «Євреї в етнічній мозаїці українських земель», що пройшла 21-22 травня. Темою останніх «Кирило-Мефодіївських читань», що пройшли у травні минулого року, стала «Релігія і церква в історичних процесах Центральної, Південно-Східної та Східної Європи». Міжнародна наукова конференція «Проблеми інституалізації історіографії» (XIII Астахівські читання), була присвячена 50-річчю кафедри

історіографії, джерелознавства і археології (вересень 2014 р.). 31-31 жовтня 2014 р. відбулася «IX Міжнародна наукова конференція «Проблеми історії та археології України», а 28 листопада 2014 р. 32-га Міжнародна краєзнавча конференція молодих учених «Наука і освіта у краєзнавчому вимірі». З нагоди п'ятнадцятиріччя Германно-Слов'янської археологічної експедиції було організовано науковий семінар «Проблеми археології пізнього Латену – римського часу Східної Європи» (29 листопада 2014 р.).

На факультеті проводилися круглі столи, традиційними стали методологічні семінари, а також лекції відомих науковців України і зарубіжжя. Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків продовжила реалізацію проекту із організації щомісячних публічних читань з візантиністики у Свято-Пантелеймонівському храмі м. Харкова. Навчальна лабораторія історичної інформатики активно долучалася до організації науково-практичних семінарів.

У минулому році співробітники факультету взяли участь у 87 конференціях, більшість із яких мала міжнародний статус. Географічно – це Російська Федерація, Польща, Туреччина, Німеччина, Угорщина, Канада. Найбільшу активність виявляли проф. Куделко С. М. і доц. Мизгін К. В. (по 7 конференцій), а також проф. Станчев М. Г. і доц. Куліков В. О. (5 конференцій).

Також було проведено 14 виставок, 8 із них – у приміщенні Музею історії університету. Особливу увагу привернули виставки «Символи та емблеми Харківського університету», «Прилади XIX–XX ст. із колекції фізичної лабораторії Харківського університету» та виставка археологічних знахідок польового сезону 2014 р. Навчально-дослідна лабораторія Германно-Слов'янської археологічної експедиції організувала чотири виставки своїх знахідок у тому числі у Ландау Центрі і Зачепилівському будинку дитячої творчості, Музей археології та етнографії Слобідської України (з грудня 2014 р. Музей археології ХНУ імені В. Н. Каразіна) – дві.

Така активна виставкова діяльність археологів стала можливою завдяки продовженню масштабних археологічних розкопок й розвідок, які минулого року проходили у Харківській і Полтавській області.

Протягом 2014 р. історичний факультет активно популяризував результати своєї наукової діяльності. На його сайті регулярно оновлюється інформація про заходи, публікуються в електронному вигляді збірники наукових праць, а також монографії, авторами яких є співробітники факультету. Розпочалася співпраця з Інтернет ресурсом periodicals.karazin.ua. Кафедра історіографії, джерелознавства та археології власними силами реалізує спеціальний медіа-проект «Кафедральний кафетерій». Факультет має свої сторінки у соціальних мережах. Співробітники факультету регулярно викладають свої наукові розробки у репозитарії ЦНБ. Інформація про рівні напрями наукової діяльності факультету публікується на шпальтах університетської і харківської преси. Наші співробітники часто виступають на обласному телебаченні і радіо.

2014 року міжнародні зв'язки нашого факультету набули подальшого розвитку. Особливо слід відзначити плідну роботу наших центрів – Центру болгаристики і болгарських досліджень ім. М. Дринова (співробітництво із

болгарськими і сербськими колегами), Навчально-дослідна лабораторія Германо-Слов'янської археологічної експедиції (співпраця із німецькими і польськими колегами), Центр краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька бере участь в організації спільної із Белгородським державним національним дослідницьким університетом студентської школи з пам'яткознавства.

Продовжується співпраця із закордонними міжнародними фондами. Л. Ю. Посохова отримала грант від Німецького історичного інституту у Москві на реалізацію проекту «Вивчення мов в Російській імперії в XVIII ст. Біографії та документи». В. А. Куліков за фінансової підтримки Канадського інституту українських студій (Альберський університет, Канада) працював над темою «Національні та регіональні ідентичності Слобожанщини в історичній перспективі», а також досліджував проблему «Трансфер знань. Становлення модерного бізнесу на півдні Російської імперії наприкінці XIX – на поч. XX ст.» за рахунок фонду Сегедського університету (Угорщина).

Деякі напрями наукової роботи факультету необхідно посилити. По-перше, активізувати пошук госпдогвірних тем з метою залучення позабюджетних коштів на проведення наукових досліджень. По-друге, враховуючи той факт, що згідно проекту положення про порядок підготовки фахівців ступенів доктора філософії та доктора наук в аспірантурі (ад'юнктурі) та докторантурі вищих навчальних закладів, одним із вимог для здобувачів наукових ступенів є публікація у «Scopus» (для аспіратів) і «Web of science» (для докторантів) нам також необхідно активізувати роботу з підготовки наших періодичних видань факультету до включення у провідні наукометричні бази світу. По третє, задля успішної участі у міжнародних наукових проектах, однією із найбільш розповсюджених вимог яких є реалізація міждисциплінарного підходу, нам необхідно продовжувати розвивати міжфакультетське та міжкафедральне співробітництво у рамках Харківського університету, а також налагоджувати зв'язки з іншими науковими центрами.

Науково-дослідна робота студентів й аспірантів історичного факультету протягом 2014 р. відбувалася в різних організаційних формах. Значну роль в цьому відіграло Студентське наукове товариство. Однією з основних форм є проведення конференцій, круглих столів та семінарів. Минулого року було проведено три міжнародні конференції: «67-ті Каразінські читання (історичні науки)» (близько 150 учасників); XXXII Міжнародна краєзнавча конференція молодих учених «Наука і освіта у краєзнавчому вимірі» (понад 60 учасників) та XVI-ті «Кирило-Методіївські читання (близько 30 учасників); два круглі столи «Локальні конфлікти періоду холодної війни» та «Падіння імперій: історичний аспект проблеми».

Під час цих заходів наукові доповіді студентів та аспірантів факультету неодноразово були відзначені іменними преміями (імені А. І. Епштейна, Ю. Й. Журавського та Б. К. Мигалія, М. Дрінова та ін.). Їх повний перелік є на факультетському сайті.

Результатом спільних зусиль історичних факультетів Харківського національного і Белгородського державного університетів стала

VI міжнародна студентська школа «Історико-культурна спадщина євросходу» «Слобожанщина», яка проходила у вересні 2014 р. в Белгороді.

За підсумками минулого року на історичному факультеті було опубліковано два збірники наукових робіт – матеріали міжнародної конференції «Каразінські читання», а також сімнадцятий номер фахового щорічника молодих учених «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії». Збільшилося число публікацій наших студентів у збірниках наукових праць. З одного боку, це наслідок запровадження додаткових умов (наявність публікацій) для вступу в магістратуру, з іншого, це також результат покращення якості студентських робіт, адже вони проходять жорсткий відбір редакційної колегиї.

У 2014 р. достатньо високою була академічна мобільність студентів та аспірантів як в Україні, так і за її межами. Так, наприкінці березня – на початку квітня 2014 р. делегація студентів історичного факультету, очолювана аспіранткою О. І. Вовк, відвідала Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка. Впродовж одного тижня у квітні 2014 р. студенти факультету відвідали Київський університет імені Б. Грінченка та працювали в архівах та бібліотеках столиці. Студенти, що спеціалізуються на кафедрах історії України та історіографії, джерелознавства й археології, під керівництвом проф. Л. Ю. Посохової взяли участь в архівознавчому об'їзді Польщі «Архіви та музеї Любліну, Варшави, Кракова, Сандомиру». Така спільна навчальна практика за участю наших студентів та аспірантів відбувалася вже вдруге. Вона стала можливою завдяки співпраці з Університетом Марії Кюрі-Склодовської в Любліні. У 2014 р. наукові контакти з польськими колегами відбувалися і в іншому форматі. Так, у жовтні 2014 р. група аспірантів факультету (К. Єремєєва, О. Красько та Є. Рачков) взяла участь у міжнародній науковій конференції молодих учених «III Люблінська історична осінь». Доповіді молодих науковців були відзначені почесними грамотами.

Окремо необхідно згадати про успіхи наших студентів й аспірантів у здобутті стипендій за підсумками міжнародних і всеукраїнських конкурсів, а також у рамках освітніх програм. Цього навчального року аспіранти П. Єремєєв та С. Лісенко стали стипендіатами американської дослідної фундації імені О. Ольжича, Є. Захарченко став стипендіатом Німецького історичного інституту в Москві.

Студенти та аспіранти факультету протягом цього року досягли чималих успіхів у галузі історичної інформатики. Наприклад, Студентка О. Корнієнко отримала диплом за кращу доповідь на конференції «CLIO 2014». Окрім того, вона у складі збірної команди студентів українських та російських вузів посіла друге місце в VI студентській міжвузівській олімпіаді з історичної інформатики, що проводилася в Московському державному університеті імені М. В. Ломоносова. Також студенти та аспіранти факультету П. Єремєєв, К. Єремєєва та О. Корнієнко брали участь у XIV конференції міжрегіональної Асоціації «Історія і комп'ютер»: «Історичні дослідження у цифрову епоху: інформаційні ресурси, технології, методи». Доповіді двох учасників були відзначені спеціальними дипломами. Також варто відзначити успіх студентки

А. Яцини. Її доповідь була визнана кращою на конференції «Ломоносов-2014» у Московському державному університеті імені М.В. Ломоносова на секції «Історія стародавніх цивілізацій». Звернемо увагу, що наші студенти посіли всі призові місця у конкурсі «Харківський університет – місту, Україні, світу!», присвяченому 210-й річниці Alma Mater (А. Гнатченко, А. Рибалко, А. Фінартів, В. Конюшок). Доброю традицією стало проведення за ініціативи доц. О. А. Ручинської турніру з давньогрецької мови «ΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΟΙ ΑΓΩΝΟΙ» між студентами III курсу, які спеціалізуються на кафедрі історії стародавнього світу та середніх віків.

На факультеті активно працюють студентські наукові гуртки. В тому числі відбуваються й спільні засідання гуртків. Так, у лютому 2014 року під час такого засідання гуртків кафедр історії України та історії Росії відбулась презентація книги «Радянські німці. Між депортацією та масовою еміграцією (1941–1991)» за участю автора, віце-консула Генерального Консульства Республіки Польща в Харкові Якуба Коралевського. На засідання гуртка кафедри Стародавнього світу і середніх віків, був запрошений І. Л. Сахно, керівник ансамблю давньоцерковного співу «Сретение», регент хору Трьохсвятительського храму м. Харкова. Він виступив із лекцією «Уставна традиція богослужбового співу на прикладі візантійської традиції», яка супроводжувалася живим виконанням окремих фрагментів давньоцерковних музикальних творів учасниками хору. Цікавим є досвід виїзних засідань. Наприклад, у травні 2014 року, чергове засідання наукового студентського гуртка історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін відбулося на території панської садиби у селищі Старий Мерчик.

Разом із тим, нашим студентам та аспірантам необхідно активніше брати участь у конкурсах на здобуття міжнародних грантів, на право стати учасниками міжнародних навчальних програм. Безсумнівно цьому сприятиме інформування про освітні і наукові програми через факультетський сайт і соціальні мережі. Сподіваємося, що й у наступному році факультет продовжить свій успішний поступ у царині історичної науки.

Хроніка подій на історичному факультеті в 2014 р.

- 3-4 січня** Навчально-дослідна лабораторія Герmano-Слов'янської археологічної експедиції прийняла участь у відкритті «Ландау-Центр», під час чого провела виставку знахідок у приміщенні лабораторії.
- 13 січня** опубліковано матеріали польового семінару «Производство керамики в Восточной Европе». У збірнику представлені матеріали польового семінару, проведеного 17-19 вересня 2012 на базі Герmano-Слов'янської археологічної експедиції Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна біля с. Войтенки (Валківський район, Харківська область). Статті вчених з України, Німеччини та Румунії присвячені загальним проблемам виробництва гончарної кераміки на території Центральної та Східної Європи в пізньоримський час, ранньому середньовіччі і новий час (особливості конструкції горнів, методика їх дослідження, кераміка тощо).
- 23 січня** пішов із життя відомий історик та джерелознавець, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології, учасник Великої Вітчизняної війни, заслужений викладач університету Зайцев Борис Петрович (30.11.1927 – 23.01.2014).
- 29 січня** на базі історичного факультету проведено III етап Всеукраїнської олімпіади з історії серед школярів.
- 8-9 лютого** на базі історичного факультету проведено II етап конкурсу Малої академії наук України.
- 17 лютого** опубліковано черговий випуск «Джерелознавчі зошитів», який вмстив у себе спогади відомого російського перекладача, письменника, музикознавця Романа Максимовича Цебрикова (1763-1817) про подорож з Петербурга до Харкова взимку 1813-1814 рр. (Цебриков Р. М. Путешествие из Петербурга в Харьков / сост., автор вступ. статьи и комментариев В. Ю. Иващенко. – Х., 2013. - 236 с. – (Серия «Джерелознавчі зошити»: Тетрадь 5).
- 27 лютого** під час спільного засідання гуртків кафедр історії України та історії Росії відбулась презентація книги «Радянські німці. Між депортацією та масовою еміграцією (1941-1991)» за участю автора. Автор книги – віце-консул Генерального Консульства Республіки Польща в Харкові Якуб Коралевський.
- 1 березня** в Центрі болгаристики та балканських досліджень імені М. Дринова відбудеться науковий семінар, присвячений 160-річчю від дня народження видатного болгарського політика Стефана Стамболова.
- 1 березня** кафедра історіографії, джерелознавства та археології опублікувала перший випуск нового медіапроекту «Кафедральний кафетерій». Перший випуск було присвячено обговоренню специфіки усних іспитів.

- 1-4 березня** К. В. Мизгін прийняв участь у докторському семінарі проф. А. Бурше у Інституті археології Варшавського університету.
- 13 березня** начальник навчально-дослідної лабораторії Германно-слов'янської археологічної експедиції ХНУ імені В. Н. Караїзна М. В. Любичев успішно захистив докторську дисертацію за темою: «Етнокультурна історія дніпро-донецького лісостепу I–V ст. н. е.» у спеціалізованій вченій раді Інституту археології НАН України.
- 14 березня** завідувач Навчальної лабораторії історичної інформатики історичного факультету ХНУ імені В. Н. Караїзна Р. Г. Любавський успішно захистив кандидатську дисертацію за темою: «Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-930-ті рр.».
- 23 березня** під час проведення дня відкритих дверей на історичному факультеті відбудеться відкрита лекція (майстер-клас) «Як скласти ЗНО з історії на 200 балів» (лектор: кандидат історичних наук С.Д. Литовченко).
- 6-9 березня** студенти історичного факультету ХНУ імені В. Н. Караїзна відвідали Інститут суспільства КУ імені Бориса Грінченка, а також тиждень працювали в бібліотеках та архівах Києва.
- 20 березня** на історичному факультеті відбувся науковий семінар «Тарас Шевченко в історії, літературі, народній пам'яті», організований кафедрою історії України історичного факультету спільно із кафедрою українознавства філософського факультету.
- 27-29 березня** студенти історичного факультету К. Каштанов та В. Ткаченко взяли участь у Олімпіаді з історії, що проходила в місті Кривий Ріг. Каштанов К. посів 3 місце та отримав приз гран-прі «за ерудицію».
- 28 березня** збірна команда студентів Російського державного гуманітарного університету, Фінансового університету при Президентові РФ та Харківського національного університету імені В. Н. Караїзна посіла друге місце в VI студентської міжвузівської олімпіаді з історичної інформатики, що проходила в Московському державному університеті імені М. В. Ломоносова. Харківський університет представляла студентка історичного факультету Ольга Корнієнко.
- 31 березня – 1 квітня** делегація студентів історичного факультету (С. Зайцев, В. Лепська, А. Середа), очолювана аспіранткою О. І. Вовк, відвідала Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка. Головною ж метою поїздки стала участь у підписанні Всеукраїнського студентського меморандуму суспільного примирення і прощення, основними тезами якого стали звернення щодо подолання проявів радикалізму й упередженості та заклик до консолідації українського суспільства.
- 8-11 квітня** студент історичного факультету А. Новак взяв участь у олімпіаді з історії, що відбувалася в м. Ніжин, де посів 9 місце.

- 9-10 квітня** Германно-Слов'янською археологічною експедицією проведена виставка знахідок у Зачепилівському Центрі дитячої та юнацької творчості.
- 11 квітня** в Музеї історії ХНУ відкрилась виставка «Прилади XIX-XX ст. з колекції фізичної лабораторії Університету». Серед експонатів виставки – камертони, магдебурзькі півкулі, маятники, модель парової машини, зубчасті передачі різної складності та багато інших незвичних старовинних приладів.
- 11 квітня** студентка 4 курсу Ольга Корнієнко отримала диплом за кращу доповідь на конференції CLIO 2014. 9-10 квітня в Російському державному архіві суспільно-політичної історії відбулась IV конференція молодих вчених Clіo 2014 "Історичні документи та актуальні проблеми археографії, джерелознавства, вітчизняної та загальної історії нового та новітнього часу". Доповідь Ольги Корнієнко "Радянська мода: між ідеологією і повсякденністю (по архівним матеріалам закордонних поїздок радянських фахівців до Франції)" (науковий керівник - доц. Куліков В. О.) була визнана кращою.
- 14 квітня** студентка IV курсу Ангеліна Яцина стала переможницею на конференції «Ломоносов» у Московському державному університеті. Доповідь Ангеліни Яцини «До питання про особливості функціонування палацових центрів Ахейської цивілізації» (науковий керівник – доц. Мартем'янов О. П.) була визнана кращою на секції «Історія Стародавніх цивілізацій».
- 15 квітня** на історичному факультеті відбулась студентська конференція «Through time and space».
- 16 квітня** на історичному факультеті доцент кафедри історії ідей і методології історичної науки; провідний співробітник Інституту гуманітарних історико-теоретичних досліджень ім. А.В. Полетаєва Вищої школи економіки в Москві Олександр Дмитрійєв прочитав публічну лекцію «Революція в науке? (спори о Потебне в украинском академическом контексте 1920-х годов)».
- 17-18 квітня** відбудеться семінар «Lieux de Mémoire: Пам'ять, забуття та історичне картографування в посткомуністичному світі», організований громадською організацією «Інститут розвитку освіти», історичним факультетом ХНУ імені В. Н. Караїзна, Центром українських студій ім. Д. І. Багалія, кафедрою українознавства філософського факультету ХНУ імені В. Н. Караїзна, Східним інститутом українознавства імені Ковальських.
- 23 квітня** в Навчальній лабораторії історичної інформатики історичного факультету ХНУ імені В. Н. Караїзна відбувся семінар із візуальної історії. Із доповідями виступили завідувач к. і. н. Р. Г. Любавський «Візуальний поворот в історіописанні: сучасні тенденції і перспективи» та ст. лаборант, аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та археології Є. С. Рачков «Текст, образ, інтерпретація: нові стратегії аналізу історичних джерел».

- 25 квітня** відбулась конференція «Каразінські читання (історичні науки). Організаторами конференції виступили: історичний факультет Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Студентське наукове товариство історичного факультету, Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, Національний дослідницький університет «Белгородський державний університет». Робота конференції відбувалася в рамках 11 секції та 1 круглого стола. У 67-й Міжнародній науковій конференції «Каразінські читання» взяли участь близько 200 молодих науковців з вищих навчальних закладів України, Росії, Білорусії, Польщі та Китаю.
- 25 квітня** продовжено дію робочої програми співпраці із Університетом Марії Кюрі-Склодовської на 2014–2015 рік. Ця програма розвиває попередню, яка діяла в 2013 р. і була укладена на підставі Договору про співпрацю між Харківським національним університетом імені В. Н. Каразіна і Університетом Марії Кюрі-Склодовської, підписаного в березні 2002 р.
- 29 квітня** в Музеї історії університету відбулось чергове засідання клубу університетських історій, на якому виступила ст. наук. співробітниця Санкт-Петербурзького філіалу Архіву РАН, к. і. н. Т. В. Костіна із доповіддю: «Як «непомітно» звільнити третину викладачів російських університетів: рецепт С. С. Уварова».
- 12 травня** в Навчальній лабораторії історичної інформатики пройшов майстер-клас зі створення мультимедійних презентацій для студентів-дипломників
- 14 травня** відбувся захист кандидатських дисертацій С. О. Чухлій та Ю. А. Кісельової (наук. керівник – проф. Посохов С. І.).
- 17 травня** співробітники історичного факультету, Музею історії та ЦНБ Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна відвідали Пархомівський історико-художній музей в с. Пархомівка Краснокутського району. Під час зустрічі з працівниками музею відома харківська художниця Н. С. Вербук подарувала музею портрет його засновника, Опанаса Федоровича Луньова. Афанасій Федорович не просто зібрав унікальну колекцію мистецтва, але й створив справжній культурний центр, заклавши основи музейної педагогіки.
- 21-22 травня** на історичному факультеті відбулася конференція «Євреї в етнічній мозаїці українських земель», організована спільно з Українським центром вивчення історії Голокосту, Центром українських студій імені Д. Багалія та Східним інститутом українознавства імені Ковальських.
- 20 травня** на території однієї з найстаріших панських садіб у селищі Старий Мерчик Валківського району відбулося виїзне засідання наукового студентського гуртка історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін.

- 23 травня** на спільному засіданні студентських наукових гуртків кафедр історіографії, джерелознавства та археології та історії України історичного факультету відбулася презентація результатів «Архівознавчого об'їзду Польщі», в якому брала участь група студентів та аспірантів історичного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна на чолі з професором Л. Ю. Посоховою.
- 24 травня** відбулася Міжнародна конференція «XIV Кирило-Методіївські читання» на тему «Релігія і церква в історичних процесах Центральної, Південно-Східної та Східної Європи».
- 16 травня** на урочистих зборах академіків Болгарської академії наук у Софії було вручено диплом Іноземного члена БАН завідувачу кафедри нової та новітньої історії проф. Михайлу Георгійовичу Станчеву.
- 2-7 червня** – розкопки Германо-Слов'янською археологічною експедицією могильника черняхівської культури біля Зачепилівки.
- 1-14 липня** – проходила археологічна практика і розкопки Салтівського катакомбного могильника у селі Верхній Салтів під керівництвом В. В. Скирди.
- 14 липня** почав роботу сайт Германо-Слов'янської археологічної експедиції (www.gsae.karazin.ua).
- 9-29 липня** – Скіфська археологічна експедиція спільно зі студентами-практикантами проводила розкопки на Бельському городищі (Полтавська область).
- 21 липня – 11 серпня** – розкопки Германо-Слов'янською археологічною експедицією разом з практикантами археологічного комплексу Війтенки.
- 10 серпня – 6 вересня** К. В. Мизгін в якості стипендіата Коледжу Вольфсона університету Оксфорда проходив стажування у Монетному кабінеті Хебердена, Ешмолловського музею мистецтва та археології університету Оксфорда, Англія.
- 2-19 вересня** – розкопки Германо-Слов'янською археологічною експедицією археологічного комплексу Війтенки.
- 18 вересня** студентський науковий гурток історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін організував екскурсію «Прогулянка по університетським місцям».
- 19 вересня** на історичному факультеті відбулося урочисте святкування 50-річчя кафедри історіографії, джерелознавства та археології. Цим заходом розпочала свою роботу міжнародна наукова конференція «XIII Астаховські читання», що проходила з 19 по 21 вересня.
- 6 жовтня** пройшов науковий симпозіум «Перша світова війна і слов'янський світ», організований Центром болгаристики і балканських досліджень ім. Марина Дринова, Центр краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька і благодійний фонд імені Іоанна Рильського.

- 7-11 жовтня** – розкопки Герmano-Слов'янською археологічною експедицією могильника черняхівської культури біля Зачепилівки.
- 8 жовтня** відбувся семінар з візуальної історії за темою: «Візуалізація утопії: ідея нового життя в творчості О. Довженка (1920–1930 рр.)». Із доповіддю виступив В. Н. Міславський – кінознавець, історик кіно, кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри-медіа комунікацій соціологічного факультету.
- 9 жовтня** представники історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Куліков В. О., Єремєєв П. В., Єремєєва К. А. та Корнієнко О. В. взяли участь у XIV конференції міжрегіональної Асоціації «Історія і комп'ютер» «Історичні дослідження у цифрову епоху: інформаційні ресурси, технології, методи». Доповіді представників історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна Єремєєва П. В. та Корнієнко О. В. посіли другі місця у конкурсі на кращу аспірантську та студентську доповіді, що проводився під час конференції.
- 10 жовтня** відбуло лося засідання політичного клубу історичного факультету на тему «Трансформація електоральних уподобань українців: ретроспектива і погляд у майбутнє», спеціальним гостем якого був відомий харківський політолог, кандидат політичних наук, керівник проектів компанії «Український соціологічний стандарт» Денис Под'ячев.
- 21 жовтня** навчальній лабораторії історичної інформатики організувала практичний семінар зі створення мультимедійних презентацій у програмі «Prezi».
- 22 жовтня** в рамках реалізації проекту «Проблеми національної ідентичності в Україні та Росії в умовах глобалізації» відбувся спільний методологічний семінар Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського Національної академії наук України та історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Культурні маркери сучасної української ідентичності». Проект представила завідувач відділу мистецтва та народної творчості зарубіжних країн ІМФЕ імені М. Т. Рильського НАН України Л. К. Вахніна.
- 30-31 жовтня** на факультеті відбулась ІХ конференція «Проблеми історії та археології України», організаторами якого виступили Харківське обласне історико-археологічне товариство та історичний факультет Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. У роботі конференції взяли участь близько 50 науковців з 17 міст України.
- 24-26 жовтня** група аспірантів факультету у складі Єремєєвої К. А., Красько О. І. та Рачкова С.С. взяла участь у міжнародній науковій конференції молодих учених «ІІІ Люблінська історична осінь» («ІІІ Lubelska Jesień Historyczna»), яка проходила в Університеті Марії Кюрі-Склодовської (м. Люблін).
- 17 листопада** до дня заснування Харківського Імператорського університету та Міжнародного дня студентів на історичному факультеті відкрито фотовиставку «Образ студента університету».

- 17 листопада** у приміщенні Музею історії Харківського університету розпочала роботу виставка подарунків Харківському університету, присвячена 210-й річниці від дня заснування Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.
- 17 листопада** в Музеї історії Харківського університету були підведені підсумки студентського конкурсу «Харківський університет – місту, Україні, світу!», Присвяченому 210-й річниці Alma Mater. За його результатами 1 місце посіли студентки історичного факультету Фінартів Анастасія та Конюшок Вікторія за віртуальний тур «Університетська вулиця як місце пам'яті»; 2 розділили студентка історичного факультету Рибалко Анастасія за віртуальну виставку «Сім корифеїв фізики Харківського університету» і студент ХНМУ Адамський Марк за відеоролик «Великі учні Каразіна»; 3 місце одержала студентка історичного факультету Анна Гнатченко за віртуальну виставку-екскурсію «Пам'ятні місця Харківського університету».
- 19 листопада – 20 грудня** у конференц-залі Центральної наукової бібліотеки ХНУ імені В. Н. Каразіна відбувалася етнографічна виставка Музею археології та етнології Слобідської України «... І на тім рушничкові оживе все знайоме ...».
- 25-27 листопада** на історичному факультеті відбувся цикл публічних лекцій відомого кінознавця, історика кіно, кандидата мистецтвознавства, доцента кафедри-медіа комунікацій соціологічного факультету В. Н. Міславського.
- 27 листопада** пройшло об'єднане засідання Клубу університетських історій та Гуртка історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін, присвячене темі «Викладач і студент в умовах болонської системи».
- 28 листопада** відбулася 32-га Міжнародна красназнавча конференція молодих учених «Наука і освіта у краєзнавчому вимірі», присвячена 210-й річниці заснування Харківського університету. Організаторами конференції виступили історичний факультет та Центр краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Студентське наукове товариство історичного факультету та Всеукраїнська громадська організація «Спілка археологів України». У роботі конференції взяли участь близько 80 студентів, аспірантів та молодих учених, представників наукових, навчальних і культурних закладів України та Росії.
- 28-29 листопада** – урочистості на честь 15-річчя Герmano-Слов'янської археологічної експедиції та 10-річчя початку дослідження експедицією археологічного комплексу Війтенки: урочисте засідання, фотовиставка, презентація сайту експедиції та навчально-методичного посібника «Практикум з основ археології» для студентів першого курсу, робота семінару з до- та ранньоісторичної археології «Проблеми археології пізнього Латену та римського часу Східної Європи».

- 5 грудня** – співробітники Навчально-дослідної лабораторії Германно-Слов'янської археологічної експедиції К. Г. Варачова та Д. О. Філатов отримало 2-у категорію реставраторів (реставрація кераміки та скла).
- 11 грудня** на історичному факультеті проводилася лекція доцента кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка Ірини Василівни Ігнатенко, в рамках якої науковець презентувала свою книгу «Жіноче тіло у традиційній культурі українців».
- 24 грудня** у Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна відбулися заходи, присвячені Дню архівіста: Круглий стіл «Актуальні проблеми сучасних архівів» і презентація виставки до 210-ї річниці Харківського університету «Ювілейні історії Харківського університету».

ПУБЛІКАЦІЇ СПІВРОБІТНИКІВ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

ЗА 2014 р.

КАФЕДРА ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ТА СЕРЕДНІХ ВІКІВ

Бардола К. Ю.

Оптимизация или противодействие? Некоторые особенности отношений между властью и византийскими налогоплательщиками IV-IX вв. // Древности – 2013. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Х.: ООО «НТМТ», 2013. – С.72-85.

Основные проблемы изучения истории византийской дипломатии // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы IX Международной научной конференции (Харьков, 30–31 октября 2014 г.). – Харьков: ООО «НТМТ», 2014. – С.60.

Будко В. О.

Конфликт Мария и Суллы 91 г. до н.э. // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 67-ї Міжнародної наукової конференції молодих вчених (ХНУ імені В. Н. Каразіна, 25 квітня 2014 р.) – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – С.46-47.

Домановський А. М.

Взоруючи візантійську вічність – роботи внесок, брати участь (від упорядника) // Византийская мозаика: Сборник публичных лекций Эллино-византийского лектория при Свято-Пантелеимоновском храме. – Х.: Майдан, 2014. – Т.2. - С.5-11.

Дослідження «Цитаделі» Херсонеса Таврійського / А. М. Домановський, А. В. Сазанов, Т. В. Олійник, М. В. Фомін // Археологічні дослідження в Україні – 2012. – Київ; Луцьк, 2013. – С. 412–413.

Миф Византии: Византийская цивилизация в истории, историографии и общественніх репрезентаціях // Византийская мозаика: Сборник публичных лекций Эллино-византийского лектория при Свято-Пантелеимоновском храме. – Х.: Майдан, 2013. – Т.1. - С.18-66.

...1011 – 1017 – 1037...? Тысячоліття Софії Київської // Византийская мозаика: Сборник публичных лекций Эллино-византийского лектория при Свято-Пантелеимоновском храме. – Х.: Майдан, 2013. – Т.2. - С.180-223.

Социально-экономическая природа Византийской цивилизации в свете теоретических построений Л.С. Васильева и Ю.И. Семенова // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы IX Международной научной конференции (Харьков, 30–31 октября 2014 г.). – Харьков: ООО «НТМТ», 2014. – С. 64.

На шляху золотої середини. Дмитро Іванович Багалій у політичному житті Харкова 1910–1914 рр. / А. М. Домановський, А. В. Коханський // UNIVERSITATES. Наука и просвещение. – 2014. – № 1. – С. 2-13.

На шляху золотої середини. Дмитро Іванович Багалій – харківський міський голова (1914–1917 рр.) / А. М. Домановський, М. В. Пархоменко // UNIVERSITATES. Наука и просвещение. – 2014. – № 2. – С. 30-45.

Дещо про умовність схем української історії та «позаісторичні» регіони (як вписатися у гранд-нарратив?) // Всеукраїнська наукова конференція «Історичні регіони України: минуле та сучасність». 28–29 листопада 2013 р. – Харків, 2013. – С. 31-35

Регіональний вимір офіційної політики пам'яті в сучасній Україні: харківський варіант (2010–2013) // Юрій Шевельов – учора, сьогодні, завтра: збірка за підсумками наукових викладів у Харкові 30 жовтня 2014 р. / Ред. Кол.: С. В. Вакуленко, В. С. Калашник (голова), Р. А. Трифонов. – Харків: Майдан, 2014. – С. 130-141.

Дьячков С. В.

Изучение истории номадов в рамках курса истории средневекового Востока в вузах Украины // Сучасні тенденції сходознавства: Зб. наук. праць за матеріалами X Всеукраїнської науково-практичної конференції, 11-12 квітня 2014 року. – Х.: ХНПУ, 2014. – С. 214-220.

Новые данные об использовании арбалетов гарнизоном генуэзской крепости Чембало (XIV-XV вв.) // Проблемы истории и археологии Украины. Материалы IX Международной научной конференции. 30-31 октября 2014 года – Х.: ООО «НТМТ», 2014. – С. 65-66.

Арбалет, баллиста, требюше на вооружении гарнизона генуэзской крепости Чембало XIV–XV вв. (по материалам раскопок 1999–2013 гг.) // Труды IV (XX) Всероссийского археологического съезда в Казани. – Т. III. – Казань: Отечество, 2014. – С. 246-250.

VIII Международная научная конференция «Проблемы истории и археологии Украины». (Харьков, 9-10 ноября 2012 г.) / С. В. Дьячков, С. Д. Литовченко, С. И. Берестнев, И. Д. Шрамко, Д. В. Грибанов, А. Н. Токарев, В. В. Колода, В. С. Аксенов, А. Н. Домановский, А. А. Роменский, В. В. Скирда // Древности – 2013. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Х.: ООО «НТМТ», 2013. – С. 344-361.

Памяти В. И. Кадеева / С. В. Дьячков, О. П. Мартемьянов // Древности – 2013. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Х.: ООО «НТМТ», 2013. – С. 366-370.

Литовченко А. М.

Алтарная преграда как элемент внутреннего убранства базилики (по материалам византийского Херсона) // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы IX Международной научной конференции (Харьков, 30–31 октября 2014 г.). – Харьков: ООО «НТМТ», 2014. – С.67-68.

On the Origin of Early Christian Artistic Tradition in Byzantine Chersonesos / A. Litovchenko, M. Fomin, A. Chekal // Athens: ATINER'S. Conference Paper Series, No: MDT2014-1055 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.atiner.gr/papers/MDT2014-1055.pdf>

Литовченко С. Д.

«Эра Помпея» в Великой Армении // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы IX Международной научной конференции (Харьков, 30–31 октября 2014 г.). – Харьков: ООО «НТМТ», 2014. – С. 41-42.

Публий Клодий и Тигран Младший // Древности. – 2013. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Х.: ООО «НТМТ», 2013. – С. 59-64.

Мартемьянов О. П.

О налогах и повинностях сельского населения Нижней Мезии и Фракии // *Lanterna nostra*. К юбилею профессора И. Л. Маяк: сборник статей / отв. ред. С. Ю. Сапрыкин. – СПб.: Алетейя, 2014. – С. 369-376.

Роменский О. О.

Константин Великий – Хлодвиг – Владимир Святославович: парадигмы восприятия крещения в раннем средневековье // Византийская мозаика: Сборник публичных лекций Эллино-византийского лектория при Свято-Пантелеимоновском храме. – Х.: Майдан, 2014. – Т.2. – С.121-138.

Літописна Сальниця – проблема ідентифікації (до питання про місце вирішальної битви руських військ із половцями 27 березня 1111 р.) // XVIII Сходознавчі читання А. Кримського. До 95-річчя від дня народження Омеляна Прицака. Тези доповідей міжнародної наукової конференції. – К.: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського, 2014. – С. 25-26.

Святитель Николай Мирликийский и некоторые конструкции «киеворусской» культуры [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://byzantina.wordpress.com/2014/10/01/romensky-2/>

Таинство крещения в восприятии правителей раннего средневековья (от Константина Великого к Хлодвигу и Владимиру Святому) // Древности – 2013. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Х.: ООО «НТМТ», 2013. – С. 94-104.

«Огненные столпы» в византийской и древнерусской агиографии // Проблемы истории и археологии Украины. Материалы IX Международной научной конференции. – Харьков: ООО «НТМТ», 2014. – С. 70.

Ручинская О. А.

Система рекреации в представлении граждан античных городов Северного Причерноморья (I–III вв. н.э.) // Проблемы истории и археологии Украины. Материалы IX Международной научной конференции, 30-31 октября 2014 г. – Харьков, 2014. – С. 38-39.

К вопросу о посольстве боспорян к императору Юлиану в 362 г. / О. А. Ручинская, С. В. Ярцев // Университеты мира как центры научных исследований. Материалы международной научно-практической конференции. – Тула: Изд-во ТГПУ им. Л. Н. Толстого, 2013. – С. 256-259.

Гностицизм II-III вв. н.э. и раннее христианство // Византийская мозаика: Сборник публичных лекций Эллино-византийского лектория при Свято-Пантелеимоновском храме. – Х.: Майдан, 2013. – Т.1. – С.66-83.

Морально-этические взгляды гностиков и ранних христиан // Византийская мозаика: Сборник публичных лекций Эллина-византийского лектория при Свято-Пантелеимоновском храме. – Х.: Майдан, 2013. – Т.2. – С.138-151.

Сергеев И. П.

Об участии гражданского населения Римской империи в политической жизни государства в период кризиса III в. // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы IX Международной научной конференции (Харьков, 30–31 октября 2014 г.). – Харьков: ООО «НТМТ», 2014. – С. 44.

Проблема кризиса III века в Римской империи в «западном» антиковедении конца XX-начала XXI вв. // Древности. – 2013. Харьковський історико-археологічний ежегодник. – Х.: ООО «НТМТ», 2013. – С. 304-311.

Сорочан С. С.

Культовые вещи в жизни и торговле Византийской империи (IV-IX века) // Византийская мозаика: Сборник публичных лекций Эллина-византийского лектория при Свято-Пантелеимоновском храме. – Х.: Майдан, 2013. – Т.1. – С.131-141.

Сорочан С. Б.

Душа Херсонеса // Интеллигенция: вчера и сегодня: монография / Науч. ред. проф. И. И. Кальной, проф. А. В. Горбань. – Симферополь: ИТ «АРИАЛ», 2014. – С. 10-30.

«Народ фульский»: язычники или христиане? Восточная Европа в древности и средневековье. Язычество и монотеизм в процессах политогенеза. XXVI Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашуто. Материалы конференции (Москва, 16-18 апреля 2014 г.). – М.: ИВИ РАН, 2014. – С. 246-250.

О банно-прачечном деле как виде рыночных услуг в Византии IV IX вв. // Древности – 2013. Харьковський історико-археологічний ежегодник– Харьков: ООО «НТМТ», 2013. – Вып. 12. – С. 85-93.

Оксфордское руководство по византистике / Ред. Э. Джеффрис, Дж. Хэлдон, Р. Кормак. – Вып. 1. – Нартекс. Byzantina Ukrainensia. – Т. 3. / Пер. с англ. В. В. Швеца / Гл. ред. Сорочан С. Б.; ред. Домановский А. Н., Михалицын П. Е., Чекаль А. Г. – Харьков: Майдан, 2014. – 516 с.

Размышления над критикой (К статье А.И. Айбабина о византийско-хазарском кондоминиуме в Крыму) // Хазарський альманах. – Киев; Харьков, 2014. – Т. 12. – С. 175-197.

Смерть в Византии // Византийская мозаика: Сборник публичных лекций Эллина-византийского лектория при Свято-Пантелеимоновском храме. – Х.: Майдан, 2013. – Т.1. – С.96-131.

Харьковская византистика: истоки, история, перспективы / С.Б. Сорочан, А.Н. Домановский // Византийская мозаика: Сборник публичных лекций Эллина-византийского лектория при Свято-Пантелеимоновском храме. – Х.: Майдан, 2014. – Т.2. – С.223-232.

Херсонес Таврійський / В. М.Зубар, С. Б. Сорочан // Енциклопедія історії України / Під. Ред. В. А. Смолія. – К.: Наукова думка, 2014. – Т. 10. – С.372-376.

Byzantine Studies in Kharkov: Origins, History and Perspectives / S.B. Sorochan, A.M. Domanyovskiy // Византийская мозаика: Сборник публичных лекций Эллина-византийского лектория при Свято-Пантелеимоновском храме. – Х.: Майдан, 2013. – Т.1. – С.232-240.

Столяренко С. М.

Об отношении латинян к женщине в итальянских колониях Северного Причерноморья в XIV-XV вв. // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы IX Международной научной конференции (Харьков, 30–31 октября 2014 г.). – Харьков: ООО «НТМТ», 2014. – С. 71.

Супрун Н. О.

О кремации в контексте погребального обряда Херсонеса-Херсона // Історія Релігій в Україні: науковий щорічник. – Львів: Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії; Вид-во «Логос», 2014. – Книга I. – С. 3-12.

О трансформации погребального обряда в херсонесе-Херсоне на примере церемонии захоронения // Византийская мозаика: Сборник публичных лекций Эллина-византийского лектория при Свято-Пантелеимоновском храме. – Х.: Майдан, 2013. – Т.1. – С.177-186.

Кладбище Херсонеса-Херсона: к вопросу о реконструкции религиозного мировоззрения // Византийская мозаика: Сборник публичных лекций Эллина-византийского лектория при Свято-Пантелеимоновском храме. – Х.: Майдан, 2014. – Т.2. – С.151-162.

КАФЕДРА НОВОЇ ТА НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Артамонова К. Ю.

Кипр: от Османского господства к британскому правлению (последняя четверть XIX в.) // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 67-ї міжнародної конференції 25 квітня 2014 р. – С. 108-109.

Гусейнов М. Н.

«Синяя книга» 1916 года в контексте антитурецкой пропаганды Великобритании в годы Первой мировой войны // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 67-ї міжнародної конференції 25 квітня 2014 р. – С. 94-95.

Йолкін А. І.

В поисках лучшей доли: русские студенты-эмигранты в Польше в 20–30-е гг. XX ст. // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – No:1117. Сер. «Історія». – Вип. 48. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – С.134-143.

Харьковский выбор: научная и педагогическая деятельность преподавателей в Харьковском университете (XIX – начало XX вв.) // Видатні поляки Харкова. – Т. V. – Харків, 2013. – С. 52-62.

Крютченко М. Л.

«Цанковистская» концепция решения болгарского национального вопроса (1883–1903 гг.): особенности становления и развития // Матеріали третього Міжнародного науково-методичного семінару з болгарської мови, літератури, культури та історії (15–16 травня 2014 р.). – Бердянськ: БДПУ, 2014. – С. 116-119.

Луценко С. М.

Почтовая открытка как средство колониальной пропаганды в Германии в конце XIX в. – в начале XX в. // Глобальні військово-політичні протистояння у XX ст.: світовий та регіональний вимір (до 100-річчя Першої світової війни): матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Запорізький національний ун-т. – Запоріжжя, 2014. – С. 170-175.

Миколенко Д. В.

Диктатор або ефективний державник: суперечливий образ Стефана Стамболова у болгарській історіографії і публіцистиці періоду Третього болгарського царства / Д. В. Миколенко // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. – Чернігів, 2014. – Вип. 123. – Серія: Історичні науки № 10. – С. 156-163.

Внешняя политика С. Стамболова и правительств Народно-либеральной «стамболовистской» партии Болгарии в оценке советской историографии периода НЭПА и Сталинского режима // Известия на института за исторически изследвания Българскаакадемия на науките. Сборник в чест на проф. д. и. н. Стефан Дойнов. – Т. XXXI. – 2014. – С. 287-302.

Зовнішня політика С. Стамболова і урядів народно-ліберальної «Стамболовистської» партії Болгарії в оцінці радянської історіографії періоду сталінського режиму // Історіографічні дослідження в Україні. – К.: НАНУ. Інституту історії України, 2014. – Вип. 24. – С. 97-114.

Політика уряду С. Стамболова щодо македонського питання в оцінці Петара Поп Арсова // Українсько-македонський збірник. – К., 2014. – Вип. 6. – С. 71-79.

Моргун О. В.

Разбойничество в балканских провинциях Османской империи и аяны (конец XVIII начало XIX в.) // Материалы Международного молодежного научного форума «ЛОМОНОСОВ-2014». – М.: МАКС Пресс, 2014. – С. 1-3.

Становление откупной системы и чифтлик в Османской империи (конец XVI – XVIII вв.) // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – 2014. – № 1134. Серія «Історія». – Вип. 49. – С. 107-119.

«Эпоха тюльпанов» (1718–1730 гг.): начало европеизации Османской империи // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 67-ї міжнародної конференції 25 квітня 2014 р. – Харків, 2014. – С. 96-98.

Попов А.

Символика корпуса Капы-кулу в контексте идеологии Османской империи (конец XIV – начало XIX вв.) // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 67-ї міжнародної наукової конференції. – 25 квітня 2014 р. – С. 96–98.

Пугач Є. П.

Мой первый декан // Историк по презванию И. Л. Шерман. Очерки и воспоминания. – Харьков, 2014. – С. 94-96.

Станчев М. Г.

Жизненный путь Христиана Раковского. Европейизм и большевизм: неоконченная дуэль / Г. Чернявский, М. Станчев, М. Тортика (Лобанова). – М.: ЗАО изд-во Центрполиграф, 2014. – 557 с.

Становлення українсько-македонських міждержавних відносин очима дипломатів (кінець XX – початок XXI ст.) / М. Г. Станчев, В. А. Москаленко // Українсько-македонський науковий збірник. – Вип. 6. – К., 2014. – С. 126-133.

Харьковская школа болгаристики в 1991–2013 гг.: предварительные итоги / М. Г. Станчев, С. Ю. Страшнюк // Бесарабските българи: история, култура, език / Ин-т за култ. насл. към Акад. на науките на Молд., Науч. Дружество на българистите в Респ. Молд.; ред. кол.: Н. Червенков, И. Думиника (и др.). – Кишинев: Lexon-Plus, 2014. – С. 336-352.

Intimintate si militantism socialist in prag de razboi. Scrorile Alexandrinei Alexsandrescu (Codreanu) carte Cristian Racovski (martie-august 1916) / F. Solomon, M. Stanchev // Arshiva Moldavie. – V. (2013). Regista publicata sub egida Societatii de Studii Istorice din Romania. – Jasi. – 2014. – P. 387-422.

Страшнюк С. Ю.

Доктору исторических наук М. Г. Станчеву – 60 // Дриновський збірник / Дриновски сборник. – Харків – Софія: акад. вид-во «Марін Дринов», 2013. – Т. 5. – С. 458-464.

В. Бакиров, С. Страшнюк. Македонистика в Харьковском университете: от упадка к возрождению (1917–2012 pp.) // Українсько-македонський збірник / Украинско-македонски научен зборник. – Вип. 6. – Київ, 2014. – С. 107-125.

Чернявский Л. С.

Профсоюзная пропаганда во внешней политике СССР (1945–1956 гг.) // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Серія «Історія». – 2014. – № 1117: Історія. – Вип. 48. – С. 159-169.

Чувпило О. О.

Індійський національно-визвольний рух на першому етапі Другої світової війни (1939–1940 pp.) // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Серія «Історія». – 2014. – № 1117: Історія. – Вип. 48. – С. 170-187.

Уллах П. Е.

Американские военные поставки Пакистану в 1971–1972 гг.: опыт «заклятой» дружбы // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 67-ї міжнародної конференції 25 квітня 2014. – Харків, 2014. – С. 102-103.

КАФЕДРА ІСТОРІОГРАФІЇ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ТА АРХЕОЛОГІЇ**Вовк О. І.**

Вшанування в Харківському університеті 240-ї річниці від дня народження В. Н. Каразіна // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – № 1117. Серія : «Історія». – Вип. 48. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – С. 247–249.

В. Н. Каразін як електротехнік : дискусійне питання історіографічного образу // Вісник НТУ «ХПІ». – № 1073. Серія : «Історія науки і техніки». – Вип. 30. – Х. : НТУ «ХПІ», 2014. – С. 45–54.

В. Н. Каразін у пам'ятниках та пам'ятних місцях Харкова // «Луцьківські читання». Матеріали науково-практичних семінарів (2010–2014 рр.) / Уклад. : С. М. Куделко, О. Г. Павлова. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – С. 168–173.

Світогляд та діяльність В. Н. Каразіна (до 215-ї річниці Харківської єпархії) // Каразінські читання (історичні науки) : Тези доповідей 67-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 25 квітня 2014 р.). – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – С. 212–213.

Деятельность В. Н. Каразина по сохранению культурного наследия Слободской Украины // Проблемы музеезнания, збереження та відновлення історичної пам'яті (до 85-річчя Харківської державної академії культури та 25-річчя відкриття першого в Україні музейного відділення ХДАК) : матеріали всеукраїнської науково-теоретичної конференції, 14–15 травня 2014 р. – Х. : ХДАК, 2014. – С. 58–59.

Іващенко В. Ю.

Музей історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: історія, сьогодення, перспективи (до 40-річчя з дня урочистого відкриття) / В. Ю. Іващенко, І. В. Калініченко, О. С. Марченко // «Луцьківські читання». Матеріали науково-практичних семінарів (2010–2014 рр.). – Х., 2014. – С. 106-114.

Музейний комплекс Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: історія, сучасний стан, перспективи // Проблеми збереження і використання культурної спадщини в Україні: Матеріали II Всеукр. наук.-практич. конф., присвяченої 10-й річниці надання Свято-Успенському монастиреві статусу Лаври (2004), 170-річчю відновлення Святогірського Успенського монастиря (1844), 80-річчю створення краєзнавчого музею М. В. Сибільовим у Святогорську (м. Святогірськ, 25–26 вересня 2014 р.). – Донецьк, 2014. – С. 159-164.

Музеї ВНЗ Харкова в умовах інформатизації музейного простору // Проблеми музеезнання, збереження та відновлення історичної пам'яті (до 85-річчя Харківської державної академії культури та 25-річчя відкриття першого в Україні музейного відділення ХДАК) // Матеріали всеукраїнської науково-теоретичної конференції 14 – 15 травня 2014 р. – Х., 2014. – С. 18-19.

Бісквітна фабрика / В. Ю. Іващенко, О. С. Марченко // Харківщина: енциклопед. слов. / Харків. облрада; Харків. облдержадм.; ред. рада: С. І. Чернов, В. С. Бакіров, М. І. Тітов та ін.; редкол. С. І. Посохов (голова), К. В. Астахова, С. М. Куделко та ін. – Х., 2014. – С. 42.

Борман Григорій Миколайович / В. Ю. Іващенко, О. С. Марченко // Харківщина: енциклопед. слов. / Харків. облрада; Харків. облдержадм.; ред. рада: С. І. Чернов, В. С. Бакіров, М. І. Тітов та ін.; редкол. С. І. Посохов (голова), К. В. Астахова, С. М. Куделко та ін. – Х., 2014. – С. 51.

Ванцетті Тіт Лаврентійович / В. Ю. Іващенко // Харківщина: енциклопед. слов. / Харків. облрада; Харків. облдержадм.; ред. рада: С. І. Чернов, В. С. Бакіров, М. І. Тітов та ін.; редкол. С. І. Посохов (голова), К. В. Астахова, С. М. Куделко та ін. – Х., 2014. – С. 58.

«Ведмедик» / В. Ю. Іващенко, О. С. Марченко // Харківщина: енциклопед. слов. / Харків. облрада; Харків. облдержадм.; ред. рада: С. І. Чернов, В. С. Бакіров, М. І. Тітов та ін.; редкол. С. І. Посохов (голова), К. В. Астахова, С. М. Куделко та ін. – Х., 2014. – С. 61.

Кромський Дмитро Костянтинович / В. Ю. Іващенко, О. С. Марченко // Харківщина: енциклопед. слов. / Харків. облрада; Харків. облдержадм.; ред. рада: С. І. Чернов, В. С. Бакіров, М. І. Тітов та ін.; редкол. С. І. Посохов (голова), К. В. Астахова, С. М. Куделко та ін. – Х., 2014. – С. 194 – 195.

Ланг Йосип / В. Ю. Іващенко // Харківщина: енциклопед. слов. / Харків. облрада; Харків. облдержадм.; ред. рада: С. І. Чернов, В. С. Бакіров, М. І. Тітов та ін.; редкол. С. І. Посохов (голова), К. В. Астахова, С. М. Куделко та ін. – Х., 2014. – С. 204.

Міський електротранспорт Харкова / В. Ю. Іващенко // Харківщина: енциклопед. слов. / Харків. облрада; Харків. облдержадм.; ред. рада: С. І. Чернов, В. С. Бакіров, М. І. Тітов та ін.; редкол. С. І. Посохов (голова), К. В. Астахова, С. М. Куделко та ін. – Х., 2014. – С. 236.

Роммель Христофор / В. Ю. Іващенко // Харківщина: енциклопед. слов. / Харків. облрада; Харків. облдержадм.; ред. рада: С. І. Чернов, В. С. Бакіров, М. І. Тітов та ін.; редкол. С. І. Посохов (голова), К. В. Астахова, С. М. Куделко та ін. – Х., 2014. – С. 314 – 315.

«Харків'янка» кондитерська фабрика / В. Ю. Іващенко, О. С. Марченко // Харківщина: енциклопед. слов. / Харків. облрада; Харків. облдержадм.; ред. рада: С. І. Чернов, В. С. Бакіров, М. І. Тітов та ін.; редкол. С. І. Посохов (голова), К. В. Астахова, С. М. Куделко та ін. – Х., 2014. – С. 403.

Шад Йоган / В. Ю. Іващенко // Харківщина: енциклопед. слов. / Харків. облрада; Харків. облдержадм.; ред. рада: С. І. Чернов, В. С. Бакіров, М. І. Тітов та ін.; редкол. С. І. Посохов (голова), К. В. Астахова, С. М. Куделко та ін. – Х., 2014. – С. 420 – 421.

Каплін О. Д.

Душа и прочное дело жизни. В. А. Воропаев. Николай Гоголь: Опыт духовной биографии. 2-е изд., испр. и доп.– М.: Паломник, 2014. / рец. А. Д. Каплин // Москва (журн.).– 2014. – № 8. – С.132–134.

О. А. Гончарова. «Говори смело то слово, что тебе Бог дал»: памяти Ю.Н. Говорухи-Отрока / А. Д. Каплин, http://ruskline.ru/analitika/2014/08/8/govori_smelo_to_slovo_chno_tebe_bog_dal_pamyati_yun_govoruhiotroka

Гоголь и Православие // Православное книжное обозрение. – М., 2014. – № 9. – С. 62-63.

Аскоченский В. И. За Русь святую / А. Д. Каплин. – М.: Ин-т русск. цив., 2014.– 784 с.

Н. Ф. Сумцов. Народный быт и обряды / А. Д. Каплин. – М.: Ин-т русск. цив., 2014.– 688 с.

Б. В. Шергин. Отцово знание. Поморские были и сказания / А. Д. Каплин. – М.: Ин-т русск. цив., 2014.– 704 с.

А. Н. Муравьев. Путешествие по святым местам русским / А. Д. Каплин. – М.: Ин-т русск. цив., 2014.– 768 с.

Исторический контекст появления триады «Православие, самодержавие, народность», её интерпретации и значение / А. Д. Каплин, М. И. Боброва // Російська імперія у XIX – на початку XX ст. Влада і суспільство: механізми взаємодії: зб. наук. статей – Чернівці, 2014. – С. 287-298.

Кісельова Ю. А.

Дисциплінація історіографії як епіфеномен професіоналізації історичного знання (на матеріалі імператорського Харківського університету) / Ю. А. Кісельова // Люди и тексты. Исторический альманах: «Заказ» на историю? Актуализация информационного пространства прошлого. – М. : Институт всеобщей истории РАН, 2014. – С. 219–241.

К вопросу об этическом измерении историографической критики (на материалах Императорского Харьковского университета) / Ю. А. Киселева // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Професійна етика історика у міждисциплінарному просторі. – Дніпропетровськ, 2014. – С. 211–222.

Становлення та розвиток історіографії в імператорському Харківському університеті : монографія / Ю. А. Кісельова. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – 252 с.

Становлення та розвиток історіографії як навчальної та наукової дисципліни в імператорському Харківському університеті : автореф. дис. на здобуття вченого ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06. – «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». – Дніпропетровськ, 2014. – 21 с.

[Рецензія] / Юлія Кісельова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.historians.in.ua/index.php/en/novi-knizhki/1369-pollak-martin-mrets-u-bunker-i-istoriia-moho-batka-per-z-nimetskoi-nelia-vakhovska-chemivtsi-knyhu-khkh-i-2014-248-s>. – Рец. на кн. : Поллак Мартін. Мрець у бункері. Історія мого батька / пер. з німецької Неля Ваховська. – Чернівці : Книги – XXI, 2014. – 248 с.

Красько О. І.

«Устные воспоминания» в контексте изучения студенческого строительного движения (по материалам ССО Харьковского университета) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Вип. 17. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – С. 265–274.

Куделко С. М.

«Время собирать камни»: к изданию книги «Свято-Антоніївська церква» / С. М. Куделко, М. В. Проценко // Возрождение духовности в современном мире. Матер. III Международн. науч.-практ. конф. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – С. 77–78.

«Луньовські читання». Матеріали науково-практичних семінарів (2010–2014 рр.) / С. М. Куделко, О. Г. Павлова [укл.]. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – 202 с.

Автобиографические тексты историка – значимый элемент жанрового разнообразия историографии: заметки к теме // Харківський історіографічний збірник. – Х., 2014. – Вип. 13. – С. 156–165.

Аттрактивность и содержательность экскурсии: две стороны одной медали / С. М. Куделко, М. В. Проценко // «Луньовські читання». Матеріали науково-практ. сем. (2010–2014 рр.). – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – С. 164–166.

Василь Каразін біля витоків формування науково-технічної інтелігенції / С. М. Куделко, О. І. Вовк // Українознавчий альманах. – К., 2013. – Вип. 14. – С. 190–193.

Дмитрий Михайлович Дудко / С. М. Куделко, О. Г. Павлова // «Луньовські читання». Матеріали науково-практ. сем. (2010–2014 рр.). – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – С. 197.

Еврорегион «Слобожанщина»: проблемы трансграничного краеведения / С. М. Куделко, О. І. Вовк // Родной край: история и современность: материалы Всероссийской научн.-практ. конф. Сб. статей и докладов / Ред.-сост. Г. Т. Салахатдинова. – Набережные Челны, 2014. – С. 25–26.

Заметки о коммерции в Китае российского путешественника Е. П. Ковалевского // Матер. Международн. научн.-конф. IX «Колосницынские чтения» (16–17 апреля 2014). «Россия и Восток: культурные связи в прошлом и настоящем». – Екатеринбург: «ООО – ИРА УТК», 2014. – С. 22–25.

Из опыта работы над томом «Харьковская область» Свода памятников истории и культуры Украины // Краєзнавство і Учитель. 2014. – Х. : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2014. – С. 109–110.

Имя в истории университета / Раенко Л. В. Петр Васильевич Мандрыка: военный хирург. К 130-летию со дня рождения / автор-сост. Л. В. Раенко. – Х. : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2014 – С. 3.

Историк по призванию: Исая Львович Шерман (очерки и воспоминания) / Укл. С. М. Куделко. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – 144 с.

Непроторенными путями (об опыте работы Международной школы «Историко-культурное наследие еврорегиона „Слобожанщина“») / С. М. Куделко, М. В. Проценко // Традиционные культуры народов мира: история, интерпретация, восприятие. – Белгород: Политерра, 2014. – С. 75–79.

П. Т. Тронько и А. Ф. Лунев (к 100-летию со дня рождения П. Т. Тронько) / С. М. Куделко, О. Г. Павлова // «Луньовські читання». Матеріали науково-практ. сем. (2010–2014 рр.). – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – С. 196.

Передмова / С. М. Куделко, О. Г. Павлова // «Луньовські читання». Матеріали науково-практ. сем. (2010–2014 рр.). – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – С. 4.

Польское восстание 1863–1864 гг. и Харьковский императорский университет // Січневе повстання 1863–1864 рр. : історія, люди, мистецтво. Польський альманах. – 2014. – Т. 6. – С. 68–73.

Преподавание историографии в Харьковском университете (вторая половина XX – начало XXI вв.): к 50-летию кафедры историографии, источниковедения и археологии // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – № : 1117. Сер. «Історія». – Вип. 48. – 2014. – С. 199–208.

Програмні документи Кирило-Мефодіївського товариства та ідеї федералізму / С. М. Куделко, Н. В. Петренко // Т. Г. Шевченко: постать на тлі століть: Міжвузівська наук.-практ. конф., 5 бер. 2014 р. : [присвяч. 200-річчю з дня народж. Т. Г. Шевченка : тези] / редкол. : О. Черевко [та ін.], Харк. держ. ун-т харчування і торгівлі. – Х. : ХДУХТ, 2014. – С. 106–107.

Рецензія на другу книгу В. О. Черноморця «Історія слободи Пісочинської». У серії «Історія Пісочина» / Черноморець В. О. Історія Слободи Пісочинської. – Кн. 2. – Х. : С.А.М., 2013. – С. 3.

Харьков – город-космополит или место встречи национальных культур? // Традиционные культуры народов мира: история, интерпретация, восприятие. Матеріали междунар. научн.-практ. конф. – Белгород: НПЦ «Политерра», 2013. – С. 108–111.

Передмова / [О. Г. Павлова, С. М. Куделко] // «Луньовські читання» Матеріали науково-практ. сем. (2010–2014 рр.). – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – С. 4.

Мизгін К. В.

Римские монеты из собрания Харьковского исторического музея / В. В. Булычева, К. В. Мызгин // Записки отдела нумизматики и торевики Одесского археологического музея. – Вып. II. – Одесса, 2014. – С. 75-104.

Новий скарб римських денаріїв з околиць села Старі Валки / С. В. Кодацький, К. В. Мизгін // Від веденів до Русі. – Київ-Харків: Майдан, 2014. – С. 225-244.

«Обол Харона» в погребальній традиції населення черняхівської культури: а был ли? // ПриPONTийский меняла: деньги местного рынка. Тезисы докладов и сообщений III Международного Нумизматического Симпозиума. – Севастополь, 2014. – С. 29-31.

Приток римских денариев I-II веков нашей эры на территорию черняхівської культури в свете хронологической структуры и территориального распределения монетных кладок / К. Мызгин, А. Дымовский // Черняхівська культура. OIUM. – № 4. – Київ, 2014. – С. 82-95.

Южная граница ареала черняхівської культури в днепро-донецкой лесостепи: современные представления / М. В. Любичев, К. В. Мызгин // Черняхівська культура. OIUM. – № 4. – Київ, 2014. – С. 58-71.

Римские монеты в позднейших контекстах на территории Восточной Европы / К. В. Мызгин // Нумизматические чтения Отела нумизматики Государственного исторического музея 2014 года. Материалы докладов и сообщений. – Москва, 2014. – С. 9-13.

О времени появления подвесок из золотых римских монет в Европейском Барбарикуме // К. В. Мызгин / Другія Навуковья Читанні пам'яті прафесара Валянціна Навумавіча Рабцэвіча (1934-2008). Праграма і тэзісы дакладаў. – Мінск-Нясвіж, 2014. – С. 17-18.

Находки римских монет на территории белорусского и украинского Полесья (бассейн р. Припять) / К. В. Мызгин, В. М. Сидорович // Другія Навуковья Читанні пам'яті прафесара Валянціна Навумавіча Рабцэвіча (1934-2008). Праграма і тэзісы дакладаў. – Мінск-Нясвіж, 2014. – С. 16-17.

Кошелек полоторных грошей Сигизмунда III с денарием Тита из Житомирской области / А. С. Бойко-Гагарин, К. В. Мызгин // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – № : 1117. Сер. «Історія». – Вип. 48. – С. 242-248.

Практикум з основ археології. Навчально-методичний посібник для студентів 1 курсу історичного факультету для практичних занять з курсу «Основи археології» / М. В. Любичев, К. В. Мизгін, К. Г. Варачова. – Харків: С.А.М., 2014. – 132 с.

Alexandria Troas, Goths and gold coins or how Roman technologies spread to the Barbarians / A. Bursche, K. Myzgin // Abstracts of European Association of Archaeologists 20th Annual Meeting. 10-14 September, 2014. – Istanbul, 2014. – P. 47-48.

Monuments of the Late Roman Period – early Great Migration Period in the Dnieper-Donets forest-steppe: main results and problems of studying / M. Liubichev, K. Myzgin // Journal of Ancient History and Archaeology. – Vol. 1. – No 3. – 2014. – P. 44-79.

Павлова О. Г.

Основи музейної педагогіки А. Ф. Луньова // «Луньовські читання». Матеріали науково-практичних семінарів (2010-2014 рр.). – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – С. 5-14.

Уклін Кобзарю Слобожанського краю // Україна Тараса Шевченка: історико-краєзнавчі нариси / Упорядн.: Р. В. Манківська, В. М. Мельниченко; передм. О. П. Реєнта, Л. М. Новохатько; голова ред. ради Л. М. Новохатько; голов. ред. О. П. Реєнт; худож.-оформлювач О. М. Іванова; М-во культури України, Нац. спілка краєзнавців України. – Харків: Фоліо, 2014. – С. 502– 518.

Был моим преподавателем // Историк по призванию: Исая Львович Шерман (очерки и воспоминания) / кол. монография, сост. С. М. Куделко. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – С. 88-89.

Элементы художньо-эстетичної освіти у середніх навчальних закладах Харкова першої половини XIX ст. // Краєзнавство і учитель: тези доповідей міжнародної наукової конференції (28 лютого 2014 р., Україна, Харків). – Харків: Колегіум, 2014. – С. 88-90.

У гостях у муз: із досвіду проведення музейної практики на історичному факультеті ХНУ імені В. Н. Каразіна // Проблеми музеєзнавства, збереження та відновлення історичної пам'яті» (до 85-річчя Харківської державної академії культури та 25-річчя відкриття першого в Україні музейного відділення ХДАК): матеріали всеукр. наук.-теорет. конф., 14–15 трав. 2014 р. / [редкол.: В. М. Шейко та ін.]. – Харків: ХДАК, 2014. – С. 86-87.

Шевченкіана Пархомівського художнього музею імені А.Ф.Луньова // Краєзнавча Шевченкіана України. Матеріали XIII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка, м. Канів, 24-25 жовтня 2014 р. / За заг. ред. О. П. Реєнта. – Черкаси, 2014. – С. 210-215.

Образцы традиционной культуры Слобожанщины в коллекции Пархомовского художественного музея имени А. Ф. Лунёва // Традиционные культуры народов мира: история, интерпритация, восприятие. Материалы международной-научно-практической конференции. – Белгород: ИПЦ «Политера», 2013. – С.141-145.

Практичні заняття в системі підготовки архівістів: 3 досвіду роботи історичного факультету ХНУ імені В.Н.Каразіна // Тези доповідей VII науково-технічної конференції НДІ мікрографії «Сучасний стан та проблемні питання страхового фонду документації, перспективи розвитку та взаємодії» (22-23 травня 2014 р. м. Харків) – Х.: НДІ мікрографії, 2014. – С. 68-69.

Тарас Шевченко і Харківський університет (до 200-річчя Кобзаря) / О. Г. Павлова, М. В. Проценко. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна. – 2014. – 20 с.

Афанасій Федорович Луньов у образотворчому мистецтві: Альбом / Укл. О. Г. Павлова. – Х., 2014. – 14 с.

П. Т. Тронько и А. Ф. Лунёв (к 100-летию со дня рождения П. Т. Тронько) / О. Г. Павлова, С. М. Куделко // Луньовські читання». Матеріали науково-практичних семінарів (2010–2014 рр.). – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – С. 196.

Дмитрий Михайлович Дудко. / О. Г. Павлова, С. М. Куделко // Луньовські читання». Матеріали науково-практичних семінарів (2010–2014 рр.). – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – С. 197.

Традиції народного мистецтва в творчості Р. Я. Петрової // Традиційна культура в умовах глобалізації: народна музика та декоративне мистецтво в світовому цивілізаційному просторі: матеріали науково-практичної конференції (22-23 серпня 2014 р.) – Харків, 2014. – С. 230–233.

Постать музеєзнавця А. Ф. Луньова в контексті образотворчого мистецтва (до 95-річчя від дня народження) // Ніжинська Старовина. – 2014. № 18(21). – С. 207-212.

Посохов С. І.

Кафедра как институциональная общность: юбилейные заметки // Харківський історіографічний збірник. – Х., 2014. – Вип. 13. – С. 4-19.

Киевский университет // Россия в Первой мировой войне, 1914–1918: энц в 3-х т. – М.: РОССПЭН, 2014. – Т.2. – С. 56-57.

Лев Зиновьевич Копелев и Харьковский университет: воспоминания и документы // Харківський історіографічний збірник. – Х., 2014. – Вип. 13. – С. 285-315.

Между сакральным и светским: мемориальные практики в российской университетской традиции XIX – начала XX века // Російська імперія у XIX – на початку XX ст.. Влада і суспільство: механізми взаємодії. – Чернігів, 2014. – С. 125-141.

Профессорский стиль и качество жизни в университетских городах Российской империи первой половины XIX в. // Tractus aevorum. – Белгород, 2014. – Т. 1. – С. 78-96.

Современная культура и исторический оптимизм: вместе или врозь? // Люди и тексты. Исторический альманах. Информационное пространство истории. – М., 2014. – С. 28-50.

Те саме // Філософія спілкування: філософія, психологія, соціальна комунікація. – Х., 2014. – №7. – С. 28 – 38.

Университет и город в Российской империи (вторая половина XVIII – первая половина XIX вв.). – Х.: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2014. – 364 с.

Этические проблемы исторической имагологии // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Професійна етика історика у міждисциплінарному просторі: [міжвуз. Зб. наук. праць] / ред. кол.: О. І. Журба (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 2014. – С. 115-130.

Те саме (скорочений варіант) // Новая локальная история. – Ставрополь, 2014. – С. 273-281.

Университетская реформа 1863 г. в ряду Великих реформ: историографический аспект // Мир историка: историографический сборник. – Омск, 2014. – Вип. 9. – С. 81-102.

Харьковский университет // Россия в Первой мировой войне, 1914-1918: энц в 3-х т. – М.: РОССПЭН, 2014. – Т.3. – С. 502-503.

Воспоминания о Харьковском университете профессора Людвиг Якоба // Харківський історіографічний збірник / С. І. Посохов, С. А. Чухлий. – Х., 2014. – Вип. 13. – С. 218-259.

Рецензія: Kancelaria organów władzy w Galicji. Wybór źródeł, wstęp i opracowanie A. Górac i K. Latawies, Lublin 2012. – 238 s. // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – № : 1117. Сер. «Історія». – Вип. 48. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – С. 285-287.

Передмова // Историк по призванию: Исая Львович Шерман (очерки и воспоминания). – Х.: ХНУ, 2014. – С. 7-8.

The results of an international research project “Ubi universitas, ibi Europa” / S. I. Posokhov, A. Yu. Andreev // Tractus Aevorum. – Белгород, 2014. – № 1(2). – С. 239-244.

Те саме // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – № : 1117. – Серія «Історія». – Вип. 48. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – С. 255-261.

Понятие «этноисториографические стереотипы»: ремарки к интерпретациям // Свой – другой – чужой в коммуникативном пространстве контактных зон: Материалы Всерос. науч. конф. – М., 2014. – С. 106 – 108.

Музей археології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна на шляху оновлення // Проблеми музеєзнавства, збереження та відновлення історичної пам'яті: матеріали Всеукр наук-теор конф. – Х., 2014. – С. 15-16.

Посохов С.І., Чухлий С.А. Воспоминания о Харьковском университете профессора Людвиг Якоба // Харківський історіографічний збірник. – Х., 2014. Вип. 13. – С. 218-259;

Рачков Є. С.

База данных «Символы и эмблемы классических университетов Украины»: принципы построения и предварительные результаты анализа // Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер». № 42. Материалы XIV конференции АИК. Октябрь 2014. – М., 2014. – С. 125-126.

Контент-аналіз символів та емблем Харківського університету кінця XX – початку XXI ст. // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 67-ї Міжнародної наукової конференції (м. Харків, 25 квітня 2014 р.). – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2014. – С. 19-20.

Використання корпоративних символів та емблем в обрядах переходу (на матеріалах Харківського університету) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Вип. 17. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – С. 286-292.

Використання корпоративних символів та емблем в обрядах переходу в Харківському університеті // Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес: тези доповідей Міжнар. наук.-теор. конф. студ. і аспір., м. Харків, 8 – 9 квітня 2014 р. – Х.: НТУ«ХП», 2014. – С. 78-79.

Музейна виставка «Символи та емблеми Харківського університету» // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Вип. 17. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – С. 311-313.

Символи та емблеми Харківського університету (1933 – 1991 рр.): візуальний образ радянського ВНЗ // Історичні етюди: [зб. наук. пр.] / під ред. д-ра іст. наук, проф. С. І. Світленка. – Дніпропетровськ: Пороги, 2014. – Вип. 4. – С. 250-252.

Університетські історії та їх символи (на прикладі символів та емблем Харківського університету XX – початку XXI ст.) // Шевченківська весна – 2014: історія: матеріали XII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів і молодих вчених, м. Київ, 25 – 28 березня 2014 р. – К.: Логос, 2014. – С. 538-541.

Символи та емблеми Харківського університету XIX – початку XX ст.: державні чи корпоративні? // Російська імперія у XIX – на початку XX ст. Влада і суспільство: механізми взаємодії: збірник наукових статей. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2014. – С. 141-151.

Символи та емблеми Харківського університету кінця XX – початку XXI ст.: на шляху до створення нової корпоративної символіки // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Серія «Історія». – 2014. – Вип. 48. – С. 221-228.

Скирда В. В.

Юрию Владимировичу Буйнову – 60 / В. В. Скирда, Д. С. Гречко, П. Е. Викторова // Древности–2013. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Х.: ТОВ «НТМТ», 2013. – С.362-366.

Археологічна проблематика на XII археологічному з'їзді / В. В. Скирда, І. М. Скирда // Проблемы истории и археологии Украины. Материалы IX Международной научной конференции. 30-31 октября 2014 г. – Харьков, 2014. – С. 79-80.

Філіпенко Л. В.

«Ідейні» жіночі журнали в Російській імперії початку XX століття: становлення та еволюція. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – 368 с.

Харламова А. О.

Торчеські поховання в середній течії Сіверського Дінця // Проблеми збереження і використання культурної спадщини в Україні. Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 10-й річниці надання Свято-Успенському монастиреві статусу Лаври (2004), 170-річчю відновлення Святогірського Успенського монастиря (1844), 80-річчю створення красназничого музею М. В. Сібільовим у Святогірську (1934). 25-26 вересня 2014 року, м. Святогірськ Донецької обл. – Донецьк, 2014. – С. 233-237.

Хоружа М. В.

Поховання в дромосі катакомб Верхньосалтівського могильника // Археологія. – 2014. – № 2. – С. 99-108.

Бронзовые подвески в виде коней из катакомбных захоронений салтово-маяцкой культуры (по коллекции Харьковского исторического музея) // Проблемы истории и археологии Украины. Материалы IX Международной научной конференции. – Харьков: «НТМТ», 2014. – С. 58.

Половозрастная дифференциация детских погребений по материалам катакомбных могильников Верхне-Салтовского археологического комплекса // Верхнедонской археологический сборник. – Вып. 6. – Липецк, 2014. – С. 438-448.

Чухлій С. О.

Историк Михайло Васильович Клочков (1877-1952). – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – 188 с.

Шрамко І. Б.

Новый погребальный комплекс среднескифского времени могильника Скоробор // Феномен Бельского городища – 2014. – Київ-Полтава, 2014. – С. 128-130.

Землянка раннескифского времени из зольника № 28 Западного Бельска // Проблемы истории и археологии Украины. Материалы IX Международной научной конференции. 30-31 октября 2014 г. – Харьков, 2014. – С. 33.

Дослідження Більського городища / І. Б. Шрамко, С. А. Задніков // Археологічні дослідження в Україні 2013 р. – Київ, 2014. – С. 225–226.

Дослідження Більського городища у 2013 р. / І. Б. Шрамко, С. А. Задніков // Археологічні дослідження Більського городища – 2013. – Київ – Котельва, 2014. – С. 5-61.

Дослідження курганів у могильнику Скоробір / В. В. Приймак, І. Б. Шрамко, С. А. Задніков // Археологічні дослідження в Україні 2013 р. – Київ, 2014. – С. 212–213.

Роботи на Більському городищі / І. Б. Шрамко, С. А. Задніков // Археологічні дослідження в Україні 2012 р. – Київ, 2013. – С. 287-288.

Щебликіна А. О.

Проблеми жіночої гімназійної освіти на сторінках «Журнала Міністерства народного просвічення» // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Вип. 17. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – С. 301-309.

КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Бердута М. З.

Назавжди в пам'яті // Историк по призванию И. Л. Шерман. Очерки и воспоминания. – Харьков, 2014. – С. 74.

Єремєєва К. А.

Применение технологий реляционных баз данных при исследовании политического юмора советской Украины / Е. А. Єремєєва, В. А. Куликов // Информатика, математическое моделирование, экономика: Сборник научных статей по итогам Четвертой Международной научно-практической конференции, г. Смоленск, 23-25 апреля 2014 г. В 4-х томах. Т. 1. – С.94-100.

«Коммунист – оптимист?» Как измерить «бодрость духа» общества (на примере контент-анализа советского политического юмора) // Информационный бюллетень ассоциации «История и компьютер». – № 42, октябрь 2014. – С. 90-91.

Изучение советского юмористического дискурса с помощью технологий баз данных: на материалах журнала «Перец» и советских политических анекдотов // Историческая информатика: информационные технологии и математические методы в исторических исследованиях и образовании, Исторический факультет Алтайского госуниверситета, исторический факультет Московского госуниверситета имени В.М. Ломоносова, Ассоциация «История и компьютер». – № 6 (4). – 2013. – С. 14-24.

Потребительский идеал в юмористическом дискурсе Советской Украины: контент-анализ советских анекдотов и текстов журнала «Перец» / Е. А. Єремєєва, В. А. Куликов // RES HISTORICA: CZASOPISMO INSTYTUTU HISTORII UMCS. – Lublin:UMCS – 2013. № 36. – S. 261-272.

Захарченко Є. Ю.

«Во христе жандармствующие лъстецы»: образ дореволюционного приходского духовенства в советской историографии // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 67-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 26 квітня 2014 р.) – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – С. 14-15.

Від рукоположення до виходу на спочинок: повсякденні практики парафіяльного духовенства у XIX столітті (на матеріалах Харківської єпархії) // Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «II Міждисциплінарні гуманітарні читання». 26 лютого 2014 р., м. Київ. Тези доповідей. – К., 2014. – С. 59-60.

Między ustawodawstwem i rzeczywistością: życie codzienne rodzin duchowieństwa parafialnego diecezji charkowskiej w XIX – na początku XX wieku // Knowledge. Education. Low. Management. – Lodz [Poland], 2014. – №2(6). – P. 170-180.

Положение приходского провинциального духовенства Российской империи в XIX – начале XX в. // Границы и маркеры социальной стратификации в России XVII–XX вв.: Материалы первого Всероссийского научного семинара / Институт истории и археологии УрО РАН. — Екатеринбург: Банк культурной информации, 2014. – С. 147-154.

«Ми наливаемо, через це він п'є»: девіантна поведінка парафіяльного духовенства в XIX ст. (на матеріалі Харківської єпархії) // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна № 1119. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». – Вип. 18. – Харків, 2014. – С. 76-79.

Куликов В. О.

Александровский Южно-Российский завод АО Брянского рельсопрокатного железодельного, сталелитейного и механического завода // Россия в Первой мировой войне. 1914-1918: Энциклопедия: В 3 тт. / отв. ред. А. К. Сорокин. Т. 1. – Москва: Политическая энциклопедия, 2014. – С. 55–56.

Бизнес-история как научное направление // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2014. – № 1134. – Сер. «Історія». – Вип. 49. – С. 5–16.

«Гельферих-Саде М.» товарищество / Ю. А. Беликов, В. А. Куликов // Россия в Первой мировой войне. 1914-1918: Энциклопедия: В 3 тт. / отв. ред. А. К. Сорокин. Т. 1. – Москва: Политическая энциклопедия, 2014. – С. 481–482.

Донецкий (Дружковский) завод чугуноплавильный, железодельный и рельсопрокатный / С. В. Кривоносова, В. А. Куликов // Россия в Первой мировой войне. 1914-1918: Энциклопедия: В 3 тт. / отв. ред. А. К. Сорокин. Т. 1. – Москва: Политическая энциклопедия, 2014. – С. 636–637.

Индустриализация и образы городского ландшафта Промышленного Юга Российской империи // Информационный бюллетень ассоциации «История и компьютер». 2014. – № 42: Материалы XIV конференции АИК. Октябрь 2014 г. – Москва, 2014. – 230 с.

Іноземні підприємці як імпортери капіталу, інновацій та менеджменту в українських губерніях Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. // Український історичний журнал. – 2014. – Вип. 3 (№ 516). – С. 152–167.

Краматорского металлургического общества завод // Россия в Первой мировой войне. 1914-1918: Энциклопедия: В 3 тт. / отв. ред. А. К. Сорокин. Т. 2. – Москва: Политическая энциклопедия, 2014. – С. 134–135.

Международная конференция по бизнес-истории (Франкфурт-на-Майне, 16-17 марта 2014 года) // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2014. – № 1134. – Сер. «Історія». – Вип. 49. – С. 242–245.

Международная научная конференция «История профессий в ретроспективе: анализ источников к технологиям обработки данных». 4–6 октября 2013 г. Барнаул, Российская Федерация / Кончаков Р.Б., Куликов В.А. // Историческая информатика: Информационные технологии и математические методы в исторических исследованиях и образовании. – 2013. – № 3. – С. 102–103.

«Наваль» // Россия в Первой мировой войне. 1914-1918: Энциклопедия: В 3 тт. / отв. ред. А. К. Сорокин. Т. 2. – Москва: Политическая энциклопедия, 2014. – С. 469–470.

Никополь-Мариупольский завод // Россия в Первой мировой войне. 1914–1918: Энциклопедия: В 3 тт. / отв. ред. А. К. Сорокин. Т. 2. – Москва: Политическая энциклопедия, 2014. – С. 529.

Петровский (Енакиевский) металлургический завод // Россия в Первой мировой войне. 1914-1918: Энциклопедия: В 3 тт. / отв. ред. А. К. Сорокин. Т. 3. – Москва: Политическая энциклопедия, 2014. – С. 701–702.

Русское судостроительное акционерное общество // Россия в Первой мировой войне. 1914-1918: Энциклопедия: В 3 тт. / отв. ред. А. К. Сорокин. Т. 3. – Москва: Политическая энциклопедия, 2014. – С. 112–113

У боротьбі з традиціоналізмом: управлінські практики іноземних промисловців Півдня Росії наприкінці XIX – на поч. XX ст. // Україна модерна: Електронний ресурс: <http://www.uamoderna.com/md/251-251>. – 11.04.2014 р.

Управленческая революция и профессионализация менеджмента промышленных предприятий Юга России в конце XIX – начале XX века // Информационный бюллетень ассоциации «История и компьютер». – 2014. – № 41. – С. 210–219.

Шосткинский завод артиллерийский пороховой // Россия в Первой мировой войне. 1914-1918: Энциклопедия: В 3 тт. / отв. ред. А. К. Сорокин. Т. 3. – Москва: Политическая энциклопедия, 2014. – С. 631.

Communist decoding of the world: “Enthusiasm: Symphony of the Donbass” by Dziga Vertov // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2014. – № 1117. – Сер. «Історія». – Вип. 48. – С. 250–254.

Escaping paternalism: transfer of managerial models by foreign industrialists to South Russia in the late 19th – early 20th century // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2014. – № 1134. – Сер. «Історія». – Вип. 49. – С. 78–93.

Foreign Entrepreneurs and Industrialization in South Russia in the Late 19th and early 20th century // New Europe College Black Sea Link Program Yearbook 2012-2013 / ed. I. Vainovski-Mihai. – Bucharest: New Europe College, 2014. – P. 83–107.

Miért pont Donyecknél van háború / The Donbas Conflict and its Historical Roots // eJournal “444.hu”. URL: <http://tdr.444.hu/2014/12/14/miert-pont-a-donnal-van-haboru>. – 14.12.2014. [угорською].

Лапченко А. С.

Географічний розподіл селянських промислів УСРР в період непу (1921–1928 рр.) // Міжнародна науково-практична конференція (м. Херсон, 17-18 жовтня). – Херсон, 2014. – С. 52-57.

Кустарно-ремесленная деятельность крестьянства в СССР в период непа // Научная дискуссия: вопросы социологии, политологии, философии, истории. – Москва, 2014. – №2 (23) – С. 21-26.

Розвиток селянських кустарних промислів УСРР у роки НЕПу (1921–1928 рр.) // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 67-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 25 квітня 2014 р.). – С. 187-189.

Що спільного і чим відрізняються поняття «ремесло» і «промисел»? // Міжнародна науково-практична конференція (м. Одеса, 20-21 червня 2014 року). – Одеса, 2014. – С. 21-24.

Географічний розподіл селянських промислів УСРР в період непу (1921-1928 рр.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник молодих вчених. – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2014 – Вип. 17 – С. 139-148.

Лісенко С. В.

Навчальний процес у Харківському єпархіальному жіночому училищі (1854–1918 рр.) // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 67-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 25 квітня 2014 р.). – С. 215-216.

Передумови виникнення єпархіальних жіночих училищ в Україні (перша половина XIX ст.) // Одіссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології. Матеріали V-ї міжнародної конференції «Одеські читання – 2013». – С. 126-128.

Любавський Р. Г.

Реконструкція пространства соціалістического городка «Новый Харьков» / Р. Любавський // Бюллетень Асоціації «Історія і комп'ютер». Исторические исследования в цифровую эпоху: информационные ресурсы, технологии, методы. Специальный выпуск. – М., 2014. – С. 141-142.

Мотив «смерті» радянських іграх у 1920-1930-х рр. / Р. Любавський // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://historians.in.ua>

Волосник Ю. П., Любавський Р. Г. Переосмысливая историю американо-советского экономического сотрудничества в 1920-1930-е гг. Рецензия на книгу Б. М. Шпотова «Американский бизнес и Советский Союз в 1920 – 1930-е годы. Лабиринты экономического сотрудничества». – М.: Книжный дом «Либроком», 2013. – 320 с. / Ю П., Волосник, Р. Г. Любавський // Вісник Харківського національного університету. – №1134 : Серія «Історія». – Вип. 49. – Х., 2014. – С. 239-241.

Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-1930-ті рр. : автореф. дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Р. Г. Любавський. – Харків, 2014. – 18 с.

Етнічний склад населення Харківщини / Р. Г. Любавський // Харківщина: енциклопедичний словник / Ред. С. І. Посохов, К. В. Астахова, С. М. Куделко. – Х. : Золоті сторінки, 2014. – С. 123-124.

«Новий Харків» соціалістичне містечко / Р. Г. Любавський // Харківщина: енциклопедичний словник / Ред. С. І. Посохов, К. В. Астахова, С. М. Куделко. – Х. : Золоті сторінки, 2014. – С. 251.

Павлове поле / Р. Г. Любавський // Харківщина: енциклопедичний словник / Ред. С. І. Посохов, К. В. Астахова, С. М. Куделко. – Х. : Золоті сторінки, 2014. – С. 262.

Приладобудівний завод ім Т. Г Шевченко / Р. Г. Любавський // Харківщина: енциклопедичний словник / Ред. С. І. Посохов, К. В. Астахова, С. М. Куделко. – Х. : Золоті сторінки, 2014. – С. 295.

Салтівський житловий масив / Р. Г. Любавський // Харківщина: енциклопедичний словник / Ред. С. І. Посохов, К. В. Астахова, С. М. Куделко. – Х. : Золоті сторінки, 2014. – С. 320.

СХТЗ-15/30 трактор / Р. Г. Любавський // Харківщина: енциклопедичний словник / Ред. С. І. Посохов, К. В. Астахова, С. М. Куделко. – Х. : Золоті сторінки, 2014. – С. 351.

Тракторний завод ім. Серго Орджонікідзе / Р. Г. Любавський // Харківщина: енциклопедичний словник / Ред. С. І. Посохов, К. В. Астахова, С. М. Куделко. – Х. : Золоті сторінки, 2014. – С. 366.

Червоні директори Харківщини / Р. Г. Любавський // Харківщина: енциклопедичний словник / Ред. С. І. Посохов, К. В. Астахова, С. М. Куделко. – Х. : Золоті сторінки, 2014. – С. 415.

Між домом та роботою: повсякденність мобільності робітників Харкова в 1920-1930-ті роки / Р. Любавський // [Електронний ресурс]. Режим доступу <http://www.historians.in.ua/> **Наумов С. О.**

Винниченко Владимир Кириллович // Россия в Первой мировой войне 1914-1918 гг.: Энциклопедия в 3 тт. – М.: РОССПЭН, 2014. – Т. 1: А – Й. – С. 365-366.

Дорошенко Дмитрий Иванович // Россия в Первой мировой войне 1914-1918 гг.: Энциклопедия в 3 тт. – М.: РОССПЭН, 2014. – Т. 1: А – Й. – С. 642-643.

Петлюра Симон Васильевич // Россия в Первой мировой войне 1914-1918 гг.: Энциклопедия в 3 тт. – М.: РОССПЭН, 2014. – Т. 2: К – П. – С. 699-700.

Украинская партия социалистов-революционеров // Россия в Первой мировой войне 1914-1918 гг.: Энциклопедия в 3 тт. – М.: РОССПЭН, 2014. – Т. 3: Р – Я. – С. 445-446.

Мовне питання в «малоросійському/українському проекті» першої половини XIX ст. // Дриновський збірник / Дриновски сборник. – Харків; Софія: АИ «Проф. Марин Дринов», 2013. – Т. 6. – С. 63-73.

Пантелеймон Куліш як співтворець «українського проекту» XIX ст. // Українсько-македонський науковий збірник. – К., 2014. – Вип. 6. – С. 54-70.

Посохова Л. Ю.

«Харьковский коллегіум» / «Харьковская академия»: воплощенный проект белгородского епископа Епифания Тихорского // «Регулярная академия учреждена будет...»: Образовательные проекты в России в первой половине XVIII века. – М: Новое издательство, 2014. – Вып. 11. – С. 99-126.

Віртуальні мандрівки харківських студентів та викладачів у XVIII ст. // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы IX Междунар.научн. конф.(Харьков, 30-31 октября 2014 г.) – Харьков: ООО «НТМТ», 2014. – С. 78.

Книги з історії в особистій бібліотеці харківського інтелектуала XVIII ст. // Харківський історіографічний збірник. – Харків, 2014. – Вип. 13. – С. 166-179.

Конфлікти інтересів: викладачі православних колегіумів, єпархіальна влада та місцеві традиції на початку XIX ст. // Російська імперія у XIX – на початку XX ст. Влада і суспільство: механізми взаємодії: збірник наукових статей. – Чернівці, 2014. – С. 114-125.

Реформи духовних учебных заведений в Российской империи в конце XVIII – в начале XIX века и историческая судьба православных коллегіумов Украины // Res Historica. Czasopismo Instytutu Historii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. – Lublin. – 2013. – № 36. – С. 203-218.

«Колективний портрет» викладачів українських православних колегіумів // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура / Ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.). НАН України. Інститут історії України; Науково-дослідний інститут козацтва. Колект. моногр. – К.: Інститут історії України, 2014. – 427- 451.

Українські півчі в придворній капелі першої половини XVIII ст.: принципи «рекрутування» та ротатії // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія». – Харків, 2014. – Вип. 48 (№ 1117). – С. 112-121.

Znaczenie malarstwa historycznego i literatury w kształtowaniu narodowej tożsamości // Polonia Charkowa. Pismo stowarzyszenia kultury polskiej w Charkowie. – 2013. – № 11 (133). – С.10.

Труш С. М.

Боротьба зі спекуляцією: мотиви радянських чекістів (на матеріалах Харківської губернської надзвичайної комісії, 1919–1922 рр.) // II Міждисциплінарні гуманітарні читання: тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. 26 лютого 2014 року, м. Київ. – К., 2014. – С. 65-66.

Формування професійної етики чекістів (на матеріалах Харківської губернської надзвичайної комісії, 1919–1922 рр.) // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2014. – №: 1117. Серія «Історія». – Вип. 48. – С. 122-133.

Филатова О. С.

Советская государственная политика 1920-х гг., социально-политические аспекты взаимодействия с неметким национальным меньшинством (на примере Харьковщины) // Поволжский научный вестник. – 2014. – № (4) 32. – С. 73-76.

Советская государственная этническая политика 1920-х социально-политические аспекты взаимодействия с неметким национальным меньшинством (на примере Харьковщины) // Актуальные проблемы отечественной и зарубежной истории в работах молодых исследователей: сборник материалов. – Выпуск 5. – Ставрополь, 2014. – С. 190-199.

КАФЕДРА ІСТОРІЇ РОСІЇ

Волосник Ю. П.

Благодійництво приватних підприємців України в роки непу // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2014. – №: 1134. Серія «Історія». – Вип. 49. – С. 201-206.

Підприємці і приватне підприємництво в радянській державі в добу НЕПу (на матеріалах України). – Харків: ИП «Контраст», 2014. – 471 с.

Рецензия на монографию Б. М. Шлотова «Американский бизнес и Советский союз в 1920-1930-е годы. Лабиринты экономического сотрудничества» (Москва, 2013) / Ю. П. Волосник, Р. Г. Любавский // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2014. – № 1134. Серія «Історія». – Вип. 49. – С. 239-242.

Духопельников В. М.

Административные реформы Екатерины II и Павла: сравнительный анализ // Російська імперія у XIX – на початку XX ст. Влада і суспільство: механізми взаємодії : збірник наукових статей. – Чернігів, 2014. – С. 55-69.

К вопросу формирования русской культуры Слобожанщины // «Русская культура за пределами России: прошлое, настоящее и будущее»: Материалы II научно-практической конференции. – Выпуск 2. – Х., 2013. – С. 13-22.

Сремсєв П. В.

Перспективы использования данных советской статистики для оценки точности учёта старообрядцев российской империи (на примере Харьковского региона) // Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер» // Материалы XIV конференции АИК. Октябрь 2014 г. – Москва, 2014. – С. 51-52.

«Раскол бабами держится»: специфика половозрастной структуры старообрядческого населения Харьковской губернии (1825–1917 гг.) // Вестник Пермского университета. – Серия «История». – 2014. – № 3. – С. 27-35.

Исповедный и полицейский учёт старообрядцев в XIX в.: проблема соотношения данных (по материалам Харьковской губернии) // Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер». – Петрозаводск : Изд-во ПетрГУ, 20... – № 40: Компьютерные технологии и математические методы в исторических исследованиях : материалы III междунар. Науч. Конф. (Петрозаводск, 1–7 июля 2013 г.). – 2013, ноябрь. – С. 57-62.

Русское старообрядчество и сектанство Слободского края: проблема разграничения // «Русская культура за пределами России: прошлое, настоящее и будущее»: Материалы II научно-практической конференции. – Выпуск 2. – Х., 2013. – С. 23-28.

Кушнарєв С. С.

К вопросу о заселении Среднего Поосколья в конце XVII века // «Русская культура за пределами России: прошлое, настоящее и будущее»: Материалы II научно-практической конференции. – Вып. 2. – Х., 2013. – С. 28-35.

К вопросу о заселении Среднего Поосколья во второй половине XVII века // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Вип. 17. – Х., 2014. – С.98-107.

К вопросу о социальном составе и материальном обеспечении валуйских станичников в первой половине XVII в. // Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. – 2014. – № 1117. Сер «Історія». – Вип. 48. – С. 145-158.

Среднее Поосколье в оборонительной системе Российского государства на южном побережье в 60–80-е гг. XVII века // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Вип. 16. – Х., 2013. – С.115-124.

Любичев М. В.

О поселенческой структуре черняховской культуры в области днепро-донецкого водораздела: некоторые результаты исследований 2009–2013 гг. / М. Любичев, Э. Шульц // Черняхівська культура Oium. – К., 2014. – Т.4. – С. 223-234.

Группа Седелки-Каширка у Верхньому Подонні як одна з областей «праслов'янської» культурної провінції III-IV ст. // Від венеців до Русі. – К., 2014. – С.103-112.

Позднескифский/сарматский компонент в черняховской культуре в лесостепи между Днепром и Северским Донцом: особенности проявления // Варварский мир северопонтийских земель в сарматскую эпоху. – Одесса, 2013. – С.64-95.

Дослідження археологічного комплексу пізньоримського часу Війтенки / М. В. Любичев, К. В. Мизгін, К. Г. Варачова // Археологічні дослідження в Україні 2012 р. – К., 2014. – С.339-340.

Южная граница ареала черняховской культуры в днепро-донецкой лесостепи: современные представления / М. В. Любичев, К. В. Мызгин // Черняхівська культура. ОІУМ. – № 4. – Київ, 2014. – С. 58-71.

Дослідження багаточислового поселення Колісник / М. В. Любичев, І. В. Голубєва // Археологічні дослідження в Україні 2012 р. – К., 2014. – С. 332.

Magnetic Prospecting of Late-Roman Time – Beginning of the Great Migration Period Settlement and Cemetery Vojtenki (Eastern Ukraine) / K. Bondar, M. Lyubichev // Abstracts of European Association of Archaeologists 20th Annual Meeting. 10-14 September, 2014. – Istanbul, 2014. – P. 47-48.

Monuments of the Late Roman Period – early Great Migration Period in the Dnieper-Donets forest-steppe: main results and problems of studying / M. Liubichev, K. Myzgin // Journal of Ancient History and Archaeology. – Vol. 1. – № 3. – 2014. – P. 44-79.

The secondary used artifact in grave 41 of the chernyakhov cemetery of Voytenki // Inter ambo maria. Northern Barbarians from Scandinavia towards the Black sea. – Kristiansand-Simferopol, 2013. – P. 236-248.

Потрашков С. В.

Дыбенко Павел Ефимович // Россия в Первой мировой войне 1914-1918: энциклопедия: в 3 т. – М: Изд-во «Рос. полит. энцикл.», 2014. – Т. 1: А-Й. – С. 656-657.

Кто вы – Евгений Альбовский? // Проблемы музеезнания, збереження та відновлення історичної пам'яті (До 85-річчя Харківської державної академії культури та 25-річчя відкриття першого в Україні музейного відділення ХДАК): Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції 14-15 травня 2014 р. – Х.: ХДАК, 2014. – С. 78.

Рава-Русская / С. В. Потрашков А. В. Олейніков // Россия в Первой мировой войне 1914-1918: энциклопедия: в 3 т. – М: Изд-во «Рос. полит. энцикл.», 2014.- Т. 3. – Р-Я. – С. 17-18.

Вальдорф // Россия в Первой мировой войне 1914-1918: Энциклопедия: в 3 т. – М: Изд-во «Рос. полит. энцикл.», 2014. – Т. 1: А-Й. – С. 265-266.

Вклад Радко Дмитриева в развитие тактики русской армии в годы Первой мировой войны // Первая мировая война в истории российской нации. Сборник научных статей. – Пенза: Изд-во ПГУ, 2014. – С. 121-125.

Военный округ // Россия в Первой мировой войне 1914-1918: энциклопедия: в 3 т. – М: Изд-во «Рос. полит. энцикл.», 2014. – Т. 1: А-Й. – С. 398-399.

Галич // Россия в Первой мировой войне 1914-1918: энциклопедия: в 3 т. – М: Изд-во «Рос. полит. энцикл.», 2014. – Т. 1: А-Й. – С. 476-477.

Гнилая Липа // Россия в Первой мировой войне 1914-1918: энциклопедия: в 3 т. – М: Изд-во «Рос. Полит. Энцикл.», 2014. – Т. 1: А-Й. – С. 505-506.

Двенадцатая армия // Россия в Первой мировой войне 1914-1918: энциклопедия: в 3 т. – М: Изд-во «Рос. полит. энцикл.», 2014. – Т. 1: А-Й. – С. 602.

Димитриев (Радко-Димитриев) Радко Димитриевич // Россия в Первой мировой войне 1914-1918: энциклопедия: в 3 т. – М: Изд-во «Рос. полит. энцикл.», 2014. – Т. 1: А-Й. – С. 621-622.

Дунаев // Россия в Первой мировой войне 1914-1918: энциклопедия: в 3 т. – М: Изд-во «Рос. полит. энцикл.», 2014. – Т. 1: А-Й. – С. 649.

Дыбенко Павел Ефимович // Россия в Первой мировой войне 1914-1918: энциклопедия: в 3 т. – М: Изд-во «Рос. полит. энцикл.», 2014. – Т. 1: А-Й. – С. 656-657.

Желиборы // Россия в Первой мировой войне 1914-1918: энциклопедия: в 3 т. – М: Изд-во «Рос. полит. энцикл.», 2014. – Т. 1: А-Й. – С. 677-678.

Замостье // Россия в Первой мировой войне 1914-1918: энциклопедия: в 3 т. – М: Изд-во «Рос. полит. энцикл.», 2014. – Т. 1: А-Й. – С. 727.

Золотая Липа // Россия в Первой мировой войне 1914-1918: энциклопедия: в 3 т. – М: Изд-во «Рос. полит. энцикл.», 2014. – Т. 1: А-Й. – С. 776-777.

Кавалерийские бои Галицийской битвы // Россия в Первой мировой войне 1914-1918: энциклопедия: в 3 т. – М: Изд-во «Рос. Полит. Энцикл.», 2014. – Т. 2: К-П. – С. 5-6.

Княже // Россия в Первой мировой войне 1914-1918: энциклопедия: в 3 т. – М: Изд-во «Рос. полит. энцикл.», 2014. – Т. 2: К-П. – С. 66-67.

Комаров // Россия в Первой мировой войне 1914-1918: энциклопедия: в 3 т. – М: Изд-во «Рос. полит. энцикл.», 2014. – Т. 2: К-П. – С. 86-87.

Красник // Россия в Первой мировой войне 1914-1918: энциклопедия: в 3 т. – М: Изд-во «Рос. полит. энцикл.», 2014. – Т. 2: К-П. – С. 136-137.

Красное // Россия в Первой мировой войне 1914-1918: энциклопедия: в 3 т. – М: Изд-во «Рос. полит. энцикл.», 2014. – Т. 2: К-П. – С. 139.

Красностав // Россия в Первой мировой войне 1914-1918: энциклопедия: в 3 т. – М: Изд-во «Рос. полит. энцикл.», 2014. – Т. 2: К-П. – С. 140.

Крыленко Николай Васильевич // Россия в Первой мировой войне 1914-1918: энциклопедия: в 3 т. – М: Изд-во «Рос. полит. энцикл.», 2014. – Т. 2: К-П. – С. 163-164.

Куликов // Россия в Первой мировой войне 1914-1918: энциклопедия: в 3 т. – М: Изд-во «Рос. полит. энцикл.», 2014. – Т. 2: К-П. – С. 1801.

Лащов // Россия в Первой мировой войне 1914-1918: энциклопедия: в 3 т. – М: Изд-во «Рос. полит. энцикл.», 2014. – Т. 2: К-П. – С. 206.

Люблинское сражение 1914 // Россия в Первой мировой войне 1914-1918: энциклопедия: в 3 т. – М: Изд-во «Рос. полит. энцикл.», 2014. – Т. 2: К-П. – С. 309-310.

Малиновский Родион Яковлевич // Россия в Первой мировой войне 1914-1918: энциклопедия: в 3 т. – М: «Рос. полит. энцикл.», 2014. – Т. 2: К-П. – С. 234-235.

Малороссийское ополчение в Заграничных походах 1813-1814 гг. // Освободительные походы русской армии 1813–1814 гг. в истории России Европы: материалы Международной научной конференции (Москва, 25-26 марта 2014 г.). – М., 2014. – С. 221-227.

Отечественная война 1812 года – взгляд с Украины // Эпоха 1812 года в судьбах России и Европы: материалы Международной научной конференции (Москва, 8-11 октября 2012 г.). – М., 2013. – С. 480-488.

Перемышляны // Россия в Первой мировой войне 1914-1918: энциклопедия : в 3 т. – М: Изд-во «Рос. Полит. Энцикл.», 2014. – Т. 2: К-П. – С. 686-687.

Радко Димитриев – болгарський генерал на російській службі // Російська імперія у XIX – на початку XX ст.: Влада і суспільство: механізми взаємодії : збірник наукових статей. – Чернівці, 2014. – С. 359-376.

Суходолы // Россия в Первой мировой войне 1914-1918: энциклопедия : в 3 т. – М: Изд-во «Рос. полит. энцикл.», 2014. – Т. 3: Р-Я. – С. 286.

Тарнаватка // Россия в Первой мировой войне 1914-1918: энциклопедия : в 3 т. – М: Изд-во «Рос. Полит. Энцикл.», 2014. – Т. 3: Р-Я. – С. 347-348.

Томашовское сражение // Россия в Первой мировой войне 1914-1918: энциклопедия: в 3 т. – М: Изд-во «Рос. полит. энцикл.», 2014. – Т. 3: Р-Я. – С. 385-386.

Третья армия // Россия в Первой мировой войне 1914-1918: энциклопедия: в 3 т. – М: Изд-во «Рос. полит. энцикл.», 2014. – Т. 3: Р-Я. – С. 402-403.

Туркоцин // Россия в Первой мировой войне 1914-1918: энциклопедия: в 3 т. – М: Изд-во «Рос. полит. энцикл.», 2014. – Т. 3: Р-Я. – С. 424-425.

Ходель // Россия в Первой мировой войне 1914-1918: энциклопедия: в 3 т. – М: Изд-во «Рос. полит. энцикл.», 2014. – Т. 3: Р-Я. – С. 511-512

Четверной союз // Россия в Первой мировой войне 1914-1918 : энциклопедия: в 3 т. – М: Изд-во «Рос. полит. энцикл.», 2014. – Т. 3: Р-Я. – С. 589-591.

Ярославице // Россия в Первой мировой войне 1914-1918 : энциклопедия : в 3 т. – М: Изд-во «Рос. полит. энцикл.», 2014. – Т. 3: Р-Я. – С. 709-710.

Проць Н. В.

Вклад Харьковського дворянства в розвиток русської культури на Слобожанщині // «Русская культура за пределами России: прошлое, настоящее и будущее»: Материалы II научно-практической конференции. – Выпуск 2. – Х., 2013. – С. 56-64.

Саманцов О. П.

Адміністративно-територіальні трансформації кам'яновугільного та металургійного районів Наддніпрянської України у XX ст. // Слов'янський вісник : збірник наукових праць. Серія : «Історичні та політичні науки» / Рівненський державний гуманітарний університет, Рівненський інститут слов'янознавства Київського славістичного університету. – Вип. 17. – Рівне, 2014. – С. 79-83.

Трудова міграція XIX ст. та її вплив на розвиток виробничих сил кам'яновугільної металургійної промисловості Південно-Східної України Гілея : Науковий вісник : збірник наукових праць. – К. : ПП «Видавництво «Гілея», 2014. – Вип. 82 (№ 3). – С. 5-9.

Вітчизняна історіографія кінця XIX – початку XX ст. про розвиток кам'яновугільної промисловості Донецького басейну // «Краєзнавство і учитель – 2014» : Тези доповіді міжнародної наукової конференції (28 лютого 2014 р., Україна, м. Харків). – Харків: Колегіум, 2014. – С.102-103.

Юридичні підвалини іноземної підприємницької ініціативи у кам'яновугільній та металургійній промисловості Південно-Східної України др. пол. XIX ст. // Вісник національного технічного університету «ХПІ». Тематичний випуск: Актуальні проблеми історії України. – Вип. 25. – 2014. – С.118-128.

МУЗЕЙ АРХЕОЛОГІЇ

Дмитриев А. В.

Медные украшения в погребениях эпохи ранней бронзы // Проблемы истории и археологии Украины. Материалы IX Международной научной конференции. 30-31 октября 2014 г. – Харьков, 2014. – С. 13-14.

Крюченко О. О.

К вопросу о преднамеренном обжиге валов лесостепных городищ скифского времени // Древности 2013. – Харьков, 2013. – Вып. 12. – С. 155-162.

О городищах – убежищах в бассейне р. Северский Донец // Проблемы истории и археологии Украины. Материалы IX Международной научной конференции. 30-31 октября 2014 г. – Харьков, 2014. – С. 25-26.

Задніков С. А.

Клазоменские амфоры из жилищно-хозяйственных комплексов зольника № 13 Западного укрепления Бельского городища // Феномен Бельского городища – 2014. – Київ-Полтава, 2014. – С. 47-49.

Северный участок Восточного Бельского городища: итоги и перспективы исследования // Проблемы истории и археологии Украины. Материалы IX Международной научной конференции. 30-31 октября 2014 г. – Харьков, 2014. – С. 23.

Комплекс античных амфор первой половины VI в. до н.э. из ямы 11 зольника 13 Западного Бельского городища // Tyragetia. – serie nouă. – Vol. VIII [XXIII]. – nr 1, Arheologie. Istorie Antică. – Chişinău, 2014. – С. 253-265.

Дослідження в м. Харків та Харківській обл. / І. В. Голубева, В. С. Аксьонов, С. А. Задніков, В. І. Квітковський, В. В. Колода, В. М. Окатенко, К. Ю. Пеляшенко, Г. Є. Свистун // Археологічні дослідження в Україні 2012 р. – Київ, 2013. – С. 329-331.

Радзівська В. Є.

Неизвестные артефакты жаботинского типа из Среднего Поворосклья // Проблемы истории и археологии Украины. Материалы IX Международной научной конференции. 30-31 октября 2014 г. – Харьков, 2014. – С. 31.

МУЗЕЙ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Калініченко І. В.

Алексей Ветухов: судьба на изломе эпох / Е. С. Марченко, И. В. Калиниченко // «Луньовські читання». Матеріали науково-практичних семінарів (2010–2014 рр.). – Харків, 2014. – С. 174-185.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ

Безкровний Юрій Олександрович – аспірант кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка

Бондаренко Ганна Анатоліївна – аспірантка кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Буйнов Юрій Володимирович – кандидат історичних наук, доцент Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Ващук Людмила Вікторівна – аспірантка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Гребень Євген Олександрович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри філософії та історії Білоруського державного аграрного технічного університету

Гречко Денис Сергійович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України

Долід В'ячеслав Валентинович – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, економіки та менеджменту освіти Рівненського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

Домановський Андрій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії стародавнього світу і середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Димидюк Дмитро Андрійович – студент історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка

Духопельников Володимир Михайлович – кандидат історичних наук, професор історії Росії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Журавльов Денис Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Іващенко Вікторія Юріївна – кандидат історичних наук, директор Музею історії Університету, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Красько Ольга Іванівна – аспірантка кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Кісельова Юлія Анатоліївна – кандидат історичних наук, викладач кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Ковбасюк Стефанія Андріївна – аспірантка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Куделко Сергій Михайлович – кандидат історичних наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, директор Центру краєзнавства імені акад. П. Т. Тронька

Лиман Сергій Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри туристичного бізнесу Харківської державної академії культури

Любавський Роман Геннадійович – кандидат історичних наук, завідувач лабораторії історичної інформатики історичного факультету

Мизгін Кирило Валерійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Миколенко Дмитро Валерійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Наумов Сергій Олександрович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Павлова Ольга Григорівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Посохов Сергій Іванович – доктор історичних наук, професор, декан, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Посохова Людмила Юріївна – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Робак Ігор Юрійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедрою суспільних наук Харківського національного медичного університету

Ручинська Оксана Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії стародавнього світу і середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Сайко Михайло Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальної роботи і кадрової політики Буковинського державного фінансово-економічного університету

Сергєєв Іван Павлович – доктор історичних наук, професор кафедри історії стародавнього світу і середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Скирда Валерій Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Сорочан Сергій Борисович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії стародавнього світу і середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Станчев Михайло Георгійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри нової та новітньої історії

Тумаков Олександр Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Чорний Дмитро Миколайович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Чувпило Олександр Олександрович – доктор історичних наук, професор кафедри нової та новітньої історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Фомін Михайло Володимирович – кандидат історичних наук, директор школи мистецтв Харківської міської ради

Шрамко Ірина Борисівна – кандидат історичних наук, директор Музею археології та етнографії Слобідської України, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Янко Андрій Леонідович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка

Список скорочень

АДСВ – Античная древность и средние века

ВДИ – Вестник древней истории

ВУЦВК – Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет

ДАХО (ГАХО) – Державний архів Харківської області

ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения

КИДМ – Кембриджская история древнего мира

МАИЭТ – Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии

МАР – Материалы по археологии России

МАЭСУ – Музей археологии и этнографии Слободской Украины при Харьковском национальном университете им. В.Н. Каразина

НА НЗХТ – Научный архив Национального заповедника "Херсонес Таврический!"

СА – Советская археология

САИ – Свод археологических источников, Москва.

САН – The Cambridge Ancient History – 2nd edition

CIE – Corpus inscriptionum Etruscarum

CQ – Classical Quarterly

IOSPE – Inscriptiones antiquae Orae Septentrionalis Ponti Euxini. 2nd ed.

MAH – Melanges d'archeologie et d'histoire

MEFR – Melanges de l'Ecole française de Rome. Antiquite

NRIE – Buffa M. Nuova raccolta di iscrizioni etrusche

REA – Revue des études anciennes

REE – Rivista di Epigrafia Etrusca

SE – Studi Etruschi

ThLE – Thesaurus Linguae Etruscae

TLE – Pallottino M. Testimonia Linguae Etruscae

ZPE – Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik

Наукове видання
ВІСНИК
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

№1145
Серія «ІСТОРИЯ»

Українською, російською та англійською мовами

Відповідальний за випуск

Миколенко Д. В.

Комп'ютерне верстання М. В. Гречишкіна
Макет обкладинки І. М. Дончик

Підписано до друку Формат 60×84/16.
Папір офсетний. Друк ризографічний.
Ум. друк. арк. Обл.-вид. арк.
Тираж 100 пр.

61022, Харків, майдан Свободи, 4
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Надруковано: Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна
61022, Харків, майдан Свободи, 4
Тел. 705-24-32

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК№3367 від 13.01.09